

VERHANDELINGEN

VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL V

OVER DE GEWOONTEN EN GEBRUIKEN DER SOENDANEEZEN

DOOR

HADJI HASAN MOESTAPA †

IN LEVEN HOOFDPANGHOELOE VAN BANDOENG

UIT HET SOENDAASCH VERTAALD EN
VAN AANTEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

R. A. KERN

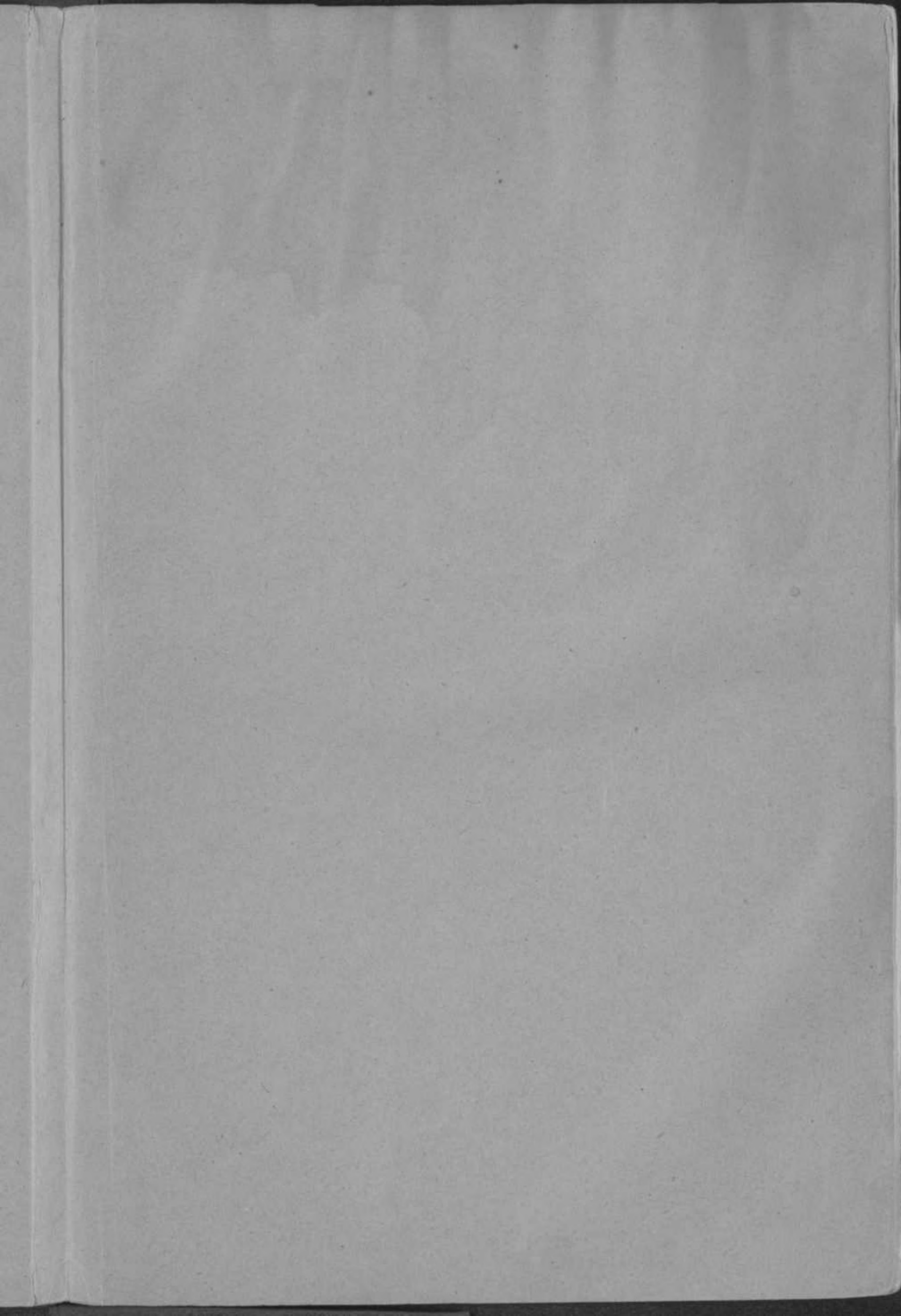

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1946

KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK

0818 9703

✓ 982
5

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIE

V

GEWOONTEN EN GEBRUIKEN
DER SOENDANEEZEN

DOOR

HADJI HASAN MOESTAPA †

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

940193

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
DE TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE
VAN NEDERLANDSCH-INDIË

DEEL V

OVER DE GEWOONTEN EN GEBRUIKEN
DER SOENDANEEZEN

DOOR

HADJI HASAN MOESTAPA †

IN LEVEN HOOFDPANGHOELOE VAN BANDOENG

UIT HET SOENDAASCH VERTAALD EN
VAN AANTEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

R. A. KERN

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1946

VOORBERICHT.

Het werk waarvan thans een Nederlandsche vertaling het licht ziet, verscheen in 1913 in de Soendasche taal als een uitgave der Landsdrukkerij te Batavia onder den titel „Bab adat-adat oerang Priangan „djeung oerang Soenda lian ti eta”, d.i. Over de adats der bewoners van de Preanger Regentschappen en van andere Soendaneezen.

De schrijver, Hadji Hasan Moestapa, hoofdpanghoeloe van Bandoeng, werd tusschen 1840 en 1850 in het Garoetsche geboren. Zijn kinderjaren bracht hij daar door. Voor met studiezijn begaafde jongelieden in de desa bestond toen ter tijd geen andere weg waarlangs zij hun dorst naar kennis konden bevredigen dan de pasantren, het Mohammedaansche seminarium, te bezoeken. Hier werd en wordt de heilige wetenschap onderwezen, haar taal is het Arabisch, zoo is dan de Arabische spraakkunst de grondslag van alle moslimsche studie. De leerboeken zijn in den regel in het Arabisch gesteld, somtijds van interlineaire vertaling en commentaren voorzien. In Hasan Moestapa's leerjaren — hij droeg toen nog niet die namen maar zijn kindernaam is niet bekend — wilde dat zeggen Javaansch, want naast het Arabisch was het Javaansch de taal der pasantren, ook in de Soendalanden. In later tijd heeft het Javaansch meer en meer voor het Soendaasch plaats gemaakt.

De santri's, de studenten van zoo'n seminarium, hebben de gewoonte van pasantren tot pasantren te trekken om kennis te vergaren, daarbij door allerlei bezigheden, ook door bedelen, in hun nooddrift voorzien. Niemand zal hun een gave weigeren want zij wijden zich aan een verdienstelijk werk en er is zegen voor de gevers aan verbonden. Bevindt zich ergens een leeraar, wegens zijn kennis van een bepaald onderdeel van geloofsleer, plichtenleer of mystiek vermaard, dan kan het zijn dat hij honderden santri's van wijd en zijd trekt, begeerig in het onderwerp waarin hij uitblinkt, onderwezen te worden. Zoo zwerfen de santri's over geheel Java tot Madoera toe. Vermoedelijk heeft Hasan Moestapa's weg ook wel naar de Java-landen geleid en heeft hij daar vriendschapsbanden aangeknoopt, zeker is dat hij daar bekenden had.

Boven alle onderwijs op Java staat echter in de vrome schatting de studie in Mekka, de heilige stad des Islāms. Zooals een beroemd kijai

op Java leerlingen trekt van het geheele eiland, zoo vergaren de leeraren in de groote moskee te Mekka heilbegeerigen uit de gansche, moslimsche wereld. Het onderwijs van zoo'n man in deze omgeving te ontvangen wordt dubbel gewaardeerd. Dit geldt wel in bizondere mate van de bewoners van den Oost-Indischen Archipel en het Maleische schiereiland. Er is geen moslimsche bevolking op wie de heilige steden zulk een aantrekkingskracht uitoefenen als juist deze. Zij vervullen hun godsdienstplicht, de bedevaart te volbrengen, niet alleen trouwer dan Mohammedanen elders, zeer velen zetten zich bovendien voor korter of langer tijd in Mekka neder om te studeeren, als Allah wil ook als leeraar op te treden dan wel als ambteloos burger de rest hunner dagen in het centrum van den Islām te slijten.

Ook Hasan Moestapa trok omstreeks 1873 als jonge man voor zijn studie naar Mekka. Hij had toen in zijn land al grondige studieën gemaakt, o.a. bij een ander kijai uit Garoet, Moehammad bij name, dien hij in Mekka terugvond. Deze was niet jong meer en had reeds vele jaren van studie achter den rug toen hij zijn woonplaats in Garoet voor Mekka verwisselde. Als vele anderen vereenigde hij leeraren en leeren: hij volgde de colleges van Egyptische en Daghoestaansche professoren en doceerde zelf Arabische grammatica en de plichtenleer; 60 tot 70 Javanen en Soendaneezen volgden geregeld zijn lessen. Hasan Moestapa begon met colleges te volgen, na eenige jaren ging hij ertoe over ook zelf colleges te geven. Na zonsopgang en na den middag kon men steeds eenige dozijnen Javanen en Soendaneezen in zijn woning vinden die zijn colleges volgden. Hij schreef eenige leerboeken, compilatie's van bestaande werken, zelfs een leerboek over Arabische poëtië. Deze werken werden in Kairo gedrukt. Omstreeks 1886 keerde hij voor zaken naar de Preanger terug, het plan was binnen korten tijd naar Mekka terug te keeren. 't Zou echter anders uitkomen¹⁾.

In Mekka was hij in kennis gekomen met Snouck Hurgronje die daar, zooals bekend is, van Februari tot Augustus 1885 vertoefde. Toen deze nu in 1889 op Java voet aan wal zette, vond hij daar zijn ouden vriend weder.

Snouck Hurgronje had zich o.a. tot taak gesteld den toestand van den Islām op Java te onderzoeken, Hasan Moestapa dien hij in Mekka als een scherpzinnig man had leeren kennen, kon daarbij uitnemende diensten verleen. Van November 1889 tot Januari 1893 heeft hij

¹⁾ De bijzonderheden over Moehammad's en Hasan Moestapa's verblijf in Mekka zijn aan Snouck Hurgronje's werk „Mekka”, dl. II, p. 361 v.v. ontleend.

Snouck, volgens diens eigen getuigenis, bij al zijn onderzoekingen naar de instellingen van den Islām in Nederlandsch-Indië met den meesten ijver ter zijde gestaan, hem op zijn reizen vergezeld en hem de aanrakingen met de Inlandsche wereld bijzonder vergemakkelijkt. Tot dit laatste droeg bij dat Hasan Moestapa wegens zijn groote kennis der Mohammedaansche godsdienstwetenschappen een grooten roep genoot; zeer velen zijner oud-leerlingen of mede-studenten over geheel Java raadpleegden hem in moeilijke gevallen en hij was de geliefkoosde vraagbaak der Inlandsche ambtenaren en der hoofdpanghoeloe's in de Preanger.

Men kan zich een voorstelling maken van hetgeen waarover de onderzoekingen zich uitstrekten als men de „Atjehers” leest, waarin het leven van een Mohammedaansch volk tot in de kleinste onderdeelen ontleed wordt. Vele bijzonderheden over Java zijn erin gevlochten, immers, toen Snouck Hurgronje zijn onderzoek in Atjeh aanving, had hij reeds, (bijgestaan door Hasan Moestapa), onderzoekingen op Java achter den rug. Doch deze zijn niet voortgezet kunnen worden. Na terugkeer op Java legde de Indische Regeering dermate beslag op haar onmisbaren adviseur, dat het stelselmatig onderzoek van Java nooit is kunnen worden voltooid. Veel was reeds verzameld, de neerslag daarvan is te vinden in: „Brieven van een Wedono „pensioen”, in het dagblad „De Locomotief”, in de jaren 1891 en 1892 verschenen (V.G. IV, I, 111 v.v.). In boeienden, aantrekkelijken vorm vertelt de z.g. wedono het leven van den Javaan van de wieg tot het graf. Er is telkens gelegenheid afwijkende gebruiken der Soendaneezen in het relaas in te lasschen, Hadji Hasan Moestapa heeft de stof hiertoe verschaft, ongetwijfeld is hij op zijn reizen met Snouck Hurgronje ook veel van Javaansche gebruiken te weten gekomen.

Er bestaat in Mohammedaansche landen een traditioneele tegenstelling tusschen de godsdienstleeraren en de wereldlijke overheid, ook op Java houden de kijai's zich afzijdig van het Bestuur. Zij kunnen van den eisch de Mohammedaansche wet ten volle na te komen, geen afstand doen. Naar hun voorstelling is het de slechtheid van het nageslacht steeds verder van het gulden tijdperk des Islām's tijdens de eerste kaliefen te zijn afgeweken. De werkelijkheid heeft nooit aan deze verbeelding beantwoord. Zij zien liefst voorbij dat de Wet wegens de practische onuitvoerbaarheid van groote stukken nooit geheel zal kunnen heerschen, zij bepalen zich tot de studie der Wet

en minachten en veroordeelen alles wat adat is. Hasan Moestapa vormde een uitzondering: hij bezat een voorliefde voor de inzettingen van zijn vaderland, bestudeerde en kende die en streefde ernaar de adat met de geest der kitab's te verzoenen. Hij onderscheidde zich verder hierin dat hij de bezwaren welke vele Mohammedaansche wetgeleerden aan hun kitab's ontleenen tegen een oprechte verhouding jegens en hartelijke medewerking met een Europeesch bestuur principieel bestreed. Dit streven kenmerkte hem lang vóór dat aan de mogelijkheid werd gedacht dat hij eenig ambt in Gouvernementsdienst zou bekleeden en werd juist daarom algemeen als van onverdacht gehalte erkend.

Deze geesteshouding is ook de reden geweest dat hij in 1892 benoemd werd tot hoofdpanghoeloe van Koeta Radja, een ambt dat hij van 1893 tot 1895 bekleed heeft. Alle overredingskracht van Snouck Hurgronje was noodig om hem te bewegen deze geenszins door hem begeerde betrekking te aanvaarden en, toen het Europeesch bestuur hem deels ignoreerde, deels op dezelfde onaangename wijze waarop ook elders panghoeloe's wel bejegend werden, behandelde, op zijn post te blijven. In 1895 volgde zijn benoeming tot hoofdpanghoeloe van Bandoeng. Zij heeft niet tot een hartelijke samenwerking tusschen kaboepaten en kaoem geleid: het Bestuur maakte weinig van zijn diensten gebruik en hield hem op een afstand, hij zelf was wat stroef. In 1918 werd hij eervol ontslagen. Hij bleef te Bandoeng wonen en is daar omstreeks 1930 op hoogen leeftijd overleden.

Zijn adatboek is allengs gegroeid, hij heeft er in de jaren van zijn panghoeloe-schap voortdurend aan gewerkt, in 1910 was het voltooid. Maar ook daarna heeft hij er stukken aan toegevoegd, in de uitgave van 1913 zijn zij als toevoegsels opgenomen. In een later uitgegeven werkje (1916) zijn nog weer enkele, niet eerder vermelde bijzonderheden te vinden.

Zijn werkzaamheid heeft zich, afgezien van zijn ambtsbezigheden, niet tot de studie der adat beperkt. In het adatboek zegt hij terloops 10 à 20.000 strophen te hebben gedicht, slechts een klein gedeelte daarvan is in druk verschenen, het meeste doet in handschrift onder de Soendaneezen de ronde. Omtrent den inhoud kan niets worden gezegd daar zijn werken hier te lande niet bereikbaar zijn, waarschijnlijk handelen zij over Mohammedaansche mystiek; reeds daaruit laat zich verklaren dat zij niet algemeen instemming hebben ontvangen: zeer leerstellige en puriteinsche kringen zijn de mystiek niet

welgezind. Anderzijds zijn zij voor velen een lfenis des gemoeds. Er bestaat te Bandoeng een *Comité mëndak Hadji Hasan Moestapa* dat zich, zooals de naam reeds aanduidt, ten doel stelt jaarlijks 's meesters sterfdag te herdenken. 't Comité is een studiekring van ontwikkelde Soendaneezen, geen *kaoem*-lieden, zij hebben de taak opgevat zijn vele onuitgegeven geschriften te bestudeeren. Voorshands bepaalt men zich tot de gedichten. De bestudeering geldt den inhoud maar ook den vorm. Immers, Hadji Hasan Moestapa schreef wat de Soendaneezen zelf noemen „pasantren-Soendaasch”.

Wij zeiden reeds dat de talen der pasantren Arabisch en Javaansch waren, daarnaast was het Soendaasch de taal van den dagelijkschen omgang, er werd geen zorg aan besteed. Het Javaansch was een barbaarsch mengsel van Arabisch en Javaansch, het Soendaasch onderging er mede den invloed van. Zijn moedertaal heeft Hadji Hasan Moestapa dus nooit geleerd. Men kan zich voorstellen hoeveel moeite hij gehad moet hebben om de gewoonten en gebruiken zijner landslieden behoorlijk te beschrijven. Hij heeft zich daartoe een taal moeten scheppen, men voelt, zijn geschriften lezende, dat hij met de taal worstelt, edoch, zonder haar meester te worden. Een goed litterator als Raden Memed Sastra hadi prawira zegt van hem dat hij heel goed de kunst verstond zijn gedachten op een voor niet-ingewijden onbegrijpelijke manier uit te drukken. En hij gaat voort: „Stijl zit er niet „in, het is een chaos van neergeschreven gedachten met noten van halve „pagina's lengte, bedoeld als toelichting op een of ander moeilijk te „begrijpen zin, doch die „toelichting” zelf behoeft vaak een nog duidelijker verklaring”¹⁾.

Raden Memed spreekt hier van het adatboek, maar van zijn andere geschriften die ons onder de oogen kwamen, geldt hetzelfde. Het Comité, meer dan anderen met zijn taal vertrouwd, kan mettertijd de groep van ingewijden worden die 's mans geschriften en denkbeelden onder de Soendaneezen in breeder kring bekendheid kan geven. Wij denken hier aan zijn theologische geschriften.

Het adatboek is om zijn rijken inhoud voor Soendaneezen en niet-Soendaneezen een hoogst waardevol geschrift, voor de laatsten blijft het, met weinige uitzonderingen, een gesloten boek; wat de Soendaneezen betreft, oordeelt Raden Memed dat het om zijn gememoreerde zwakheden bij zijn landgenooten niet die waardeering heeft gevonden waarop het aanspraak heeft. Hij hoopte, door het boek in het Neder-

¹⁾ Djawa XI 19 (1931).

landsch te vertalen, dat het zou kunnen bijdragen tot het beter begripen en waardeeren van den Soendanees.

Raden Memed was bij uitstek geschikt die taak te ondernemen. Soendaasch schrijver van naam en met het Nederlandsch vertrouwd vereenigde hij de twee eigenschappen in zich om den arbeid tot een goed einde te brengen. Helaas kwam hij in den bloei van het leven te overlijden toen hij pas met het werk begonnen was.

Ik ben van het begin af van oordeel geweest dat de vertaling het best door een Soendanees van zijn capaciteiten kon geschieden en verheugde mij dus toen Raden Memed bereid gevonden werd. Na zijn dood zijn in Indië pogingen aangewend een opvolger te vinden, zonder resultaat. Indachtig aan het „le mieux est l'ennemi du bien” heb ik toen zelf de vertaling ter hand genomen. De redactie van „Djawa” was bereid haar in het tijdschrift op te nemen. Doch daar brak de oorlog uit, de postverbinding met Indië werd verbroken en het was weder geheel onzeker wanneer de vertaling zou kunnen verschijnen. Onder die omstandigheden heb ik gaarne de gelegenheid aangegrepen haar in de Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië te doen verschijnen. De correspondentie met Indië over eenige duistere punten was op het fatale moment nog gaande, ik heb toen de voorlichting van het Comité, dat mij reeds meermalen waardevolle inlichtingen had verstrekt, waarvoor ik hier openlijk dank zeg, verder moeten missen. Dankbaar gedenk ik ook de hulp die ik van andere zijden ondervond.

Nog eenmaal zij Raden Memed aangehaald. Hij zegt dat zijn vertaling geen aanspraak op volmaaktheid maakt. Is zijn vertaling onduidelijk geweest, dan was de tekst niet voor duidelijker uitlegging vatbaar of de bedoeling was niet juist begrepen of geraden. Bij deze woorden sluit ik mij gaarne aan. Zij verklaren ook waarom in de volgende bladzijden het reeds door Raden Memed vertaalde opnieuw is vertaald. Zijn vertaling verdient onvoorwaardelijk lof, maar 't is bij een schrijver als Hadji Hasan Moestapa onvermijdelijk dat men 's mans bedoeling, zij het op ondergeschikte punten, verschillend verstaat. Niet minder zwaar woog de overweging dat het ongewenscht was de vertaling over twee tijdschriften te verdeelen, te meer waar eerst de vertaling van weinige bladzijden verschenen was.

Hadji Hasan Moestapa schreef zijn werk met Arabische karakters zonder leesteekens. De gedrukte tekst is met Latijnsche letter uitgegeven, daarbij is interpunctie aangebracht. Ik heb die hier en daar

gewijzigd waar ik meende dat des schrijvers bedoeling zulks eischte. 't Comité bleek ook van oordeel dat de interpunctie niet altijd goed was.

De noten van het origineel, eigenlijk uitbreidingen en aanvullingen van den tekst, zijn bij het vertalen in het lichaam der vertaling, steeds als „noot” gewaarmerkt, opgenomen. De voetnoten welke men nu nog zal aantreffen, zijn zonder uitzondering van den vertaler. De daarin voorkomende Soendasche termen zijn echter aanhalingen uit den tekst.

Wat in den tekst tusschen haakjes stond, staat in de vertaling eveneens tusschen haakjes ().

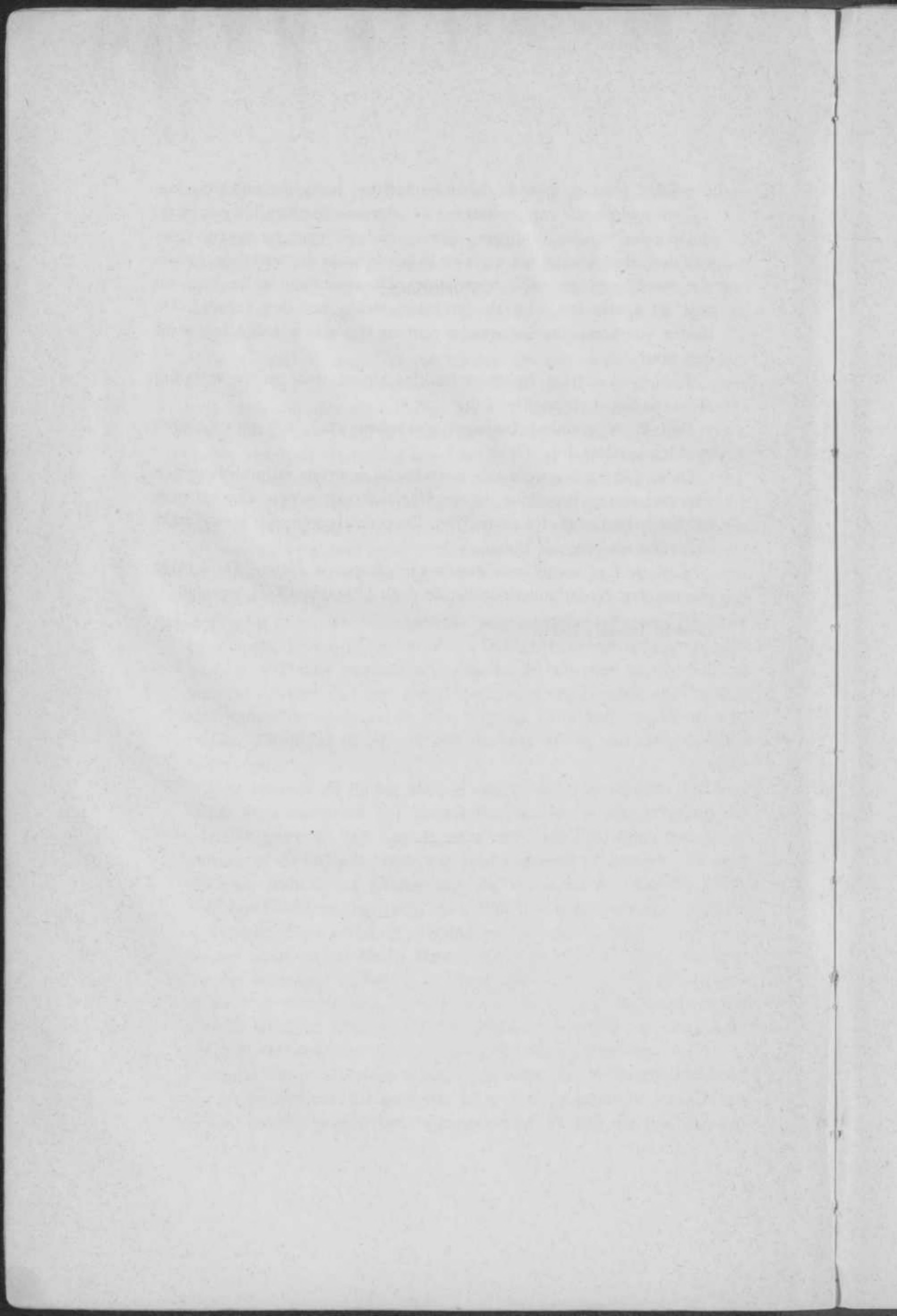
Wat in de vertaling tusschen spekhaken staat, zijn toevoegingen van den vertaler [].

De in de vertaling vermelde Soendasche woorden en uitdrukkingen zijn, met eenige beperking, in een Register opgenomen. Zoo zal men bv. het woord *adat* niet aantreffen. De verwijzingen zijn zoowel naar den tekst als naar de noten.

Voor de Latijnsche benamingen van planten is *Heyne*, De nuttige planten van Nederlandsch-Indië, 2e druk [Batavia 1927], gevolgd.

Leiden, Januari 1944.

R. A. KERN.

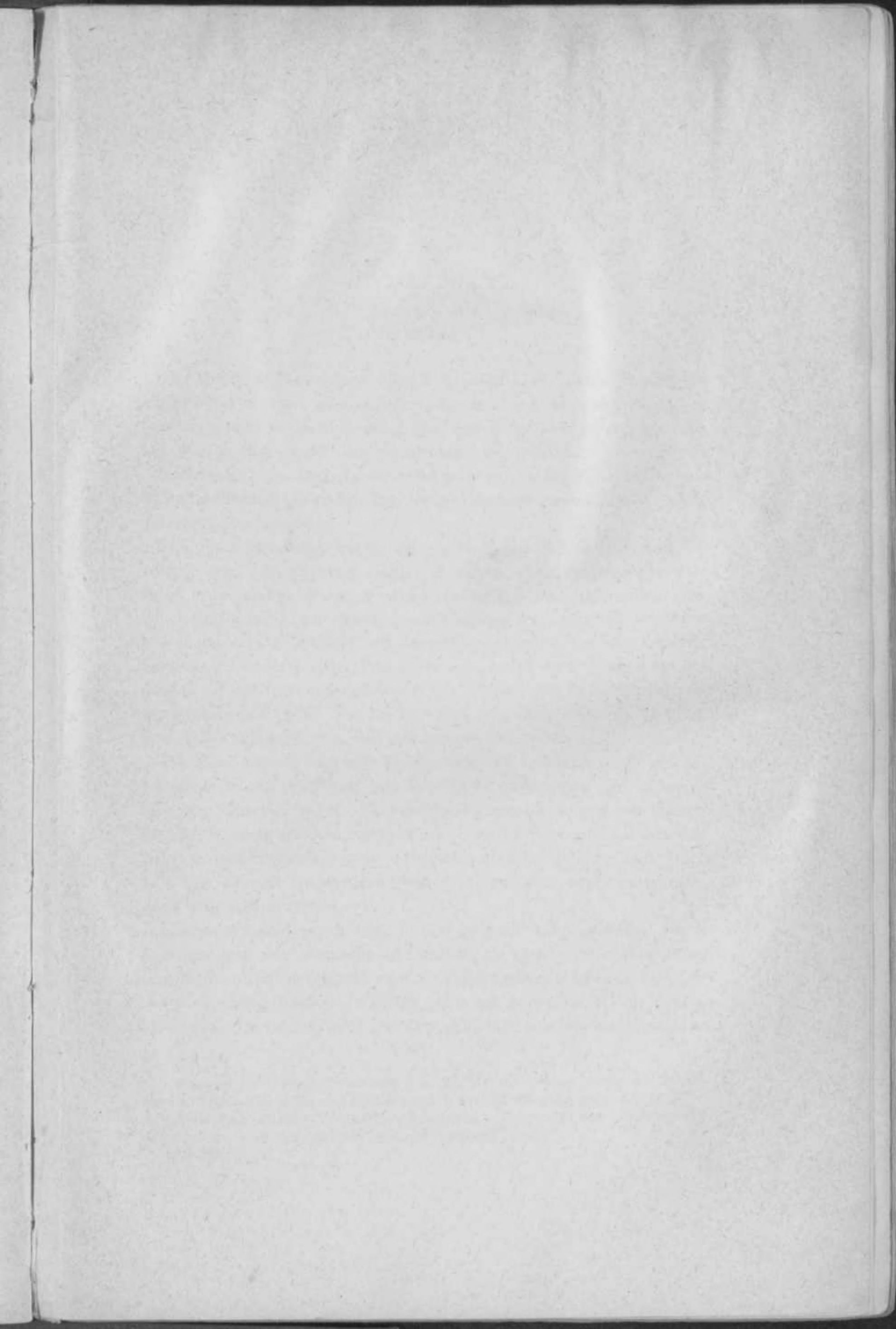

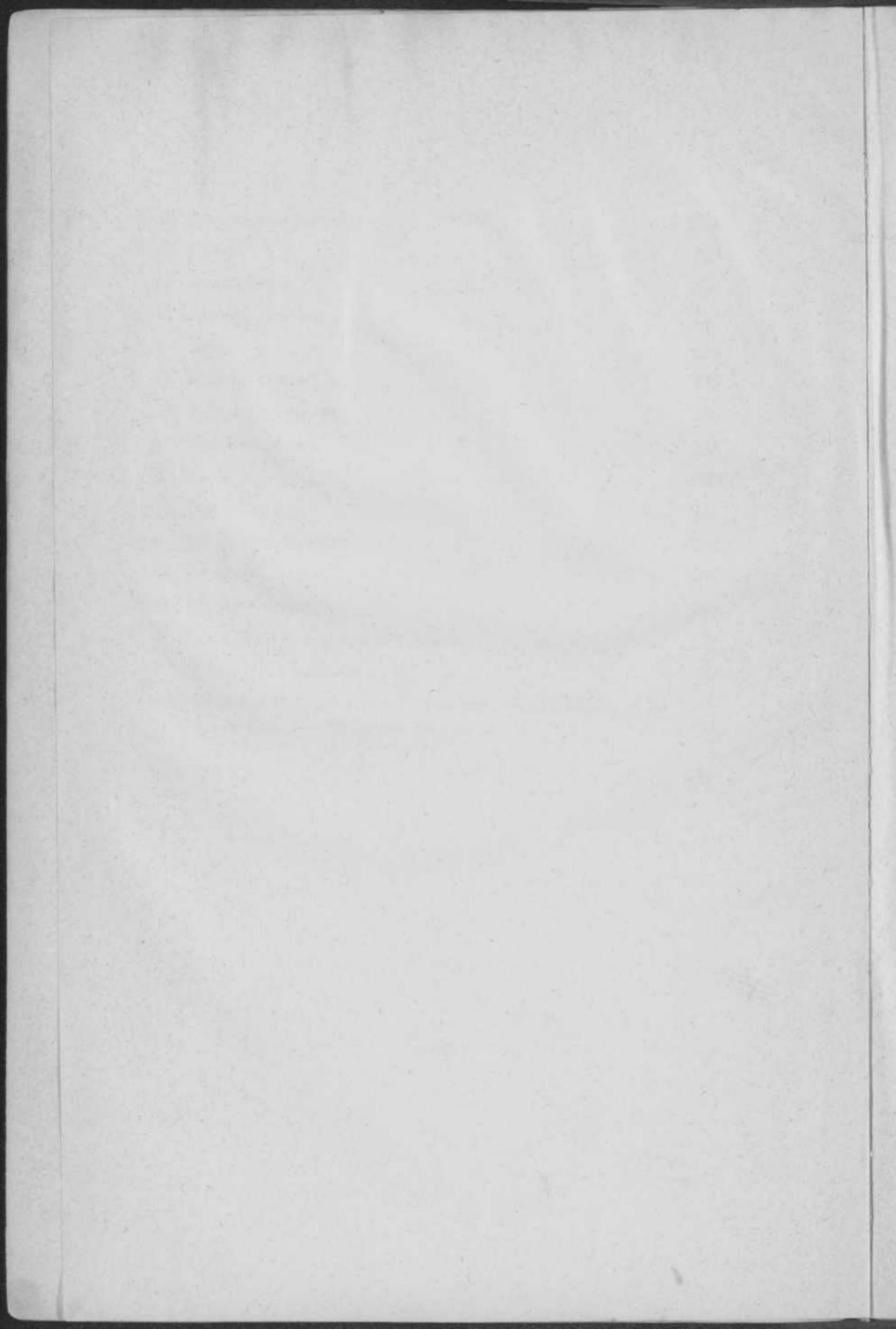
INHOUD.

	Blz.
VOORBERICHT	III—IX
Hoofdstuk I.	
Inleiding	1
Hoofdstuk II.	
Over aangeleerde adat	4
Hoofdstuk III.	
Gewoonten en gebruiken in den eersten tijd der zwangerschap	10
Hoofdstuk IV.	
Adats in acht te nemen wanneer een vrouw zwanger is	19
Hoofdstuk V.	
De gebruiken bij besnijdenis	50
Hoofdstuk VI.	
Gewoonten en gebruiken bij het huwelijk	73
Hoofdstuk VII.	
Landbouwgebruiken in Prijangan	101
Hoofdstuk VIII.	
Over de dingen waar de menschen bevreesd voor zijn	141
Hoofdstuk IX.	
Gebruiken bij sterfgeval	150
Hoofdstuk X.	
Hoogtijden	168
Hoofdstuk XI.	
Ongelukkige tijdstippen, sterrenwichelarij, voorteekenen, verbloemde voorspellingen	197
Hoofdstuk XII.	
Adat-allerlei	210
TOEVOEGSELEN:	
A <i>Tata, titi, soerti, ati-ati</i>	227

XIV

B	<i>Doa noerboewat</i>	228
C	<i>Pamali</i>	229
D	<i>Gonggorekan</i>	230
E	<i>Indoeng beurang</i>	232
F	<i>Besan</i>	235
G	<i>Kasang djinēm</i>	235
H	<i>Ngeujeuk seureuh</i>	236
I	Het weefgetouw	237
J	<i>Talek</i>	240
K	Huwelijk	241
L	Landbouwgebruiken	242
M	<i>Diroewat</i>	244
N	Boedelverdeeling	246
O	Jaren waarover gesproken wordt	249
P	<i>Djimat rēbo wēkasan</i>	250
Q	Landbouwcontracten. — Opvoeding. — Tarekat's in de Java-landen. — Slotopmerkingen	255
REGISTER		275

HOOFDSTUK I.

Inleiding.

- 3 Het woord *adat* is oorspronkelijk Arabisch, het Soendaasch ervoor is: gewend te doen, alledaagsch, gewoon, d.w.z. alles wat vast verbonden is aan of dikwijls van toepassing is op levende wezens; zoo kan men goed zeggen: „een paard met een goede adat”, of „met een „slechte adat”, men bezigt het woord nooit van voorwerpen uit planten- of delfstoffenrijk als anderszins. De Arabische woorden *adat* en *tabeat* zijn dus bijna hetzelfde.

Alle die adats dienen om de wijze waarop iets geschiedt en de wijze waarop men zich gedraagt fraaier te maken, opdat men zooveel mogelijk in bestendige, goede verstandhouding leve met andere menschen van dezelfde adat, van dezelfde dagelijksche levenspractijk, dezelfde gewoonten, in stad en land, van denzelfden godsdienst en aan dezelfde landswetten onderworpen. [Wanneer men zoo te werk gaat] loopt het daarop uit dat men een middelmensch wordt ¹⁾ die in het gareel van het gewone goed past. Dan zal men van hem zeggen dat hij de orde, de adat, het dagelijksche, het gewone niet verstoort.

Wanneer men de adat niet opzet overtreedt zooals bv. door een jas binnenste buiten te dragen, zijn hoofddoek anders dan zijn naaste te knopen, door te fraaie of te leelijke kleeven te dragen, op uitzonderlijke wijze te spreken, door in zijn doen en laten niet op dezelfde wijze en niet in dezelfde orde te handelen als zijns gelijken, dan treedt zulk een mensch buiten de perken der adat, door anderen stilzwijgend ²⁾ in acht genomen.

Het woord adat wordt vaak in den volgenden zin gebruikt: het is adat sardonix of Ceilonsche edelsteen als steen in een vingerring te gebruiken. Dit is niet een adat die in den steen gelegen is maar zij stamt van den gebruiker. 't Zelfde geldt van gelaatkunde, van kentee-kenen waaraan men de al of niet deugdelijkheid van iets kan onderken-

¹⁾ Soendaasch *djêlêma pêtêngahan*. Raden Memed teekent hierbij aan dat dit staat in tegenstelling tot *djêlêma doesoen* - iemand die geen manieren kent.

²⁾ Bedoeling onzeker, er staat „geheime adat”. Raden Memed verklaart niet te weten wat hier met „geheim” (*rasijah*) bedoeld wordt.

nen, van het geluk aanbrengende van iets, van deszelfs aard, of van *těpoesan*¹⁾, of van bijstand, verleend door de geheime kracht welke ergens in gelegen is of die geheime kracht zelf.

Zoo bv. ijzer dat reeds tot een wapen gesmeed is: een kris, een zwaard, een houwer, op *těpoes*-wijze gemeten om te weten te komen of men er voordeel van hebben zal in rang of stand, in zijn handel of op reis. Nadat dit alles nu adat geworden was voor het voorgeslacht, dwongen de menschelijke verbeelding en het volksgeloof ertoe dat zij *djimat's*²⁾ werden of heilige voorwerpen, voortvloeiend uit de adat van
 4 hen die erin gelooven. Zoo ook plegen vogels, paarden, hoenders, driekleurige katten³⁾ dieren te zijn in welker nut voor een of ander door den eigenaar beoogde doel men gelooft. Dat alles is niet adat waarin men gelooft, maar tot adat gemaakt volksgeloof. 't Wordt uitgedrukt in de Soendasche spreekwijze: de adat is sterker dan de leering (nl. de aangeboren adat) zooals dat men gelukkig en niet ongelukkig verlangt te zijn, dat men het aangenaam en niet onaangenaam verlangt te hebben, dat men wil verwerven maar geen schade lijden, dat men aanzien verlangt, geen vernedering; dit zijn aangeboren adats, zij zijn sterker — dewijl oorspronkelijk — dan nieuwe, aangeleerde adat, die aangeslagen is en zich in het gemoed van den

1) Hieronder verstaat men iemand, een dier of een wapen, vooral een kris, meten om tot de wetenschap te komen of zekere eigenschap of hoedanigheid of wel zekere eigenschappen of hoedanigheden, dien persoon, dat wapen of dat dier eigen zijn. Wil men bv. dat onderzoek instellen omtrent een kris, dan handelt men veelal als volgt: Men neemt de helft van den afstand van af de punt van het wapen, tot aan de uiterste punt van het zijwaarts uitstekende gedeelte van het lemmet. Vervolgens zet men dien halven afstand uit van reeds genoemd punt van het lemmet naar het midden. Op de hoogte, alwaar het lemmet bereikt wordt, neemt men van dat laatste de breedte en zet die vervolgens uit op meer genoemden halven afstand, terwijl men voor ieder maal, dat men uitzet, een woord telt van zekere reeks woorden, t.w. van deze: *ratoe, watoe, pandita, galoe*, maar volgens anderen: *ratoe, batoe, panghoeloe, galoe*. En ook wel van deze reeks: *sri, loenggoeh, doenja, lara, pati*. Zoo telt dan de eerste maal uitzetten voor *ratoe* of *sri*, de tweede maal voor *watoe*, *batoe* of *loenggoeh*, enz., beginnende men weer van voren af aan als men *galoe*, *galoe* of *pati* heeft gehad. — Gesteld dat de breedte, gebruik makende van de reeksen die met *ratoe* beginnen, achtmaal in de lengte is begrepen, dan zegt men dat zoo'n kris ressorteert onder *galoe* of *galoe* en dat het wapen de eigenschap heeft zijn bezitter te vrijwaren tegen alle mogelijke tekort als hij een feest heeft. Van dieren wordt gewoonlijk slechts een hond, volgens sommigen ook wel een paard op soortgelijke wijze gemeten. Men zet dan den afstand van neus tot oog, bij het dier, uit op de lengte (genomen van neus tot uiteinde staart), Oosting, Wb. s.v. *těpoes*.

2) Hier gebruikt in den zin van voorwerp van gewijde vereering. Over *djimat's* handelt toevoegsel P hierachter.

3) Soendaasch *tjandramazwat* - rood, wit en zwart, met zwarte vlekken op den snoet.

onderrichte heeft vastgehecht. Vooral wanneer iemands adat niet van die van zijns gelijken verschilt, zal men eenmaal van hem zeggen: „Hij „zal de aangeboren adat niet veranderen”, of „de van zijn geboorte meegekregene”, of „oorspronkelijke”, of „de echte adat”, „de adat „van Adams wege”, of „de adat-erfgoed der vaderen”, of „van af „den oorsprong”. Men zegt dit zelfs om anderen te vermanen: „Ver- „geet de *kadar* [voorbeschikking] niet, *takdir* [wat over u is voorbe- „schikt], uw wording, uw afkomst, wat echt zonder bijmenging is, „uw oorsprong, ons begin”. In het Javaansch zegt men wel, als men zijn naaste verwanten of menschen van eigen landaard vermaant: „Dat Adam zijn afkomst niet vergete”. Er is een gezegde, luidende: „Als iemand zijn tanden opknapt, is dat niet bestendig; al trekt men „zijn grijze haren uit, zij groeien weer aan”; waarmee men zeggen wil: „Men kan het werk der Almacht niet wegwasschen”.

Wanneer een aangenomen gewoonte reeds adat geworden is en na verloop van tijd in conflict komt met aangeboren adat, dan treedt stellig het spreekwoord in werking: „De adat is sterker dan onder- „richting, de kat gaat naast het gesmoorde zitten” ¹⁾, want het aan- geleerde is later gekomen; al is het reeds lang en diep geworteld, vaak maakt men er inbreuk op, terugkeerende tot de aangeboren adat ²⁾.

*) **Noot.** Het woord *koedrat* is Arabisch en wordt met Arabische letter geschreven, het is moeilijk met andere letters te schrijven, het is in het Soendaasch, met welke letter dan ook, weer te geven met: uitoefening van kunde of macht, omdat het oorspronkelijke, Arabische woord het zevende van de twintig [voornaamste] eigenschappen Gods is. Daarop doorgaande is *koedrat* bij de Soendanezen zoowel de uit- oefening van macht als kunnen waarvan men niet weet wie ze bezit, de verbeelding dwingt tot de gedachte: „Het is niet aan te nemen dat „zoo iemand er niet zou zijn”. Zoo zegt men dan dat degene die de macht of de kunde om die zaken te maken heeft, stellig de Heere God is, want de ervaring leert dat van allerlei zaken die men waarneemt, er iemand is die de macht erover en die de kunde ervan heeft, zooals de spreekwijze in de desa zegt: „De hersens van een zandvloo, een „*walangtaga* [ander soort vloo] in de desa zijn in de macht van de „hooge heeren die het gezag uitoefenen” ²⁾. Dit is een gelijkenis: de

¹⁾ Iets dat in de heete asch gesmoord is, dit kan o.a. visch zijn.

²⁾ Soendaasch *menak*. Hieronder verstaat men de adellijken van hoogen bloede en, bij uitbreiding, daar zij, in vroeger tijd in meerdere mate dan thans, tevens het gezag uitoefenden, Inlandsche ambtenaren, in het bijzonder bestuurs- ambtenaren.

hersens van een zandvloo (een klein dier dat in de huid pleegt te dringen) zijn het allerkleinste [wat men zich denken kan], de walangtaga is een zwart, klein dier, haar steek verwekt jeuk, zij springt als de „hondenluis” genoemde vloot.

Het woord koedrat wordt door de Soendaneezen nooit gezegd van macht of machtsuitoefening, kunde of kundigheid van mensch of dier. Men zal nooit zeggen: „Dit steenen huis is gebouwd door de koedrat „van mijnheer N. N.”. — Toch heeft hij macht en kundigheden. Wanneer iemand van het huis zegt „zeer fraai”, zal men zeker antwoorden: „Dat is de macht van het geld”, niet: „de koedrat van het „geld”.

Daarom zegt men ook wel [van koedrat sprekende]: „In waarheid „is het de macht van den Heere Allah”, want zoo slechts kan de verbeelding het zich denken.

Koedrat wordt bijna eender met takdir gebruikt, bv. ongeluk of dood komen niet door toedoen of op verlangen van den mensch; als het iemand overkomt zal men zeker zeggen: „Hij is reeds tot zijn „takdir gekomen”, of „Hij heeft het eindpunt van den hem gestelden „tijd bereikt”, of „Zijn einde is gekomen”. Ik zelf heb eens een dienstbevel gekregen tijdens een hevige, besmettelijke pokkenziekte, luidende: „Panghoeloe! ge moet ten strengste waken tegen besmetting door „deze ziekte, gelast den menschen hun woonerven, hun putten, hun „eten rein te houden, verbied personen die een doode in huis hebben „zooveel mogelijk een offermaaltijd in het sterfhuis te houden. Pas op, „panghoeloe! praat me niet van takdir. Wat is dat nu, takdir? Be- „grepen?” — Ik antwoordde: „Om u te dienen”.

HOOFDSTUK II.

Over aangeleerde adat.

- De bedoeling van dit boek is dat ik een beschrijving wil geven van de
 5 aangeleerde adat die zich zoodanig heeft vastgezet en met het geloof
 zoowel van onderrichter als van onderrichte in die mate overeenkomt
 dat zij van lieverlede moeilijk meer te overtreden is, omdat wanneer
 iemand dat doet, men van hem kan zeggen: „hij is niet wel bij het
 hoofd”. Men noemt dat „in zich zelf gekeerd”¹⁾, of „excentriek”, of

¹⁾ Soendaasch *djatmika*, Jav. zedig en bescheiden, wat hier niet goed past.

- andere doen dan anderen", of „onnoozel", ook al neemt die mensch de vaststaande, aangeboren adat zooals zij aller deel was vóór zij door de allen menschen aangeleerde adat veranderde waarachtiglijk in acht en wel omdat hij [die aangeboren adat] opzettelijk toepast. En dus is in waarheid de aangeboren adat een andere groep dan de Mohammedaansch-godsdienstige handelingen waarvan de Wet voorschrijft de bedoeling te formuleeren. Wanneer iemand bepaaldelijk het voornemen heeft den schijn te wekken alsof hij de oorspronkelijke [i.e. aangeboren] adat bezit, dan veronderstellen de menschen: „Die man is gek, hij volgt de beesten na".

De verandering [van de aangeboren adat] moet worden aangeleerd, [dit geschiedt] gewoonlijk in dier voege dat men geloof hecht aan leering, vermaningen van ouders of leermeesters of den vorst *) dewijl zij goeden raad geven hoe datgene wat in het ongeluk kan storten, wat tot zonde kan leiden of rampzaligheid of onheil ¹⁾, te vermijden.

*) **Noot.** De vermaningen onzer ouders-leermeesters, goede gedragingen waarvan de leermeesters de aangename gevolgen reeds hebben ondervonden, de lof aan gedragingen welke ons door onze leermeesters zijn voorgehouden, zij zijn het waarop het gezegde der vaderen steunt: „'t Zijn de ouderen die een begin maken, de jongeren leggen „ten uitvoer, de ouderen vertrouwen [den jongeren] slechts oor en „oog toe" ²⁾, want het Soendasche volksgeloof is dat wanneer de ouderen slecht zijn en verdrukken, er mettertijd vergelding zal zijn, blijkende uit hetgeen hun kinderen en kleinkinderen treft; somtijds keert de vergelding zich jegens henzelfen in den vorm van zorg, pijn of ziekte. Van dezulken zegt de volksmond: „Niet eens in een verre „toekomst, nu reeds zien wij het". Zoo ook in het goede.

Zoodat wanneer iemand zich willens en wetens in het ongeluk stort, hij door anderen een eigengereid mensch wordt genoemd, of iemand die vermaningen trotseert, of men zegt: „Hij laadt den vloek zijner „ouders op zich", of: „Hij ondervindt den kwaden invloed van het „niet opvolgen van iemands vermaningen". Maar aangezien de aangeboren adat weer boven pleegt te komen, zegt men: „Het is nu „eenmaal zoo dat het tijdstip waarop hij volgens zijn takdir in het „ongeluk moest storten, gekomen is" *).

¹⁾ Soendaasch *walat* = onheil als bezoeking, toegeschikt tot straf voor belediging of oneerbiedig optreden jegens heiligen, ouders enz.

²⁾ D.w.z. zij laten hen door hún ooren hooren, door hún oogen zien, opdat zij hooren en zien wat goed is.

*) **Noot.** Wanneer de vermaning, al is zij niet verkeerd, komt van iemand die daartoe niet het recht heeft, gebruikt men de spreekwijze: „'t Zou kunnen zijn dat hij vermaningen uitdeelt, terwijl hij er zelf „nog niet genoeg ontvangen heeft”.

Het recht van onderricht komt toe aan hen die ouder in jaren dan de te onderrichten persoon zijn, aan hen die veel hebben ervaren *) of diepgaande ondervindingen hebben opgedaan, die in nauwe bloedverwantschap tot den te onderrichtene staan, die geleid worden door familiezijn of door liefde tot jongeren in leeftijd ¹⁾, opdat het geschieden moge dat de onderrichte zich houde aan wat anderen gewoon zijn of wat is naar desagebruik ²⁾.

*) **Noot.** Soendaasch *gëde loewangna*. Het woord *loewang* wordt gelijkgesteld met *loëwangan* - de plaats dienende om een lijk in te begraven, maar men gebruikt dit woord *roewangan* [wisselvorm van *loewangan*] nooit voor iets anders dan lijken, omdat oorspronkelijk de naam voor lijk in verbloemd. Soendasche taal was: „Die reeds de „verruiming des harten en de beklemming des harten tijdens het leven „gevoeld heeft”. Stellig zal de vermaning tot de jeugd wijzen naar datgene waardoor men ruimte voor zijn hart verkrijgt en het beklemd zijn ervan ontgaat. Vandaar dat er een spreekwijze is die men spot-tenderwijze van jongelieden die veel weten maar nog geen werk om handen hebben bezigt, luidende: *gëde daloewangna koerang loewangna* [d.i. hij heeft vele boeken, maar 't schort hem aan ervaring, m.a.w. geleerd maar onpractisch].

Daarom [opdat de onderrichte zich houde aan wat anderen gewoon zijn of wat is naar desagebruik] wil *tjara* zeggen: gedragingen in overeenstemming met die van eigen landaard. De onderrichting geschiedt soms in den vorm van eigen verrichting en handelwijze, gedragingen die als voorbeeld voor wat goed is dienen; dit pleegt door te werken en door verder benedenwaarts staanden ³⁾ te worden nagevolgd, zoo degene in wien men vertrouwen stelt een voorbeeldig mensch is. Soms geschiedt zij door het uitspreken van een vermaning, men haalt vermaningen der voorouders aan, daarbij vrees

¹⁾ Kan ook zijn: ondergeschikten.

²⁾ Soendaasch *tjara desa*. Hier volgen in den tekst tusschen haakjes een paar zinnen van taalkundigen aard die niet zijn vertaald.

³⁾ 't Zij familieleden van de afdalende linie in verderen graad, 't zij maatschappelijk bedoeld.

aanjagende met wat te vreezen is *), begeerte opwekkende door wat begeerig maakt.

*) **Noot.** Wanneer men niet voldoende acht vrees aan te jagen met een zichtbaar voorbeeld, begeerte op te wekken met iets zichtbaars, begeerig makends, voegt men er, nog vóór de ander heeft kunnen antwoorden — men weet immers niet hoe het uitvalt — iets vreesaanjagends of iets begeerte-wekkends dat niet zichtbaar is, aan toe, een voorbeeld aan eigen verbeelding (schatting, voorstelling, meening) ontleend, toegepast op zienlijke dingen, want wanneer de ander heeft kunnen antwoorden met: „De toekomst zal het uitwijzen”, of: „[Wij zullen wel zien] wat het lot wijst”, of: „Het deel dat iemand tot „levensonderhoud krijgt, wordt niet met dat van anderen verwisseld „[ieder krijgt het zijne]”, of: „Men kan elkaar de fortuin niet ontnemen”, als die gedachten reeds vasten vorm hebben aangenomen, dan wordt het moeilijk een onderrichting ingang te doen vinden, dat zullen alle leeraren stellig ook weten.

[De onderrichting als boven] geschiedt in de hoop dat zij zal blijven en het vertrouwen zal vermeederen, zoodat men volstaan kan met te zeggen: „Doe niet wat verboden ¹⁾ is”. Men zal bv. zeggen: „Ga niet op een wan zitten!” — Het aangesproken kind antwoordt: „Waarom niet?” — De ouder: „’t Is *pamali*”. — Wederantwoord: „Wat zou dat?” — De ouder: „Moet je het naadje van de kous weten?” [lett. Moet ik de pit eruit halen?]. — Wanneer het kind aanhoudt met naar de reden te vragen, dan antwoordt de ouder met een snauw: „Omdat ge dan in den vreemde sterft”.

Behalve verboden, kort en goed, zijn er ook waarbij de reden [waarom ze opgevolgd moeten worden] genoemd wordt, bv. „Speel „niet buiten in de avondschemering [wanneer de geesten beginnen „rond te waren] opdat ge niet door een ongeluk getroffen of door „ziekte bezocht wordt” ²⁾, of: „uit vrees voor de booze geesten” ³⁾; „Eet geen zure spijsen als het reeds laat op den dag is, dan zal je „moeder sterven”; „Wees niet brutaal jegens uw ouders” ⁴⁾, dan

¹⁾ Waar niet anders gezegd wordt, is „verboden” de vertaling van *pamali*, *pantang*, woorden door den Schrijver als synoniemen gebruikt. Er wordt onder verstaan: verboden krachtens een door het voorgeslacht opgelegd verbod; overtreding ontketent magische krachten die den euvelader of diens omgeving noodlottig kunnen worden.

²⁾ Soendaasch *kasambët*.

³⁾ Soendaasch *djoerig*; er bestaan nog andere booze geesten, *djoerig* is een algemeen woord.

⁴⁾ Of.: „onbeschoft jegens ouderen”.

- 8 „komt gij in het verderf”; of bv. dit: „Stap niet over padi (Nji Sri) heen, gij haalt u haar toorn op den hals en wordt door ziekte of „ramp getroffen”, enz. De aanleiding [deze dingen te zeggen] is, opdat de jeugd het gezegde ter harte neme uit vreeze voor een ongeluk door een onzichtbare oorzaak. Nadat die vermaningen der ouders bij de kinderen instemming hebben gevonden, zij ze ter harte hebben genomen en opvolgen, zal hun adat goed zijn en overeenkomstig die van anderen; stellig zullen hun ouders hen dan prijzen, [zij zullen zeggen:] „Dat kind belooft een gelukkige toekomst te hebben”, omdat de onderrichting in de adat van wat gewoon is, is gekoppeld aan de aangeboren adat *).

*) **Noot.** [Aan de aangeboren adat] wordt onderrichting verbonden, opdat men later een kalm, tevreden leven hebbe. Anderen knopen er onderrichting in wat slecht is en aanleiding geeft tot later ongeluk aan vast. Daarom is het niet behoorlijk in dezen tijd van alles probeeren maar op het noodlot¹⁾ te vertrouwen, zoolang men geluk boven ongeluk verkiest. Er is weliswaar een Javaansch spreekwoord: „Goede „of kwade fortuin, 't is al van Allah”, d.w.z. dat men met de grondslagen van zijn voorspoed of tegenspoed door Gods almacht geboren is.

[De ouders zullen hun kinderen des te meer prijzen] als zij, groot geworden, onderricht krijgen in den godsdienst, overeenkomende met het gewone, wat tot hun heil kan leiden, als zij bevreesd gemaakt worden voor alles wat vrees aanjaagt, bv. omdat het verboden is of rampzalig maakt, alles wat gevaar kan opleveren, kenbaar voor anderen, een bron van zorg voor henzelfen. Evenzoo zijn er, in geval zij de onderrichtingen der wereldlijke overheid nauwgezet betrachten, door hun medemenschen vele voorbeelden van gezien dat zij voordeel hadden en [omgekeerd] indien zij die niet volgen, van hun ongeluk. Vandaar de spreekwijze: „De mensch moet rijpelijk overwegen*), zoo- „wel het opvolgen van godsdienstige als van landswetten, hij moet op „gevaar bedacht en daartegen op zijn hoede zijn, hij moet met bezin- „ning handelen, wikken en wegen, goede orde betrachten, met beleid „te werk gaan, overleg en oordeel toonen, voorzichtig zijn²⁾, alles „zooveel mogelijk; dan mag hij stellig op voorspoed en geluk hopen, „ter navolging door zijn familieleden”.

¹⁾ Soendaasch *kadar*.

²⁾ De vier laatste uitdrukkingen, Soendaasch *tata*, *titi*, *soerti*, *atiati* worden toegelicht in Toevoegsel A.

*) Noot bij Soendaasch *asak djeudjeuhan* - rijpelijk overwegen. Men meet bij *djeudjeuh*'s (de lengte van den voetindruk van den mensch); dit komt van *djeudjeuh*, gebruikt om den tijd van den dag te meten: men meet de schaduw van iemand als hij rechtop staat ¹⁾, één voetindruk van hem is één *djeudjeuh*. Vandaar het gezegde van menschen van goed gedrag, die den juisten middenweg bewandelen, de weegschaal in evenwicht houden: „zij zijn *asak djeudjeuhan*” [ong.] goed „van maat”.

9 Te meer [is dit het geval] als het kind van brave ouders afstamt; gaat 't het kind dan later goed, zoo zeggen de oudere menschen: „'t Past zeer wel dat het zoo gegaan is, aangezien het pauwenjong „een pluim op den kop heeft en het zout nooit naar boven uitdrup- „pelt”. *)

*) Noot. Dit spreekwoord dient om iemand als een afstammeling van een gunstig bekend staand geslacht te schetsen, de menschen zeggen: „De vader was zoo, het kind zal zeker ook zoo zijn”. Maar het gebeurt vaak dat het niet uitkomt, dan voegt men er iets aan toe — alles is onder woorden te brengen, —: „Elke pauw heeft een pluim „op den kop, [de eigenschappen] der menschen gaan vaak niet op „het volgende geslacht over”.

De door vroegere geslachten ingestelde adats dienen om de aangeboren adat te verbeteren, opdat het den mensch bij voortduren tot in zijn ouderdom wel ga, zóó dat zijn verwanten het nog aanschouwen. Wanneer dat jonge geslacht eenmaal oud geworden zal zijn en op zijn beurt vermaningen uitdeelt, zal daar stellig acht op geslagen worden en hun gedrag nagevolgd, omdat het vermaningen zijn der ouden met veel ervaring en omdat allen het voor hun oogen zien; ouden en jongen zullen stellig gevoelen dat deze vermaningen werkelijk tot braafheid leiden.

¹⁾ Er staat dat de meter op die wijze zijn eigen maat meet, vermoedelijk zoo op te vatten dat, de lengte van zijn schaduw vastgesteld zijnde, hij vervolgens met zijn eigen voetslengte als maat, den afstand afpast.

HOOFDSTUK III.

Gewoonten en gebruiken in den eersten tijd der zwangerschap.

Adats die voor de menschen tot vaste adats geworden zijn waaraan ouders en verwanten volgens vaste regels gebonden zijn, zijn de volgende: 1. [Die bij] bevalling, 2. besnijdenis, 3. huwelijk, 4. sterfgeval. Aanzienlijken en geringen zullen stellig, zooveel mogelijk, de adats der vaderen navolgen *).

*) **Noot.** Van mannen en vrouwen in den huwelijken staat zegt men: „Zij zijn gelukkiger als zij een talrijke nakomelingschap hebben „dan wanneer hun rijkdom ten deel valt”. Ook in het spreken, als men kennissen ontmoet, zal men nooit naar elkanders have informeeren, hoevele paarden en buffels men heeft, men informeert alleen: „Hoe „veel kinderen hebt gij al?” De vroedvrouw zegt eveneens tot de vrouw bij wie duidelijk de menstruatie heeft opgehouden, op verbloemde wijze: „’t Schijnt dat u een geluk is toevertrouwd, een gave „van den Allerheiligste”.

10 Om te beginnen zal dit hoofdstuk verhalen van de adats van man en vrouw wanneer hun het geluk overkomt dat bij de vrouw de menstruatie ophoudt, dat is het begin van een toestand die *njiram* genoemd wordt ¹⁾. Bij een vrouw die voor de eerste maal zwanger is, toonen zich daarbij de volgende kenmerken: zij is driftig, dadelijk woedend, heeft verlangst naar allerlei [heeft de lusten], in het bijzonder zure spijzen. Plotseling verafschuwt zij zelfs lieden die zich goed gedragen, zooals haar echtgenoot of wien ook maar dien zij dat in gewone omstandigheden niet doet of van menschen van wie het niet past afkeerig te zijn. Wanneer een vrouw in *njiram*-toestand verkeert, wordt haar algemeen verboden naar iets dat haar afkeer kan wekken te zien, bv. naar een beest dat er leelijk uitziet, zooals een grijze aap, een luieraap, een zwarte aap, enz. Evenzoo om te zien naar menschen met lichaamsgebreken of iets te doen dat vrees kan opwekken, bv. een zieke een bezoek brengen, het zien van een doode, grafbezoek. Omgekeerd pleegt men haar te zeggen met alle aandacht naar wat fraai is te zien, een man of vrouw met knap gezicht, men

¹⁾ Noot van taalkundigen aard weggelaten.

tracht de etensresten van dezulken voor haar te krijgen. Ontmoet zij een kind met een schoon gelaat dan pleegt men haar te zeggen, op diens nek te spuwen. Alle deze vermaningen [spruiten voort] uit vrees voor het leelijke, wat *noeroet boewat* zou veroorzaken, men zoekt het fraaie opdat de *noerboewat* daarvan [op de ongeboren vrucht] zal overgaan ¹⁾

Een andere eigenaardigheid [van vrouwen in njiram-toestand] is dat zij gemakkelijk mokken (pruilen) als zij niet krijgen wat zij verlangen; hiervan geldt de zegswijze: „Dat zij zoo is, komt vanwege de „ongeboren vrucht” ²⁾. Men zegt ook van een vrouw die niet in staat van njiram verkeert, wanneer zij zich aldus keert tegen iemand van wien het haar niet past afkeerig te zijn: „Zij is dadelijk woedend alsof „zij in het beginstadium van zwangerschap ware”.

Zoo is het ook met de begeerte naar spijsen, bv. vele vrouwen in njiram-toestand dreinen om eten dat is overgebleven van menschen voor wie zij schaamtegevoel ³⁾ hebben. Maar gewoonlijk zijn zij begerig naar iets wat zij zien, bv. eten dat juist door anderen genuttigd wordt of de resten daarvan, zooals wanneer zij dreinen om koffiedik. Of [zij worden begerig] naar iets waarover gesproken wordt; vertelt men van lekker eten en waaruit het bestond, dan beginnen zij te schreien en willen dat waarover gesproken wordt, hebben. Vreemd is dat vele vrouwen in njiram-toestand van aarde houden, als klei van een pannenbakkerij (*twengka*) ⁴⁾ of van de sawah (*taneuh tēla*) ⁵⁾.

Van af den tijd dat de vrouw in njiram-toestand komt, gelden vele spreekwijzen, naamsveranderingen [van voorwerpen en handelingen], verboden, meer dan gewoonlijk.

11 Hier wordt verhaald hoe het gaat als de vrouw voor het eerst in njiram-toestand is. Als dat niet het geval is begrijpen zij gewoonlijk zelf al aan welke verboden zij zich te houden hebben en behoeft 't haar niet door anderen te worden voorgehouden. 't Is adat verlangens der vrouw in njiram-toestand streng te eerbiedigen en haar schielijk te geven [wat zij vraagt], omdat men met haar begaan is en het niet om

¹⁾ Zie voor *doa noerboewat*, toevoegsel B achteraan en bl. 12, aldaar ook voor *noeroetboewat*.

²⁾ Soendaasch *kakandoengan* (*anak noe diruncueuhkeun*), het eerste woord beteekent: het een of ander dat men met zich draagt, in het bijzonder van zwangere vrouwen gezegd, de tusschen haakjes staande woorden beteekenen: het kind waarvan men zwanger is.

³⁾ In den zin van „gepaste nederigheid”.

⁴⁾ Soendaasch = scherf, diggel.

⁵⁾ Soendaasch. Dit zegt men van (sawah)aarde die door droogte gescheurd is, kleigrond.

kostbare zaken gaat; schertsenderwijze zegt men wel, wanneer een vrouw etenswaar van geringe waarde vraagt maar blijft aandringen: „'t Lijkt wel alsof ge in njiram-toestand verkeert”. Wanneer dit door een vrouw die werkelijk in njiram-toestand verkeert geschiedt, geldt de spreekwijze: „Geef het haar fluks, zoo doet een vrouw in njiram-toestand, [als ge het niet geeft] zou het kunnen gebeuren dat haar „kind later kwijlde”. Wat wil zeggen dat wanneer zij het verlangde niet krijgt, haar kind later zou kwijlen. Soms zal men, een kind door de moeder op de heup gedragen aantreffende dat kwijlt, bij de moeder informeerden: „Waarnaar hadt gij verlangst toen gij in njiram-toestand verkeerdet?”

Wanneer na verloop van drie maanden of 100 dagen de vrouw zwanger is¹⁾, neemt de vreugde harer ouders toe en omringen zij haar steeds meer met teedere zorgen. Zij achten het zich ten plicht een heilmaaltijd voor de ongeborn vrucht te houden, meer of minder uitgebreid; 't is onverschillig wie hieraan deelnemen, mits het oudere menschen zijn, hierbij wordt de *doa salamët*²⁾ uitgesproken. Het komt er in de eerste plaats op aan over het reukwater of het water ten gebruike der in njiram-toestand verkeerende vrouw de *doa noerboewat*³⁾ te prevelen; de zin hiervan is het welzijn van de ongeborn vrucht, want er zijn vele verboden, nl. zaken die de vrouw of haar echtgenoot niet mogen doen. Wanneer het nu uitkomt dat het kind niet gezond is, bv. een gebrek heeft van de huid of welk lichaamsdeel ook, dan noemt men dat *noeroet boewat*, d.w.z. volgens⁴⁾ hetgeen de vrouw in njiram-toestand of haar echtgenoot [verkeerdelijk] gedaan of haar echtgenoot [verkeerdelijk] gedaan heeft. 't Is dan ook een spreekwijze, wanneer het hoofd van den boreling vol wonden is, te zeggen: „Dat komt ervan als de ouders geen verboden in acht nemen, [de vader] heeft te veel aan hanengevechten deelgenomen”. Van al wat als verbod betracht moet worden maar overtreden werd, blijken de kwade gevolgen aan het kind. Maar wanneer het ter wereld gekomen kind *noeroet boewat* is [lichaamsgebreken vertoont], spreken de ouders schielijk een bezweringsformule over het water waarin het gebaad zal worden, uit, de hiervoor gebruikte spreuk heet *djampe noerboewat*. Vele kinderen hebben dadelijk na de geboorte geen menschelijk voorkomen, er zijn er die het voorkomen van een kat, een

¹⁾ Soendaasch *reuncuh*, volgend op den toestand van njiram. Even later gebruikt de schrijver echter weer het woord njiram.

²⁾ Naam van een gebed.

³⁾ Naam van een gebed om kwade invloeden af te weren.

⁴⁾ Soendaasch *noeroetkeum*.

- 12 aap of een wild zwijn hebben, dan wordt het snel weer bedekt en allen prevelen ter bezwering de doa noerboewat¹⁾ en zij zeggen erbij: „Het is zijns vaders eigen schuld; toen zijn echtgenoot in „njiram-toestand verkeerde, hield hij er een aap op na, hield hij over- „dreven veel van katten, ging ijverig op de varkensjacht, dit komt er nu van”²⁾. Vandaar dat de verboden betreffende een zwangere tot haar bevalling en haar genezing talrijker zijn dan de verboden voor andere menschen. Komaan, ik zal ze opnoemen. Een deel der verboden hebben hun grond in de tot volksgeloof geworden adat, nl. alle degenen waarvan het heet dat overtreding ongeluk aan het lichaam veroorzaakt, ook al noemt men de reden niet. Zoo antwoordt een ouder aangaande zaken die verboden zijn, als zijn kind zegt: „Wat zou dat?”, met te zeggen: „Ge behoeft het naadje van de kous niet te „weten”³⁾, d.w.z. jonge menschen behoeven de reden niet te weten, immers, het is een gezegde der voorouders, de reden [van het verbod] is verborgen gehouden. Vandaar dat men zich [tegen de kwade gevolgen van het overtreden van verboden] slechts met *dërma* beschermt⁴⁾.

Wanneer bv. iemand op den dorpel [van de huisdeur] zit, is dat verboden, aldus toegelicht: „Dan zult ge nooit tot trouwen komen, „daar een voorgenomen huwelijk telkens zal afspringen” [van het meisje gezegd]; „Stort u niet omlaag, ga niet met sprongen omhoog, „dan komt gij door uw eigen handelwijze ten val”; „Een jong meisje „moet niet mee sirih kauwen als er een gast is, het is verboden, zij „zou in den huwelijksnacht de menstruatie krijgen”; „Een jong meisje „moet geen vlekkelig sirihblad kauwen of haar oudste kind zal sterven”; „Een maagd moet niet onkieskeurig zijn in haar eten, dat is verboden, „zij zou haar maagdelijkheid verliezen (haar echtgenoot zou bevinden „dat zij geen maagd was)”.

Behalve deze verboden welke door jonge menschen als verboden beschouwd moeten worden⁵⁾ zijn er nog vele anderen welke gelden

¹⁾ *Doa* wordt hier als synoniem van *djampe* gebruikt; eigenlijk is een *djampe* een oud-Indonesische spreuk met meer of minder Mohammedaansche bijmengselen, een *doa* een zuiver Mohammedaansch gebed. Zie voor *djampe* nog blz. 27.

²⁾ Dit wil niet zeggen dat de vader zich werkelijk aan deze euveldeeden heeft schuldig gemaakt. Men veronderstelt het, afgaande op het voorkomen van het kind.

³⁾ Vgl. boven blz. 7.

⁴⁾ *Dërma* heeft in het tegenwoordige Soendaasch de beteekenis „slechts, alleen maar”. Misschien bedoelt de schrijver „zich tot plicht rekenen [een verbod op te volgen]”.

⁵⁾ Soendaasch *larangan-larangan noe koedoe dipantang*; *larangan* is een

- voor jonkmannen en jonge dochters, voor ouden en jongen. De ouden zullen gewoonlijk niet meer zeggen dan: „Het is verboden” ¹⁾, zij zeggen de reden eerst als zij ertoe gedrongen worden. Ter zake van den godsdienst volstaat men met de reden op te geven: „verboden” ²⁾ of „afkeurenswaardig” ³⁾ [in den zin der Mohammedaansche wet], eerst als gevraagd wordt: „Wat zou dat nu al is het *haram*?”, antwoordt men: „Dan wordt ge hiernamaals in de hel gefolterd”. Zoodat het bij verboden [*pamali*] wanneer spreker noch hoorder de reden begrijpen evenzoo is gesteld als wanneer bij verboden [*haram*] spreker noch hoorder de reden begrijpen ⁴⁾; men begrijpt alleen dat het gewoonlijk zóó toegaat dat ieder die een verbod (*larangan*) overtreedt,
- 13 onaanvaardbaarheid als vergelding ontvangt, nl. straf. En dus dat wanneer de ouders zeggen: „Doe het niet!”, het beter is niet naar de reden te vragen omdat beide ouders, wanneer er bij hen wordt aangedrongen, niet meer zullen zeggen dan: „Weet ik het?! 't is een uit-spraak der ouden”; niet dat zij die ouden zijn. Zoo gaat 't ook met de mannen van den [Mohammedaanschen] godsdienst; als die in het nauw worden gebracht, kunnen zij alleen maar zeggen: „Wat wilt ge? zoo staat 't in de godsdienstige geschriften”, niet zij zijn de godsdienst *), vandaar de [Arabische] uitdrukking: „God weet 't het best”.

*) **Noot.** Zij zijn de godsdienst niet; waren zij dat, zij zouden de ware bedoeling der godsdienstige geschriften duidelijk kunnen verklaren. Zij zijn slechts lieden die de geschriften hebben aangetroffen, zij kennen de bedoelingen der schrijvers niet en evenmin de strekking. Zoo is het, naar mijn bevinding, ook met de adat, zij kan niet door menschen welke niet van die adat zijn, in practijk worden gebracht. Het is ook niet aangenaam een adat aan te nemen voor iemand die niet van die adat is, bv. Javaansche en Soendasche aanzienlijken is het volgens hun adat aangenaam als men voor hen op den grond gaat zitten, dat is een teeken van beleefdheid. Komen tot hen menschen van niet-Javaanschen, niet-Soendaschen landaard en kleedij dan be-wijzen zij die eer door te gaan staan. Omgekeerd zullen die vreemdelingen verbaasd staan wanneer hun beleefdheid betoond wordt door te gaan zitten. Dit blijkt hieruit: wanneer lieden van Javaansche of

algemeen woord voor „verbod”, bv. van de wereldlijke overheid; de Schrijver omvat hier onder dezen wijderen naam ook wat pantang, pamali is.

¹⁾ Soendaasch *pamali*.

²⁾ Soendaasch *haram*.

³⁾ Soendaasch *makroeh*.

⁴⁾ Vertaling onzeker.

Soendasche adat een Mohammedaansch-godsdienstig geschrift dat over Arabische adat handelt, voordragen, zullen er velen [onder de aanwezigen] zijn die op plaatsen waar men behoort op te staan, volgens hun eigen adat meenen te moeten zitten¹⁾. Zulke moeilijkheden heeft men als men niet over voldoende onderscheidingsvermogen beschikt.

Er bestaan voor de adatverboden²⁾ geen vastomschreven regels omdat zij niet uit godsdienstige geschriften of andere boeken te halen zijn, de eenige basis ervoor zijn de gezegden der ouden welke gebruikt worden om de jongeren te vermanen, opdat zij wellicht geloof slaan aan de geheim gehouden redenen, bv. „Speel niet met rijst, dat is „verboden, want dan wordt gij door uw oom³⁾ [als slaaf] verkocht”; — „Laat de rijstbewaarplaats⁴⁾ niet open staan, de voorraad zou snel „slinken (gemakkelijk op raken, bij beetjes door booze geesten weg-„gehaald)”; — „Eet niet uit de pan [*daloeng*], het is verboden, ge „zult door een tijger opgegeten worden”; — „Doet niet getweeeeën „naast elkaar een groote boodschap, het is verboden; de reden is dat „dan de rijstketel lek wordt”, het middel ertegen is dat zij als om „strijd het eerst op den grond spuwen; — „Houd niet van hersens „eten, het is verboden, gij zult op jeugdigen leeftijd grijs worden”; — „Eet geen *lopang*⁵⁾, het is verboden, gij zult stompzinnig wor- „den”; — „Eet geen bloemknop van den banaan, het is verboden, „gij zult in groote verlegenheid komen”; — „Gebruik niet het blad „van een plant als blad voor uw eten, gij zult door anderen ver- „achtelijk bejegend worden”; — „Eet geen uitgeperst kokosnoot- „vleesch, het is verboden, anderen zullen u minachten (niet naar „waarde schatten, niet eeren)⁶⁾”; — „Ga niet uit tusschen licht en „donker, het is verboden, gij zoudt door de *sandekala*⁷⁾ met een „ramp of ziekte geslagen worden⁸⁾”, — „Noem niet den naam uws

¹⁾ De schrijver denkt hier waarschijnlijk aan het Moeloedreciet. 't Is gebruikelijk in de maand Moeloed in een kring van toehoorders levensgeschiedenissen van den Profeet te reciteeren, men is daarbij gezeten. Als het reciet tot den lofzang op Moehammad genaderd is, staan de aanwezigen te zijner eere op.

²⁾ Soendaasch *larangan*.

³⁾ Soendaasch *towa*: ouder dan vader of moeder.

⁴⁾ Soendaasch *pabejasan* (*těmpat bejas, padaringan*).

⁵⁾ *Laffa cylindrica* Roem.

⁶⁾ Uitgeperst kokosnootvleesch, Soendaasch *hampas kalapa*; geminacht, Soendaasch *dihampas*, lett. voor hampas geacht worden, het woord hampas legt hier de band tusschen oorzaak en gevolg.

⁷⁾ Hieronder verstaat men de avondschemering, hier persoonlijk opgevat.

⁸⁾ Soendaasch *kabadi*, vgl. boven blz. 7, waar *kasambět* gebruikt wordt: is hier *kabadi*; elders beschouwt de Schrijver ze als twee begrippen.

„vaders, het is verboden, de [door u geplante] knolgewassen zullen „voos zijn”; — „Een vrouw moet [onder het gaan] niet met haar „linkerarm zwaaien, het is verboden, omdat dan hetgeen zij kookt „snel opgaat”; — „Een kind moet niet als een schorpioen doen „(op den buik liggende, met de beenen omhoog, liggen spelen), het zal „zijn moeder verliezen”; — Eet geen zure spijzen tegen zonsondergang, het is verboden, uw moeder zal sterven”; — „Een knaap mag „niet over een weefgestel stappen*), het is verboden, hij zou impotent worden”; —

*) **Noot.** Tenzij het verbod, steeds volgens zeggen der ouden, tot noodzaak wordt, zooals later waar gesproken wordt over opgaan [door den bruidegom] naar de opstap van het huis [der bruid] op het tijdstip dat hij den voet op de *toendjangan*¹⁾ moet zetten en de *ělekan*²⁾ vertreden, een ei en een koelkruik stuk gegooid moeten worden, behandeld zal worden³⁾. — *Toendjangan* en *ělekan* behooren tot het weefgestel, toch moet er dan op getreden worden, omdat [de bruidegom] dan tot de voor hem verboden deur, verboden zoolang hij nog een jonkman was, genaderd is.

[Voortzetting der verboden] „Gij zult geen kat baden*), het is verboden, er komt storm en regen van”;

*) **Noot.** Tenzij op een tijdstip dat het noodzakelijk is. In de Soenda-landen is het adat, wanneer er in den tijd van den sawahbouw te weinig water is, het droog weer is zonder regen en de rivieren niet voldoende water bevatten, dat de landbouwers overeenkomen regen te vragen. Niets kan beter regen verwekken, zegt men, dan een kat te baden. Men komt in grooten getale bijeen: ouden en jongen, mannen en vrouwen, met desa-muziek, onder leiding van het hoofd. De kat wordt in optocht in een mand rondgedragen, de geheele desa rond, vervolgens gaat men naar de rivier en werpt elkaar, onder gejuich, met water, zooals bij het in het water zetten van een te besnijden knaap geschiedt⁴⁾.

Bij die gelegenheid is het noodzakelijk het verbod te overtreden.

Alhoewel nu de mannen van den godsdienst met [iets anders] voor den dag zijn gekomen, nl. een ritueele godsdiensttoefening met preek

¹⁾ Soendaasch *toendjangan*, is dat deel van het weefgestel waar de weefster de voeten tegen aandrukt.

²⁾ Soendaasch *ělekan* - spoel.

³⁾ Beneden blz. 81.

⁴⁾ Beneden blz. 63.

op een open veld, waar de menschen eetwaren heenbrengen om een godsdienstigen maaltijd te houden, een en ander volgens de voorschriften van de *kitab bab istiska*¹⁾, denken de desalieden er zoo over dat alle middelen goed zijn om den regen te doen neerdalen. Bv. in de Java-landen houdt men, buiten wat de godsdienstige geschriften voorschrijven, op de sawah nog een wajangvertooning van de lakon *Derwi Sinta Watoe Goenoeng*. Ook daar doet men dat uit verlangst dat de regen neerdale.

[Voortzetting der verboden] „Een kind moet zich niet spiegel, het is verboden, het zal verdrinken”; — „Leg u niet op een bamboevloer [van platgeslagen bamboe] te slapen, het is verboden, „het geluk zal u voorbijgaan”²⁾; — „Lig niet met uw hoofd naar de deur gekeerd, het is verboden, gij zult vroeg sterven”; — „Lig niet op uw rug onder een dwarsbalk van den zolder te slapen, het is verboden, een nachtmerrie zal op u neerkomen”; — „Spuw niet omhoog, het is verboden, het speeksel zal op u zelf neerkomen”³⁾.

- 15 Dit zijn voorbeelden van verboden welke redenen men geheim pleegt te houden, gelijk ook met vele vragen die men op het gebied van den godsdienst zou kunnen stellen, het geval is, bv. volgens de Mohammedaansche wet verboden of afkeurenswaardig, overtreding maakt dat men gestraft wordt. Daarom worden de adats welke uit vermaningen der ouders zijn voortgekomen eerder dan leering uit vermaningen der lieden van den godsdienst voortvloeiende genoemd, zij hechten zich eerder in het gemoed der menschen vast dewijl zij over verboden handelen dan naar de Mohammedaansche wet afkeurenswaardige of verboden handelingen [zich inprenten].

Behalve zaken die verboden⁴⁾ zijn omdat zij verboden⁵⁾ of klaarblijkelijke oorzaken van ongeluk zijn, [zijn er verboden] waarin het „dan zult gij” door „het zou kunnen gebeuren” vervangen wordt, bv.

¹⁾ Volgens deze beschrijving wijkt de viering af van de zg. *ṣalāt al-istiskā'* der Mohammedaansche wet, o.a. behoort daartoe niet het houden van een heilmaaltijd.

²⁾ Lett. over u heenstappen.

³⁾ Raden Memed geeft hiervan de volgende verklaring: het verbod om oude menschen of hooggeplaatste personen van raad te dienen, „omdat men daardoor „de kans loopt een terechtwijzing van deze te ontvangen”. — *Njidoeh ka langit* — naar den hemel spuwen, is een staande uitdrukking: iets doen wat boven iemands bereik is, zijn meerdere de les willen lezen, verder willen springen dan zijn polsstok lang is e.d.

⁴⁾ Soendaasch *larangan*.

⁵⁾ Soendaasch *pamali*.

„Ga niet zwemmen, ge zoudt kunnen verdrinken”, — „Klauter niet „overal op, ge zoudt kunnen vallen”. Zulks is overal adat: telken male dat men iets verbiedt, pleegt men mogelijke, kwade gevolgen erbij te noemen, somtijds worden zij overtreden zonder dat het op een ongeluk uitloopt. De eerder genoemde verboden ¹⁾ verschillen van de verboden ²⁾ die men *tjadoe* of *boejoet* noemt, deze gelden alleen voor één geslacht, de oorzaak [oorsprong] ligt bij een voorvader. Zoo is het voor een bepaald geslacht van den Soemédangsch en adel *tjadoe* er een schimmel met roode vlekken op na te houden en weer voor een ander geslacht ³⁾ *tjadoe* er een schimmel met zwarte manen op na te houden en weer voor andere geslachten is het *tjadoe* reeënvleesch te eten of *baligo* ⁴⁾ te eten. Voor uit het district Batoewangi ⁵⁾ stammende adellijken is het *tjadoe* den kop van een kip te eten en voor afstammelingen van Panembong ⁶⁾ is het *tjadoe* *koekoek* ⁷⁾ te eten ⁸⁾.

Alle deze zaken zijn *tjadoe*, door alle nakomelingen van den insteller des verbods als zoodanig in acht te nemen. Overtreedt iemand het verbod, dan grijpt het ongeluk hem aan en is het moeilijk hem te genezen, bv. in den vorm van schurft of verstandsverbijstering, stellig zal hij dan gevoelen of zullen de menschen van hem zeggen of de *doekoen* zal het uitspreken: „[Hij heeft] die ziekte [gekregen] omdat „hij het verbod overtreden heeft”. Men is bij het instellen van een *tjadoe*-verbod niet aan bepaalde regels of aantallen gebonden; men doet het uit eerbetoen, bv. [geen] reebout of vleesch van een witten buffel eten, of omdat men iets wat ongeluk veroorzaakt heeft, verachtelijk wil behandelen, gelijk een schimmel die een voorvader een onheil heeft berokkend, of een kippekop die het oog van een voorvader heeft vernield tijdens de *hoewap-lingkoeng* ceremonie ⁹⁾, bij welke gelegenheid het oog der kip uit zijn kas sprong en het oog van den bruidegom raakte en hij éénoogig werd. Er is ook niet van

¹⁾ Soendaasch *pantangan*.

²⁾ Soendaasch *larangan*.

³⁾ Raden Memed spreekt hier van „regentengeslachten”.

⁴⁾ *Benincasa hispida* Cogn., een cucurbitacee, was-kalebas.

⁵⁾ Voormalige afdeeling Soekapoera kolot, zuidwaarts van Garoet. Hierbij zal men de restrictie moeten maken: voor zoover van één zelfden voorvader afstammende.

⁶⁾ District ten Zuidwesten van Garoet, zelfde restrictie.

⁷⁾ Soendaasch *koekoek* - *Lagenaria leucantha* Rusby, flesch-kalebas.

⁸⁾ De gegeven voorbeelden zouden den schijn kunnen wekken alsof het *tjadoe* alleen onder de hogere standen voorkomt. Men vindt het echter in alle lagen der bevolking.

⁹⁾ Vermoedelijk heeft de Schrijver hier bepaalde gevallen op het oog. — De *hoewap-lingkoeng* ceremonie komt bij het huwelijk te pas, zie beneden blz. 92.

16 aantal sprake, want degene die het verbod voor zijn geslacht uitvaardigt, spreekt de woorden: „Ik laat asch neerdwarrelen, ik laat het „*tjadoe* neerdalen op mijn nageslacht”. — Soms voegt men eraan toe: „gedurende zeven geslachten”. Deze woorden treffen gevoelig doel, de nakomelingen gelooven dat wanneer zij wat door de ouden verboden werd, trotseeren, dat zeker tot ongeluk zal leiden. Zóó sterk is de adat van het in acht nemen van verboden der ouden dat al heeft men geen herinnering aan den insteller bewaard, er stellig iemand zal wezen die het verbod in herinnering brengt¹⁾.

Of als het later gebeurt dat men de kwade gevolgen ondervindt [van het overtreden van het verbod], dan zal er stellig iemand zijn die zegt: „Eigen schuld! gij hebt een *patjadoean* overtreden, gij moet „boeten, vergeving vragen aan dengene die de *patjadoean* voor zich „en zijn nageslacht heeft ingesteld”. — Het woord *tjadoe* wordt in Oost-Prijangan gebruikt, in West-Prijangan zegt men *boejoet*, doch regeling, reden en bedoeling zijn dezelfde.

HOOFDSTUK IV.

Adats in acht te nemen wanneer een vrouw zwanger is.

Dit hoofdstuk zal mededeeling doen van de adats, in acht te nemen door hen die een zwangere vrouw verzorgen en behoeden. Men spreekt slechts tot twee à drie maanden van *njiram*^{*2)}. Daarna gaat de vrouw over in den toestand van „zwanger” zijn, of men zegt: „Zij „draagt iets”. Het waken voor de zwangere wordt intensiever^{**)}, de verboden nemen toe, vooral als het een vrouw die voor de eerste maal zwanger is betreft en haar ouders gegoed zijn.

*) **Noot.** Men pleegt de ongeboren vrucht aan te roepen en te prijzen, straks in de bewoordingen van dengene die *sawer*'t³⁾. Deze *sawer* wordt één *bangbalikan*⁴⁾ genoemd, zij verhaalt, teruggaande, 's menschen geschiedenis van af zijn wording wat *tjaměntarang herang* [klaar

¹⁾ In deze alinea is steeds sprake van een *tjadoe*-verbod, voor het in acht nemen daarvan gebruikt Schrijver weer het woord *mantang*, van *pantana*.

²⁾ Zie boven blz. 10.

³⁾ Zie voor *sawer*, beneden blz. 40.

⁴⁾ Soort gedicht, waarin de dingen verbloemd gezegd worden.

en helder] genoemd wordt, vervolgens *loemenggang* [doorschijnend helder] ¹⁾. Hier wordt niet opgeschreven hoe zoo'n *sawer* uit den ouden tijd luidde. Dichters van den nieuweren tijd plegen vermanende *sawer's* te schrijven in Soendasche dichtmaat of in *sair's* ²⁾, zij zijn anders ingericht dan die in den ouden trant.

^{**) Noot.} Wil het geval dat er een zons- of maansverduistering of een aardbeving is, dan is alles in rep en roer met bezweringsmiddelen op de zwangere vrouw toe te passen, men verstopt haar in de ruimte onder het huis, de bedoeling is [de verwezenlijking van] de spreekwijze te ontgaan: „Een ei dat bebroed wordt, wordt plotseling vuil, „hoeveel te meer een kind dat door de moeder onder het hart gedragen „wordt”.

- 17 Als de zevende maand bereikt is, komen daarbij [nl. bij het waken voor de zwangere vrouw] de voorbereidselen voor den *tingkēb* - heilmaaltijd, deze is omvangrijker dan de elke maand gehoudene, bij deze laatsten kan men volstaan met een weinig gesuikerde en ongesuikerde rijstepap en eenige lichtjes. Het *tingkēban* nu, hoewel oorspronkelijk een van Java afkomstige adat, wordt door vele rijke lieden en edellieden nagevolgd, vooral in de hoofdsteden. Men berekent ervoor den laatsten datum der maand waarin een 7 voorkomt, d.i. den 27en der maand, en maakt dan het eten voor den heilmaaltijd gereed, bestaande uit allerlei plantaardige gewassen als tot toespijs bij de rijst gegeten worden: knolgewassen, komkommer, fleschkalebas ³⁾, verschillende soorten katjang, verder: eieren en diverse vischsoorten, alleen is het verboden dat er vleesch van slachtdieren, zooals kippen, schapen, buffels, bij zou zijn. Voorts maakt men gereed: zeven soorten bloemen, pinangbloekolf en een jonge kokosnoot van de soort *gading* [geelkleurig], waarop twee figuren zijn uitgesneden: Ardjoena en Soembadra, of welk ander bruidspaar ook uit ouden tijd; kan men dat volstrekt niet, dan worden slechts hun namen erop geschreven ^{*)}.

¹⁾ Hierop volgen de woorden: *saroepa bajoena, tēpi ka lahir batinna, tēpi ka diloengsoerkeun ka boeroetwanna*; het eerste is mij niet duidelijk, onder *bajoe* is de levenskracht te verstaan, als scheidbaar van het lichaam gedacht, ook: adem, misschien is bedoeld: als de *bajoe* lichamelijken vorm aanneemt; *tēpi ka lahir batinna* vertaalt Raden Memed met „tot zijn geboorte”, wat wel de bedoeling schijnt te zijn, het laatste is duidelijk: „tot het tijdstip waarop het kind „uit het huis naar het erf omlaag wordt gebracht”, een plechtigheid die beneden blz. 39 beschreven wordt.

²⁾ Navolging van Maleische rijmelarij.

³⁾ *Lagenaria leucantha* Rusby.

*) **Noot.** 't Is nl. oorspronkelijke, Soendasche adat het geloof in alles wat als groot, aanzienlijk, mannelijk of vrouwelijk schoon gemaakt wordt in hooge eere te houden. Heeft dit een vorm, dan houdt men dien in eere, al komt hij uit eigen verbeelding voort; mist het dien, dan houdt men den naam in eere; wil men den naam lang laten voortleven, dan stelt men hem duidelijk leesbaar op schrift en houdt het geschrevene alsmede de woorden van dengene wiens naam geschreven staat, in eere; is [de naam] niet beknopt genoeg, dan kiest men alleen de cijfers die de Soendasche letterteekens vertegenwoordigen en maakt daarvan een *djimat*¹⁾ of *toembal*²⁾ of *toelak bala*³⁾, plakt die aan de deur of draagt ze, in tin verpakt, aan een band om het middel of aan een halsketting. Dit blijkt [?] als de jonge kokosnoot gekloofd en weggeworpen wordt, men beoogt daarmee dat de voorspoed welke den eigenaar van den naam beschoren was tot het kind waarvan de vrouw zwanger is, zal ingaan. Al het hier verhaalde heeft zijn oorsprong in het geloof aan *djimat*'s.

Men houdt voorts zeven lendendoeken [losse lappen] gereed, de zwangere vrouw moet zeven malen, telkens na een bad [bestaande uit beplezen met water], van lendenkleed wisselen. Nadat het oogenblik daar is, wordt er een groot met *kanitren* - *roedjak* gevuld stuk vaatwerk gereed gezet⁴⁾. Dan verzamelen zich, gewoonlijk 'smorgens vroeg, voortreffelijke, oude lieden van beiderlei kunne, wier zegen probaat is gebleken. De couverts met eten staan reeds gereed, volgens de adat gebruikt men alleen *tampir*'s⁵⁾ en bladeren, nooit borden, men zet voor elk één *takir*⁶⁾, met roedjak gevuld, gereed, bij welgestelden worden de *takir*'s met naalden dichtgespeld. Nadat [de deelnemers aan den maaltijd] voltallig in den kring gezeten zijn, mannen en vrouwen elk op hun eigen plaats, wordt er een koelkruik met versch water gebracht, zij wordt bij de aanzittenden rondgegeven met de bede de *doa noerboewat* [er over uit te spreken], dit is het water
18 waarin [de zeven soorten] bloemen zijn gedaan en dat straks zal

1) = Amulet. Zie voor *djimat*, bijvoegsel P aan het einde des boeks.

2) Soendaasch *toembal* - bezweringsmiddel.

3) Soendaasch *toelak bala* - afweermiddel.

4) Soendaasch *roedjak bangsa kanitren* (lain *bangsa amis*) - niet uit zoetigheden bestaande roedjak.

5) Ronde, platte mand van gevlochten bamboe, zonder opstaanden rand, soort wan.

6) Soendaasch *takir* - klein bakje van bananenblad of pinangbloemtrosschutblad, in den vorm van een schuitje gevouwen, aan weerskanten met een bamboepennetje dichtgespeld.

dienen om de zwangere te beplengen; vervolgens spreekt de oudste in den kring de *doa salamēt* uit, daarna worden de spijsen genuttigd. Na het maal moeten allen volgens de adat tegelijkertijd vertrekken, niemand blijve achter, zelfs de bladeren [van de couverts met spijsen] en de matten waarop men gezeten heeft, worden omgekeerd en grondig uitgeklopt. Alleen de oude vrouwen blijven achter om het wasschen der zwangere met het bloemenwater te bewerkstelligen *).

*) **Noot.** Het begieten met bloemenwater dient kennelijk om de zwangere te reinigen, maar aller bedoeling hierbij is, van vreugde vervuld, de ongeboren vrucht voor ongeluk te vrijwaren, haar te reinigen en eer te bewijzen. Immers, alle bezweringsmiddelen zijn duidelijk [bedoeld als] eerbewijzen aan de ongeboren vrucht opdat het haar voorspoedig ga tot op den tijd dat zij in deze Middenwereld komt te leven.

Nadat alles op het erf of de ruimte vóór het huis gereed is, daalt de zwangere vrouw naar het dichtstbijzijnde water af, vervolgens wordt zij [door de oude vrouwen] met één of drie scheppen van het bloemenwater begoten, ieder spreekt daarbij een *djampe* naar keuze uit, meestal de *noerboewat* en *salamēt* [geheeten gebeden] ¹⁾).

Nadat allen [de vrouw] begoten hebben, staat zij op, trekt een wissel-lendenkleed aan, de kokosnoot laat men door het [los om de leden gehouden] lendenkleed vallen ²⁾). De echtgenoot raapt haar op, klooft haar in tweeën en werpt de stukken weg. Nadat de vrouw éénmaal van lendenkleed verwisseld heeft, wordt er een tweede over aangedaan, de eerste laat zij vallen, dit verwisselen herhaalt zij zeven malen, eerst daarna keert zij naar haar woning terug. Het watervat [bovengenoemde kruik] wordt door haar echtgenoot op een vier-sprong weggeworpen. Eén groote kom *roedjak* wordt door de zwangere verkocht en door de jeugd gekocht, zij betalen met scherven van aardewerk of dakpannen ³⁾). Vervolgens zet men weer couverts van wijdgevlochten manden met gerechten klaar om de kleine kinderen te

¹⁾ Vgl. blz. 12.

²⁾ De Schrijver spreekt hier van *samping saroeng*, een *samping* is een losse doek, bij een *saroeng* zijn de einden overdwars aan elkaar genaaid zoodat een koker ontstaat; boven werd bepaaldelijk van *samping kēbat* - losse doeken, gesproken, deze zijn ook hier bedoeld.

³⁾ Soendaasch *talawengkar* (boeboek *kēnteng*), *talawengkar* is scherf, diggel, van dakpan e.d., boeboek *kēnteng* is gruis van dakpannen. Schrijver stelt beiden hier gelijk.

voeden, zij zeggen in koor een gebed op voor het heil der ongeboren vrucht.

- 19 In de achtste maand wordt geen heilmaaltijd gehouden, men nuttigt alleen wat koffie met bijbehorende versnaperingen zooals allerlei zoetigheden in peperhuizen van bananenblad gedaan waarvan de inhoud uit zeer dunne rijstepap bestaat, zij worden aan vrienden en kennissen thuisgezonden¹⁾. Te dier tijde staat reeds vast wie de vroedvrouw van de zwangere vrouw zal zijn, die voor haar zorgen zal totdat de bevalling goed en wel is afgelopen; men mag hierbij in het geheel niet nonchalant te werk gaan en telkens van vroedvrouw veranderen vóór de bevalling is afgelopen, tenzij het alleen om hulp voor een enkel maal gaat, want er is een gezegde dat luidt: „Zich op de *djampe* „plaatsen”²⁾. Nadat de bevalling nabij is zijn daarvan ook vele teekenen [in den vorm van] gevoelde pijnen, er zijn steeds meer zaken om bezorgd over te zijn (bevreesd voor te zijn), bovenal booze geesten³⁾ en de *koentianak*⁴⁾ om niet te spreken van door booze dwaalgeesten verwekte pijnen in den buik en stuipen waartegen met afweermiddelen (bladeren, pitten) gewaakt moet worden, zooals *panglaj*⁵⁾, *djaringao*⁶⁾, *salam-blad*⁷⁾, *palijas-gras*⁸⁾, zij worden neergelegd op de plaats waar de bevalling zal plaats hebben. Evenzoo waakt men zooveel mogelijk door toepassing van (zoo goed mogelijk gezochte) hulpmiddelen, van bezweringsmiddelen (praktijken van de soort die een goeden afloop kunnen bewerken), van maatregelen die oogenschijnlijk een goeden afloop verzekeren en van sympathetische handelingen om de barendes zoowel als het kind te helpen. De Voorbeelden zullen straks één voor één gegeven worden bij [de bespreking van] zeer moeilijke bevallingen; alsdan moeten zij worden toegepast. Gewoonlijk is degene voor wiens rekening de in verband met de baring staande moeilijkheden

1) Soendaasch *dikirimkeun*. — Raden Memed vertaalt: „die zoo maar worden „weggegeven”, wellicht baseert hij zich hier op een bestaande gewoonte, hoewel de tekst anders zegt.

2) Raden Memed verklaart deze uitdrukking als volgt: „de kracht van de „*djampe* der eerste vroedvrouw (hij zegt „baker”) door die der tweede neutraliseeren”.

3) Soendaasch *djoerig tjolika*.

4) Zie blz. 25.

5) *Zingiber Zerumbet* Rosc., volgens de Clercq's Plantkundig woordenboek; Heyne, Nuttige planten, stelt *panglaj* gelijk met *Zingiber cassumunar* Roxb.

6) *Acorus calamus* L., kalmoes.

7) *Eugenia polyantha* Wight.

8) *Pogonatherum paniceum* Hack. — Raden Memed teekent hierbij aan dat men aan deze grassoort de kracht toekent ziekten te kunnen weren. — Soendaasch *palijas* beteekent: dat zij verre.

komen, voor de kraamvrouw bezorgd en vol angst voor de vrucht, des te meer [is dat het geval] met de kraamvrouw zelf. Men is blijde als de bevalling voorspoedig is afgelopen, volgens de kampoenglieden noemt men het bevallen *ngadjoeroe* omdat van de ziel der vrouw slechts een vierde [*sa djoeroe*] over was¹⁾. Daarom heet de negende maand der zwangerschap de maand waarin [het kind] „gehaald” moet worden: allerlei hulpmiddelen, medicijnen, vroedvrouw, *doekoen*, *dji-mat*’s, niets van dat alles is in huis, alles moet „gehaald” worden²⁾. Zoodra de schatting der vroedvrouw dat het oogenblik der bevalling nabij is, vaststaat, de vrouw met korte tusschenpoozen weeën gevoelt, wordt schielijk een plaats voor *djarian* (plaats waar de boreling ter wereld komt)³⁾ in gereedheid gebracht, ook water in een kom, en *widjen*⁴⁾ - olie in een medicijnfleschje, omdat zoolang de vrouw in de war is, telken male als zij pijn gevoelt, over haar lendenen, haar stuit en haar schaamdeel door de vroedvrouw gestreken wordt. Er is nog een adat die boven nog niet vermeld werd, nl. dat de zwangere vrouw, vooral wanneer zij voor de eerste maal zwanger is van *doekoen*’s of van de vroedvrouw een ingepakte *djimat* ontvangt om in den buikband te dragen, de vrouw draagt ze in een zg. *këndit* [= smallen buikband]. De *djimat* bestaat uit *panglaj*, *paliyasgras*, een weinig wierook of de *këndit* bestaat uit tien- of twintigdraadsgaren, waarin knopen gelegd zijn tijdens het luisteren naar de voordracht van het Seh Abdoelkadir genoemde gedicht⁵⁾, bij elke nieuwe episode legt men één knoop, in
20 totaal 40 of 50 of 100. Dit garen pleegt men in den vorm van een armband of halsband als *djimat* voor kinderen te gebruiken tegen de wormziekte dan wel het wordt als *këndit* door zwangere vrouwen gebruikt, gewoonlijk begint zij die aan te doen als zij zeven maanden zwanger is.

Wanneer een vrouw reeds negen maanden zwanger is en dan nog niet bevalt, tot 10, 11, 12 maanden toe, dan noemt men dit „zwanger „als een buffel” en wordt de sympathetische handeling toegepast: men bindt den zwangere een touw om den hals en leidt haar rond, zoo er een buffelkraal is, daarheen, zoo niet, dan naar de ruimte naast het

¹⁾ Hier volgen nog de woorden: *mëgatkeun oewat pandjang* - langdurige persingen afbrekende of in den weg tredende — Bedoeling onzeker.

²⁾ Soendaasch *boelan alaeun*, ziet op het „halen” van het kind. Vgl. de Nederlandsche doktersuitdrukking „een kind halen”.

³⁾ Soendaasch *djarian* - mesthoop, wat hier bezwaarlijk de beteekenis kan zijn. Ik vermoed dat *djari* een oude nevenvorm van *djadi* is, de beteekenis is dan „plaats van wording”.

⁴⁾ *Sesamum orientale* Linn.

⁵⁾ Vgl. blz. 35.

huis, terwijl men *owe, owe* ¹⁾ tegen haar zegt, zooals men tegen buffels doet, zij wordt gedreven door een knaap met een stok.

Wanneer het gebeurt dat een zwangere vrouw vóór de bevalling sterft met het kind wegens moeilijke baring of andere ziekte, dan noemt men dat „zwanger gestorven door de boosheid van de *koen-tianak*”, de doode wordt zelf ook een *koentianak*. De lijkbezorging geschiedt op de gewone wijze, slechts wordt eraan toegevoegd dat de vingers aan elkaar worden genaaid, de naald wordt ingestoken ²⁾ en medegegeven in het graf. Aan de hoeken van het huis worden van pinangbloemtrosschutblad gemaakte krisjes van *rangga tjitjing* model in den wand gestoken, er zijn kalkstrepen op aangebracht zóó als de *wēlang*-slang gestreept is, de krisjes worden met ananas-blad [stekelig] en *palijas*-gras ³⁾ samengebonden, de bedoeling is de booze *koenti* af te weren. En nog zijn de menschen bang om 's avonds aan dat huis of de begraafplaats [waar de vrouw begraven ligt] voorbij te gaan; daar komt bij dat men beweert het geluid van de *koenti*: *koet, koetjijak*! gehoord te hebben of haar als een vrouw met loshangende haren, voorbijgangers den weg versperrende, gezien te hebben; nog vermeerderd met de oorspronkelijk reeds bestaande vrees voor spoken van overledenen ⁴⁾. Dan bestaat er nog een zeer zwaar verbod: „Praat „niet over deze geschiedenissen in tegenwoordigheid van een hoog-„zwangere”, volgens zeggen zijn velen [daardoor] plotseling bezeten geworden. Wanneer er bij de vrouw die zal bevallen bloed voor den dag komt, schrikt men daar niet van, want het is geen ziekteverschijnsel, de vroedvrouw noemt dit: „De vrouw is *darah-ocutja-leun*” ⁵⁾. Wanneer de barende erg in de war is en niet perst, spreekt de vroedvrouw haar bemoedigend toe en zegt: „Gij wacht op het goede „oogenblik”. Vervolgens wordt zij neergelegd op een mat met één hoofdkussen, hoofden- en voeteneinde zijn zóó berekend dat de vrouw niet tegen de Kala in gericht ligt ⁶⁾. Zij wordt ontkleed op hovenge-

¹⁾ Geluid van den buffel.

²⁾ Raden Memed vertaalt: „terwijl men de voor dat doel gebruikte naald in „het lijk steekt”, de tekst zegt niet waar de naald ingestoken wordt.

³⁾ Vgl. blz. 23, noot 8 i.f.

⁴⁾ Deze worden geacht bezoeken te brengen aan de plaatsen waar zij geleefd hebben en aan hun nageslacht.

⁵⁾ Raden Memed vertaalt: „een vrouw wier bloed als dat van een hert is”. — 't Komt mij voor dat de uitdrukking wil zeggen, dat zij bloed verliest op de wijze van een hert, bij kleine beetjes. *Darah* is in het tegenwoordige Soendaasch niet gebruikelijk, men zegt *gētih*.

⁶⁾ Raden Memed geeft hier een toelichting: „De Kala is een slang die het „geheele jaar door het luchtruim bereist en in elke windstreek drie maanden

noemde *kěndit* na en vervolgens met een lendendoek toegedekt, wat alles door de vroedvrouw geschiedt. Aan het voeteneinde zitten links en rechts oude vrouwen, haar echtgenoot zit aan het hoofdeneinde, hij maakt de haarwring der barende los en legt de haren los boven haar hoofd uit; telken male als de vrouw perst, blaast de echtgenoot op de fontanel om de *bajoe*¹⁾ af te sluiten [te beletten te ontsnappen]. Er wordt voorts water waarin blad van de kapoek-boom is gestampt in een kom gereed gehouden, de vroedvrouw houdt deze vast, de [slijmerige] oplossing dient om het schaamdeel der barende te bevochtigen. Begint de vrouw werkelijk te persen maar bij tusschenpoozen (telkens ophoudende), wordt zij slaperig, dan eerst past men sympathetische middelen toe, op de wijze zooals men een barende helpt: deuren, vensters, kisten worden opengezet, nieuw gelegde knopen worden losgemaakt, zelfs nieuw naaisel wordt terstond losgetornd, met de bedoeling dat het geslachtsorgaan der kraamvrouw zich verwijden zal. Voorts bezweringsmiddelen opdat alles spoedig goed afloope, als bv. het werpen van een ei over den nok van het dak heen van het hoofdeneinde der barende naar het voeteneinde of het stooten, in de ruimte onder het huis, met een rijststamper tot onder het hoofden- en het voeteneinde²⁾. Dit is het werk van den echtgenoot. Of men doet water in een waterschepper [bestaande in een klapperdop met langen steel], spreekt daar een *djampe* over uit en spuwt water op de fontanel, den navel en het geslachtsdeel der barende, vervolgens stapt men met den schepper waarin de rest van het water is, over het geslachtsdeel heen, gaat het huis uit en, den schepper wegwerpende, spreekt men deze woorden: „Vooruit! ga uw „vader achterna!”

Andere maatregelen [ter bevordering van een goeden afloop] zijn dat men de vrouw verschillende houdingen laat aannemen, bv. laat men haar op de hurken zitten, men laat haar met de beenen recht vooruit overeind zitten, men laat haar gewoon zitten, wellicht brengt dat persingen mee. En voorts, als de barende telkens als zij even

„blijft. Wie op reis gaat of verhuist in de richting waar de Kala zich dan bevindt, krijgt ongeluk”.

¹⁾ Zie blz. 20 noot 1. — In „Brieven van een Wedono-pensioen” wordt dit omschreven als volgt: „door, door zijne op haar hoofd steunende vuist heen, „krachtig te blazen” (Snouck Hurgronje, Verspreide Geschriften IV, I, 126), een omschrijving die hoogstwaarschijnlijk ook van Hasan Moestapa afkomstig is.

²⁾ Niet duidelijk. Raden Memed vertaalt: „het werpen met een rijststamper „door de ruimte onder het huis in de richting van het hoofdeneinde naar het voeteneinde”. — Dit staat er echter niet. Mij lijkt bedoeld dat met het eene einde van den rijststamper van onderen tegen den vloer gestooten wordt naar het hoofdeneinde toe en zoo voort naar het voeteneinde.

- 22 ophoudt, in slaap valt, noemt men dat *soesoeheun*, dan worden er in een kom in water geweekte *soesoehe* gereed gezet¹⁾. Is de barende in slaap gevallen dan besprenkelt men haar aangezicht opdat zij weer wakker worde. Men beschikt nog over andere *panajogjaän* [teekenen waar men uit lezen kan i.c. hoe de bevalling zal aflopen], bv. er is een grassoort, *patimah*-gras geheeten, het groeit op een veld op den weg naar Madinah, Mekkagangers plegen het daar te koopen en mee terug te brengen en onder hun verwanten te verdeelen; dit gras nu wordt in een kom in water geweekt en naast de kraamvrouw neergezet als teeken: wil het uitzetten, dan is dat een teeken dat de bevalling spoedig goed zal aflopen, wanneer het ineengeschrompeld blijft, is dit een teeken dat het nog lang zal duren. Er zijn nog vele andere voorbeelden van zulke teekenen te geven ter vergelijking met wat er gaat gebeuren. Men zegt bv.: „Nu is het mij duidelijk dat de „waringin op de aloen-aloen omgevallen is, het Bestuur zal moeilijkheden krijgen”²⁾, of: „Nu is het mij duidelijk dat de kraamvrouw „tijdens haar zwangerschap plezier had in mannenspelen, nu haar kind „inderdaad een jongen blijkt te zijn.”

Wanneer men reeds alle middelen in alle graden heeft toegepast zonder dat het kind naar buiten wil komen, vraagt de vroedvrouw, zooveel in haar vermogen is, hulp aan anderen in den vorm van spreuken³⁾. Dat wordt noodzakelijk wanneer het langer dan gewoonlijk duurt, bij vrouwen die voor de eerste maal in de kraam zijn, twee à drie dagen; of wanneer het kind in den moederschoot zich stilhoudt en niet beweegt; dan wel wanneer de kraamvrouw uitgeput en willoos is, toestanden welke even zorgwekkend zijn als wanneer het kind en de nageboorte beiden niet naar buiten komen of wanneer het eerste reeds naar buiten gekomen is, maar de laatste talmt, want men noemt de bevalling nog niet goed afgeloopen zoolang beiden nog niet naar buiten zijn gekomen. Wanneer alles goed gaat, zooals gewoonlijk het geval is, is na slechts vier of vijf keer persen de weg gebaad en komt het vruchtwater gelijk met het kind of nog eerder naar buiten, de vroedvrouw noemt het vocht *kakarwah*⁴⁾, allen schrikken op, gezwind

¹⁾ Soendaasch *soesoehe* - een slak die in een langwerpige schulp huist. Hierbij te denken aan het telkens opengaan van de schulp, sympathetisch gedacht.

²⁾ Soendaasch *baris aja kasoelah menak*. Evenals Raden Memed vermoed ik dat dit de bedoeling is, bij „menak” kan ook aan een edelman, een hoog personage gedacht worden.

³⁾ Soendaasch *djampe radjah*, een *djampe* is een spreuk ter bezwering in het algemeen, een *radjah* een spreuk met hetzelfde doel in den vorm van een aanroeping van hogere machten. Zie nog blz. 41 noot 3.

⁴⁾ Vgl. *kawah* - krater, Jav. *wah*, Soend. *tjaah* - overstrooming.

maakt zich de vroedvrouw gereed het naar buiten komende kind in ontvangst te nemen; de vrouw perst hevig, geholpen door den echtgenoot die op haar fontanel blaast¹⁾. Soms heeft de barende haar armen om den nek van haar echtgenoot geslagen of van een persoon die naast haar is gezeten of zij drukt zich stijf tegen dezer bovendij aan. Is het kind gelukkig ter wereld gekomen, dan blijft de nageboorte over; soms verschijnen zij bijna tegelijk, soms verloopt er eenige tijd en komt de laatste nog vóór het noodig was nog eens te persen. 't Komt ook voor dat de nageboorte in het geheel niet verschijnt en dat veroorzaakt ongeluk²⁾.

- 23 Als het vruchtwater doorbreekt staat de mond der vroedvrouw geen oogenblik stil, zij zegt: „Kom aan, ga je gang, mijn jongske of „meiske!” of: „Ri, ri, ri!”, alsof zij eenden roept. Nadat de bevalling goed is afgelopen, geeft het kind gewoonlijk geluid, maar 't komt voor dat het blijft zwijgen, zelfs niet ademt, maar daarvan is men niet verschrikt, de vroedvrouw neemt het kind met de nageboorte op, legt ze op een wan en bewerkt kind en nageboorte met de handen, dat heet „een bezoek brengen” (door de ziel van het kind aan de nageboorte), er wordt op al wat luid klinkt dicht bij het oor van den zuigeling geslagen terwijl deze door de vroedvrouw met koud water nat gemaakt wordt en zij laat het kind aan stinkende rook ruiken, bv. van kippeveeren. Eerst als het kind geniest³⁾ heeft en daarna geluid gegeven, zijn alle aanwezigen verheugd en hebben zij het gevoel dat de bevalling voorspoedig is afgelopen.

't Komt ook voor dat bij een bevalling het kind wel naar buiten komt maar in een nog niet gebroken omhulsel is gewikkeld, dan verbreekt de vroedvrouw het door het met de tanden open te rijten

't Komt wijders voor dat een kind doodgeboren wordt maar de moeder in leven blijft, bij een zwangerschap van meer dan negen maanden, het lijkje wordt dan bezorgd op de gewone wijze zooals met lijken van volwassenen geschiedt, alleen is voor het grafmaal rijstepap, op den dag zelf opgediend, voldoende. Voorts wordt het graf, wanneer het kind van het mannelijk geslacht is en het eerste kind zijner moeder, vooral wanneer het op Vrijdag⁴⁾ geboren werd,

¹⁾ Er staat slechts: „van af haar fontanel”.

²⁾ Ook kan bedoeld zijn: „de vrouw succumbeert”.

³⁾ In den tekst staat *bērēsīh* - rein, schoon, wat geen zin geeft; ik heb vertaald alsof er stond *bērēsīn*.

⁴⁾ In het bijzonder op Vrijdag kaliwon, kostbaarder nog als het samenvalt met 12 of 14 Moeloed. Het gestolen lijkje wordt boven het vuur gedroogd tot het geheel verschrompeld is, in witte katoen gewikkeld en als een kind behandeld: het wordt in een miniatuur-bedje gelegd en onthaald. Het bezorgt zijn eigenaar

nacht aan nacht bewaakt tot zeven nachten toe, want er bestaat een gewoonte van booswichten zulke kinderlijkjes te stelen en als *djimat* te gebruiken als men op diefstal uitgaat om niet gepakt te worden.

't Komt al verder voor dat kinderen ontijdig geboren worden, reeds den vorm van een kind hebbende of nog niet (nog bloed), dit heet miskraam. Er is in beide gevallen geen verschil in het begraven, alleen wordt het wichtje dat reeds menschelijke vormen heeft, gewasschen en in [wit katoen] gewikkeld.

24 Wanneer de kraamvrouw de bevalling goed en wel doorstaan heeft en het wichtje gezond is, zorgt de vroedvrouw voor de moeder; zij doet haar andere kleeren aan, wrijft haar, rekt haar¹⁾, blaast haar in de ooren, baadt haar, zet haar overeind, zengt haar²⁾, brandt wierook op een veger van padi-stroo bij haar schaamdeel en laat haar vervolgens op een *panjandaan soeraga* [soort leunstoel, het eerste woord beteekent „iets waarin men tegen iets leunende zit"] met de beenen recht vooruit tegen een stapel kussens steunende of slechts op een mat zitten en dan krijgt zij allerlei eetwaren als daar zijn: gaargestoomde rijst, katjang in soorten, aardappelen, vleesch in soorten, van alles een weinig, zooveel de omstandigheden toelaten. Het doel is opdat zij, na een en ander gegeten te hebben, niet zal instorten.

Daarna verzorgt de vroedvrouw het pasgeboren wicht en de nageboorte op een wan terwijl water om de zuigeling te wasschen [in eenig vaatwerk] tegen haar kuit steunt zóó dat de nageboorte beneden is, rechts van haar en dan kneedt zij de nageboorte en masseert die naar den navel van het kind toe met de bedoeling dat de ziel van het kind zich geheel in het wichtje verzamele. Tezelfder tijd wordt wit garen voor de vroedvrouw gereed gehouden om dat stukje van de navelstreng dat aan den navel gelaten wordt af te binden met drie of vijf windingen en voorts houdt men gereed: curcuma, een spaan van de buitenbast van bamboe, geld — bij rijke lieden in den vorm van rijksdaalders of dukaten — dat gebruikt wordt om de curcuma mee vol te stoppen; de spaan is door den vader van het wichtje van den bamboe deur-bovendorpel of van een bamboe-droogstok genomen. De

rijkdommen, bv. door in de gedaante van een cycade geregeld bij anderen geld weg te halen.

¹⁾ Dit rekken van het lichaam heeft in de verhalen ook plaats bij een weder tot het leven teruggebracht mensch; het wordt vaak samen met het blazen op de fontenel genoemd en schijnt in de eerste plaats magische beteekenis te hebben.

²⁾ Geschiedt door onder de rustbank waarop de kraamvrouw ligt, brandend padi-stroo een paar keer heen en weer te bewegen (Djawa IX 207). — Schr. schijnt een andere methode op het oog te hebben, want in zijn beschrijving wordt de kraamvrouw eerst later op een rustbank gelegd.

vroedvrouw hakt de navelstreng met de spaan af en gebruikt daarbij de curcuma als onderleg. Later worden curcuma, bamboe-spaan en geld in een zg. *gonggorekan*¹⁾ (*kandjoet koendang* [= een zakje of taschje dat men bij zich draagt] of een kleinen buidel), een taschje of zakje van verschillende soorten sits gemaakt, bewaard. Dat geld blijft als talisman (*toenggoel kocras*²⁾) bewaard totdat de zuigeling volwassen is. 't Is zelfs een spreekwijze om als iemand voor zijn jongste kind een besnijdenisfeest geeft of het uithuwelijkt, te zeggen: „Zeker „maakt hij zelfs het stof van zijn taschje op”, of wel, iemand zegt, wanneer hij krap in zijn huishoudgeld zit, aan zijn kameraden: „Bijna „had ik het geld van den onderleg, dat bij het afkappen van de navel- „streng mijner kinderen diende, geleend.”

Al den tijd dat de vroedvrouw de zuigeling verzorgt, houdt zij geen oogenblik op met praten alsof zij er prat op gaat dat zij iemand goed ergens doorheen kan helpen. Als zij ziet dat de jonggeborene een jongen is, zegt zij: „Ziedaar! het is een jongen, hij zal wel groote „lichaamskracht krijgen, een woelwater worden, ondeugend zijn, niet „met zachte woorden te leiden, hij is op een oneven dag geboren, een oneven stonde,” want men gelooft dat wanneer de dag waarop een jongen geboren wordt, den eersten of een andere, oneven dag der maand is, het met het uur evenzoo gesteld is. Alleen pleegt men te zeggen, als hij over dag verschijnt: „Dit is een teeken dat hij vrees- „achtig zal zijn”, verschijnt hij des nachts, dan zegt men: „Het is een „teeken dat hij onversaagd zal wezen”. Wat meisjes betreft, zij plegen op even data en uren ter wereld te komen.

- 25 Nadat het uiteinde van de nageboorte is afgekapt, strijkt [de vroedvrouw] daarmee over verschillende lichaamsdeelen van het kind, daarbij bij wijze van gebed een formulier uitsprekende, waarin zij als vermanende zegt, tot den mond: „Deze hier! praat er niet op los, „wanneer er niet iets gezegd moet worden!”, tot de beide oogen: „Ziet niet naar alles en nog wat, als het niet iets is wat gezien moet „worden!”, tot de beide ooren: „Hoort niet alles, buiten en behalve „wat gehoord moet worden!”, tot de beide handen: „Raapt niet alles „op wat niet opgeraapt moet worden; vat niet alles aan wat niet aan- „gevat moet worden!”, tot de beide voeten: „Trapt niet luk raak „wanneer het niet iets is waarop getreden moet worden!”, tot de penis: „Keer niet overal in buiten datgene waartoe gij in moet gaan!”

¹⁾ Zie toevoegsel D aan het slot van dit boek.

²⁾ *toenggoel kocras* - iets dat bewaard blijft of slechts in geval van nood verbruikt wordt, Wb. Coolsma s.v. *koeras*.

Het wichtje wordt vervolgens in de windselen gelegd, de navel wordt met curcuma gecureerd, vervolgens wordt het een lijfgordel aangedaan (wordt het in een goerita gewikkeld), waarbij de armen in de lengte naar de stuit toe achterwaarts worden gestrekt, wordt het nogmaals met één omwikkeling ingepakt, vervolgens wordt het deel van den omslag dat het hoofd ten deele bedekt hieraan vastgebonden, vervolgens wordt het kind in fraaie lendendoeken gepakt en op de vloer (platgeslagen bamboe) neergelegd; daarna wordt drie maal met den stamper van een vijzel aan het hoofden- en aan het voeteneinde geklopt opdat het kind, als het groot geworden zal zijn, niet schrikachtig zal wezen¹⁾, vervolgens wordt het aan een ouden man overgegeven die er een gebed en *kěmat* over uitspreekt²⁾.

Daarna verzorgt de vroedvrouw de nageboorte weer; datgene waar deze in zal worden gedaan, bestaande in het onderste gedeelte van een pisangstam of een droge kalebas — een kleine *pěndil* [koperen of aarden pot], zoo aanwezig — benevens wit katoen, worden gereed gehouden. Nadat de nageboorte gereinigd is, wordt zij door de vroedvrouw in deze bewaarplaats gedaan en met kruiderijen in de pekkel gezet opdat ze niet zal stinken, vervolgens ingepakt, er worden bezweringsmiddelen bijgevoegd: geschreven schrift, Arabisch, Javaansch of Latijnsch, een naald met een eindje draad er aan, zilver- of kopergeld, verschillende soorten bloemen. Dit alles wordt toegedekt met een lap wit katoen en naast de in haar zetel rustende vrouw, aan het hoofdeneinde van het wichtje op de planken vloer geplaatst³⁾, nooit op een kussen. Wanneer een *pěndil* voor de nageboorte gebruikt wordt, wordt er een versleten rijstgaarstoommandje [van het bekende, kegelvormige model] als deksel opgezet, er is met kalk een kruis op gesmeerd. Dicht bij de nageboorte wordt ook een voetstuk voor verlichting met een groote lamp gereed gezet, als brandstof dient katjang- of kokosolie, de lamp heeft zeven pitten die aldoor aangestoken [brandend] blijven. Voorts maakt men zeven of acht bamboespeten gereed, in een pisangstam te steken, de volgende zaken worden daarvoor geroosterd: roode Spaansche peper, *koneng tēmēn* [een curcumasoort], *panglaj*, *djaringao*; dit alles met elkaar heet *toetoembakan* [lett. nabootsing van een lans] of *kěkěrisan* [lett. nabootsing van een

¹⁾ Er staat: *soepaja kagetan*, drukfout voor: *soepaja oelah kagetan*.

²⁾ Soendaasch *ngadoaan ngěmatan*; *kěmat* is Ar. *ikāmah* — oproep voor de salat, ook bij andere gelegenheden aanbevolen. — Men kan hier lezen dat een doa en de *kěmat* worden uitgesproken of de *kěmat* bij wijze van doa-gebed.

³⁾ Versta: zoo aanwezig. De gewone vloer is van gevlochten of platgeslagen bamboe.

kris] ¹⁾ en dient tot speeltuig van het kind om zich tegen wie het op hetzelfde voorzien mochten hebben te verweren en het voor zijn *doeloer opat* ²⁾ die op denzelfden dag geboren zijn, op te kunnen nemen. Van af dat tijdstip wordt de vroedvrouw door moeder en vader van den zuigeling en door andere menschen *indoeng beurang* ³⁾ [dagmoeder] genoemd. Velen hebben mij gevraagd wat daarvan de reden is. Ik vermoed omdat zij, nadat het kind geboren is, de moeder overdag is en dan de nachtmoeder zij is die het kind gedragen heeft, de eigenlijke moeder; ik meen dat omdat men wolken die zich bij den overgang van dag en nacht vertoonen en er uitzien als bergen *indoeng peuting* [moeders van den nacht] noemt ⁴⁾.

Op den zevenden of achtsten dag valt het restje van de navelstreng dat afgebonden was, af en het werk van de vroedvrouw bestaat er nu in den zuigeling dagelijks te komen verzorgen, de windselen los te maken, het kind te baden, den navel te cureeren, en de moeder te masseeren.

Wat dranken betreft, begint de vrouw, wanneer zij zeven of acht maanden zwanger is, al met elken avond *roedjak* van *koneng gēde* [curcuma-soort] te drinken, bovendien nuttigt zij als het kind ter wereld gekomen is, in de eerste plaats *djadam* [gom van een aloë-soort] of een kippenei of een aftreksel van *sētjang* ⁵⁾. Voorts wordt het kind overdag op zijn slaappleats gelegd, de mond wordt bedruppeld met honig, er wordt zachtjes met jonge pinangnoot op gedrukt, hiertoe dienende dat het zacht van gemoed en niet loslippig zal worden.

Van nu af komen verwanten en vrienden op bezoek, in de eerste plaats zij die vroeger in dezelfde omstandigheden zijn opgezocht en bij die gelegenheid geschenken hebben gekregen. Wanneer deze lieden gestoomde rijst en *bakakak* [gespouwen en daarna gebraden vleesch] van kip met rauwe groenten meebrengen heet dat *marwaceun* [iets voor iemand meebrengen]; wanneer adellijke lieden op kraamvisite

¹⁾ Mogelijk wordt nevens de genoemde zaken nog een *toetoembakan* of *kēkērisan* gelegd, maar zoo wordt het niet gezegd.

²⁾ d.i. vier broeders. Elders (Poesaka Soenda IV 4-5 blz. 96 (worden aldus genoemd: 1 *kakaweah* - vruchtwater; 2 *bali* - nageboorte; 3 *tali ari-ari* - navelstreng; 4 *tjoepat poesur* - het afgebonden stukje van de navelstreng dat na eenige dagen afvalt. In plaats van dit laatste wordt ook het vlies waarin de vrucht besloten ligt, genoemd. — De toevoeging „die op denzelfden dag geboren zijn” maakt het twijfelachtig of Schr. hetzelfde bedoelt.

³⁾ Zie toevoegsel F, achteraan in dit boek.

⁴⁾ *indoeng* wordt ook gebruikt voor iets waaruit iets voorkomt, *indoeng toendoeh* is de spier aan den hals die slaperigheid verwekken kan. De bedoelde wolken leiden den nacht in.

⁵⁾ *Caesalpina Sappan* Linn.

komen, brengen zij sitsen, op zijn minst een zakdoek om den zuigeling als doek om het hoofd gewonden te worden, mede; dit noemt men *njeumpal*¹⁾. En de sits heet dan *panjeumpal*, de *bakakak pamarwaceun* [hetgeen men voor iemand medebrengt]; nooit zal iemand zeggen *panjamboengan*²⁾. Er bestaat zelfs ten aanzien van lieden die *lilinieun*³⁾ zijn en wier handen beven een spreekwijze, luidende: „Het is „zijn eigen schuld, hij heeft zijn neef [of nicht, jongere broers- of „zusterskind] geen geboortegave gegeven” *).

*) **Noot.** Het is zijn eigen schuld, omdat hij geen geboortegave heeft geschonken en nu is het zoo ver gekomen dat zijn handen beven, hij moeite heeft met schrijven en drinken en het vasthouden van een kopje. Het woord *njeumpal* komt van *tjeumpal*. *Tjeumpal* is een lap of een blad, gebruikt om te verhinderen dat de hand met een slecht voorwerp: onrein, smerig, griezelig, onmiddellijk in aanraking komt. Maar dit wordt nu gebezigd om zich op beleefde wijze uit te drukken aldus: „Hierbij geef ik een draagdoek of sits om den zuigeling te *njeumpal* [mee aan te vatten]”. De reden is dat niemand er gemakkelijk toe overgaat een zuigeling aan te vatten, de een is bang voor een ongeluk, een ander heeft medelijden, een derde is beducht, weer een ander is angstig, alles aanleiding om een omwikkeling te gebruiken. Wanneer het wichtje tot de schouders in de windselen is gedaan, wordt het neergelegd, zonder kussens, opdat de hals gestrekt zal blijven en het hoofd recht naar boven gericht, het strekt iemand, als hij groot is geworden, tot lof als van hem gezegd wordt: „*daweung dajauh* [hij houdt den nek gestrekt op hoofdstad-wijze], daarbij past „onverschrokkenheid, hij laat het hoofd niet op de borst hangen”, van dit laatste zegt men spottend: „Hij lijkt wel een engerling”. De schouders links en rechts recht, niet te veel omhoog staande, niet te veel afhangende [geldt als schoonheid]. Lofprijzende heet het: „Zijn „armen zijn als bogen [schiettuig], zijn schouders hebben den vorm „*taradjoe ěmas* [weegschaal om goud te wegen, d.i. zijn recht], zijn „nek is gestrekt op hoofdstad-wijze, dat zal een onverschrokkenene wor-

¹⁾ *njeumpal* - een geschenk, bestaande uit katoen, kleederen enz. geven aan (voor) een pasgeboren kind; *panjeumpal* - dat wat aan een pasgeboren kind gegeven wordt, Wb. Coolsma s.v. *tjeumpal*; *panjeumpal* of *panjeumpalan* - geschenk aan een kraamvrouw, dat gemeenlijk gegeven wordt tegelijk met het *ngalajad* [i.e. kraambezoek], Wb. Oosting.

²⁾ Het gewone woord voor bijdrage aan een feest.

³⁾ Erg beverig, lett. aardbeverig; de benaming dekt meer dan één ziekte of kwaal.

den". Als een pasgeboren kind een langwerpig hoofd heeft, pleegt men dat in te pakken met een doek na er eerst een blad van zwarte *talens*¹⁾ om te hebben gelegd, stellig wordt het dan afgeplat rond. Dit zijn alles middelen die men bedenkt en toepast met het oogmerk dat het kind als het eenmaal volwassen zal zijn, door beoefenaars der gelaatkunde (of personen die bedreven zijn in het onderkennen van goede en kwade teekenen) geprezen zal worden.

- 27 Voor den vader van het kind verboden zaken, van af de bevalling gedurende ongeveer zeven dagen zijn: Zeven dagen niet schrijven, hakken, houwen of slachten, want de zuigeling is dan in de periode *alihan*²⁾ waarin hij gemakkelijk door een ramp en door *noerboewat* getroffen wordt³⁾. Voor de moeder gelden als verboden van af het oogenblik dat het duidelijk is dat zij zwanger is tot veertig dagen na de bevalling: niet naar het water gaan [o.a. om haar behoefte te doen], niet buitenshuis te komen tenzij met een van *panglaj* voorzien mes bij zich. Vooral geldt dit na de bevalling en dan bovenal niet op het midden van den dag of bij zonsondergang en daarna, tusschen licht en donker, dat is de tijd, en zoo wordt hij ook genoemd, als de *sandekala* rondwaren (plaagzieke *djoerig* [booze geesten])⁴⁾. Het allermeeft moet men met zwangere vrouwen of vrouwen die na een bevalling pas weer op de been zijn, oppassen op de avonden vóór Dinsdag en Vrijdag; het komt voor dat zij terugkomende van het water plotseling wartaal spreken of bezwijmen, dat geeft een groote consternatie, er wordt wierook bij haar gebrand, de patiente wordt met *panglaj*-kauwsel bespuwd en de kracht die op haar gewerkt heeft, van haar afgenomen, d.w.z. men strijkt met de hand over haar gezicht na die eerst over scrotum of vagina gestreken te hebben. — Dit is een middel dat op lieden die plotseling verbijsterd zijn, wordt toegepast.

De zuigeling moet elken dag na zonsondergang worden opgenomen en op de armen vóór het lichaam gedragen en dan moet er wierook worden gebrand, er wordt tevens door iemand *panglaj* gekauwd en met het kauwsel worden de deur, de hoeken van het huis en de ligplaats

¹⁾ *Colocasia antiquorum* Schott.

²⁾ Lett. telkens van plaats veranderende. In deze periode zullen alle door den vader verrichte handelingen, in het bijzonder kwade, op het kind invloed uitoefenen, zich later openbarende hetzij in den vorm van uiterlijke kenteekenen, bv. blindheid, hetzij in bepaalde karaktertrekken.

³⁾ Zie toevoegsel B aan het einde van dit boek.

⁴⁾ *sandekala* - avondschemering; de naam wordt hier op de dan rondwarende, booze geesten overgebracht, vgl. boven blz. 15 noot 7.

- 28 van den zuigeling bespuwd met de bedoeling de *sandekala* de wijk te doen nemen of hen te beletten te komen. Men voegt iemand die zich, op later leeftijd, niet naar behooren gedraagt, wel schertsenderwijze toe: *si atah boera!* - toen ge nog een zuigeling waart, zijt ge [niet] ¹⁾ genoeg bespogen [bij wijze van cureeren] ²⁾.

En zeven dagen lang komen elken avond vele familieleden en burenden nacht doorbrengen, zij komen, zooals het heet, bij den zuigeling, 't zij een jongen of een meisje, waken. Vooral is dit het geval bij den adel en bij welgestelde lieden; daar houdt men een bijeenkomst met voordracht, bij voorkeur *) uit het verhaal *Sch Abdoelkadir* of *Joesoep* of *Rawi Mocloed*.

*) **Noot.** Wat betreft datgene waaraan de voorkeur gegeven wordt voor kraamvrouwen om daarvan zegen te ontvangen, het volgende: In de westelijke Soendalanden is dat het verhaal in dichtmaat *Sch Abdoelkadir* in Bantën'sch Javaansch³⁾, van diens wonderen en bovennatuurlijke kracht verhalende. Aanzienlijken en geringen, mannen en vrouwen, allen stellen zich er vol vertrouwen en overgave tegenover, nl. in het geloof dat zij door den zegen ⁴⁾ van zijn wondermacht voorspoed in hun ambt zullen hebben. Voorts is er de *warwatjan* [gedicht] *Nabi Joesoep* waarmee voor jongens en meisjes schoonheid en het verwerven van genegenheid beoogd wordt, in Soendaasch of Javaansch. Ook wel de *Rawi Mocloed*, in het Soendaasch, maar de *warwatjan Ambia* wordt nog hooger gesteld.

Als verhaal dat men bij gedeelten leest, gebruikt men in de Java-landen de *warwatjan Menak Amir* (*Amir Hamdjah*). Behalve deze gebruikt men elke andere *warwatjan* waarin verhalen gedaan worden van voortreffelijkheden uit den ouden tijd, voortreffelijker dan in den tijd waarin de *warwatjan* wordt voorgedragen.

Zijn deze verhalen er niet, dan neemt men welk verhaal ook waardoor men wakker blijft. Dit is het meest noodig op den avond van het afvallen van den navelstreng, men pleegt hieraan een kleinen

¹⁾ In den Soendaschen tekst is *ten* - niet, weggefallen.

²⁾ *atah* - onrijp, ongaar, niet af; *boera* gw. van spuwen met gekauwde medicijn. *Si atah boera* is een scheldnaam voor iemand die zich misdraagt. De uitdrukking zegt dat hij niet genoeg bespogen is, wat in de eerste weken door de vroedvrouw ruimschoots tot afwering van schadelijke invloeden pleegt te worden gedaan, zooals boven vermeld.

³⁾ Zie voor dezen tekst: Drewes en Poerbatjaraka, De mirakelen van Abdoelkadir Djaelani, Bibliotheca Javanica 8, Bandoeng 1938.

⁴⁾ Soendaasch *hibar* - lett. afstraling.

godsdiensstigen maaltijd te verbinden, *salamēt poepoet poeseur* [het behouden afvallen van den navelstreng] geheeten.

Allen houden om beurten den zuigeling op schoot; tot aan den volgende morgen wordt hij niet op zijn ligplaats neergelegd.

De nageboorte ¹⁾ wordt na één of twee etmalen uit huis verwijderd, de gewoonte is ze te laten wegzeilen (ze in een groote rivier op den stroom te laten afdrijven); de bedoeling is de zuigeling en zijn gelijktijdig geboren broeder [d.i. de nageboorte] te scheiden. Volgens het populaire geloof moet aan zuigeling en nageboorte gelijke eer bewezen worden. Er is slechts één nageboorte, elke keer dat een vrouw bevalt, komt de nageboorte van vroeger terug. Het verhaal luidt dat zoo er een merk op de nageboorte die men laat wegzeilen, wordt aangebracht bv. door er een naald door te steken, er dan stellig later bij een volgende bevalling een naald in de nageboorte zal zijn. Wanneer een
 29 zuigeling neulerig is (aldoor krijt) zonder dat blijkt dat de reden ervan warme of koude koortsen zijn, dan zal men vlug in de eerste plaats een heilmaaltijd houden, bestaande uit witte rijstepap met bruine overlaag, bestemd voor zijn op denzelfden dag geboren broeders. In Prijangan laten de meesten de nageboorte een groote rivier afdrijven, wat men „laten zeilen” noemt [zie boven], de bedoeling is dat de zuigeling haar zal volgen als hij, groot geworden, ver weg gaat (omdat hem gezegd is de wijde wereld in te gaan). Het komt ook voor dat zij onder den opstap vóór de deur of onder de moskee of onder de rijstschuur begraven wordt; in het begravene maakt men een gat, steekt er een bamboe in die tot boven den grond reikt en op de bamboe zet men als deksel een stuk van een klapperdop, er wordt wierook bij gebrand en men strooit er bloemen over. Later pleegt men van eenzelve menschen, lieden die nooit bezoeken afleggen waar dat behoort en maar thuis blijven zitten, te zeggen: „[Hij is] een *djalma kěroeng* „(*koeroeng*) *batok* ²⁾.”

Het laten wegzeilen der nageboorte geschiedt op de volgende wijze: Bij kleine luiden wordt er eerst door de vroedvrouw even wierook bij gebrand, terwijl zij bij wijze van gebed een formulier prevelt om als het ware ouderen en jongeren broeder van elkander te scheiden. Vervolgens draagt een oude man die dat gewend is haar in een doek op de heup onder een zonnescherm, hij kleedt zich netjes als iemand die

¹⁾ Soendaasch *bali* (*ari-ari*, *santěn*), synoniemen.

²⁾ *kěroeng* - gebogen, komvormig, hol; *batok* - klapperdop, inderdaad hol gebogen. Met de toevoeging *koeroeng* wil Schr. *kěroeng* met *koeroeng* identificeren, het laatste woord is: klokvormige kooi.

een reis gaat ondernemen, een kind op de heup dragende. Hoogerop, bij adellijke lieden, en in nog meerdere mate bij Regenten, heeft er een groot eerbetoon plaats, dan geschiedt het in een rijtuig, onder een zonnescerm. In den ouden tijd, vóór invoering van de landrente [1871], liet men in Garoet, telken male dat men een nageboorte liet wegzeilen, haar in optocht rondgaan met *angkloeng*, *ogel* en *gamēlan* tot aan den oever van de Tjimanoeek; dat was een schouwspel voor de menigte, want zoon optocht verschildte in feestelijkheid en in adellijken die er ter opluistering als voorrijders of anderszins aan deelnamen, niet van optochten in geval van besnijdenis of huwelijk. Terstond daarna plachten degenen die van het laten wegzeilen huiswaarts keerden, ook al waren zij arme lieden, een kleinen heilmaaltijd te houden en eenige aalmoezen uit te deelen en te vragen: „Hoe is het straks „gegaan? bleef de nageboorte, toen zij door den stroom werd mee- „gevoerd, eerst drijven of is ze pardoos gezonken?“¹⁾).

De persoon die de nageboorte had laten wegzeilen, antwoordde dan zoo goed mogelijk, want het was ook een voorteeken: bleef zij lang drijven, dan was dat een teeken dat de zuigeling ver weg zou gaan en het hem, als hij erop uit trok, wel te moede zou zijn, maar wanneer zij spoedig zonk, dan was dat een teeken dat hij in den vreemde moeilijkheden zou ondervinden.

- 30 Wanneer het oogenblik van het afvallen der navelstreng daar is (het overschot van de navelstreng dat nog met den navel verbonden was, loslaat), houdt men weer een heilmaaltijd, tevens wordt de zuigeling gereinigd en de navel gecureerd. Bij sommige menschen krijgt het kind dan een naam, als naamgevers [tevens bedenkers van namen] kiest men oude, eerwaarde lieden die eerbied hebben voor en begrip hebben van de wetenschap der gelukkige en ongelukkige tijdstippen, van voor- en tegenspoed, astrologie en van de cijferwaarde der letters ter berekening van een en ander. Is dit alles niet in voldoende mate te vinden, dan volstaat men met den zegen van oude, eerwaarde lieden te gaan halen. Het gewone is dat [de benaming] van den stand waarin de zuigeling geboren is, afhangt; bij kampoenglieden pleegt men Soendasche namen te geven, zooals: Istam, Astim, Oeslan, Misran, Sapan, Sain, als het een jongen is; zooals: Misnēm, Djaikēm, Oemīnēm, Djaitēm, Alikēm, Oersi, Soehri, Astimah, Sarmah, Djaimah, als het een meisje is.

Betreft het lieden die op santri's gesteld zijn, dan plegen zij van

¹⁾ De zin is gedrongen, bij niet-arme lieden, mag men aannemen, ging alles op grootere schaal.

Arabische namen gebruik te maken, het fraaiste is de namen aan te nemen van hen die in den godsdienst een hooge plaats innemen, zooals namen met Moehammad en Abdoel samengesteld, wat jongens aangaat; zooals Siti Hadidjah e.a. voor meisjes, namen van echtgenooten van mannen die in de godsdienstige overlevering een hoogen rang innemen. Maar omdat de zuigelingen gewoonlijk gekoesterd en vertroeteld (verwend) worden, worden zij allen bij een vleinaampje¹⁾ genoemd, nl. de naam door de moeder in het dagelijksch leven aan haar zuigeling gegeven als zij met haar kindje, het koesterend en vertroetelend, speelt. Bovendien is het de gewoonte dat de ouders bij elken maaltijd het kind daartoe uitnoodigen, het met zijn vleinaampje toesprekende, ook al ligt het te slapen; zoo zal men tot een zuigeling die Sapan heet, zeggen: „Kom, laten wij gaan eten, ěmpen!” enz., al naar de wil der moeder is, maar er moet altijd één *aksara* [letter van het Soend. Jav. alfabet] van den werkelijken naam bij zijn, bv. ěmed, ěnad voor Moehammad of Ahmad; zooals Idjah, Idjoh, Idjot, voor den naam Hadidjah; zooals ěmeh, Omah, ěmot voor een naam uitgaande op „mah”. Zelfs zijn er vele menschen die, wanneer hun naar hun waren naam gevraagd wordt, antwoorden: „Dat weet ik niet, zoover „ik weet en naar men mij pleegt te noemen, is hij slechts aldus”. Ook al weet men zijn naam, dan zal men toch niet gaarne spoedig zijn eigen naam noemen, want men is daar beschaamd voor; men pleegt wel te antwoorden: „Ik ben geen tortelduif” (de tortelduif is de eenige die zijn eigen naam zegt²⁾). Er zijn nog andere vriendelijke vleinaampjes, voor jongens: *oedjang*, *atjep*, *agoes*, *ěntol*, voor meisjes: *eulis*, *ěnoeng*, *ěnok*, *ěneng*, *neneng*.

Anderen, zooals adellijken of lieden die op het gebied van den godsdienst deskundig zijn³⁾, wachten met de naamgeving tot den heilmaaltijd van den zevenden dag en vieren dan tevens de plechtigheid *noeroenkeun* [zie beneden], de naam van het kind wordt aan de menigte bekend gemaakt en de *đoa salamět* [zeer bekend gebed] wordt erbij uitgesproken. Nadat het hoofdhaar van het kind is geknipt, waarbij de aanwezigen staan, wordt luide het *asrakal* gezongen⁴⁾.

¹⁾ *pangogona*, *panimangna* (*panenehua*), synoniemen.

²⁾ Soend. *tikoekoer*, geldt als onomatopée van het geluid dat deze duif maakt.

³⁾ Vrij vertaald. Er staat: die den Koran kunnen reciteeren.

⁴⁾ Het knippen bestaat daarin dat eenige oude mannen elk een plokje haar afknippen. De naam is echter *tjoekoeran*, lett. scheerpartij. — *Asrakal* is de naam gegeven aan een loflied op den Profeet, deel uitmakende van den *moeloedan* - levensgeschiedenis van den Profeet, ook wel naar den aanhef *marhaba* genoemd.

Een vleinaampje ontstaat op de wijze als boven beschreven. Het komt ook voor dat men een naam geeft op deze wijze: op drie stukjes [papier] wordt een naam geschreven, zij worden toegevouwen en aan de moeder van den zuigeling toegeworpen. Zij neemt er één van, wat daarop staat, wordt dan bij wijze van loting de naam.

De regeling van het zg. *noeroenkeun* *) bestaat bij den middenstand nooit uit meer dan een heilmaaltijd waarbij één of twee schapen¹⁾ als offer ten behoeve van den zuigeling geslacht worden, vrienden en ouderen worden uitgenoodigd in den kring te komen aanzitten.

*) **Noot.** *Nocroenkeun*, van aanzienlijken of onderscheidend gebezigt: *ngaloengsoerkeun* [lett. neerlaten, d.w.z. uit het op palen gebouwde huis op den grond]. — De bedoeling is den zuigeling eer te bewijzen, want straks zal ook de vroedvrouw, zooals zij zelf gelooft, veranderen in *pangatik* [verzorgster], nl. de *pangrorok* [*idem*] van zuigelingen die men *nini maranak* ²⁾ noemt. Hierbij behoort het in optocht afdalen naar den zg. *kěbon alas*, een rond perk, omheind met *běbětek* [over elkaar grijpende bogen van dunne bamboelatten], versierd met allerlei gewassen, vruchten en eetwaren; als de zuigeling weer binnenshuis is, wordt alles door de jeugd weggepakt. Soms wordt een nieuw gebruik gevolgd, nl. er is geen *kěbon alas*, in plaats daarvan dient één pisangstam waarin papieren bloemen gestoken zijn met bloemensnoeren en zakdoeken, recht overeind midden in een begrind perk geplaatst dat dient voor *parasan* ³⁾; het opgestelde wordt vernield door er alles van weg te grissen.

De gewoonte is het *noeroenkeun* en de heilmaaltijd 's morgens vroeg te houden. Bij lieden in de stad en bij ambtenaren is er op den avond die aan de plechtigheid voorafgaat een bijeenkomst waar zingend voorgedragen of het *Moeloed*-verhaal [levensgeschiedenis van den Profeet] hardop gezongen wordt. Den volgenden morgen omstreeks 7 à 8 uur wordt de zuigeling netjes aangekleed, ingepakt en door de

¹⁾ *domba ekah*, van Ar. *‘akikah*; „een of twee”, waarschijnlijk bedoeld: twee voor een jongen, één voor een meisje, overeenkomstig de Mohammedaansche wet.

²⁾ *nini maranak* is een goede genius van zuigelingen; *maranak* is een versteende vorm waarvan mij in het Soendaasch geen tweede voorbeeld bekend is, de oorspronkelijke beteekenis der uitdrukking is: grootmoeder en kleinkind.

³⁾ *parasan* - scheerplaats. Hiermede schijnt hetzelfde bedoeld als wat boven „het haar knippen” heette en daar als een plechtigheid, afgescheiden van het *noeroenkeun* beschreven werd. Immers, dit haar knippen wordt ook „scheren” genoemd, de Schrijver zegt echter *digoenting* - geknipt met een schaar.

vroedvrouw op de heup gedragen, door de andere aanwezigen gevolgd; de vroedvrouw heeft tevens de *kandjoet gonggorekan*¹⁾ en een mes met *panglaj* bij zich; zij daalt af naar het voorerf en loopt dat rond; wanneer er een *kěbon alas* is, staat die op het voorerf. De vroedvrouw gaat op haar hurken zitten, neemt een weinig aarde en doet dat in het taschje, zij spuwt haar met kruiden vermengd speeksel op de plaats waar zij de aarde heeft weggehaald, spreekt er bij wijze van gebed een formulier over uit en gaat vervolgens het huis weer binnen. Bij de *panjaweran*²⁾ aangekomen houdt zij even stil en wordt 32 van boven door de lieden die in huis zijn ge-*sawer-d*³⁾ met een toespraak als bij zuigelingen gebruikelijk, niet zooals het *sawer-ren* bij een bruidspaar geschiedt. De bewoordingen daarvan worden hier niet opgeschreven. Het is de gewoonte dit *noeroenkeun* te doen plaats hebben op den zevenden of den veertigsten dag zooals de Javaansche gewoonten zijn, het wordt [in het laatste geval] *salamět bēbērēsih* [behouden reiniging] en niet *noeroenkeun* genoemd, omdat het geschiedt op het tijdstip dat de kraamvrouw weder rein is, want⁴⁾ naar Javaansche adat geschiedt het *noeroenkeun* meestal als het kind al een jaar oud is, men noemt dat *moeđoen lēmah*, en laat dan het kind op de aarde loopen, het is een grooter feest dan *noeroenkeun* in de Soendalanden.

Sommige lieden laten hun kinderen nooit het *noeroenkeun* met feestelijkheden gepaard doormaken, laten hen nooit „scheren” terwijl te hunner eere het *asrakal* wordt aangeheven, laten hen nooit scheren, ook al zijn ze gegoed⁵⁾, nl. wanneer zij onder voorvaderlijk verbod staan of het met bepaalden toelag doen omdat vroeger geboren kinderen niet opwiessen en stierven. Een middel dat erop gevonden wordt, is om ook voor den naam van het kind geen menschelijken naam te laten dienen, bv. *Roentah* [erfvuil], *Kadoet* [goeniezak], *Sarah*

¹⁾ Vgl. boven blz. 30.

²⁾ *panjaweran* [plaats waar het *sawer-ren* plaats heeft] = *taweuran* heet de strook grond rondom het huis, vallende binnen den dakrand. Het dak steekt nl. buiten de wanden uit.

³⁾ Het *sawer-ren* is tweeledig: bestrooien, veelal met rijst, met gesneden curcuma of met kleingeld, en het houden van een toepasselijke toespraak. Deze laatste is bij *noeroenkeun* en andere plechtigheden verschillend; heeft zij het karakter van een gebed of bezwering, dan zegt men wel *djampe njawer*.

⁴⁾ De zin wordt duidelijker als men dit „want” weglaat.

⁵⁾ Er staat: *tara diasrakalkeun ditjoekoeran tara diparasan; njoekoeran* k.l. *marasan* l.p. - scheren. Welk onderscheid Schr. hier tusschen beide woorden maakt, is niet duidelijk, tenzij hij onder *njoekoeran* de plechtigheid die inderdaad zoo heet, maar in werkelijkheid in afknippen van eenige haarlokken bestaat (boven blz. 39 noot 3), en onder *marasan* werkelijk scheren verstaat.

[vuil dat op het water drijft], *Tjatang* [boomstam] en dergelijken opdat het kind, naar men hoopt, den volwassen leeftijd zal bereiken ¹⁾).

Sommigen bezweren [het gevaar] op andere wijze door nl. tot den volwassen leeftijd [van het kind] geen heilmaaltijden ervoor te houden noch het te „scheren”. Of door het, al is het een jongen, aan één zijde de oorlel te doorboren en van een oorring te voorzien tot zijn ouderdom ²⁾).

Nadat de heilmaaltijd voor den zuigeling gehouden is en als er niets bizonders meer is, vaart de vroedvrouw voort met bezoeken te komen brengen, telken male als zij wil masseeren. De laatste massage heeft op den veertigsten dag plaats. Zijn de veertig dagen vol, dan wordt de gewezen kraamvrouw gemasseerd, gebaad, met blanketsel ingesmeerd, in fraaie kleeren gedost; er wordt een bijeenkomst met oude, eerwaarde lieden gehouden waarbij het volgende gereed staat: een rijstmand met [onbereide] rijst gevuld en een bak met eetwaren van onderscheiden aard: zoetigheden, smoutige zaken, visch of vleesch, vruchten, dat alles wordt *përwantën* genoemd, voorts: een klein hoen tot *hoerip* [lett. levend] van den zuigeling: een hennetje in geval de zuigeling een meisje, een jong haantje als 't een jongen is; verder staat nog gereed: een spoelkom met water gevuld, waarin wat geld. Ook benzoë die vervolgens wordt gebrand. Terwijl de wierook vóór haar opwolkt, houdt de vroedvrouw, de beenen recht vóór het lichaam uitgestrekt, de zuigeling op schoot, daarbij een *radjah* ³⁾ prevelende [ten doel hebbende] dat er tusschen moeder en zuigeling vrede zal heerschen; intusschen laat zij op het hoen „hoerip” ⁴⁾ rijstkorrels vallen.

*) **Noot.** Dat hoen heet *si hoerip* [de Levende], het wordt door de moeder van den zuigeling verzorgd. Het pleegt een teeken te zijn: is *hoerip* of de zuigeling ziek, dan is er wis nog een boven anderen geliefd hoen ziek ⁴⁾).

¹⁾ Zoo zal men ook, als men zoontjes verloren heeft, een nieuw geboren jongske in meisjeskleeren laten gaan en omgekeerd.

²⁾ Het doorboren der oorlellen geschiedt in normale gevallen bij meisjes.

³⁾ Een *radjah* is een soort van gebed, een aanroepen van de goden van boven- en onderwereld om hun bescherming en goedgunstigheid in te roepen, preventief en repressief.

⁴⁾ Van der Tuuk vermeldt dat de Bataks er een geliefdste kip op nahouden waaronder te verstaan is een kip die iemand zelf verzorgt en welke hij van zins is aan den geest zijner voorouders toe te wijden (Taalkundige aantekeningen op Bat. leesboek blz. 74).

Nadat dit afgeloopen is, wast de vroedvrouw zich de handen in de spoelkom, daarna wisselt zij met de moeder van den zuigeling eerbiedige groeten ten afscheid waarbij zij elkaar vergiffenis vragen [voor wat zij elkaar misdreven mochten hebben] terwijl de vroedvrouw de woorden spreekt: „*sědja masrahkeun*” [het is thans mijn voornemen u aan de zorgen van uw echtgenoot of ouders over te dragen].

Alsdan is er geen heilmaaltijd, er wordt alleen soep uitgedeeld, *pahinoem* genaamd (ten tekenen dat het einde der veertig dagen behouden en wel bereikt is). De soep wordt bereid van verschillende soorten *hoemboet*¹⁾, wrange en samentrekkende zaken, allerlei soorten katjang en zekere kruiden die bepaaldelijk bij de *pahinoem* behooren. Tot zijn vrienden gebruikt men wel de spreekwijze: „Komt, „verdeelt de *pahinoem*!”²⁾. — Ook is het een spreekwijze, schertsenderwijze onder mannen gebezigd, wanneer een vrouw bevallen is en haar echtgenoot is overleden of heeft haar verstooten, dat men zegt: „Van wien zal haar veertigste dag of het lekkere³⁾ van haar zijn?” De bedoeling is te informeeren wie het voordeel van den veertigsten dag zal hebben, wanneer de vrouw weer als maagd geworden is⁴⁾.

Wat de medicijnen voor de vrouw die bevallen is, betreft, de gewoonte is dat men, voor zoover men ze bezit, de zaken die in afgepaste hoeveelheden bij elkander behooren, gereed maakt: blanketsel, drank om in te nemen, kruiden, in voldoende hoeveelheid naar de aanwijzingen van de medicijnvrouw. Ook kampoenglieden weten welke medicijnen zij nodig hebben: verschillende soorten curcuma, wortelknollen, verschillende buitenbasten, allerlei topblaadjes en uitspruitsels van gewassen, eetbare bladeren, hetzij zij die zelf ingezameld hebben hetzij die haar zijn toegezonden omdat zij te arm zijn die op de markt te koopen.

Nadat alles in orde is, vraagt de vroedvrouw verlof naar huis terug te keeren, zij krijgt rijst mee en de zg. *pěrwantěn* [zie boven blz. 41]

¹⁾ *Hoemboet* is palmiet van palmen en de nog onontloken bloeikolf van rietachtige gewassen.

²⁾ De *pahinoem* is als geneesmiddel voor de vrouw bedoeld. De samenstelling loopt uiteen.

³⁾ Soendaasch *goemoerihna* (*boemoerihna*); *goemoerih* is van *goerih* - aangenaam van smaak, zoet, lekker; *boemoerih* is niet duidelijk.

⁴⁾ Veertig dagen na de bevalling beschouwt men de jonge moeder als een herboren maagd. Men meent dat na de eerste bevalling de uitwendige geslachtsorganen der vrouw weer in denzelfden toestand verkeeren als voorheen in den maagdelijken staat.

en de *doorwit tjangkroeban* [d.i. het geld dat in de spoelkom gedaan was] waaraan nog de *kahadean* [lett. goedheid, d.i. wat men uit goede gezindheid geeft] wordt toegevoegd, zooals *panjempal-sits*, een *panjempal-lendenkleed*¹⁾ en geld dat men aan het geld van de spoelkom toevoegt, zooveel als voor den stand van den gever behoorlijk is. Deze zijn de voordeelen die de vroedvrouw alleen op den veertigsten dag geniet. Vroeger, op den dag dat de bevalling goed was afgelopen, werden haar gegeven: de mat waarop de bevalling plaats had en bijbehorend hoofdkussen, sommigen voegen er de bevuilde kleeren van de kraamvrouw die zij tijdens de bevalling aan had, bij. Bij anderen weer bestaat de gewoonte dat de tijdens de bevalling gedragen kleeren tot een talisman voor den zuigeling bestemd worden om ze aan te trekken als hij ziek wordt. Aan de vroedvrouw geeft men ook wel geld in de plaats of men geeft haar in plaats daarvan andere kleeren. Het voordeel der vroedvrouw van langdurigen aard bestaat hierin dat de moeder van den zuigeling elk jaar voor dezen aan de *indoeng beurang* [d.i. de vroedvrouw]²⁾ *pitrah* geeft (nl. haar de *pitrah* opbrengt) in den vorm van een geldgeschenk van den zuigeling en iemand die haar lang in de gedachten bewaart, zal, als hij voorspoed heeft gehad, iets aan de vroedvrouw zenden.

[Men leert] van de vroedvrouw³⁾ of van zijn ouders hoe men een zuigeling te verzorgen heeft, zooals: het baden, het inbakeren, het oppassen en verzorgen en welke formulieren bij wijze van gebed men erover heeft uit te spreken.

^{*)} **Noot.** Maar wat de kennis der geesten³⁾ en den eerbied dien men hun betoonen moet, betreft, is tot nu toe de vroedvrouw onovertroffen. De naam *paradji* [vroedvrouw] heeft dan ook niet plaats gemaakt voor „dokter”, omdat dit een *pangkat* [i.e. een bepaald beroep] is. De oorsprong van het woord *paradji* is [een persoon die] allerlei begrip [heeft] op het gebied van *adji*'s, nl. *djampe*'s [gebed, spreuk, formule, ter bezwering van een of ander; de persoon die ze uitspreekt, is van de *djampe* niet te scheiden], *radjah*'s⁴⁾, *tarwa*'s [heel-

¹⁾ Zie voor *panjempal*, blz. 33 hiervoor.

²⁾ Boven blz. 32.

³⁾ Soendaasch *lëlëmbat-lëlëmbaet*; zij zijn onzichtbare geesten, elk met een vaste stee; 's menschen fijnere deelen, zijn geest, worden aangeduid met *lëlëmbaetan*, staande tegenover *raga badag* - het grove lichaam; *lëmbat-lëmbaet* zijn voor het oog van een gewoon sterveling onzichtbare zaken, die een goeroe wel vermogen te zien; *lëmbaet* komt ook voor als iemands schaduw, schim.

⁴⁾ Boven blz. 41 noot 3.

krachtige spreuk] ¹⁾, *palakijah's* [in het algemeen een middel dat men aanwendt ter vrijwaring]; het is niet een verstand hebben van iets zooals met bekwaamheden [die men zich verwerven kan] het geval is, want men past het woord *ngadji* nooit toe op schoolkinderen [die op een *sakola* gaan], omgekeerd, past men nooit het woord *diadjar* [wat men zegt van schoolonderwijs] toe op hen die *ngadji*. Stellig slaat *adji* op inwendig, *diadjar* op uitwendig begrijpen ²⁾.

Na verloop van tijd is de moeder van den zuigeling in dit alles [zijn verzorging als boven omschreven] ervaren; als de zuigeling gaapt, legt zij hem den vinger op den mond, zeggende: „Naar binnen, *bajoe*! ³⁾ „in je kooi!"; als het kind één keer hikt, beantwoordt zij dat vlug, het kind eenigszins aan het schrikken brengende, met te zeggen: „*maling tjikoer*" ⁴⁾; hikt het voor de tweede keer, dan wordt het weer aan het schrikken gebracht en zegt zij: „*maling djahe*" ⁴⁾, gaat het nog door, dan plakt zij een sirihbladspruitje of iets van den rand van een mat tusschen zijn wenkbrauwen. Met dit alles wil men de hik van den zuigeling genezen door het te verschrikken, want de hik houdt dikwijls door schrikken op. Wanneer de zuigeling één maal niest, dan antwoordt zij daarop: „*tjěng sawan!*" [weg, stuip!], bij de tweede maal: „*hoerip waras!*" [leef gezond!]; wanneer het kind begint te hoesten omdat het zich verslikt heeft, dan antwoordt zij: „*bongbong „djalan ka gědong!*" [ong. de weg naar het steenen huis staat open!]. Zoo ontvangt zij ook het voorbeeld voor het sussen van een kind opdat het zal gaan slapen en voor het dusdanig vertroetelen opdat het zich prettig zal gevoelen, van ouderen die aan het hebben van zuigelingen reeds gewend zijn of van de vroedvrouw. De vader behoeft zich niet noodzakelijk met het oppassen of de verzorging van den zuigeling in te laten, zelfs zegt men wel voor de grap spottenderwijs van een man:

35 „Hij lijkt wel te doen als een rhinocerosvogel", om reden hij zich nooit

¹⁾ Een onderscheiding tusschen *djampe* en *tarva* die tot zekere hoogte opgaat, is dat de eerste onschadelijk maakt, de tweede van een magische lading voorziet.

²⁾ In de laatste zinnen is onder *ngadji* het leeren reciteeren van den Koran te verstaan, *sakola* is een Goevernements- of semi-officiële, neutrale school. Schr. stelt tegenover elkaar: kennis van binnen uit en van buiten bijgebrachte wetenswaardigheden. Het Westersch onderwijs, de Westersche wetenschap doen, naar de gangbare opvatting, het laatste. Het woord (*ma*)*ngadji* - magische spreken reciteeren, is geïslamiseerd tot: den Koran reciteeren, doch *adji* (subst.) heeft zijn oude beteekenis behouden.

³⁾ Soendaasch *bajoe* - adem, levenskracht. Vgl. blz. 20 noot 1.

⁴⁾ Elliptisch voor: daar is een dief van *tjikoer* resp. van gember.

buiten vertoont, doch al maar bij zijn echtgenoot de wacht houdt als zij na de bevalling in haar leunstoel geleund zit, want alleen bij den rhinocerosvogel komt het voor dat wanneer het wijfje broedt, het mannetje meebroedt daar hij verhaart; zijn uitgevallen veeren worden als matras voor de jongen gebruikt; daarom is dit een spreekwijze, toegepast op mannen die zich binnenshuis bij hun echtgenoot prettig gevoelen omdat zij pas bevallen is.

Wanneer de zuigeling de koorts heeft of aldoor zonder naspeurbare reden schreit, wordt hij in de eerste plaats met *panglaj*-kauwsel bespuwd, het hoofd wordt van boven bij de fontanel met *gëgëtjok* [mengsel van samentrekkende zaken zooals *panglaj*, *djaringao* [kalmoes], witte ui, sirih en tarasi] en *sawanan*¹⁾ [gras welks onaangename geur de geesten afschrikt of verjaagt] ingesmeerd en er wordt wierook gebrand. Houdt de koorts niet op, dan geeft men een heilmaaltijd voor den tegelijk geboren broeder*) en brandt wierook op de *djarian* (plaats waar het kind ter wereld is gekomen).

*) **Noot.** De tegelijk geboren broeder is de nageboorte met deel van de navelstreng. Is het nog kort geleden, dan gaat men aan de plaats waar zij begraven is, zijn eerbied betuigen, 't kon eens wezen dat er mieren waren of dat kippen er in den grond hadden gekrabbd of honden ze hadden opgegraven. Zoo ja, dan zal men zeker zeggen: „'t Is te begrijpen dat het kind aldoor krijt". — Had men de nageboorte de rivier laten afdrijven, dan gaat men zijn eerbied betuigen ter plaatse waar dat gebeurd is of cureert met water waarin men de navelstreng heeft geweekt²⁾. Soms wordt dit navelstrengstukje van den navel om den hals gedragen.

Slechts wanneer het ziekten betreft die bij zuigelingen gewoon zijn, zooals: het kind schreit 's nachts erg of ligt aldoor wakker, wat *tjareuheun* (als een wilde kat) heet; het slaapt overdag en ligt 's nachts wakker, is de moeder nooit ongerust, alleen zal ze een middel toepassen, ze legt nl. *daoen simpeureum* onder den zuigeling³⁾. En in den zg. *oesoem indah* (wanneer het kind diarrhee heeft) als wanneer het

¹⁾ Er staat: *sawaneun*.

²⁾ Dit van den navel afgevallen stukje wordt nl. bewaard; is het kind ziek, dan dompelt men het in water dat daarna als medicijn wordt toegediend. Dit water wordt hier bedoeld.

³⁾ d.i. blad van *simpeureum*, een heester (*Flueggea virosa* Baill.), volgens de Clercq's plantkundig woordenboek *Flueggia microcarpa* Bl., *peureum* - dichtvallen van de oogleden, dichtgevallen.

in een nieuwe faze van zijn groei komt¹⁾, veroorzaakt dat geen ongerustheid, want dan wordt het licht weer gezond, het moet dan gecureerd worden door het met kauwsel van koriander, gemengd met zout en *tjikoer*²⁾ te bespuwen. Het zg. *indah* [overgaan van het eene stadium in een ander] van den zuigeling heeft op de volgende tijdstippen plaats: als hij zijn best doet om te praten, als hij op zijn zijde wil gaan liggen, als hij op zijn buik wil gaan liggen, als hij wil gaan zitten, gaan kruipen, gaan staan, zijn eerste stappen doen. De ernstigste van deze zg. *indah* is als het kind tanden gaat krijgen.

De moeder behoedt het kind zooveel mogelijk en zoo goed zij kan totdat het groot geworden is; vandaar de gewoonte van lieden die hun kind laten besnijden of het uithuwelijken om dan tevens vele geloften³⁾ in te lossen die zij tijdens een zware ziekte van het kind of toen het een ongeluk kreeg hebben uitgesproken; de vader of de moeder zegt dan wel: „Wanneer mijn kind tijd van leven heeft tot het besneden zal worden of tot het wordt uitgethuwelijkt, wanneer mijn „dochter een man krijgt, weest allen getuigen van wat ik thans zeg, „dan zal ik voor hem (haar) een danspartij geven of de *wajang* laten „vertoonen of een *pantoen*-verhaal laten voordragen of ik zal hem „zelf op bovenarm en schouder dragen [bij de besnijdenis van jongens] of hij zal op den kop van een rund of buffel gezeten of op mijn „rug zittende besneden worden”⁴⁾. — In zake huwelijk [legt hij de gelofte af] dat hij [zijn dochter] zelf zal uithuwelijken⁵⁾ of dat hij zelf zal dansen [op het te geven dansfeest]. Alle deze geloften worden nagekomen als het tijdstip [der vervulling] gekomen is. 't Is de gewoonte der menschen als een kind dat besneden wordt of uitgethuwelijkt, flauw valt of schreit of als, in geval van besnijdenis, de wonde niet spoedig geneest, om dan aan de ouders en andere, oudere familieleden te vragen: „Wellicht is er een verbod overtreden of is de nakoming eener gelofte⁶⁾ verzuimd”. Vaak wordt het geheim hiervan iemand die den geest gekregen heeft of de *doekoen* die den bezetene bezweert, aan het licht gebracht.

¹⁾ Vrij voor *pindah kabisa* - lett. tot een andere kunde overgaat.

²⁾ *Kaempferia galanga* Linn.

³⁾ Soendaasch *pakaoelan* (*paomongan*), zijn synoniemen.

⁴⁾ Oudtijds zat bij de Makassarren het kind bij deze operatie eveneens op een buffelkop tusschen de horens. (N. Gervaise) *Description historique du royaume de Makaçar*, p. 268 v.v. — Paris 1688. — Ook bij de Gajō's zit de knaap op een afgehouden buffelkop (De volken van Nederlandsch Indië I 104, artikel van J. J. Kreemer. — Amsterdam 1920).

⁵⁾ d.w.z. zichzelf van zijn plicht als *wali* zijner dochter zal kwijten.

⁶⁾ Soendaasch *pakaoelan* (*tjatjarekan*), zijn synoniemen.

Wanneer een vrouw steeds miskramen heeft ¹⁾, dan past men op haar, tijdens de zwangerschap, het middel toe aan een vrouw die snel achter elkaar kinderen gekregen heeft (veel kinderen) een versleten pollepel te vragen dan wel de vroedvrouw neemt dadelijk na de geboorte het kind met nageboorte en wan op en deponeert het op het voorerf van het huis en biedt het te koop aan, misschien dat iemand het wil koopen. Dan komt de vrouw die snel achter elkaar veel kinderen gekregen heeft, neemt een en ander weer op, brengt het naar de vroedvrouw met de woorden: „Ik wil dit koopen voor één bos padi „en één *baroe* [10 duiten] gelds, ik vertrouw het u, moedertje vroedvrouw, toe om het voor mij te verzorgen”. Vandaar dat in den verfolge vele kinderen de koopster als hun moeder beschouwen en de koopster den knaap of het meisje als haar kind; het komt zelfs voor dat zoon kind geadopteerd wordt. Het kind wordt *tjikal boegang* (oudste kind, het doode oudste kind vervangende) genoemd ²⁾. Wanneer een vrouw voor de eerste maal bevalt en zij goed wordt verzorgd, dan zegt men wel: „Het eerste kind krijgt zij terwijl zij schoon van „gelaat is, het tweede als zij *goemoenda* (gelijk het lichtgroene blad „van de *goenda* is) ³⁾, het derde als zij *hoemoesoet* [geheel ontloken] is”.

37 Het is de aard der vrouw voor haar kind van af dat het een zuigeling is tot den volwassen leeftijd van zorg te zijn vervuld. Als zij een kind heeft, zal zij zich inspannen, zooveel in haar vermogen is, haar kind te kleeden zooals anderen tezelfder tijd doen. En alle verboden worden zooveel mogelijk betracht, zooals: zoolang het kind nog een zuigeling is, gaat men er nooit op de *taweuran* ⁴⁾ mee spelen; het wordt nooit op de plaats waar het geboren is, gelegd en als het begint te onweeren of er komt regen met wind opzetten, dan neemt zij het kind snel op, smeert vlug met zwart aanzetsel van den onderkant van een koperen pan of van den bovenkant van het fornuis op zijn voorhoofd een kruis. Als er in de buurt iemand gestorven is, besmeert zij het oor van het kind fluks met kalk en zijn fontenel wordt met afkauwsel van *sarwanan* ⁵⁾ bespuwd.

Wanneer men met het kind naar een andere plaats uit logeeren gaat,

¹⁾ Kan ook beteekenen: haar kinderen nooit ziet opwassen.

²⁾ *tjikal boegang*; *tjikal* - oudste kind, *boegang* - kreng, lijk.

³⁾ *goemoenda*, frisch, lichtgroen zien, gezegd van de padi als ze zich van het overplanten hersteld heeft, van *goenda* - een grassoort die op de sawahs groeit, *Sphenoclea zeylanica* Gaertn.

⁴⁾ Blz. 40 noot 2.

⁵⁾ Er staat: *sawaneum*, zie boven blz. 45 noot 1.

moet de *gonggorekan*¹⁾ meegenomen worden, men voegt er zelfs een bezem van padistroo en een weinig aarde van de *taweuran* van het huis bij en prevelt bij wijze van gebed een formulier tot afweer voor geval er *djoerig's* [booze geesten] mochten zijn opdat zij wijken, duivels, dat zij op zij gaan, omdat er iemand passeert. Even zorgzaam blijft zij als haar kind reeds een beetje kan rondplassen of klauteren of als het begint ver van huis te gaan spelen, dan vermaant zij het: „Zwem niet te lang, dat is *sangēt*²⁾ [bergt onheil]; — Klauter niet in „de boomen, daar zijn *djoerig's*”. Ook als het in *papaja*- of *peuteuj-selong*³⁾ boompjes wil klimmen, pleegt zij dat te verbieden wegens gevaar van naar beneden vallen; valt het kind werkelijk, dan wordt het krankzinnig. Er zijn nog vele andere zaken die de moeder verbiedt: „Speel niet met geld, het is verboden en maakt dat niets bij je „beklijft: — Speel niet met vuur, dan krijg je groote wonden; — Ga „niet op *bontot* of *tihoel* (groot stuk brandend [of smeulend] brand- „hout) zitten, dat zal ten gevolge hebben dat iemand voorgeeft dat ge „haar bezwangerd hebt (een vrouw die buitenechtelijk zwanger is, zal „u dan tot een huwelijk trachten te dwingen)⁴⁾; — Gebruik geen „sarong ter beschutting van het hoofd, dat maakt kleinmoedig; — „Zit niet aan den kant van den weg te staren, dat maakt kleinmoedig; „— Zit niet te neurieën, dat maakt bedroefd”. Die gezegden ontleent men aan de voorouders die er reeds niet meer zijn (alles wat voorteeken (teeken) is, ontleent men als teeken aan de dooden)⁵⁾.

Hoe ouder het kind wordt hoe meer de leeringen en vermaningen der ouders toenemen. Maar wanneer het kind onversaagd⁶⁾ is, gelooft het niet aan het zooeven vermelde. De ouders voegen er onderrichtingen bij opdat 't het kind in zijn bestaan en bedrijf wel ga, een land-

¹⁾ Boven blz. 30 noot 1.

²⁾ Soendaasch *sangēt* - verboden in dien zin dat het overtreden of betreden, indien het een plaats betreft, zwanger is van onheil, vgl. Jav. *angkēr*.

³⁾ *Leucaena glauca* Benth.

⁴⁾ Soendaasch *tihoel* is een groot stuk brandhout, 's avonds op het vuur gelegd; het andere brandhout verbrandt, de *tihoel* smeult door, zoodat men den volgenden morgen dadelijk vuur heeft; *bontot* - een van den vuurhaard overgebleven stomp brandhout; Oosting teekent hierbij aan dat de vrouw die daarop gaat zitten, zeker zwanger wordt als ze beslapen wordt, de man die hetzelfde doet, zeker bezwangert als hij beslaapt (Wb. s.v.).

⁵⁾ Er staat: *sagala lakoe lampah anoe djadi panajogean (alamat) notonden ka noe pach; panajogean z.v.a. panajogjaan*, waarvoor men zie: Djawa XII 91, is een voorteeken dat uitsluitel geeft betreffende toekomstige gebeurtenissen; *alamat* is voorteeken, *totonden* - teeken in het algemeen; *notonden ka noe pach* - als teeken ontleenen aan de dooden.

⁶⁾ Soendaasch *loedeung*, hier wel bedoeld: een zelfstandigen aard heeft.

38 bouwer neemt zijn zoon mee naar den tuin, de handelaar neemt hem mee naar de waroeng of op handelsreizen of als hij waren gaat inslaan, een godsdienstig man laat hem leeren den Koran te reciteeren of bijeenkomsten ter verkrijging van meer kennis bijwonen; betreft het een kind van een ambtenaar of iemand van zekeren stand, dan legt men het erop toe hem de goede manieren der hoogere standen bij te brengen ¹⁾ en onderwijst hem in de kundigheden van het tijdsgewricht.

En voorts vertellen zij tevens wat de zeden en gewoonten van gehuwden zijn ^{*)}.

^{*)} **Noot.** Het verhaal hiervan zal later in het hoofdstuk over het huwelijk in den breedte worden gedaan, want het is noodzakelijk te verhalen van het huishoudelijk leven, van goederen die van de ouders stammen (ten huwelijk gebracht eigen goed), goederen die in de gemeenschap vallen en van [staande huwelijk] verworven goederen en van goederen waarvan het vaststaat dat zij den man, der vrouw of den kinderen behooren, van harde en breekbare goederen, van manufacturen, van vaste goederen zooals huizen en grond, van goederen tot onderhoud verstrekt, schenkingen, *wakap*-goederen [in de doode hand], goederen krachtens uiterste wil verkregen, wisselgoederen, apanages, heilige en onaantastbare goederen uit het verleden ²⁾, alles wat aanleiding tot geschillen pleegt te geven na den dood van één der echtelieden of na het opbreken der huishouding door echtscheiding; het is noodig dat alles, zij het in het kort, in het betreffende hoofdstuk, na [de beschrijving van] de huwelijksluiting te bespreken, want in deze aangelegenheden komt het vaak voor dat de landswetten storend ingrijpen in de orde van den godsdienst en dat de zeden der hoofdplaats die van de desa verstoren. Er worden vele beslissingen genomen [vonissen geveld] die niet tot bestendigheid leiden. Omgekeerd wijken de wijzen en opvattingen der desa van de Goevernementsrechtspraak af. Wanneer [over een zaak] niet rijpelijk en afdoende overleg wordt gepleegd, volgt een lange nasleep van achterklap en geharrewar.

Vooraf zijn de teekenen van onderscheiden aard waaraan men geloof hecht en gezegden zeer talrijk, wanneer men kleine of vele kinderen heeft of verwanten die verweg wonen, bv. kakelt een hen

¹⁾ Vrij voor: *tata karama nagara*.

²⁾ Soendaasch *banda kaboejoetan*.

Verh. dl. V.

op de opstap vóór het huis, dan is dat een teeken dat er een gast zal komen en dan antwoordt men ook: *djol djodo*¹⁾ — Komt een vogel de voorgalerij binnen, dan is dat een teeken dat er een zeldzame gast zal komen; vliegt een vlinder een huis binnen, 't is een teeken dat men een ongewoon bericht zal ontvangen; komt een slang het huis binnen, dan is dat een teeken dat er ziekte zal zijn; zijn een bultzak of een hoofdkussen door muizen aangevreten, dan is dat een teeken dat men door een sterfgeval getroffen zal worden (dat er een doode zal zijn); evenzoo wanneer er vele kraaien op den nok van het huis neerstrijken; als de vogel *sirit oentjoe-wing* al maar fluit, vooral 's nachts, is dat een teeken of een uitnoodiging²⁾ of een kennisgave dat een verwant gestorven is.

Voor al wanneer dit met een slang, muizen, kraaien, *sirit oentjoe-wing*, op een Dinsdag of een Vrijdag plaats heeft, is het noodzakelijk een, zij het kleine, heilmaaltijd te houden.

VIJFDE HOOFDSTUK.

De gebruiken bij besnijdenis.

39 Er bestaat voor de ouders een tot adat geworden verplichting, wanneer een zoon er reeds naar uitziet de besnijdenis te kunnen verdragen en wanneer hij zelf reeds schaamte toont bij het zien van zijns gelijken, vooral ook wanneer hij reeds iets kan, bv. het reciteeren van den Koran ten einde heeft gebracht; die verplichting zijner ouders is hem te laten besnijden. Dit wordt beschouwd als het teeken dat men moslim is (zuil van den Islam nummer één). In geval van uiterste armoede of wanneer de knaap een heele of halve wees is, rust de verplichting op dengene bij wien hij inwoont. Is er ook zoo iemand niet, dan pleegt er nog wel een persoon te zijn die een besnijdenisfeest gaat geven maar in aantal te kort komt; bv. iemand die in één keer drie kinderen laat besnijden en bevreesd is voor wat men noemt

¹⁾ ong. „daar komt de wederhelft!“ — De bedoeling is uitdrukking te geven aan de hoop dat de a.s. gast iemand zal zijn die de hand van één der ongehuwde, vrouwelijke familieleden zal komen vragen en dan tevens de man zal zijn die van meet af voor haar bestemd was.

²⁾ om naar het huis van den gestorvene te gaan?

*pamali noengkoe*¹⁾, hetgeen veroorzaken zou dat zij elkaar later hun voorspoed zullen ontnemen; zoo iemand zoekt dan een weesjongen of een arme knaap dien hij laat besnijden, van hem als *bela*²⁾ [hulp] gebruik makende om het aantal vol te maken. Is er ook zoo iemand ten eenenmale niet te vinden, dan kan de knaap eigener beweging bij den *paradji*³⁾ komen met het verzoek besneden te worden, hij brengt dan tevens mede, of er wordt hem gegeven, een hoen dat als *bela* geslacht zal worden, als hij straks besneden wordt.

Wat nu de wijze van besnijden betreft, geschiedde die in den ouden tijd, vóór het jaar 1860, vooral in de bergstreken aldus: de voorhuid van den penis werd naar voren getrokken, zóó dat men van twee zijden: een boven- en een benedenzijde kon spreken. Tegen de bovenzijde aan werd nu een toestel, de zg. *babango*⁴⁾ van hout, als een potlood, ingebracht om den eikel terug te duwen. Met behulp van een houten klem werd links en rechts van de *babango* de bovenzijde der voorhuid strak daarover gespannen. Vervolgens gaf men hier van den eikel af naar voren, waarbij de *babango* als onderleg fungeerde, een insnijding⁵⁾.

Dat werd toen *soenat* genoemd, omdat dat woord in het Arabisch bestaat. Vóór dien tijd was het *soedat*; in het Soendaasch wordt gemakkelijk een *n* of *m* bijgevoegd⁶⁾, klankverwisseling heeft gemakkelijk plaats, de oorspronkelijke beteekenis van een woord wordt gemakkelijk gewijzigd, vandaar dat men zeide: de knaap *disoenatan* in plaats van het oorspronkelijk *disoedatan*, in de hooge taal *sěpitan*,

¹⁾ *toengkoe* - stookplaats, bestaande uit drie in een driehoek geplaatste steenen of stukken pisangstam; *noengkoe* - van drie dingen, aldus bij elkander zijn, met de toppen tegen elkander staan, bv. drie opstaande stokjes ter bescherming van een pas uitgeplant plantje, voorts: met hun drieën zijn, van de kinderen in één gezin; *pamali* - verboden; *pamali noengkoe* - vrij vertaald: driehoeksverbod.

²⁾ Het gebruik van *bela* is zeer gevarieerd. De algemeene beteekenis is: „steun”, Indon. geest, alter ego (als geest), Mak. vriend. Men vindt het woord ook gebezigd in den zin van: „zich ten doode voor iemand opofferen”. 't Schijnt mij toe dat er tusschen Skr. *bela* en Indon. *bela* een diepere eenheid is.

³⁾ I.e. vroedmeester, man die de besnijdenis verricht.

⁴⁾ De naam *babango* is ontleend aan *bango* - algemeene benaming van steltloopers; de toestel klapt open en dicht en doet ook in vorm aan den snavel van een *bango* denken.

⁵⁾ Ter wille der duidelijkheid vrij vertaald. — Zie voor een andere beschrijving van incisie in het Galoehsche: Tijdschr. Bat. Gen. LX 409, met afbeeldingen. Verschillende wijzen van besnijden worden daar beschreven en met platen toegelicht, blz. 402-423.

⁶⁾ De schrijver denkt hier aan *soendat*, zooals hij ook wel schrijft.

oorspronkelijk *disčbitan*, het allerfijnst is de uitdrukking *dibčrsihan*¹⁾.

Maar omdat het als het ware in den Islam tot de goede orde behoort, spreekt men van *boedak disalamētkun* [ong. het heil van den knaap is bewerkt], maar in de Java-landen en in de Maleische streken zegt men *ditocrih soentik*. De reden dat men lappen goed die bij het snijden overblijven *sēsčbitan* noemt, is dat wanneer men oudtijds panden sneed voor een haadje op maat deze gesneden werden en niet met een schaar geknipt²⁾. En als men order geeft den rand van aren- of ander blad een weinig af te scheuren [i.c. *njowehan*], zegt men tot
40 zijn bedienden: „Scheurt wat van het aren- of klapperblad af (het is „om het fijne middenblad te doen) [thans voor „scheur” *sčbitan* gebezigd]. Deze woorden *disoedatan* en *disčbitan* zijn geworden *disoendatan* en *disčpitan*, tot den huidige dag³⁾. De practijk [der besnijdenis] is reeds ongeveer dertig jaar geleden veranderd; daar kwam nl. de voorlichting der theologische geschriften en het beter begrip der kenners van de Mohammedaansche Wet bij, dat de besnijdenis niet geldig is als de [voor]huid bewaard blijft. Zoodat, al behield de *babango* den zelfden vorm, er nu een snede gegeven werd *onder* deze en boven de klem, waardoor bijna de helft van de voorhuid verkregen [weggesneden] werd.

Ongeveer vijf en twintig jaar geleden kwam er iemand uit Mekka die daar een *paradji* [i.c. operator] aan het werk had gezien en het besnijden bij hem geleerd had. — Nadat de eikel door de *babango* naar achteren is geduwd en de voorhuid naar voren getrokken, wordt de laatste vlak vóór den eikel geklemd. De *babango* wordt daarna uitgetrokken. Langs de *tjapit* of klem wordt nu de voorhuid rondom afgesneden⁴⁾. — Zoodat thans de voorhuid geheel wordt weggenomen

¹⁾ Dit klopt niet geheel, *sēsčbitan* zijn stukken die bij het scheuren afvallen, snippers, terwijl verder gesproken wordt van snijden, Soend. *noerih*.

²⁾ *soedat* gw. v. opensnijden, doorsnijden, is in het tegenwoordige Soend. onbekend; de benaming *soenat* voor besnijdenis is ongetwijfeld rechtstreeks aan Ar. *soennah* ontleend; *sčpitan* is knelling, *sčpit* is een zeker tangetje, *njčpit* - knellen, men gebruikt dus, als vaak gebeurt, een omschrijvend woord als l.p. — *Sčbit* is gw. van openrijten, scheuren, en een ander woord; *bčrsih* is schoon, rein, *ngabčrsihan* - reinigen, schoonmaken en dus i.c. weder een omschrijvend woord, men zegt dit als men zich keurig wil uitdrukken. — Van de verkeerde premissen: *soedat* > *soenat*, *sčbit* > *sčpit*, uitgaande, tracht schr. in de volgende regels den overgang nader te verklaren.

³⁾ Wij geven deze etymologieën van den Schr. als proeve in extenso weer, doch zullen die verder als niet de adat's der Soendaneezen rakende, achterwege laten, evenals boven reeds een paar maal geschiedde.

⁴⁾ De hier gegeven vertaling der beide laatste zinnen wijkt van den tekst, die niet duidelijk is, af; zij berust op van bevoegde zijde ontvangen inlichtingen.

(zij wordt weggeworpen). Er zijn dus reeds drie manieren: ten eerste, er wordt een snede in de huid gegeven, ten tweede, er wordt een kapje afgesneden, ten derde, de voorhuid wordt afgehakt ¹⁾. In het jaar 1880 zijn in Mekka vele volwassen Javanen door Mekkaansche jonge mannen opnieuw besneden; allen, erkennende vroeger middels incisie besneden te zijn, verlangden nu „schoon” te zijn. Dit alles zijn regelingen van kenners der Wet, want er is omtrent den oorsprong der besnijdenis geen gebod in den Koran ²⁾, er wordt slechts bevolen dat men de leeringen van den profeet Abraham moet volgen; later heeft men dat half en half als [voorschrift van den] godsdienst begrepen, nl. het besneden worden, met uitleg hoe het geschieden moet. Vandaar dat men mij zeer dikwijls de vraag heeft gesteld: „Waarom „moeten de moslims besneden worden, terwijl daaromtrent geen „gebod in den Koran staat?” — Ik antwoordde daarop als volgt: „Er „is noch een gebod noch een verbod ³⁾ van besnijden en toch is het „zoo dat de godsdienst zich ophoudt met geboden en verboden, vandaar dat men met alles waarvan niet gezegd wordt het na te laten, „door kan gaan”.

- Volgens de tot populair geloof geworden adat is de noodzakelijkheid der besnijdenis dusdanig dat men eer kan nalaten de vijf zuilen van den Islam na te leven — naar het gevoelen der menschen houdt men dan toch niet op moslim te zijn — dan dat wij niet besneden zouden zijn; wat betreft het verplicht zijn der adat bij deze gelegenheid op grootere of kleinere schaal feestelijkheden te houden, doet men al naar het gebruik zijner desa is. Maar dit geldt alleen de besnijdenis van knapen, wat die van meisjes aangaat, er is geen kwestie van dat zij
- 41 tot een feest zou worden gemaakt of dat de meisjes ervoor zouden worden gekleed; een enkel maal wordt bij den heilmaaltijd heur kleeding verwisseld en worden zij door een vrouwelijke *paradji* opgesierd, men pleegt dit echter in het geheim te doen. Soms heeft de plechtigheid gelijktijdig met een besnijdenisfeest van knapen plaats terwijl dan tevens haar tanden gevijld worden [op de wijze] *goesar tanda* *) en de oorlellen doorboord (niet [op de wijze] *goesar potong* ⁴⁾).

¹⁾ De eerste methode, de incisie, wordt nog als in Midden-Java voorkomende vermeld, Tijdschr. Bat. Gen. LX 452 v.v., de tweede methode blijkt nog gevolgd te worden in Tjiandjoer en Tjiamis, o.c. 406, 409, de derde wordt als in Oost Prijangan toegepast, beschreven o.c. 411 v.v.

²⁾ D.w.z. de besnijdenis heeft niet haar oorsprong in een gebod van den Koran.

³⁾ Soendaasch *larangan*.

⁴⁾ D.w.z. met afbreken van de tanden.

^{*}) Noot. [Dit vijlen van de tanden heet] *digoesar tanda*. Oorspronkelijk moesten aan een jonkman wanneer hij op den leeftijd gekomen was dat hij verliefd werd en neiging tot het andere geslacht toonde of een jonge dochter, een stuk van de tanden worden afgebroken of moesten deze gelijk worden gevijld. Doch in de Soendalanden wordt het reeds niet veel toegepast dat men de tanden tot het tandvleesch afvijlt, zwart maakt of, nog minder, er goud aan toevoegt, want men is van den oorsprong van het geloof in tandenvijlen, *goesaran* (l. *pěpěran* [d.w.z. op aanzienlijke personen toegepast, dus *lēmēs pisan*]) niet erg op de hoogte en dit geloof is ook niet zeer krachtig, anders dan bij de Javanen, alleen gelooft men nog steeds dat de tanden gevijld moeten worden, zij het slechts zooveel dat het eraan te zien is ¹⁾ [dat de bewerking heeft plaats gehad].

Wat de regeling der besnijdenis van knapen betreft, wordt het onder gegoede lieden in stad of land zeer noodzakelijk geacht om te beginnen met overleg te plegen met de moeder van den knaap en met oude, eerwaarde lieden, ten einde te informeeren naar den goeden tijd voor het besnijdenisfeest en naar wat goed is voor den te houden heilmaaltijd.

De voor een knaap volgens de adat passende leeftijd om besneden te worden, was in den ouden tijd bij den kleinen man nooit lager dan 15 of 18 jaar; zoolang de knaap nog geen verlangst naar het andere geslacht toonde en nog niet tegen vrouwen durfde, werd hij niet besneden. In later tijd werd de leeftijd steeds lager gesteld, zelfs op zeven- of acht-jarigen leeftijd werd hij reeds besneden. In den jongsten tijd geschiedt het nog jonger. Onder den adel wordt men op denzelfden leeftijd besneden als de massa.

Eenigen tijd na het jaar 1880 ontstond er opschudding door een vraag van het Bestuur: „Wat is de reden dat er zeer velen besneden worden en daarbij op zeer jeugdigen leeftijd?” De Inlandsche ambtenaren antwoordden: „Omdat de rijstooft overvloedig is geweest”, of zij gaven een andere reden op. Maar in waarheid geschiedde het omdat er iemand was die zóó kon besnijden dat het den knapen geen pijn deed en hij deed het „schoon” volgens te Mekka genoten onderricht ²⁾, die man was een *paradji* [i.c. deskundig operateur] en *tockang dēboes* ³⁾.

¹⁾ Vrije vertaling van: *ngan sakadar djadi tanda*; vandaar de benaming *goesar tanda*. Er wordt met een steen wat van de tanden afgevijld. Dit geschiedt ook nog wel bij jongens.

²⁾ Vgl. boven blz. 53.

³⁾ Zie voor de z.g. *dēboes*-spelen, waarbij men in gezelschap gewijde teksten

Ook werden tijdens die opschudding vele vrouwen besneden. Er werden [op vragen van het Bestuur] dezelfde antwoorden gegeven als boven. Maar in werkelijkheid hadden de *paradji's*¹⁾ inlichtingen ontvangen dat de besnijdenis zóó moest geschieden dat de huid verkregen werd²⁾.

- 42 De gewoonte van deze besnijdenisplechtigheid bestond oorspronkelijk alleen in het besnijden, zoo mogelijk liet men ze van feestelijkheden vergezeld gaan, slachtte een schaap of een karbouw, vooral wanneer tevens een meisje de oorlellen werden doorboord en pro forma de tanden werden gevijld³⁾; de menschen noemden dat *karijaan* [feest] van adellijke lieden of van rijke landbouwers of kooplieden.

Oorspronkelijk werd de benaming *karijaan* alleen gebezigd voor een besnijdenisfeest, maar na verloop van tijd placht men een huwelijksfeest⁴⁾ ook *karijaan* te noemen.

Nadat men met alle verwanten ter vaststelling van den datum be- raadslaagd heeft en een raming van wat voor den heilmaaltijd benoo- digd is, heeft gemaakt, gaat men aldus te werk: men zendt uitnoodi- gingen aan verwanten, aan vrienden, vooral ook aan hen die men zelf bijgestaan, geholpen of wien men zelf een bijdrage bij gelegenheid van een door hen gegeven feest gegeven heeft, want het is zeer be- rispelijk wanneer iemand die in de termen valt tot een besnijdenisfeest uitgenoodigd te worden, wordt overgeslagen, zelfs pleegt dat een kenteeken te zijn van de slechte inborst desgenen die het feest geeft. Omgekeerd is het een vlek op genoodigden die aan de uitnoodiging behooren gevolg te geven of die behooren te komen helpen, wanneer zij opzettelijk niet komen. Daarom vindt de feestgever er dit op dat hij alles overdraagt aan iemand die gewoon is besnijdenisfeesten te bezorgen⁵⁾ opdat, wanneer er iets als zooeven genoemd mocht gebeu- ren, deze ceremoniemeester de op- en aanmerkingen in ontvangst neme.

Nadat al het noodige gereed is, zooals: de te slachten dieren, de rijst, toespijzen, moeskruiden, het brandhout en de gebouwen, zooals: feestloods, schuren, loodsen [kan het feest weldra plaats hebben]; de

reciteert en zichzelf met een *dēboes* of priem verwondingen toebrengt, Snouck Hurgronje, *De Atjehers*, II, 258 v.v.

¹⁾ In dit geval vrouwen, somtijds dezelfde die bij de bevalling geholpen hebben.

²⁾ *beunang koelitna*, d.w.z. in stede van een insnijding in de voorhuid van de clitoris te maken, moest de huid zelf voor een deel worden verwijderd.

³⁾ Het bovengenoemde *goesaran tanda*.

⁴⁾ Soendaasch *kawinan* (*rendengan*), als synoniemen gebruikt; *rendengan* ziet eigenlijk op het in staatsie naast elkaar zitten van bruid en bruidegom.

⁵⁾ Soendaasch *noe mangkoe karija*, een arrangeerder van partijen, ceremonie- meester.

volgende gebouwen zijn noodzakelijk: een slachtplaats, een keuken, een plaats voor de *tjandoli* [i.c. de vrouw die over de rijst gaat] ¹⁾, een rijstbergplaats en loodsen om te dienen als *papadjangan* [gedrapeerde en versierde lokaliteit met slaapgelegenheid] voor de te besnijden knapen, een ruimte waar men zich aan den heilmaaltijd kan scharen; bovendien pleegt men ook nog een zg. *kěbon alas* ²⁾ gereed te maken ter plaatse waar de besnijdenis zal plaats hebben en een plaats waar het lid der knapen te bestemder tijd in water geweekt zal worden.

Ongeveer zeven of vijf dagen vóór het *ngaleunggeuh* ³⁾ (beginnen met het feest) worden de te besnijden knapen met een mengsel van curcuma, rijst en water ingesmeerd.

⁴⁾ **Noot.** De angkloeng laat haar klokkend geluid hooren, er wordt rhytmisch met de stampers in de rijstblokken gestampt, de muziekinstrumenten worden geslagen, deze inzet heet in het Soendaasch *ngaleunggeuh* ³⁾, van *loenggoeh*, verbeterd tot *linggih*, hiervan wordt weer een *lěmēs lěnggah* gemaakt, als zeer beleefd gebezigd jegens de *lělēmbat-lělēmboet* [geesten] die volgens het volksgeloof moeten neerdalen om het feest te laten beginnen. Men zegt *ngaleunggeuh* ([l.p. plaats laten nemen], *ngalinggihkeun* [*idem*] nl. allen die de feestgever hoog acht en vereert, al blijkt de gewoonte zoo te zijn dat het afschieten der geweren toeschouwers, genoodigden en brengers van bijdragen zich naar het feest doet spoeden, want als de buurtgenooten een bericht vernemen dat er een feest zal plaats hebben en het blijft maar stil, dan plegen booze tongen te zeggen: „De geweren gaan niet af „van wege de gierigheid ⁴⁾ van den man die het feest geeft, hij is „bang dat de toeschouwers zullen toestroomen, hij is bang dat men „hem bijdragen aan het feest zal brengen, hij wil geen verplichtingen „op zich laden” ⁵⁾).

Het is geen lof als een besnijdenis in stilte verloopt.

Na te zijn ingesmeerd worden den knapen door den *paradji* andere

¹⁾ Vgl. blz. 61 noot 1.

²⁾ Dit is dus een andere *kěbon alas* als bij het *noeroenkeun* te pas komt. boven blz. 39.

³⁾ Het *ngaleunggeuh* geschiedt inzonderheid ter opening van een feest, maar ook bij wijze van applaus, als de optocht met de te besnijden knapen van zijn ommeegang aan de woning terugkeert, op bepaalde uren van den dag ter afwering van de *naga* enz.

⁴⁾ Soendaasch *koret ngopet* - gierig tevens rijk door de hulp van een booze macht aan wie men zijn leven verkocht heeft.

⁵⁾ Wie een bijdrage geeft, moet op zijn beurt, als hij een feest geeft, een minstens gelijke bijdrage terug ontvangen.

43 kleeven aangedaan en de *papadjangan* wordt hun als vast verblijf aangewezen. Zijn er meisjes wier tanden gevijld moeten worden, dan worden ook zij op dezelfde wijze ingesmeerd, de omtrek van haar wenkbrauwen wordt glad geschoren en zij worden in fraaie kleeven gestoken. Dien zelfden dag worden de kinderen vertroeteld, verzorgd en alle hun verlangens worden, voor zoover gepast, ingewilligd. Men kiest een gunstigen dag uit om aan de in de nabijheid gelegen graven van voorouders van den knaap zijn vereering te gaan brengen. Als het oogenblik daar is, doet men dit met bloemen, *rampe* [welriekend blad met olie], benzoë, neemt een waterkoelkan mee, een pakje sandelhout [fijn gemaakt]. Het bezoek heeft plaats onder leiding van een geschikt, eerwaardig persoon, de grafbewaker, tevens iemand die *doa's* kan opzeggen. Deze handeling heet *nadran*, *ngěmbang*, *njěkar*¹⁾. Wanneer de graven niet worden bezocht en er wordt per slot op het feest iemand bezeten (een geest vaart in hem) of de besnijdeling zelf schreit zonder naspeurbare reden of bezwijmt, dan wordt er druk gepraat, aldus: „Eigen schuld! men is niet op grafbezoek gegaan naar „A. of B. Als hij nog in leven ware, zou hij zeker niet verkozen „hebben dat een besnijdenisfeest zijner kinderen of kindskinderen „gehouden werd zonder dat men het hem eerst mededeelde”.

Na het *ngaleunggeuh* is het de plicht van den ceremoniemeester alle beschaming van de zijde van groven en fijnen²⁾ voor zijn rekening te nemen. [Hij zorgt dat] het benodigde aantal couverts ter telling gereed zij, [hij zorgt voor] het onthaal van de gasten (*kekeser*³⁾) en de voeding dergenen die hun diensten verleen. Hij maakt voorts vier kleine horden of op zijn minst één gereed met alle voor het feest gebruikte soorten vleesch, rauw gegeten blad en eetwaren gevuld, maar alles in ongekookten staat⁴⁾; de horden worden op palen aan de hoeken der kampoeng geplaatst tot onthaal van de geesten.

Als het *ngaleunggeuh* begint, wordt de te besnijden knaap of het

¹⁾ Soendaasch *nadran* is van *sadran* (Jav. wb. s.v.) maar het wordt in het Soendaasch tot een zg. stam *tadran* herleid; het wordt van het bezoeken van graven gezegd, gepaard met het strooien van bloemen, branden van wierook en het prevelen van gebeden. — In het Javaansch gezegd van het grafbezoek in de maand Roewah met alles wat daarbij behoort, waarnaar deze maand in de Java-landen wel *Sadran* heet. — *ngěmbang*, van *kěmbang* k., *njěkar* van *sěkar* l. en l.p., bet. bloemen strooien.

²⁾ D.w.z. menschen en geesten.

³⁾ Hieronder te verstaan, in tegenstelling met *idangan* - couverts van op een zelfde wijze bijeengeschikte spijzen, die spijzen welke bij den gezamenlijken maaltijd doorgegeven worden.

⁴⁾ Wat voor de geesten bestemd is, mag niet klaargemaakt zijn.

meisje wier tanden gevijld moeten worden ¹⁾ uit het huis naar het voorerf gebracht, de geweren knallen, de angkloeng's klokken, de muziekinstrumenten bewijzen met hun geklank eer, den knaap wordt een zonnescerm boven het hoofd gedragen. Op het voorerf staat een rijstblok, met stamper en padi. De knaap grijpt den stamper en stampt vervolgens, vier of vijf slagen, tegelijk met oude, eerwaarde lieden die het gestampde afwerken. De aldus verkregen rijst wordt vervolgens in optocht naar een op eenigen afstand gelegen badplaats gebracht.

- 44 De knaap ²⁾ wordt in een rijtuig geplaatst, oudtijds een *djampana* [draagzetel]. Daarna wordt hij met rijstwater waarin bloemen en bloemkolven van den pinangpalm gedaan zijn, gebaad; daarom noemt men dit *karija gēde* [groot feest] met optocht (ommegang) en bloemenbad. Nadat hij, opgesierd, is teruggekomen, wordt hij [door den *paradji*] in nieuwe kleeren ³⁾ gestoken in den *taman* ⁴⁾ en als hij dan verder tot de *taweuran* van het huis genaderd is, wordt hij *ge-sawer-d* ⁵⁾. Na *ge-sawer-d* te zijn, gaat hij het huis binnen. Wanneer tevens het *hatam* plaats heeft, geschiedt dit eerst ⁶⁾. Moeten er tanden gevijld worden, dan geschiedt dit eerst [d.w.z. vóór den ommevang]; het is niet noodzakelijk dat dit door vrouwen geschiedt. Het heeft plaats door de tanden met een rijksdaalder of een dinar te schuren en te slijpen en wordt door de *paradji* of door een oud, eerwaard persoon van wien men aanneemt dat hij veel zegen verschaft, verricht. Daarna krijgt de besneden knaap of het meisje wier tanden gevijld zijn een anderen naam, verband houdende met zijn of haar afstamming. In vroeger tijd werden *naktoe* ⁷⁾ en woord zeer nauwkeurig berekend, opdat het niet zoo ver zou komen dat iemand wat men noemt door zijn naam in het ongeluk wordt gestort, bv. dat iemand

¹⁾ Soendaasch *goesaran*; dit wordt van het tanden vijlen van meisjes gezegd, maar sluit besnijdenis in, welk woord men kiesheidshalve vermijdt. — Boven is reeds gezegd dat een besnijdenisfeest meerdere kinderen pleegt te omvatten.

²⁾ Daar het gebruikte woord zoowel van jongens als van meisjes gebezigd wordt, moet in het midden blijven of de Schr. bedoeld heeft te zeggen dat ook de meisjes in deze plechtigheden betrokken worden. Over het algemeen kan gezegd worden dat de ceremonieën der meisjes zich binnenskamers afspelen.

³⁾ Die hiervoor speciaal gemaakt zijn.

⁴⁾ Lett. tuin, i.e. een willekeurige plaats op het erf of in den tuin, waar het kind door den *paradji* gebaad wordt.

⁵⁾ Zie voor *sawer*, beneden blz. 88 v.v.

⁶⁾ Onder *hatam*, Ar. *chatam* - einde, wordt hier het eenigszins feestelijk vieren van het feit dat de knaap het reciteeren van den Koran beëindigd heeft, verstaan. De beschrijving volgt beneden.

⁷⁾ Soendaasch *naktoe* - cijferwaarde van letters; komt te pas bij het berekenen van gunstige of ongunstige namen, enz. Zie verder blz. 71 beneden.

die geen afstammeling van een *koesoemah* was, *koesoemah* in zijn naam voerde; dat iemand die geen nazaat van een Prawira was, dezen naam droeg, evenzoo met den naam Soeria. Als grondslag geldt namen van diegenen uit de geslachten van vader en moeder te nemen welke veel geluk, voorspoed en fortuin hebben gehad, in het bijzonder wanneer het iemand betreft aan wiens graf men een bezoek heeft gebracht [als inleiding tot het besnijdenisfeest, zie boven].

Maar volgens mijn bevinding zijn in den jongsten tijd velen onverschillig. Het slot is dat wanneer men dan door een of andere ramp getroffen wordt, er zeker een oud, eerwaardig man zal opstaan, zeggende: „Zoo gaat het nu met hen die gezegden der voor-„ouders overtreden.”

In dit stadium der feestelijkheden plegen de meeste menschen in de hoofdplaatsen gebruik te maken van op schrift gestelde, zingend voorgedragen, *bijantara* genoemde stukken, daarin de ouden navolgende; men spreekt daarin zijn vreugde erover uit dat nu de tijd waarop een heilmaaltijd voor het kind gehouden zal worden en het een anderen naam zal krijgen, aangebroken is. Maar vele anderen weer stellen een zingend voorgedragen gedicht samen waarin zij leeringen geven, den knaap tot voorzichtigheid aansporende en hem vermanende en hun eigen vreugde verhalende ¹⁾. Ouderen, verwanten, vrienden, mannen en vrouwen, luisteren toe; de strekking is dat het gepast is zich te verheugen over datgene waarin degene die het feest geeft, behagen heeft. Zooveel mogelijk moet men te dezer tijd zulke dingen doen die met de persoonlijkheid van den feestgever overeenstemmen. Heet het van hem dat hij oudachtig is of gemakkelijk beschaamd te maken, dan moet men de zaken die hem beschaamd zouden kunnen maken, weten te bedekken, want al is hij in zekeren zin door den ceremoniemeester vervangen, hij is zeer
45 bang voor gezichten die hem schijnen uit te lachen of woorden in dien geest dan wel bedekte toespelingen op tekortkomingen van het moment.

Heeft de knaap die besneden zal worden den Koran reeds ten einde toe leeren reciteeren, dan doet hij nu *hatam*; door ouderen omringd reciteert hij vijf of zes korte hoofdstukken, begeleid door lofprijzingen dier ouden en vervolgens zegt men de *doa hatam* voor hem op. Dat gebruik strekt tot lof van den knaap, nl. als hij, be-

¹⁾ Ook in dit geval spreekt men wel van *bijantara*. In het algemeen is *bijantara* een gelegenheids-gedicht of -toespraak, bij de meest uiteenlopende gebeurtenissen; bevattende raadgevingen, heilwensen, terugblikken e.d.

sneden wordende, tevens *hatam* doet. Vooral wanneer het menschen betreft die niet tot de zeer godsdienstigen behooren maar slechts eenvoudige desa-lieden zijn, wordt gezegd: „De knaap die besneden „zal worden, doet tevens *hatam*, dat is heel iets anders dan alleen „*hatam* doen of besneden worden zonder *hatam*”. De hoogste lof die men den knaap kan toebrengen is dat hij vlot sprak, vlug van begrip was en onbeschroomd voor de hem omringende godsdienstleeraren, zonder aanmerkingen te ontvangen en zonder door vrees bevangen te zijn, sprak.

Wat het aanrichten van den heilmaaltijd betreft, de daarvoor verkozen adat is niet steeds dezelfde; sommigen hebben de spijsen voor de genoodigden tijdens het *hatam* of de naamgeving reeds gereed staan en men schaaft zich dadelijk in den kring; na afloop [van het maal] neemt ieder *bërkat* [het grootste deel der geboden spijsen] mee huiswaarts. De ceremoniemeester bindt hun op het hart dat het hun allen behagen moge 'savonds weder te komen om den knaap voor wien het besnijdenisfeest gegeven wordt, plezier te doen¹⁾. Volgens een andere adat heeft de groote heilmaaltijd den volgenden dag later op den dag na de besnijdenis plaats. Beide adat's worden thans gevolgd, al naar dengene die het feest geeft, goed dunkt; maar het meerendeel dergenen die een groot besnijdenisfeest geven [met bad en ommegang] doen dat als bovenbeschreven [d.w.z. op eerstgenoemde wijze] omdat het voor de vele gasten die van verre gekomen zijn, aangenaam is als zij na het maal naar huis kunnen gaan en niet tot de besnijdenis behoeven te wachten.

Des avonds wordt de te besnijden knaap door den vroedmeester en de ouderen nog meer vertroeteld, men maakt van hem een soort voorwerp van bezorgdheid of hem misschien iets zou overkomen; dat is de vrees zijner ouders weshalve men het vooral niet aan *radjah* (*palakijah*)²⁾ laat ontbreken. Bv. als men een feestloods opricht, zal men eerst een *radjah* uitspreken; als men een afdak (tijdelijken aanbouw aan het huis op de *taweuran*) aanbrengt, idem; bovendien houdt men daarbij een heilmaaltijd van gesuikerde en ongesuikerde rijstepap. Alvorens rijst in de bewaarplaats te doen, zal

¹⁾ D.w.z. dat de maaltijd plaats heeft vóór den dag waarop 's morgens vroeg de besnijdenis plaats heeft.

²⁾ Soendaasch *radjah* - soort gebed, zie boven blz. 41 noot 3; *palakijah* is in het algemeen een middel om iets goed te doen verlopen. Men kan vertalen: *radjah's* en andere middelen, doch de Schr. noemt verder alleen *radjah's* en schijnt beide woorden hier gelijk te stellen.

46 de *tjandoli*¹⁾ (*doekoen* van de rijstbewaarplaats) er eerst een *radjah* over uitspreken. De rijstbewaarplaats wordt ook bezworen, om den hals van het [daartoe dienende] steenen vat²⁾ wordt een krans van witte uien, *panglaj*, *djaringao*, roode uien en roode Spaansche peper gewonden³⁾ opdat de inhoud gezegend zij, allen evenzeer verzadige en niet spoedig oprake. 't Komt wel voor dat een *tjandoli* verniaard is omdat zij, wat men noemt, „de kelen dicht kan knijpen”, d.w.z. dat de etenden op eens geen trek meer hebben. Als men tot het *ngalcunggeuh* zal overgaan, wordt er eerst een *radjah* uitgesproken, men zegt met zijn zevenen de *adan*⁴⁾ op, zich daarbij naar alle hoeken van de kampong richtende; er wordt een bord begraven, het zou anders kunnen zijn dat er vele borden gebroken werden. Het bord wordt op de *taweuran* (waar de menschen heen en weer loopen) met den kop van een zwart hoen begraven⁵⁾ tegen mogelijk getroffen worden door verderfelijke invloeden. De tijdelijke loods op het voorerf wordt eerst *ge-radjah-d*, evenzoo de badplaats [waar de knaap gebaad wordt].

Als bezweringsmiddel worden tot behoud der broeders van den knaap, die op denzelfden dag geboren zijn, de *lëmbat lëmbot* [i.c. geesten] op een heilmaaltijd van gesuikerde en ongesuikerde rijstepap onthaald⁶⁾.

Njarang^{*)} (regen weren) geschiedt door een deskundige met gebruikmaking van een fuik welke hij op de *taweuran* uitzet als vischte hij op *marak*-wijze⁷⁾, de man die *sarang*-t baadt niet en draagt geen baadje zoolang het feest duurt.

*) **Noot.** Het woord *njarang* is stellig Soendaasch van *sarang*.

1) Soendaasch *tjandoli*, i.c. de vrouw die bij het feest het opzicht over de rijst heeft. De naam *doekoen* die de Schr. haar geeft, wijst erop dat haar werkzaamheid van religieuzen aard is. In den landbouw treedt ook een *tjandoli*, in dit geval een man die de sawah-arbeid inluidt (planten, oogsten), op; ook zijn functie heeft een religieus karakter.

2) Soendaasch *boejoeng*, wijdbuikig met wijden mond.

3) Alles scherpe zaken, met afwerende kracht.

4) De oproeping tot de rituele godsdienstoefening, geldt in het algemeen als afweermiddel.

5) Men begraaft beiden naast elkaar of het bord wordt omgekeerd op den kippenkop gezet.

6) Wat de schrijver met de op denzelfden dag geboren broeders van den knaap bedoelt, is niet zeker. Zie voor de z.g. 4 broeders, boven blz. 32 noot 2. De nageboorte noemt hij „de tegelijkertijd geboren broeder”, zie boven blz. 45.

7) *marak* - een dam in een stroom leggen ten einde het water leeg te kunnen visschen; beneden den dam komt de bedding droog te liggen.

Men pleegt te zeggen: „Heeft het opgehouden te regenen?“, waarop het antwoord luidt: „De feestgever heeft immers ge-*sarang*-d“.

De naam *sarang* wordt gegeven aan bamboelatten die zoo zijn geschikt dat zij de *paloepoeh* [uitgeslagen bamboe die tot vloer dient] tegenhouden opdat zij niet in de ruimte onder het huis valle. Het Soendasche volksgeloof stelt het zich nu zoo voor dat de spreuk die dient als middel om den regen te weren, den regen die het den feestgever lastig zou maken, zal verhinderen te vallen. Men weert den regen niet in dier voege af dat er in het geheel geen regen moge zijn, want dat is niet de bedoeling¹⁾.

Anderen leiden *njarang* af van *tjarang* [= zelden], vragende dat wanneer het al mocht regenen, dit zelden zal zijn, niet te vaak. Zoo-dat hetgeen beoogd wordt, is dat het zij als water dat zich over de bamboevloer verspreidt en verhinderd wordt omlaag te storten²⁾.

Als het feest in den regentijd plaats heeft, beschikt de deskundige over allerlei kundigheden [om den regen te weren]. Eerst wordt de *papadjangan* ge-*radjah*-d. Telkenmale dat een *radjah* wordt uitgesproken, wordt er benzoë gebrand. De plaats waar de knaap in het water gezet zal worden, wordt eerst ge-*radjah*-d. Verbodsbepalingen worden in herinnering gebracht ter voorkoming dat ze overtreden worden. Alles wat tot het ongeluk van den knaap of zijn onmacht kan leiden, wordt vermeden, hij mocht er eens door getroffen worden; desniettemin hebben de menschen wanneer het tijdens het feest regent, toch iets [ter verklaring] te zeggen, zij noemen dat *rantjaan*³⁾ en zeggen: „Dat komt ervan! de knaap placht, als hij zich bij het „vutur warmde, één been naar het fornuis toe uit te steken⁴⁾ en daar „heeft men het nu, het is nu *rantjaan* [lett. drassig, maar men verstaat „er in dit geval onder: het regent aldoor] tijdens zijn besnijdenisfeest“. Als er het een of ander gebeurt dat in staat is tijdens het feest onstel-

47 tenis te wekken, zooals vuur dat gevaar voor brand oplevert of olie

¹⁾ Dus alleen ter gelegenheid van het feest; voor den landbouw begeert men bv. wel regen.

²⁾ De hier beproefde verklaring van *njarang* berust op de gelijkstelling van *sarang* gw. van „regen bezweren niet te vallen“ en *sarang* - bamboelat, wat echter twee verschillende woorden zijn. — In het Buitenzorgsche wordt elke bede om weersverandering, dus ook van regen en droogte met het werkwoord *njarang* aangeduid, Rg. s.v. *nyarang*, vgl. Wb. Oosting *sarang* III.

³⁾ *rantjaan*, van *rantja* - moeras, is: moerasachtig of vol moerassen, m.a.w. het terrein is door de vele regens drassig.

⁴⁾ Als men zich bij het vuur warmt, steekt men niet één been uit om niet te vallen of naar het vuur uit te glijden. Het verband met *rantjaan* is duister.

vat vuur zoodat er bijna een ongeluk gebeurt, dan zeggen de menschen : „Ze zijn zeker onvoorzichtig geweest, stellig hebben zij den heer der „plaats [geest] getrotseerd of zijn zij over zijn plaats heengestapt“, [weshalve de geesten zich wreken].

In den avond van denzelfden dag wordt er een tandakpartij gegeven of een wajangvertooning gehouden tot den volgenden morgen. Als de tijd van *tjarangtjang tihang* [d.w.z. dat men de stijlen kan onderscheiden] d.i. 's morgens over vijven, is aangebroken, wordt de knaap gewekt, uitgekleed, men geeft hem gerooste rijst te eten, hij krijgt een buikband om, er worden verwarmende blaren op zijn navel gelegd met een geldstuk van één cent dat den navel bedekt. Buitenshuis zijn reeds van bijeengebonden bamboe gemaakte fakkel brandende, twee of drie, al licht de dag reeds aan. Voorts houdt men *angkloeng* of *dogdog ogel*¹⁾ of tamboerijnen gereed waarbij gemeenschappelijke lofzangen gezongen worden, tevens wordt de knaap door een oud, eerwaardig man voor de borst gedragen, achter den *paradji* aan, naar de plaats waar hij in het water gezet [lett. geweekt] zal worden, gebracht. Aldaar aangekomen wordt de knaap, tot aan den hals of tot aan de borst in het water gezet, door den [zelfden?] ouden man op schoot gehouden. De menigte baadt mee bij wijze van deelneming, men wrijft elkaar met water in bij het baden, maakt plezier en werpt elkaar met water tot vermaak. Na ongeveer vijf minuten heeft de knaap het reeds zeer koud en is hij bijna verstijfd; dan wordt hij overeind gezet en op de armen naar de plaats waar hij besneden zal worden, gedragen, vervolgens op schoot genomen door iemand die op een *doelang*²⁾ gezeten is, een familielid; oude, eerwaarde lieden plaatsen zich aan weerszijden, zij houden elk een knie en een arm van den knaap vast. De *dogdog ogel*, de tamboerijnen, de *angkloeng* vallen in. De stemmen dergenen die aan het *asrakal* (*ja nabi*) deelnemen, klinken om het hardst³⁾. Bij den adel wordt den knaap een zonnescerm boven het hoofd gehouden, want de besnijdenis mag niet in een gebouw plaats hebben. Nu verschijnt de *paradji* vóór den wijdbeens zittenden knaap, hij heeft een kleine wan of een presenteerblad⁴⁾ bij zich waarop een *pangradinan* [be-

¹⁾ Soendaasch *dogdog* - aan één zijde overtrokken trom; onder *ogel* verstaat men vertooningen gegeven door enkele personen met orkest, waartoe o.a. *dogdog* en *angkloeng* behooren. Zie Djawa IX 169 v.v.

²⁾ Ronde, houten bak of schaal met opstaanden rand, waarin de gaargestoomde rijst wordt omgewerkt, ook als presenteerblad gebruikt.

³⁾ Bij het *asrakal*-zingen, boven blz. 38 noot 4 wordt in koor *ja nabi* geroepen.

⁴⁾ Soendaasch *talēm* (*baki*), beiden: presenteerblad.

waarplaats voor kruiden, ingrediënten enz.] met allerlei geneesmiddelen: blaren en knollen, olieën, bereide sirihpruim en benoedigdheden voor het sirih pruimen. De *paradji* opent de *babango*¹⁾ en een mes, den knaap worden de handen vóór de oogen gehouden en deze verder met zijn sarong bedekt. De *paradji* vat het lid van den knaap aan, opent met beide handen de voorhuid en blaast erop, de voorhuid bolt op en dan geeft hij er met kalk een streep op ter plaatse van het
 48 einde der opbolling. Hij houdt de voorhuid vast en brengt de *babango* in tot aan de kalkstreep. Dan komt hij met de klem, het scharnier ter hoogte van de kalkstreep aan het einde der *babango* met de open zijde naar beneden gekeerd, op zekeren afstand van [het uiteinde van] de *babango*. De *paradji* trekt nu aan de voorhuid. Is de klem goed en wel gesloten, vastgehouden met de linkerhand, dan wordt er met het mes gesneden van beneden de *babango* ter hoogte van de kalkstreep tot aan de voorhuid. Het mes wordt verder naar beneden bewogen, de klem volgende. Vóór het mes insnijdt, blaast de *paradji* er eerst op, hij heft het boven de fontenel van den knaap, [de aanwezigen] verzoekende getuige te zijn. Als de voorhuid met behulp van klem en *babango* is weggenomen, krult hij zich om²⁾. Allen juichen een paar keer en roepen: *Kasep*³⁾.

^{*)} **Noot.** *Kasep* beteekent: behoorlijk, knap van voorkomen, zindelijk, glad, schoon³⁾. Het is een woord dat als lof door vrouwen en mannen gebezigd wordt; het is niet het Javaansche *kasep*, want in de Soendalanden kent men het woord *kasep* niet in de beteekenis van „op”; er is wel een woord *seep*, hoog [l.] van *bejak*. Want tegenover *kasep* staat als schimp *koeloep* [Ar. = onbesneden]: „Het gelijkt „wel het werk van een *koeloep*!”⁴⁾.

Men gebruikt het woord *kasep* bij het juichen opdat de knaap het zal hooren en zal denken dat het pijn doen al ten einde is en ook opdat het gehoord zal worden door hen die tezelfder tijd het *bela* slachten en door de ouders die verlangend zijn het bericht dat alles goed is afgelopen, te hooren.

Als het geroep van *kasep* den persoon die een kapmes in de hand heeft en den hals van *bela* - haan of - schaap vasthoudt, ter oore komt,

¹⁾ Boven blz. 51 noot 4.

²⁾ Misschien is hier het niet weggesneden gedeelte bedoeld.

³⁾ Dit is zeer ruim genomen. De gewone beteekenis is: mannelijk schoon (adj).

⁴⁾ Jav. *kasep* is „te laat, te laat voor iets”.

slacht hij het fluks, bijna tegelijk met het besnijden. Vervolgens dient het vleesch om den knaap te laten aansterken. De *paradji* vat den penis aan en behandelt dien met sap van *djawerkotok*-blad ¹⁾ of met kajoe-poetih-olie. De knaap schreit en gilt dan nog maar niemand hoort het door het leven dat gemaakt wordt. Hij wordt vervolgens op den schouder genomen en naar de voorgalerij van het huis gebracht, daar neemt een oudere man [gewoonlijk een familielid] hem op schoot, laat hem uitdruipen en opdrogen, geeft hem te eten en te drinken, zooveel als de omstandigheden toelaten. De verwanten stroomen toe, meest vrouwen, ouden en jongen. De mannen geven allen geld in een kom, zij noemen dat *njětjěp* ²⁾, het bedrag staat niet vast. Het dichtst bij den knaap is zijn moeder of grootmoeder, zij tracht hem tot bedaren te brengen terwijl zij hem haar borsten toesteekt, zeggende ermee te spelen (de tepels te betasten). Zijn moeder zegt: „Neem voor de „laatste maal de borsten van je moeder tusschen je vingertoppen”.

De menschen worden op koffie met toebehooren onthaald, zij krijgen kleefrijst te eten, *sangoe woedoek* ³⁾, *koepat tangtang angin* ⁴⁾, *lodeh* ⁵⁾ en *koeroepoek* en kijken, met het gezicht naar het voorerf gekeerd, naar een vertooning ter nakoming eener gelofte der ouders gegeven: schermen of dansen, welke den knaap vermogen te doen lachen. De kleeren van de meeste menschen zijn dan in de war, zij hebben de sarong over de schouders opgetrokken omdat zij nat zijn van het mede-baden ⁶⁾. Er is zelfs een spreekwijze in de kampoeng: „Wat is het vanmorgen koud, zeker wel omdat iemand een besnijdenis-„feest viert en nu het besnijden plaats heeft, wij hebben het allen „koud”.

Deze dag heet *lěkasan* of *wěkasan* (*wawarian*) ^{*}).

^{*}) **Noot.** *Wawarian* beteekent dat alles is afgelopen. De Soenda-sche vorm van het woord en de zaak zelf worden, hoewel oorspronkelijk aan een Javaansch spreekwoord ontleend, in het Soendaasch

¹⁾ *Celosia cristata* Linn.

²⁾ I.e. bloed stelpen op magische wijze.

³⁾ Gaargestoomde rijst, nog eens doorgekookt met klapperwater, zout en *salam* - blad.

⁴⁾ Kleefrijstkoekjes in driehoekig gevouwen bamboeblad.

⁵⁾ Groente met kokosmelk, Spaansche peper, tarasi en bedorven tempe gekookt (Jav. wb.).

⁶⁾ Soendaasch *melaan ngeueum*, wat wil zeggen dat zij den knaap in de moeilijke ure toen hij voor de besnijdenis geweekt werd, steun boden, wat, als boven gezegd, geschiedde door mede te baden.

gemakkelijk veranderd, oorspronkelijk *mamarian* wordt het *wawarian*¹⁾.

De vermoeienissen van het feest nemen een einde, er blijft slechts over geleende zaken terug te geven, alle gerei op te ruimen, de voor het feest ontvangen vrijwillige bijdragen te reciprocereen²⁾; vrienden en verwanten gaan uiteen en keeren huiswaarts.

Wat het tijdstip van het brengen der bijdragen aan het feest betreft, somtijds komen zij van af het insmeren³⁾ reeds binnen, nog meer komen zij als het *ngaleunggeuh* is aangebroken. Men brengt ze zelf of zendt ze: sitsen, sarongs, brandhout, bladeren, rijst, hoenders, geld, naar ieders verkiezing. De ceremoniemeester schrijft alles op, opdat hij denken zal aan de *idangan's* [couverts] die gereed gemaakt moeten worden ter toezending aan hen die niet aan het maal kunnen deelnemen en om later te kunnen reciprocereen, wanneer degenen die nu bijdroegen, zelf een feest zullen geven.

Nadat alles is opgeruimd enz. heeft er nog een vermaak plaats van den besnedene met andere knapen: zij gaan vuilnis wegwerpen, hij een weinig, het meeste door zijn kameraadjes, in een optocht met *ogel*-vertooning of met slaan op tamboerijnen. Het vuil wordt op de mesthoop geworpen^{*)}.

^{*)} **Noot.** Naar degene die het feest geeft, gelooft, is het wegwerpen van vuilnis zoo veel als het uitkloppen van stof uit den buidel, het teruggeven van wat men geleend heeft, een groote schoonmaak houden, vuil en afval incluis.

Van nu af heet het dat het feest is afgelopen. Maar er wordt ook wel eens gezegd dat het, als het feest is afgelopen, zoo stil is, men voelt zich eenzaam, is bang alsof men pas een sterfgeval heeft gehad. Vandaar dat sommigen bij den knaap de wacht blijven houden, een *pantoen* - voorstelling laten geven of een geschrift zingend laten

¹⁾ *mamarian* wordt in het Jav. wb. niet vermeld, wel: *maren* - met iets ophouden, s.v. *mari*, vgl. Mak. *ammari* en *mari* - ophouden. — *wawarian* beteekent: na sluiting der officiële feestelijkheden nog wat napret houden op kleinere schaal, de klikjes opmaken, enz., gw. *wari*, waarvan geen andere afleidingen bekend zijn. Jav. *mari* is dus sec. gw. van **wari*, Mak. *ammari* van **bari*.

lêkasan, vgl. Tag. *paglikas* - terugkeer v. e. lange reis, Bis. *lokas* - om-draaien, loslaten, ontslaan, Jav. *lêkas* - wat iemand gaat doen; *wêkasan* - einde.

²⁾ Wie bij den godsdienstigen maaltijd niet aanwezig hebben kunnen zijn, wordt de *bêrêkat* thuisgezonden.

³⁾ Boven blz. 56.

voordragen, op de tamboerijn laten slaan of de wajang laten vertoonen. De spreekwijze zegt: „Opmaken van de „klikjes” (het van het feest overgebleven eten).

Tijdens de feestdagen en na de besnijdenis gelden voor den knaap de volgende verboden: Naar buiten gaande de plaatsen waar het onthaal bezorgd wordt, de slachtplaats, te passeeren, 't zou kunnen
50 wezen dat degenen aan wie die plaatsen behooren (*dědēmit-dědēmit*)¹⁾ er nog zijn en dan zou de knaap door een instorting worden getroffen *).

*) **Noot.** Hij mag niet spelen, maar men pleegt er tot afweer van gevaar dit op te vinden dat men hem eerst op het voorerf over een stamper van het rijstblok of over den stamper van een vijzel of over den roller van een wrijfsteen laat stappen [waarna het wel mag].

De penis van den knaap mag, zoolang de wond nog niet genezen is, niet door vrouwen worden gezien, ook dan zou hij door een instorting getroffen worden; hij mag ook niet lang op den dorpel [van het huis] blijven staan, zelfde uitwerking; hij mag niet achteloos loopen want dan zou hij wel eens over kippendrek kunnen heenstappen, zelfde uitwerking; hij mag zich ook niet naar de plaats waar hij besneden of in het water gezet is geworden, begeven, want dan zou hij door eenig kwaad of ongemak getroffen worden²⁾.

Zoodat het zeer gebruikelijk is dat de besnijdeling andere knapen in zijn gevolg heeft die alle zijne bevelen gehoorzamen, vragen waar hij behagen in heeft, of hij pijn heeft, terwijl zij ook met hem de maaltijden gebruiken. Hij is nogal trotsch in het gevoel dat hij eerder besneden is dan zijn kameraadjes en het op zijn feest levendiger is toegegaan dan op dat zijner makkers.

Van nu af nemen de vermaningen zijner ouders steeds toe, in dezer voege: „Doe niet verwend, gebruik je verstand, heb gevoel van „schaamte, je bent reeds besneden”. Van nu af ook staat hij er steeds meer op in een sarong gekleed te gaan, hij wil niet gaarne dat zijn penis door zijn makkers gezien wordt, hij schrijdt nu naar den leeftijd van tien jaar en daarboven, hij is spoedig hittig als een kwabbaaltje³⁾, boven het voorhoofd komen kleine haartjes op, men

¹⁾ Onzichtbare geesten in het bezit van een vaste stee, er worden hun spijs-offers gebracht, o.a. aan den vooravond der besnijdenis.

²⁾ Soendaasch *kabadi*, het werk van een geest.

³⁾ In het Wb. nader toegelicht als volgt: wel begeerig naar vleeschelijke gemeenschap, maar als het tot de daad zal komen zich schuchter terugtrekken.

zegt van hem: „Hij flitst met de oogen, hij is een jongeling geworden „die op vrouwen belust wordt”, de spreekwijze zegt: „De knaap ruikt „reeds de loog van padistroo, hij is aan het stemverwisselen”.

Wanneer een jonge man volwassen is, komt dat hieraan uit dat hij begeerig is naar vrouwen, goedgekleed een fiere houding aanneemt, dartel is in zijn spreken; hij verlangt zich goed te kleeden om door de vrouwen opgemerkt te worden, in zijn spreken toont hij zich vroolijk, vol sexueel verlangen en hij bezigt bedekte spreekwijzen¹⁾; de jongeling spreekt tot het meisje in bedekte termen, waarvan de kern [bedoeling] spottend of vleierend is, bv. zegt hij spottend: „*djě-rock poeroet tjikaroentjang | djamboe aer wanajasa || tjamběroet „hajang ka boedjang | soesoe laer teu karasa”*²⁾. Vleierend: „*leumeung „teundeut tjotjongoan | djalanna ka radjagaloeh || meungpeung deu- 51 „keut sosoan | djagamah oerang padjuoch*³⁾; *isoekan tjěmploeng „mangandeh | koepat daoen didengdeng || isoekan sěmproeng ka „dajeuh | keupat laoen rerendeng”*⁴⁾.

De vrouw zegt spottend: „*Tjaang boelan opat wělas | teu kadoega „koe powekna || aja boedjang badjoe bodas | ten kadoega koe ko- „retna*⁵⁾; *damar běling djeung palita | dirantajan koe tambaga || „ginding teu matak kabita | boedjang sok larang balandja”*⁶⁾; „*montong sok hajang saroendeng | kalapa di Bandoeng kench || mon- „tong sok hajang ka ronggeng | balandja ti indoeng kench*⁷⁾. Vleierend: „*hampělas raraga djati | palataran babalean || ikělas raga djeung*

¹⁾ Soendaasch *sisindiran*, *sesebred(an)* - in verbloemde taal spreken, deze woorden zijn synoniemen.

²⁾ De beide eerste regels zijn klank-associeerend en de woorden der beide laatste regels waarin de zin besloten ligt, suggereerend, de beteekenis dezer laatste is: „Met een gemelijk gezicht verlangt zij naar een jonkman, intusschen „is zij zich niet bewust dat zij hangborsten heeft”.

³⁾ De beide laatste regels beteekenen: „Terwijl wij dicht bijeen zijn, minne- „koozen wij, straks zullen wij ver van elkaar zijn”.

⁴⁾ Beteekenis der beide laatste regels: „Morgen snellen wij naar de hoofd- „plaats [om te huwen], langzaam met de armen zwaaiende ga ik naast u „voort”.

⁵⁾ Beteekenis der beide laatste regels: „Er is een jonkman met een wit baadje „aan, wiens gierigheid ik niet kan uitstaan”.

⁶⁾ Beteekenis der beide laatste regels: „Hij is wel fraai gekleed maar dat doet „me hem toch niet begeeren, want hij is een jonkman die pleegt te verbieden „inkopen te doen”.

⁷⁾ Beteekenis der beide laatste regels: „Ge behoeft niet naar de dansmeid te „verlangen zoolang ge nog door uw moeder onderhouden wordt”.

„*pati | lantaran djung kahadcan*¹⁾; *peuteuj leubeut dina lamping*
„*dialaan dibawaan || hanas tibeubeut tibanting | ngabelaan kasoe-*
„*kaan*”²⁾).

En anderen meer, wat in de Soendalanden *sisindiran*, *sesebredan* genoemd wordt.

Of men spreekt in *wangsalan*'s, gezegden waarvan de *kalangkang* [lett. schaduw] bedoeld wordt, zooals wanneer vrouwen of mannen zeggen: „*teu wêleh ngabalebangke | teu wêleh nja panasaran*”³⁾; *wew!*
„*teu beunang digeulangtjoerock | teu beunang dilalilali*”⁴⁾; *oentoen*
„*tipoeng tambang bejas | ngan soegan - soegan laksana*”⁵⁾, enz. Men doet het ook met briefjes. Als de ouders dat alles hooren en zien, achten zij den tijd gekomen hun kinderen uit te huwelijken.

Een knaap die reeds besneden is, wordt door de menschen als een volwassene beschouwd, men kan op zijn werk aan, er is zelfs daaromtrent een spreekwijze: wanneer een werk verkeerd is gedaan of minder goed afgeleverd, zegt men: „Het lijkt wel het werk van „iemand die nog besneden moet worden”. En hij mag wat hij verdient, zelf verteren; als hij iemand het een of ander geeft, wordt dat aanvaard; hij mag koopen en verkoopen zonder dat het noodig is dat zijn ouders hem daartoe last geven. Zelfs zeggen anderen wel tot iemand die iets aanneemt, als zij er acht op slaan: „He, wilt gij een „geschenk aannemen?”, waarop geantwoord wordt: „Waarom niet? „'t is niet van iemand die nog besneden moet worden!”.

En nu mag ook vleesch van een door hem geslacht dier gegeten worden, want zoolang hij nog niet besneden was, mocht dat niet, ook niet van een door hem vastgehouden slachtdier, het mag nl. niet

1) Vrije vertaling der beide laatste regels: „Toegewijd tot in den dood uit liefde”.

2) Beteekenis der beide laatste regels: „Helaas! ik ben neergesmaakt, neergesmeten, zoo wordt mijn genegenheid vergolden”.

3) Soendaasch *bale bangke* - rustbank van een lijk, roept de voorstelling *pasaran* - lijkbaar, op; de „kalangkang” van dit *pasaran* is *panasaran*; zin van den laatsten regel: ik heb steeds bezwaren.

4) Soendaasch *geulang tjoerock* - armband van den wijsvinger, suggereert *ali* - ring en hierop sluit als „kalangkang” *lali* l.p. - vergeten, men zegt dus op verbloemde wijze: ik kan hem niet vergeten, wat tevens de beteekenis van den laatsten regel is.

5) *oentoen tipoeng* - vlechten van meel gemaakt, *tambang bejas* - ander beeld van dezelfde zaak: touwen van rijst gemaakt; dit brengt op het woord *laksa*, benaming van uit meel vervaardigde pijpjes, iets als vermicelli, de „kalangkang” daarvan is *laksana*, waarmee dan weer bedoeld wordt op de vervulling van den hartewensch dat het huwelijk tot stand kome, want *laksana* is „tot stand komen”.

- 52 gegeten worden als een oudere een kip slacht en een nog te besnijden knaap daarbij haar pooten vasthoudt. Behalve dit zijn er nog andere voorbeelden van verschillen tusschen nog niet en al besnedenen.

Hoewel de besnijdenis zoo'n groote en feestelijke gebeurtenis is, luidt toch een gezegde van den feestgever: „'t Is mijn voornemen „morgen mijn kind te laten besnijden als ik mij bij het vuur zit te „warmen”; de beteekenis is om kennis te geven dat men slechts een gering mensch is, wiens gewoonte is 's morgens vroeg zich vóór den haard te warmen als men een en ander aan het bakken is en dat de volgende dag een geschikt moment is om zijn knaap te laten besnijden¹⁾. Dit geldt te meer voor werkelijk arme lieden, die erkennen niet de middelen bijeen te kunnen brengen om alles naar behooren te doen zooals anderen, zij zeggen dan ook: „Ik doe dit slechts in „navolging der voorouders”.

Nadat het vaststaat dat het meisje of de jongeling *běger**) is [verlangt, begeerte naar het andere geslacht heeft], gaan de ouders nog meer over een a.s. echtgenoot denken.

*) **Noot.** Ook aan het woord *baleg* dat uit het Arabisch komt [en „volwassen” beteekent] wordt in het Soendaasch een gedwongen uitleg gegeven, men geeft er de beteekenis *běger* aan, van vrouwen naar mannen²⁾. Men bekommert zich bij vrouwen niet om leeftijd, ook niet om de vraag of zij reeds de menstruatie gehad heeft. Velen die volgens den godsdienst den leeftijd nog niet hebben, zijn volgens de adat reeds *běger*, velen die reeds over de door den godsdienst gestelde leeftijdsgrens heen zijn, hebben geen verlangen naar de andere sekse, zoowel mannen naar vrouwen als omgekeerd. Dezulken noemt men nooit *baleg*. Men zegt in het Soendaasch van iemand die volwassen en *běger* is, niet *akil baleg* maar *ahir baleg*.

Het zwaarst is het denken over een a.s. echtgenoot voor wie een dochter hebben, want de spreekwijze zegt: „Wie een zoon heeft, ziet „hem stellig wegtrekken, wie een dochter heeft, tot dien komt „iemand” [nl. een schoonzoon]³⁾. Van wege dit gezegde is het dat de ouders denken over een a.s. echtgenoot en daarover, met wie zij

¹⁾ De spreekwijze bedoelt te zeggen: in alle stilte.

²⁾ Waarschijnlijk is hier weggefallen: *lalaki ka awetwe* - en van mannen naar vrouwen. — 't Woord *běger* beteekent hier in pregnanten zin: verlangt naar de andere sexe beginnende te toonen.

³⁾ De verklaring van deze spreekwijze is dat oudtijds, en nog wel, de man bij de vrouw introk.

in de verhouding van wederzijdsche schoonouders zullen treden¹⁾. In de eerste plaats verkiest men een vollen neef of vollen achterneef²⁾, zooals de spreekwijze zegt: „de familiebanden nauwer aanhalen”, of: „de bezittingen weer tesamen brengen, de sirihstengels bij elkaar „laten komen”.

Als men iemand gevonden heeft, wordt erover gedacht of hij bij het eigen kind zal passen, zóó dat het huwelijk harmonisch zal zijn, of zijn voorkomen met het hare zal strooken en of er geen veranderingen en beletselen zijn.

- 53 Een gemakkelijke *rěpok* (berekening)³⁾ is deze: De cijferwaarden van begin- en eind-aksara van beider kindernamen worden opgeteld, het totaal [deelt men in drieën], twee derde werpt men weg, blijft één derde. De bij elkaar op te tellen getallen van man en vrouw worden vergeleken, nl. of het getal der vrouw grooter is dan wel dat van den man. Het één derde deel van het totaal telt men af op de *tjatoerangga rěpok*, er zijn er met drie, vier en vijf namen, bv. *Sri, Loenggoeh, Doenja, Lara, Pati*, men telt drie maal achtereenvolgend af. Het slechtste is 't, wanneer het uitkomt op *Lara* of *Pati*, [wat beteekent] dood of kortstondig huwelijk, middelmatig is *Sri* en *Loenggoeh*, het fraaiste is *Doenja*⁴⁾.

¹⁾ Soend. *bebesanan*, van *besan*. Zie toevoegsel F achteraan.

²⁾ D.w.z. voor het uit te huwen meisje.

³⁾ Soendaasch *rěpok* (*itoengan*). — Dit wil niet zeggen dat deze woorden synoniem zijn, doch door berekening wordt bepaald hoe de *rěpok* - de verhouding, de goede harmonie tusschen man en vrouw, zijn zal. Hieruit volgt dat wanneer de verstandhouding niet goed is, de echtelingen daarin geen verandering vermogen te brengen, het ligt aan machten buiten hen. Vandaar dat wanneer er aldoor moeilijkheden en tegenslagen in het huwelijk zijn, het duidelijk is dat de *rěpok* niet goed is en man en vrouw het erover eens zijn dat het huwelijk ontbonden moet worden.

⁴⁾ Na lezing van deze alinea, waarbij wij niet zeker zijn de bedoeling van den Schrijver goed begrepen te hebben, rijzen er vragen waarop geen afdoend antwoord is te geven omdat er verschillende wijzen van *rěpok* - berekening zijn. Ter toelichting moge het volgende dienen: Elke aksara van het Soendaasch-Javaansche alfabet heeft een cijferwaarde, in alfabetische volgorde opklimmende van 1 tot 18, ook *a, i, e, o, oe* als lettergreep hebben een cijferwaarde, allen 1. Consonanten waarvan de klinker gedood is, vocaal- en andere teekens tellen niet mede. Aldus is de cijferwaarde van *Amir* 1 (*a*) + 15 (*ma*) = 16, van (*Nji*) *Misnĕm* 15 (*ma*) + 2 (*na*) = 17. Hier heeft men het geval dat de *naktoc* [cijferwaarde] der vrouw grooter is dan die des mans, men meent dan wel dat de man de mindere van de vrouw zal zijn, dit is wel niet gunstig maar wanneer het totaal getal gunstig uitvalt, is dit geen bezwaar. Niet duidelijk is wat de Schr. zegt over de deeling in drieën. De gewone gang van zaken is dat het totaal van beiden gedeeld wordt door het aantal namen van de lijst, waarvan Schr. een voorbeeld geeft: *Sri, Loenggoeh*, enz. De *rest* is dan het beslissende cijfer, men ziet nl. met welk nummer van de lijst dit correspondeert en welke

Behalve deze zijn er nog vele andere methoden ter berekening van de *rěpok*, al naar degene bij wien men informeert¹⁾, gewend is te gebruiken, want niet ieder die een kind heeft, kan dit zelf.

Nadat de *rěpok* goed is bevonden, worden de geboortedagen berekend, van beide partijen, op de zelfde wijze als bij *rěpok*; verder wordt beider karakter uit de geboortedagen berekend, of zij zullen floreeren of dat het hun tegen zal loopen; dit alles geschiedt slechts wanneer er geen beletsel is uit hoofde van verboden²⁾. Bijv. *padahoe-dahoe*, d.i. wanneer de man [A] de jongere zuster [B] verwerft van een vrouw [C] die reeds met den jongeren broeder [D] van den man gehuwd is³⁾. Of omdat de graad van bloedverwantschap ongeluk spelt: wanneer de man een pseudo-tante⁴⁾ verwerft. Of het geval *ngaroenghal* [passeeren]: één van beide partijen heeft een ouderen broeder of oudere zuster die nog niet gehuwd is, ook al bestaan er afweermiddelen tegen kwade gevolgen ervan⁵⁾. Men pleegt dan zelfs den ouderen broeder of de oudere zuster vlug uit te huwelijken, zij het slechts in naam, maar een niet-behoeftige vrouw wil nooit op deze manier, nl. om niet gepasseerd te worden, gehuwd worden⁶⁾.

naam achter dit nummer staat. Aan elken naam nu zijn bepaalde omstandigheden verbonden. Schr. spreekt van reeksen van 3, 4 of 5 namen, doch ook reeksen van 6, 7, mogelijk nog andere, komen voor. Men zal bv. om bij bovengenoemd voorbeeld te blijven, de *naktoe's* van Amir en Misnēm bijtellen, = 33. Gaat men dan de *rěpok* uitzoeken, bv. op een zeven-namige tafel, dan wordt 33 door 7 gedeeld, rest 5. No. 5 van die tafel is *bale bandoeng*, eigenschap: lang leven, enz., dus gunstig. Er wordt dus niet driemaal afgeteld, als in het voorbeeld van den Schr. Men kan ook de *naktoe's* gescheiden houden en de *rěpok's* gescheiden berekenen, enz.

Onder *tjatoerangga* wordt in het algemeen verstaan: teekens waarop men heeft te letten omdat er iets mee verbonden is: de haarwervels van een paard die zijn eigenschappen aanwijzen, gesteldheid van het terrein die aanwijst of men daar een huis kan bouwen enz.

¹⁾ Zoo iemand staat als „waarzegger, voorzegger” bekend.

²⁾ Soendaasch *koe patjadoean atawa koe* [ka] *pamalian* - voor een bepaald geslacht of in het algemeen geldende verboden. Zie verder voor *pamali*, boven blz. 7, voor *tjadoe*, boven blz. 18.

³⁾ *dahoe* - schoonbroeder of schoonzuster, ouder dan de echtgenoot(e). C is *dahoe* van A en A is *dahoe* van C, zij zijn over en weer elkaars *dahoe*, dit is ook de beteekenis van *padahoe-dahoe*.

⁴⁾ Soendaasch *kapibibi*; *bibi* is een tante, jonger dan vader of moeder, ook de echtgenoot van een oom, jonger dan vader of moeder, aangehuwd. Een *kapibibi* is iemand die, zonder een echte *bibi* te zijn, in denzelfden graad van verwantschap tot ons staat, bv. de zuster van een aangehuwde *bibi*, dus naar Nederlandsche opvatting niet aanverwant.

⁵⁾ Nl. van het eerder huwen des jongeren of der jongere.

⁶⁾ D.w.z. ter vermijding dat zij ongehuwd blijve terwijl jongere broers of zusters reeds gehuwd zijn.

zeggende: „Ik vrees dat mijn geluk mij ontnomen zal worden”. 't Is zelfs een gewoonte, die aan allen bekend is, wanneer iemands hersenen zeer sterk van die van anderen afwijken, bv. iemand die lomp is, die zich dadelijk erg boos maakt, om dan te zeggen: „Dat is te begrijpen! hij is gepasseerd” [een jongere broer of zuster is vóór hem gehuwd].

ZESDE HOOFDSTUK.

Gewoonten en gebruiken bij het huwelijk.

Er is nog een adat [buiten en behalve de besnijdenis] sterker dan de vijf zuilen van den Islām. De menschen schijnen te denken, het doet er niet toe of men de vijf zuilen van den Islām betracht, daar is wel vergeving voor, wij erkennen in den godsdienst onwetende menschen te zijn. Die sterkere adat is het verlangen van man en vrouw zich te vereenigen en een wettig huwelijk aan te gaan *).

*) **Noot.** Naar het volksgeloof *moet* men met elkaar gehuwd zijn, uit vreeze zijn leven lang door zijn omgeving een ontuchtige genoemd te worden. Daar komt bij dat wanneer een niet-gehuwde vrouw een kind krijgt, dit een overspelig kind is, daar komt verder bij dat het bij overlijden van één van beide ouders geen erfdeel krijgt. Wanneer nu iemand het kind iets betwist, heeft het niets om zich aan vast te houden. Vandaar het gezegde in de desa: de *hoekoem* is de moeder, d.w.z. in zaken waarbij het op rechtsgeldigheid volgens de Mohammedaansche wet aankomt, houdt men zich aan de *hoekoem* [Moh. wet], de *drigama* is de vader, d.w.z. in zake geschillen tusschen den man en zijn naaste houdt men zich aan de *drigama* [landswetten]. Daar zijn later de onderrichtingen van den godsdienst bijgekomen ¹⁾, vandaar dat het geloof van onwetende desalieden zich uit in het dagelijksche gezegde: „*hoekoem koemaha kaoem, drigama koemaha* „*paseban, oerangmah njaho di naon, toenggoel diparoed tjatang* „*diroempak*” ²⁾).

¹⁾ D.w.z. als gevolg van betere bekendheid met de Mohammedaansche Wet, de Wet wijzigde zich niet.

²⁾ Soendaasch *kaoem* - moskeewijk, waar het moskeepersoneel en de vromen wonen. Z.O.Z.

54 Bovenal geldt [de noodzakelijkheid een huwelijk aan te gaan] voor een jonkman en een jonge dochter; het is een dure plicht voor hun ouders, maar ook als het weduwnaars en weduwen¹⁾ betreft, al zijn zij onwetend in godsdienstzaken, zal men het nooit een goede ordening noemen als zij samen leven zonder een huwelijk gesloten te hebben. Er is een spreekwijze waarmee vrouwen die schaamachtig zijn, door mannen worden geplaagd, aldus: „Zij wil niet vernederd worden „tot een spelletje, er moet eerst naar de *bale* met het puntige dak „(moskee waar huwelijken gesloten worden) gegaan worden”. Of zij stelt als eisch: „Ik wil wel, maar pas als de duimen vastgehouden „worden”, d.w.z. gij door den *hatib*, *modin*, *měřbot* of *panghocloe* aan mij wordt uitgehuwelijkt²⁾. Het is nl. bij de huwelijksluiting gebruikelijk dat de beide duimen van den bruidegom door den huwelijksluiter gegrepen worden. Ook is het een gezegde onder vrouwen: „Zoo ik al zwanger word [gehuwd zijnde] zal ik niet de zorg hebben „een vader van het kind te moeten zoeken”.

Hoe sterk deze adat is, wordt bewezen door het feit dat de menschen hun gehuwde volksgenooten beter kennen dan de nog ongehuwde. Van vrouwen die bevallen, weten allen welke reeds zwanger waren toen zij huwden en welke nog niet. Dat geldt in de eerste plaats van het vrouwelijk geslacht. 't Is ook een spreekwijze als iemand neusverkouden³⁾ is, te zeggen: „'t Lijkt wel alsof er „iemand buiten echt zwanger is”⁴⁾. Kraait een haan als het donker invalt, dan zegt men: „Er is stellig iemand zwanger buiten echt”⁵⁾. Is er in de kampong inderdaad zoo iemand en als dan tot de bevalling niemand de vrouw voor den schijn heeft gehuwd, zoo heeft het kind

Het moskeepersoneel heeft een taak in zaken waarin de Mohammedaansche wet wordt nageleefd. — *paseban* - oude benaming voor vergaderzaal behorende tot het verblijf van den Regent, waar bestuurs- en publieke zaken voor een deel verhandeld werden. In beide woorden worden samengevat: geestelijke naast wereldlijke macht, de mannen die godsdienstige aangelegenheden des volks behartigen naast de mannen van het Bestuur. — *toenggoel diparoed tjatang diroempak* - boomstronken worden geraspt, liggende boomstammen worden onder den voet gelopen. — De geheele uitdrukking wil zeggen: „De mannen „van de *kaoem* moeten maar weten hoe het met *hoekoem*-zaken, het Inlandsch „bestuur hoe het met bestuurszaken moet gaan. Waar weten wij van af? Zij „kunnen alles”.

¹⁾ D.w.z. bestorvene en onbestorvene.

²⁾ De genoemde huwelijssluiters zijn allen moskeebeambten.

³⁾ Soendaasch *pilěg* (*salesma*), zelfde beteekenis.

⁴⁾ Niet nader toegelicht.

⁵⁾ Niet nader toegelicht.

geen waarde en achter zijn rug noemt men het „een kind van niets”¹⁾ of: „welks afkomst niet vaststaat”. Als iemand de moeder voor den schijn huwt, dan is [de naam van] het kind pas smetteloos na zeven geslachten of wanneer het zijn moeder doodt²⁾.

Van de vrouwen zegt men in Prijangan: *tjeuli-lentaheun* (alles hoort zij), *soengoet njiroc-rombengeun* (zij praat over alles en nog wat)³⁾. Het verklappen van geheimen komt het meest voor als zij aan het water zijn (plaats waar gebaad wordt en de vaten gewasschen worden)⁴⁾, bij het rijstblok waar, behalve dat er gestampt wordt, de
55 monden niet stilstaan van het vertellen van praatjes en anecdoten, op de sawah bij het uitplanten, wieden en padi snijden⁵⁾.

Nadat de ouders van den jonkman tot een vast besluit zijn gekomen en er overeenstemming is bereikt omtrent de persoon met wie zij hem zullen laten trouwen⁶⁾, beginnen zij de onderhandelingen over het aanzoek op voorwaardelijke wijze te openen. Zij zenden iemand naar de *besan*⁷⁾ of gaan zelf, dit heet *noenda omong*⁸⁾ waarmee te kennen gegeven wordt dat zij op het kind der *besan* hun zinnen gezet hebben voor hun zoon, zeggende: „Laten wij de sirih-„stengels elkaar doen raken, laten wij de familiebanden nauwer aan-

1) Vrije vertaling voor *boedak ten poegoeh*.

2) D.w.z. Doet het dit niet, dan zal zoo'n kind, al wordt het een braaf mensch of een kijai den hemel niet beërven, tot in het zevende geslacht.

3) Lett. ooren als een bloedzuiger hebbende, resp. een mond hebbende als een zeef vol gaten.

4) „het water” omvat dus de rivier, een beek, een put, een waterstort, kortom, elke bad- en waschgelegenheid.

5) Schr. voegt hier nog bij: *keur ngabědoeg*, een wijze van arbeiden die bij den landbouw nader ter sprake komt; dit is o.a. bij uitplanten en wieden het geval.

6) Deze aanstaande wordt hier *anak besan* genoemd, d.i. de dochter van die ouders welke door haar huwelijk in de verhouding van *besan* tot de ouders van den jonkman zullen komen te staan. — In den tekst is hierna de volgende tusschenzin ingeschoven: Men overweegt niet van alle kanten of het echtpaar later zorgen zal hebben, men denkt er alleen aan, zich van zijn liefde voor zijn kind spoedig ten volle te kwijten; als iemands vader reeds oud is, zegt deze wel: „[Dat het huwelijk plaats hebbe] terwijl ik er nog ben, over later behoef „ik me het hoofd niet te breken, voorspoed en geluk hebben zij nog vóór zich”.

Voor *besan*, zie nog toevoegsel F aan het einde van dit boek.

7) Eigenlijk kan pas van *besan* gesproken worden als het huwelijk beklonken is.

8) Men pleegt dit te noemen *neundeun omong* - ong. (tesamen) woorden deponeeren. Waarschijnlijk is *noenda* mislezing of drukfout voor *neundeun*. Bestaat echter ook de uitdrukking *noenda omong*, dan zou dit beteekenen „zijn „woorden tijdelijk deponeeren om er later op terug te komen”.

„halen¹⁾), wellicht is het ons gegeven dat er geen verhindering of „beletsel is, geen gepraat van terzijde, laten wij gelijktijdig onze „schuld betalen²⁾) en de afstamming voortzetten”.

Welgestelde lieden zoeken iemand uit wien zij kunnen opdragen de boodschap over te brengen, een geëerd man van goede manieren, wel ter tale, iemand die het midden weet te houden en beide partijen genegen is.

De eerste maal komt men [tot de familie van het meisje] zonder iets, men brengt niets mede als teeken van genegenheid omdat de zaak nog geheim behandeld wordt. Als men het beoogde doel reeds dicht genaderd is, zendt men weer iemand uit, soms den zelfden als de vorige keer, ditmaal met slechts zooveel goederen bij zich als voor een enkel bezoek naar behooren is, de gebeurtenis wordt met een maaltijd gevierd, tevens wordt de dag vastgesteld waarop de *besan* wenscht dat het huwelijk gesloten zal worden. Bij deze gelegenheid bestaat het meegebrachte somtijds alleen uit geld, wie tientallen guldens kan geven, geeft tientallen, wie honderdtallen guldens kan geven, geeft honderdtallen, afhankelijk van het schaamtegevoel der ouders van den jongeling, sommigen voegen er wat kleeren voor het meisje bij.

Deze tweede stap wordt *nanjaan* (*ngalamar* [l.p.]) genoemd³⁾, omdat dan reeds vaststaat dat het huwelijk door zal gaan. De vroegere is, zooals de naam *lalamoenan* ook zegt⁴⁾, nog onzeker, het is een probeeren, vaak is het echt gemeend, vaak ook scherts. Ongeveer vijf of zeven dagen later verhuist de jonkman, begeleid door oudere, eerwaardige lieden, met pak en zak naar de woning van de *besan*, daar pleegt nog een lange rij van goederen bij te komen, 56 gedragen hetzij door eenige personen tesamen hetzij op den schouder of door vrouwen op de vlakke hand ter hoogte van den schouder, wat tot luister en eer strekt zoowel van hem die komt als van degenen tot wie hij komt. Een eerwaardig man van goede manieren en die goed kan spreken, verstandig en een *boedjangga* [i.c. wel ter tale] draagt een en ander voor, zeggende: „’t Is mijn bedoeling mijn zoon

¹⁾ Dit ziet op het geval dat men reeds familie van elkaar is. Boven, blz. 71, werd reeds gezegd dat een volle nicht of achternicht de meest gewenschte partij is.

²⁾ Dit is figuurlijk op te vatten: de ouders beschouwen het als een schuld aan hun kinderen hen uit te huwen.

³⁾ Bet. officieel aanzoek om de hand van een meisje doen.

⁴⁾ Lett. veronderstellender wijze spreken, ook: plan, project.

„met alles wat hij voor ditmaal bij zich heeft¹⁾ over te geven, „een weinig als steun aan [de feestelijkheden] die gij wenscht te „geven; ik geef hem over met inbegrip van zijn bloed, de haren op „zijn hoofd, zijn laatsten ademtocht, zijn dag en zijn nacht²⁾; voor „het geval dat gij eenigen hinder van hem mocht ondervinden³⁾, „geef ik hem over met zijn domheid, zijn stompzinnigheid, zijn „armelijkheid; moge hij met mejuffrouw uwe dochter lang en ge- „lukkig getrouwd zijn”.

Op deze [geijkte] formule antwoordt de *besan*, in zijn eigen bewoordingen, dat hij in dank het aanbod aanvaardt.

Dit is het nu wat door de Soendaneezen *sěsěrahan*⁴⁾ wordt genoemd.

^{*)} **Noot.** Het woord *sěsěrahan* werd oorspronkelijk gezegd van het opleiden van den jongeling met alles wat hij meevoerde naar de ouders der vrouw⁴⁾. Maar men noemde het ook zoo al zond de jongeling ze zelf aan zijn [a.s.] schoonouders omdat hij trouwen wilde, men „leende” het woord voor deze handeling, het is niet *sěsěrahan* in den zin van *sěrah bobodoan* [overgeven bij wijze van voor den mal houderij] maar een woord dat aantoonst dat voor het begrip geen ander woord is, zooals *poepoewasan* [van *poewas*], *bebejakan* [van *bejak*], *bibilasan* [van *bilas*]⁵⁾. — Dit woord komt weer voor den dag als *sěrah* wanneer het met de liefde gedaan is, als teken van beëindigen van den huwelijksband, de echtgenoot wordt aan haar *wali* teruggegeven, dit heet: de vrouw *disěrahkeun*⁶⁾

¹⁾ „met alles wat hij bij zich heeft”, vrije vertaling van: *katoet sarěboek sanjamoe beulah pětjah lalab roembah*, d.i. met alle zijn bamboehaartjes, stoffen, breekbare waar en eetbare blaren. — *rěboek* - bamboehaartjes, is figuurlijk voor iets zeer kleins of gerings.

²⁾ Vrij vertaald, de zin is: gij kunt met hem doen wat gij wilt, leiden en vermanen opdat het huwelijk gelukkig zij.

³⁾ Soendaasch *bisi katinggang pangpoengna* lett. voor het geval gij door dorre takjes die van hem neervallen, getroffen zoudt worden.

⁴⁾ Soendaasch *sěsěrahan* is collectieve benaming voor het overgeven van den jonkman met alles wat door de familie des bruidegoms bij deze gelegenheid aan de familie der bruid wordt overgegeven. Onder het keukengerei is in de eerste plaats een rijstketel, verder behoort er toe een en ander voor de slaapgelegenheid, eetwaren voor een heilmaaltijd en benodigdheden voor het sirih kauwen. — De benaming wijst erop dat oorspronkelijk de man in de familie der vrouw introuwde, iets waarop nog meer hier beschreven gebruiken wijzen.

⁵⁾ Wij zouden dit grammatisch aldus uitdrukken dat de reduplicatie + *-an* in dit geval niet de beteekenis heeft van een diminutief, nabootsing, quasi, maar van een meervoud en collectief.

⁶⁾ D.i. wordt overgegeven.

en tegelijk met deze handeling krijgt zij een schriftelijk bewijsstuk daarvan. Alle deze woorden komen van *pasrah*. Als bij de onwetende schare een huwelijk verbroken is, zegt de man dat hij reeds *njĕrahkeun* of dat zijn echtgenoot reeds *disĕrahkeun*. Daar komt nu uit de kitab's het woord *tolak*¹⁾ [verstooting] bij, men laat dien „vallen”, spreekt niet van „breken”. Daar komen vele rechtszaken uit voort waarin men twist over het teeken waaruit blijkt dat het huwelijk verbroken is en de *tolak* gevallen. Wanneer nu naar het oordeel van de moskeewijk²⁾ het met de adat volgens desagebruik en met de adat die het gevolg is van wat men uit den godsdienst heeft aangeleerd, nog niet in het reine is, komen er weer allerlei schrifturen van de *paseban*³⁾; de zaak wordt nu nog meer gerekt, sommigen houden zich aan de adat volgens desagebruik, anderen aan de adat volgens de kitab's⁴⁾, anderen weer aan de adat volgens de *paseban*⁵⁾. Nadere verduidelijking van een en ander vermeld ik hier niet⁶⁾.

Is de *sĕsĕrahan* goed of zeer goed, dan is de lof der menschen algemeen, is zij slecht of zeer slecht, dan is het spotten algemeen, zooals de spreekwijze zegt: „*doer tjēs! gĕde tjārīta euweuh boek- „tina”*”⁷⁾. Daarom geldt het onder de kampoenglieden als een dure plicht van de ouders des jonkmans dat zij de *sĕsĕrahan*-plechtigheid feestelijk moeten maken en voor een lange rij dragers [der geschenken] moeten zorgen, mannen en vrouwen, jong en oud, allen fraai aangekleed, ter begeleiding van den jonkman en met matten bij zich om daarop de gaven uit te stallen.

De plichten der ouders van het meisje zijn: de bezoekers op te wachten en te ontvangen, ze te onthalen, zitplaatsen te verschaffen, te zorgen dat zij het goed hebben en de straks te houden heilmaaltijd te bezorgen, gasten uit te noodigen, in de eerste plaats familieleden

¹⁾ Ar. *ṭalāk*, Soend. *talak*, vaak: *tolak*, zooals hier staat.

²⁾ I.c. de zg. priesterraad bedoeld.

³⁾ I.c. het Regentschapskantoor.

⁴⁾ Hiermede wordt waarschijnlijk bedoeld: de adat waarin een grootere plaats aan de voorschriften der Mohammedaansche Wet is ingeruimd.

⁵⁾ D.w.z. met toekenning van een ruimere plaats aan de landsverordeningen.

⁶⁾ In 1916 is te Bandoeng van de hand van den Schr. een boekje verschenen dat tot titel draagt: *Boekoe leutik djadi pĕrtelaan adatna djalma-djalma di Pasoendan, goena ka noe hajang nimbang-nimbang hoekoem adil antara adat djeung kitab djeung wet dina hidji masalah*. — Hierin worden de moeilijkheden waarop Schr. doelt, behandeld in den geest van verzoening van adat, Mohammedaansche wet en de Nederlandsch-Indische wetgeving.

⁷⁾ Z.v.a. veel geschreeuw' maar weinig wol.

van den jonkman. Is hetgeen de ouders van het meisje doen onvoldoende, dan wordt door de ouders van den jonkman ook bijgedragen, daar zij dit als een verplichting hunnerzijds gevoelen¹⁾.

Hierna gaat men uiteen en gaan de bezoekers huiswaarts. 't Is in de kampoeng de gewoonte dat ieder zijn deel van het onthaal als *bërċkat* mee naar huis neemt.

Van af dit tijdstip rusten er alleen verplichtingen op den vader van het meisje om alles wat gereed moet zijn, in gereedheid te brengen, in de eerste plaats wat voor de huwenden noodzakelijk is, slaappleats, kleeren, passend huisraad. Straks zal dat alles door de *besan*²⁾, man en vrouw, en genoodigde familieleden worden aangetroffen.

Als de dag van het huwelijk daar is, breken de ouders van den jonkman op, zij gaan de *besan*, om hun plezier te doen, behulpzaam zijn; soms helpen zij nog op andere wijze, met bijdragen in geld en goed. Zij gaan gelijk op met die *besan* en verkeeren niet als gasten in hun huis³⁾. Wanneer het noodig is te overnachten, doen zij dat.

Indien als tijdstip voor de sluiting van het huwelijkscontract een uur laat op den dag is vastgesteld, dan zal men zeker in den morgen van dien dag of den vorigen dag reeds sirihpruimen gereed gemaakt hebben, dit heet *ngeujeuk seureuh*⁴⁾; zij worden op een *kasang dĵinċm*⁵⁾ (*kasang* naar oeroud model) geplaatst, heeft men die niet, dan op een gewezen, nog niet aan elkaar genaaide sarong neergelegd in het middengedeelte van het huis.

Voor de regeling van het *ngeujeuk seureuh*⁶⁾ (het zorgen voor de benoodigdheden van het sirih kauwen) is het allernoodzakelijkst van te voren de volgende zaken, welke soms met de *sċsċrahan* worden meegebracht, gereed te hebben: sirih in takjes, kalk in pakjes, gambir in blokjes, alles in groote hoeveelheden. Te bestemder tijd komen

¹⁾ Vrije vertaling. De zaak is dat de ouders van den jonkman zich mede beschaamd gevoelen als er onvoldoende gezorgd is. Dat is ook een reden om een uitgebreide *sċsċrahan* op te brengen.

²⁾ Thans de ouders van den jonkman bedoeld.

³⁾ De tekst voegt hier nog aan toe: *sawċwċrang*, d.i. dat zij met de huisgenooten dezelfde schaamte deelen, m.a.w. zij doen alsof zij thuis zijn.

⁴⁾ Zie toevoegsel H aan het einde van dit boek.

⁵⁾ Zie toevoegsel G aan het einde van dit boek.

⁶⁾ *ngeujeuk*, *ngahenjeuk* is intrans. „zich vastklemmen, vastgeklemd zijn aan iets”, trans. „in elkaar laten grijpen, overdrachtelijk: regeeren, besturen”. De uitdrukking beteekent dus: „in elkaar laten grijpen van de sirih”. — Deze eigenaardige benaming voor het gereedmaken van een groote hoeveelheid sirihpruimen in dit bijzonder geval laat zich uit de wijze waarop het geschiedt en die verderop beschreven wordt, verklaren. Zie nog toevoegsel H aan het einde van dit boek.

er vrouwen van middelbaren leeftijd en zeer oude vrouwen die als goed voor dit werk bekend staan, ervaren in de adat en die de beteekenis van symbolen uit den ouden tijd kunnen duidelijk maken. Men schaart zich in een kring en het *ngeujeuk* begint bij het licht van een groote lamp op hoogen voet, waarin katjang- of klapperolie gebrand wordt. De lamp heeft zeven pitten die allen worden aangestoken, ook bij daglicht. In het wierookvat wordt benzoë gebrand

58 en een man op leeftijd prevelt er de *doa salamët* over, somtijds gepaard met geweervuur. Voorts staat daar gereed rauwe rijst, curcuma, geld, een ei, alles in kommen. In het midden wordt een weefgestel geplaatst (alle benodigdheden voor het weven¹⁾) en randgaren (het afgesneden uiteinde, d.i. wat bij het afsnijden van een voltooide sarong afvalt), een *aren*-pen, een spoel (bamboe in zijn geheel zonder knopen²⁾), een knot garen, een wrijfsteen met wrijfstaaf, een nieuwe aarden koelkruik met ongekookt water gevuld. Na het gebed gaan de vrouwen aan het werk; maagden, vrouwen die nooit en vrouwen die juist de regels hebben, mogen niet meedoen. Men begint met twee of drie ranken sirih te nemen, de blaren worden niet van de ranken geplukt maar van twee verschillende ranken twee aan twee met de voorzijde tegen elkaar gelegd, vervolgens tot een rolletje gemaakt en met een paar draden randgaren stevig vastgebonden; zoo'n vastgebonden blad [dus eigenlijk twee blaren] heet *loengkoen*. Men doet met twee of drie blaren op dezelfde manier [nl. aan één rank]. Omdat er zoovele vrouwen aan het werk zijn, al ontleenen zij haar kennis slechts aan wat haar moeders haar vroeger geleerd hebben, is er weldra genoeg om twintig à dertig presenteerbladen mee te vullen, om straks te dienen voor wie zich bij de sluiting van het huwelijkscontract in den kring zullen scharen; bij elk presenteerblad wordt een pakje opeengelegde sirihblaren gevoegd [de gewone manier van bundelen], niet als rank, een tros jonge pinangnoot, rijpe pinangnoot, een pakje verpakte kalk, drie à vier blokjes gambir, een halve kati (= een half pak)³⁾ tabak en daarna alles toegedekt, thans soms met een zakdoek, vroeger met een *mënděpoen* [presenteerbladbedekking] genaamd doekje; vervolgens wordt alles op een uitgespreide *kasang* of nog aan elkaar te naaien

1) Zie toevoegsel I aan het einde van dit boek.

2) D.w.z. één geleding minus de knopen. De spoel moet lang en dun zijn, men kiest hiervoor (bamboe) *tamijang*.

3) *lempeng* - als een zode geperste tabak, zooals zij in den handel wordt gebracht, gewicht 1 kati.

sarong gereed gezet en op dezelfde wijze toegedekt. Deze sirih dient om aan degenen die van het huwelijk getuige zullen zijn, uitgedeeld te worden, somtijds geeft men ze met de presenteerbladen erbij.

Het licht, het water in de koelkruik, het ei, de aren-pen, het steunhout¹⁾, de wrijfsteen en de rijst doen later in de *taweuran*²⁾, als men den bruidegom naar den opstap van het huis laat opgaan, dienst. Daarbij komen ouderwetsche gewoonten en gebruiken te pas die tot den huidigen dag worden toegepast³⁾.

59 Vijf of zeven dagen vóór de sluiting van het huwelijkscontract worden bruid en bruidegom opgesloten, zij mogen niet uitgaan, vooral niet als de geesten rondwaren tijdens de schemering⁴⁾, zij worden door oudere, soms zeer oude vrouwen versiersters bewaakt⁵⁾. Bij de bruid ziet men er nauwlettend op toe dat zij weinig te eten krijgt opdat zij mager zal zijn als zij ten huwelijk gekleed zal worden.

Ouderen, verwanten, vrienden, niet te vergeten zij die reeds hulp ontvingen in den vorm van vrijwillige bijdragen aan vroeger door hen gegeven feesten, van de zijde der ouders van bruid of bruidegom beantwoorden⁶⁾ dat nu met bijdragen, allerlei zaken als naar behooren is, te brengen, op dezelfde wijze als bij een besnijdenisfeest geschiedt. Thans zelfs in verhoogde mate want aan het schaamtegevoel van de familie der vrouw paart zich die van den manskant, van beide zijden werkt men samen om het een opgewekt feest te doen zijn. Den avond vóór den huwelijksdag nemen zorg en bewaking nog toe, beiden, bruid en bruidegom, worden fraai aangekleed, zij krijgen bezoek van familieleden, oud en jong zijn in feestkleeding, netjes aangedaan, bijeen.

In Prijangan draagt deze avond den aan de Javanen ontleenden naam *peutingan midadaren*⁷⁾.

Als de gestelde tijd daar is⁸⁾, [heeft het huwelijk plaats]. Oudtijds berekende men dien met *pētjah* (voetindrukken)⁹⁾, men mat die

¹⁾ Soendaasch *toendjangan*, dit is het hout waar de scheringdraden van het weefsel omheen geslagen worden en waartegen de weefster met de voetzolen steunt.

²⁾ Zie blz. 40 noot 2.

³⁾ Zie hiervoor blz. 88 v.v.

⁴⁾ Zie blz. 34 noot 4.

⁵⁾ Gewoonlijk draagt één dezer vrouwen in het bijzonder den naam van versierster en zijn de anderen haar helpsters.

⁶⁾ „beantwoorden” slaat, strikt genomen, alleen op hen die zelf een bijdrage ontvingen, maar alle genoemden zijn bedoeld.

⁷⁾ D.w.z. het tweede woord, Jav. *midadareni*.

⁸⁾ Soendaasch *waktoena* (*dawoehna*, *wajahna*), synoniemen.

⁹⁾ Soendaasch *djeudjeuh sockoe*, vgl. boven blz. 9.

aan zijn eigen schaduw in de zon, hoeveel voetindrukken passen l waren voor een gunstige stonde; thans heeft men dat door uurwerken vervangen, men kiest een bepaald uur uit, omdat in de berekeningen de *dawoeh* [stonde] *saat* [uur van de klok] is geworden. Wanneer de godsdienstige maaltijd welke bij het huwelijk behoort, niet dadelijk na de huwelijksluiting gehouden wordt, staat dan toch de tijd waarop hij gehouden zal worden, reeds vast.

Volgens de adat wordt het huwelijk (het huwelijkscontract) van hoog en laag door een moskeebeambte in de moskee (plaats waar huwelijken gesloten worden) gesloten. De bruidegom en de *wali* gaan erheen, begeleid door volwassenen en jongelui, kennissen en tijdgenooten van den bruidegom, door verwanten van bruid en bruidegom en vergezeld van den *lêbe* [dorpsgodsdienstbeamte] en met de vervaardigde sirihpruimen (de bovengenoemde door middel van *ngeujeuk seureuh* in huis vervaardigde). Maar er zijn er ook velen, lieden van rang en stand of die een deftige trouwerij willen houden, die het huwelijkscontract thuis laten sluiten. Zij noodigen den *panghoeloe* en zijn assistenten ten hunnent, verzoekende dat de *panghoeloe* of de *hoofd-panghoeloe* in eigen persoon als huwelijksluiter zal optreden¹⁾, want ook dit maakt dat het huwelijk als bijzonder en luisterrijk beschouwd wordt, als het den menschen ter oore komt. Als allen bijeen zijn, gaat men, nauw aaneengesloten, in een kring zitten, de huwende [bruidegom] zit in het midden, de huwelijksluiter zit met het gelaat naar den bruidegom gekeerd, de bruidegom met het gelaat naar den huwelijksluiter gekeerd, links en rechts van dezen laatste zitten de twee vaste getuigen²⁾, de overigen zijn de in den kring zittenden die naar het door huwelijksluiter en bruidegom gesprokene luisteren. Deze laatste is in gewone kleeding, hij heeft niet de sierlijke kledij aan die hij bij den plechtigen optocht [later] draagt. Soms gebeurt het nu dat de *wali* [van de bruid] met luider stem het op schrift gestelde verzoek voorleest waarin hij den huwelijksluiter uitnoodigt als zijn plaatsvervanger het huwelijk te sluiten, soms dat hij het uit het hoofd voordraagt, zeggende nadat den aanwezigen stilte is opgelegd: „*Bismillah hirrahman nirrahim astagpiroellah hal adim* (3 „maal), *ashadoe alla ilaha illallah* (3 maal)”, waarop hij vervolgt: „Ik „roep uw hulp in om mijn dochter Nji . . . uit te huwen aan Ki . . . ,

¹⁾ Als regel doet hij dat niet.

²⁾ Nl. leden van het moskeepersoneel die steeds als zoodanig optreden. Geschiedt om gewaarborgd te zijn dat de getuigen aan de hooge eischen welke de Mohammedaansche wet in dit geval stelt, voldoen.

„met een bruidschat van fl. op schuld; Nji is bereid Ki tot man te nemen en ik verzoek de *talek* [zie beneden]" ¹⁾).

De huwelijksluter antwoordt hierop: „Ik aanvaard uw verzoek". Vervolgens leest hij zelf of een ander voor hem de huwelijkspreek. Na lezing van de preek verzoekt de huwelijksluter allen aanwezigen getuige [van de huwelijksluiting) te zijn, hij legt de duimen van den bruidegom tegen elkaar en vat ze beiden aan ²⁾).

^{*)} **Noot.** Dit is noodig opdat de huwende gevoele dat hij door den huwelijksluter in den echt wordt verbonden; het vastgrijpen van de duimen is niet *idjab-kaboel* volgens de adat ²⁾). Daarom moet de wali wel een plaatsvervanger stellen, wat *ngarwalian* [het werk van den wali opdragen aan] heet, in een vaste formule tot den huwelijksluter gericht; het komt hem niet in de gedachte een overeenkomst met een *idjab-kaboel* aan te gaan zooals gebruikelijk is wanneer het niet om een huwelijk gaat, maar naar de meening van den huwelijksluter doet hij een aanbod totdat hij antwoord krijgt. De bruidegom weet namelijk niet wanneer hij moet antwoorden: „Ik neem aan". Daarom worden zijn duimen vastgehouden en dan worden zij op het oogenblik dat hij „ik neem aan" moet zeggen, door den huwelijksluter geschud en worden hem vervolgens de juiste bewoordingen der aanvaarding voorgezegd. Daar worden nog regels van wellevendheid in godsdienstzaken aan toegevoegd, dat men een plechtig verbond met zijn orde-leeraar moet sluiten ³⁾), dat men bij koop en verkoop met gebruikmaking van de Soendaasche taal *adab bijada, adoe tēloe ampar tiga*, elkaar bij de hand vatten moet betrachten ⁴⁾). (Dit alles dient als een teeken van de kracht van verbintenissen op godsdienstig of wereldlijk gebied ⁵⁾).

De huwelijksluter houdt nu weder een korte preek die in dagelijksch gebruik is en herhaalt die in het Soendaasch, in vroeger tijd

¹⁾ Zie toevoegsel J achteraan.

²⁾ De Mohammedaansche wet eischt bij de sluiting van een contract *idjab* - aanbod en *kaboel* - aanname. Het vastgrijpen van de duimen van den bruidegom is nu niet, zegt de Schr., een adatrechtelijke handeling die daarmee te vergelijken is, maar het dient slechts om den bruidegom t.z.t. te kunnen waarschuwen.

³⁾ Soendaasch *bejat djeung goeroe*: de verbondenheid van leeraar en adept is een wezenstrek der *tarekat's* - mystieke broederschappen.

⁴⁾ Zie voor deze uitdrukkingen, toevoegsel Q Ie aan het einde van dit boek.

⁵⁾ D.w.z. zij vormen geen in de Mohammedaansche wet voorgeschreven bestanddeel der huwelijksluiting.

in het Javaansch, omdat zij uit het Arabisch vertaald werd¹⁾ aldus: „Ki, ik huw u uit aan Nji, dochter van Ki, die mij als „zijn vervanger gesteld heeft, met een bruidschat van fl. . . . op „schuld”. Waarop de bruidegom antwoordt: „Ik neem Nji ten „huwelijk aan, met een bruidschat van fl. . . . op schuld”.

De huwelijksluiter maakt daarna de duimen los en bidt de *doa salamēt kawin*, een [voor deze gelegenheid] vaststaand gebed. Vervolgens wordt de bruidegom op de hoogte gebracht van de bewoordingen van de *talek* volgens het op verzoek der overheid opgestelde model²⁾. Nadat dit is afgelopen brengt de bruidegom zijn eerbiedigen groet aan (wisselt hij heilgroeten met) eerst den huwelijksluiter, dan aan zijn schoonvader, aan zijn eigen vader en aan de oudere aanwezigen. Nu komt de bruid uit een kamer te voorschijn³⁾, men laat haar haar eerbiedigen groet aan haar echtgenoot brengen⁴⁾, daarna gaat zij rond om op dezelfde wijze als haar echtgenoot eerbiedige groeten te brengen. Alle ouderen, mannen en vrouwen, antwoorden: „t Is wel! wij bidden voor u dat gij een lang en ge- „lukkig leven moogt hebben, dat gij vruchtbaar moogt zijn en zeer „oud worden”⁵⁾.

Het bruidspaar gaat nu de kamer binnen, waar het zijn vrouwelijke verwanten aantreft, daarna wordt er gegeten, soms is er al een couvert eten aanwezig voor het *hoewap lingkoeng*. Men laat bruid en bruidegom naast elkaar plaats nemen en elkaar eten geven⁶⁾. Zelfs wordt een handvol rijst in tweeën gedeeld ten teken dat men van weerszijden met elkaar ingenomen is. Soms wordt bij deze gelegenheid alleen koffie geschonken met toebehooren.

Wanneer er straks nog een optocht gehouden wordt, wordt thans

1) Het Javaansch was vroeger de taal der kitab's, voor zoover niet Arabisch, en der *pasantren*. De volgende woorden zijn wat hier *hoetbah* - preek genoemd wordt.

2) Voor de *talek*, die hier met enkele woorden wordt afgedaan, zie men: Snouck Hurgronje, *De Atjehers* I 381 v.v. — Zie ook toevoegsel J aan het einde van dit boek.

3) Hier is dus sprake van een huwelijk aan huis.

4) Soendaasch *dioendjoengkeun*, sluit hulde en huldiging in.

5) *tēpi ka pakotrek iteuk*; *pakotrek* - met kletterend geluid tegen elkander komen, *iteuk* - wandelstaf, als o.a. zeer oude mensen noodig hebben, de geheele uitdrukking wil dus zeggen: totdat uwe staven tegen elkander stooten, als beeld van zeer oude mensen, tesamen gaande met onzekeren gang.

6) De *hoewap-lingkoeng* ceremonie wordt verderop beschreven, blz. 92.

een groote heilmaaltijd aangericht, op dezelfde wijze als vroeger verhaald is ¹⁾).

62 Nog vóór men na de huwelijkssluiting uiteengaat, was er al iets gereed gezet om het huwelijksgeld voor den huwelijksluiter en wie van het moskeepersoneel mede in den kring geschaard zaten [in te doen], er bestaat ook een gebruik geld in te zamelen en dat bij het huwelijksgeld te voegen (men vraagt een gave aan alle aanwezigen) ten teeken van instemming. Men laat de bak [of wat het zij] ²⁾ bij de vrouwen en het keukenpersoneel rondgaan ³⁾, de gewoonte is dat allen van harte gaarne geven, een cent of een halve cent, met de bedoeling genoeg te doen, zooals het *njětjěp* ⁴⁾ bij de besnijdenis. Het totaal van het aldus ingezamelde huwelijksgeld is hoogstens slechts f 30.—, minstens f 5.—. Daarna wordt de bovenvermelde sirih [van het *ngenjeuk seureuh*] verdeeld en ook het geld, zóó dat ieder een weinig krijgt en men gaat uiteen.

De aldus bereide sirih mag bij gelegenheid van een huwelijk bij hoog en laag niet ontbreken. Oudtijds werd zij door den huwende ook naar de moskee gebracht als deel voor het moskeepersoneel, doch tegenwoordig nu de vergoeding voor den huwelijksluiter in geld volgens tarief betaald wordt, gebeurt het zelden meer dat men sirih naar de moskee brengt ⁵⁾.

Als teeken hoe vastgeworteld deze adat in de kampoeng is, diene dat er nooit een bezwaar is een vrouw ten huwelijk te vragen, wanneer zij, zoover bekend, nog niet verloofd is, d.w.z. wanneer een vrouw sirih is aangeboden en zij heeft die aanvaard, staat dat gelijk met het aannemen van het huwelijksaanzoek.

Er worden vele zaken voorgebracht dat een man een klacht tegen een *wali* of een dorpsgodsdienstbeambte indient omdat de dochter van den *wali* of Nji N.N. aan een ander is uitgehuwelijkt terwijl toch vaststond dat zij door den klager gehuwd was want, zegt deze, zij heeft mijn sirihgave aanvaard, ik neem er geen genoeg mede, ik verzoek den prijs der sirih waarvan mijn huwelijksaanzoek vergezeld ging, den prijs van mijn beschaamd zijn [d.w.z. schadevergoeding]; wanneer het niet met geld wordt ingelost, dan moeten ik

¹⁾ Bedoeld is de heilmaaltijd ter gelegenheid der besnijdenis.

²⁾ Er staat *těmpat*, wat van alles kan zijn.

³⁾ Dit ziet dus nog steeds op een huwelijkssluiting aan huis.

⁴⁾ Boven blz. 65.

⁵⁾ Uit al hetgeen hier over het *ngenjeuk seureuh* medegedeeld wordt, blijkt wel dat het tesamen nuttigen van sirih het hoofdbestanddeel van de oud-Soendasche huwelijkssluiting was.

en degene die haar nu gehuwd heeft, elk de helft van die vrouw hebben. De *kaoem*¹⁾ moet de klacht onderzoeken en overeenkomstig den staat van zaken beslissen.

In den ouden tijd zeiden lieden met een bezonken oordeel: „De ingrediënten van het sirih²⁾ kauwen geven bij het huwelijk meer vastheid dan een op schrift gesteld stuk, want de vrouw heeft reeds „sirih, kalk, gambir, tabak voor zich ontvangen, de waarde van den „man is vaster dan rood sirihspeeksel”³⁾.

De kampoengmensen plegen te zeggen: „’t Doet er niet toe of we pas later kunnen eten, als we maar sirih te kauwen hebben.” — Tot een meisje zegt men: „Zie een man te krijgen, ’t doet er niet toe of „je te eten en te drinken hebt, als je maar sirih kunt kauwen.” — Een man bespot men bedektelijk met de volgende *sindir*: *lalaki kembang karwangi | daoan dadap hedjo kandël || lalaki teu matak mahi | matak bejak kedjo sambël ||*⁴⁾. Er is ook een spreekwijze waarmee iemand een bedekte toespeling maakt op iemand die zijn dochter of zijn kleindochter begeert: „’t Kan mij niet schelen wat voor een man ik voor
63 „mijn dochter [of kleindochter] verwerf, ’t behoeft niet iemand te „zijn die er uit ziet als een mensch; al ware hij, stel eens, een schurftige hond van de mesthoop, hij zou ook worden aangenomen, als zij „maar genoeg had om éénmaal kalk en éénmaal gambir te koopen „[voor een sirihpruim]”.

Nadat de huwelijkssluiting is afgelopen en het gezelschap uiteengegaan, worden bruid en bruidegom in feestgewaad gedost, [de bruid] met *sigër* [hoofdsieraad], [de bruidegom] met *makoeta* [kroon], desnoods gehuurd of geleend, de vorm der kroon is aan de keuze van dengene die den bruidegom in het feestgewaad steekt, overgelaten.

Dit alles geldt wanneer men den optocht vóór den heilmaaltijd houdt, de groote heilmaaltijd heeft reeds na afloop van de huwelijks-sluiting plaats gehad⁵⁾. Maar de genoodigden die huiswaarts keeren, worden eraan herinnerd dat er in den laten namiddag een optocht

¹⁾ I.c. de Panghoeloe c.s., vulgo Priesterraad.

²⁾ D.w.z. het product van het *ngenjeuk seureuh*.

³⁾ Als verklaring zegt men wel: Wanneer de vrouw sirih heeft gekauwd, worden haar lippen rood, de sporen daarvan zijn nooit geheel te verwijderen.

⁴⁾ De beide laatste regels beteekenen: Een man maakt niet dat men genoeg heeft, hij maakt dat de rijst en de sambël opgaan.

⁵⁾ Schr. maakt hier onderscheid tusschen den maaltijd na de huwelijkssluiting dien hij *hadjat* of *salametan* noemt en dien na den optocht waarvoor hij het woord *sidëkah* gebruikt. In het algemeen worden deze woorden dooreen gebruikt.

van het bruidspaar zal gehouden worden; diegenen van de jongelui welke eraan willen deelnemen, worden tegen dien tijd verwacht.

De inrichting van deze *sidēkah*, de middelen van afweer en bezwering die erbij worden toegepast, verschillen niet van die bij de besnijdenis [zie hoofdstuk V], zoo ook de uitrusting van de *papadjangan* [feestvertrekje], het in gereedheid brengen van de plaats waar men in een kring geschaard den heilmaaltijd zal nuttigen, blaren en gewassen die tot versiering dier plaats moeten dienen. Slechts komen er bij het huwelijk vele schrifturen¹⁾ en symbolische handelingen bij, welke haar oorsprong hebben in de adat, in den godsdienst en in de wereldsche overheid²⁾ en moeten maken dat [alles in het leven van het paar] voorspoedig ga.

Het huwelijk pleegt ook wel *karijaan* genoemd te worden. Menschen die het weten kunnen, zeggen dat het Arabisch is omdat er veel luidruchtigheid bij is³⁾. De Soendaneezen zeggen: *rija* komt van *reja*, van alles moet er *reja* [= veel] zijn, met klankverandering wordt van *karejaan karijaan* gemaakt.

Wanneer men een optocht houdt is het de gewoonte het bruidspaar van een ander punt te laten afgaan, beiden of alleen de bruid die dan door den bruidegom, als de uitrusting van beiden, hun voertuig en verdere rijtuigen gereed zijn, wordt afgehaald. Onder den hoogen adel laat men het bruidspaar somtijds in een voertuig in den vorm van een wouddier, in een *naga*-wagen plaats nemen of in een *galoe-dra-paksi-naga-liman* wagen⁴⁾. De optocht schrijdt voort, begeleid door muziek, aan weerszijden [van den wagen waarin het bruidspaar gezeten is of van den bruidegom als hij te paard rijdt] gaan paarden in trippelgang, door adellijke heeren bereden, geheel vooraan gaat het zg. *koeda kosong* (onbereden paard) onder een zonnesherm, terwijl er wierook bij gebrand wordt, dit paard heet *kasinoman* en is voor rijdier van den vorst der *siloeman's* bestemd⁵⁾. Het bruidspaar wordt omgeven door jonge maagden die het bewaaijen, de optocht maakt een rondgang langs de wegen, zoolang als voldoende wordt

1) Schr. denkt hier aan het sluiten en de registratie van het huwelijkscontract.

2) Hierbij te denken aan administratieve regelingen.

3) Arabisch *ri'ā'*.

4) D.w.z. de wagen vertoont den kop van een olifant, den romp van een naga en heeft vleugels als een galoedra; een afbeelding van zulk een in den kraton kasēpochan te Tjërbon bewaarde *kareta garoeda paksi naga liman* geheeten wagen is te vinden in: Stutterheim, Cultuurgeschiedenis van Java in beeld 124. — Weltevreden 1926.

5) Soendaasch *siloeman's* zijn een soort geesten, vooral water- en moerasgeesten.

- 64 geacht. Bij het huis [der bruid] aangekomen laat men het bruidspaar uit het voertuig stappen, men laat hen naast elkaar stil houden op de *taweuran* (*panjaweran*)¹⁾ ter hoogte van den opstap of de stoep bij den ingang van het huis, zij worden van binnen opgewacht door den *toekang njawer* [den persoon die de *sawer*-ceremonie verricht] en door oudere vrouwen. Een deskundige²⁾ heeft de bovenvermelde³⁾ benoedigdheden op de stoep gereed gelegd: een zeer dunne plank, ± 2 duim dik, ± 5 duim breed, ± 2 el lang, reeds tot onderdeel van het weefgestel bewerkt, genaamd *toendjangan*, het wordt dwars op de *gëdogan*⁴⁾ geplaatst en dient der weefster om de voeten tegen te steunen als zij [plat op den grond zittende] met de beenen recht voor zich uitgestrekt, het weefsel aandrukt, deze plank wordt *toendjangan* genoemd⁵⁾ en wordt, zeggen oude, eerwaarde lieden, bij deze gelegenheid gebruikt omdat zij volgens geleerde verklaarders van zinnebeelden⁶⁾ voor het bruidspaar een [zinnebeeldig] teeken is dat men in het huwelijk één en dezelfde *toendjangan* moet hebben, man en vrouw mogen niet van *toendjangan* verschillen⁷⁾. Voorts staat er een wrijfsteen gereed om den voet op te zetten; een wrijfsteen dient om fijn te wrijven (medicijnen of kruiden te pletten en te kneuzen), hij wordt nu gebruikt om de voeten op te zetten bij het afspoelen. Volgens de ouden geeft dat aan het bruidspaar te kennen dat zij in het huwelijk elk de minste moeten kunnen zijn. Verder staat een lamp op hoogen voet met zeven ontstoken pitten gereed. Volgens de ouden geeft zij aan het bruidspaar te kennen dat man en vrouw elkaar moeten bijlichten (elkaar onderrichten). En er ligt een *haroe pat* [aren-pen] gereed om straks na het *njawer* verbrand te worden. Volgens de ouden geeft zij aan het bruidspaar te kennen dat zij de gewoonte om *gëtas-haroe pateun*⁸⁾ te zijn, moeten afleggen. En er staat ongekookt

1) Boven blz. 40 noot 2.

2) Vrije vertaling van *toekang kijas palakijah*.

3) Genoemd bij het *ngeujeuk seureuh*, boven blz. 79 v.v.

4) Overeind staande houten blokken aan het onderende van het weefgestel.

5) Er staat: (de weefster) *dijoek mangoendjar narik tinoen, dina tjangkeng kasëboetna toendjangan*, de niet van den Schr. afkomstige interpunctie is onjuist, de komma achter *tinoen* dient te vervallen en achter *tjangkeng* geplaatst, met *narik tinoen dina tjangkeng* wordt bedoeld te zeggen dat bij het aandrukken van het weefsel, doordat de weefster de voeten tegen het steunhout drukt, zij zelf naar achter trekt, daarbij met de lendenen tegen het steunhout dat zij achter zich heeft, drukkende; dit hout heet niet *toendjangan* maar *tjaor*.

6) Vrij voor: *boedjangga sasmita*.

7) M.a.w. hun geesten moeten gelijkgericht zijn, zij moeten den zelfden kant uit willen.

8) Lett. breeikbaar als een aren-pen; een aren-pen knapt gemakkelijk door,

water in een koelkruik gereed om de voeten van den bruidegom af te spoelen, dit geschiedt door de bruid; het geeft aan het bruidspaar te kennen dat de man zoodra hij thuiskomt, op de *taweuran* door de vrouw begroet moet worden en zij hem de voeten moet afspoelen; de koelkruik wordt stuk gemaakt. Volgens de ouden geeft dit te kennen, als de koelkruik stuk is, is ook het water op. De bruidegom antwoordt [op deze handeling met de woorden]: „Wij moeten beiden *tiis* „*ati* [kalm en rustig van gemoed] zijn, wij moeten die verkoeling van „de *taweuran* krijgen”¹⁾. En er ligt een spoel (bamboe in zijn geheel zonder knopen) gereed; het gewone gebruik daarvan is dat zij behoort tot de benodigdheden die in de *paseureungan* bewaard worden, d.i. een mandje [als hoedanig allerlei dienst kan doen] voor weefgereedschappen en weefgaren, het garen is al om de spoel gewonden, zij wordt gereed gehouden voor het geval men voor het weefsel draad tekort komt. Hier dient zij [tot het volgende]: Nadat straks den bruidegom de voeten zullen zijn gewasschen, geeft het volgens oude, eerwaarde lieden te kennen dat hij op de spoel moet trappen; wanneer 65 zij met één keer trappen breekt, is dat een teken dat de weefster spoedig *peupeus* [gebroken] zal zijn, echter niet *meupeus keujang* [d.w.z. zijn woede aan iets koelen]²⁾. En er ligt een rauw ei gereed, door den bruidegom kapot te maken straks als hij naar het huis opgaat; volgens de ouden geeft dat aan den bruidegom te kennen dat [de bruid] het goedvindt dat het weefgestel wordt kapotgemaakt en vernield mits slechts de bezitster niet geringgeschat wordt. Evenzoo is het randgaren of de franje (wat aan het einde van een afgeweven doek overschiet) een teken dat het paar zich verbindt als man en vrouw te leven. Het bij elkaar brengen van sirih-takjes³⁾ staat gelijk met het lasschen van randgaren, want naarstige vrouwen hebben de gewoonte het randgaren van een sarong van vier of vijf malen wevens weder te lasschen, waaruit één sarong te maken is; van zoo iemand zegt men dat zij een vrouw is die *seungkeur ngeujeuk* is⁴⁾, haar rand-

overdr. „opvliegend”. Mogelijk is dat een (niet genoemd) aantal *haroepat*'s bedoeld is, 't komt althans voor dat men er zeven gebruikt, overeenkomende met de zeven pitten van de lamp (zie boven blz. 80).

¹⁾ Men geeft wel als verklaring: Bij het in- en uitgaan van het huis de *taweuran* passeerende, moet die ons de kalme stemming geven; *tiis* - koud, koel, van het hart: kalm, de koelheid van het gestorte water wordt hier met het koel zijn der stemming, in den zin van „rustig”, gelijkgesteld.

²⁾ Bedoeld is dat zij spoedig zal sterven.

³⁾ Boven blz. 80.

⁴⁾ Soendaasch *seungkeur*, bij het weven gebruikt, soort weverskam om het weefsel recht te houden, *ngeujeuk* - op de juiste wijze in elkaar laten grijpen, gereed maken (garen voor het weven), overdrachtelijk: regeeren.

garen wordt weer een sarong. Daarom wordt het haar, als zij huwt, tot waren lof toegerekend als de door haar geweven doeken dienen om mee ten huwelijk genomen te worden. Daarom ook zijn, naar het zeggen der ouden, alle deze [genoemde] zaken zinnebeelden van het beantwoorden der *sēsērahan*¹⁾ met *papasrahan* [overgave], de man zendt goederen, de vrouw beantwoordt dat met haar lichaam [over te geven].

Als *pangradinan*²⁾ en *panjawenan*³⁾ gereed zijn, wolkt de wierook op en gaat degene die het *sawer* zal houden recht overeind op den dorpel staan om de woorden waarmee men een bruidspaar (niet een zuigeling⁴⁾) *sawer* 't, *), uit te spreken.

*) **Noot.** Wat de bewoordingen van datgene waarmee men een bruidspaar *sawer*'t betreft, het lofprijzen⁵⁾ en het tot zich nooden [van hogere machten] geschieden niet in dezelfde bewoordingen als bij besnijdenis. Slechts worden in beide gevallen *Batara Goeroe*, *Goeroe Poetra Hijang Bangga*, alle godheden⁶⁾, allen van wie in het volksgeloof der Soendaneezen verhaald wordt dat zij den mensch bewaken, behoeden en oppermachtig over hem zijn, aangeropen. Er worden aan toegevoegd de namen der voorouders, van *pandita's*⁷⁾, heiligen en profeten. Daaraan wordt verder toegevoegd alles wat naar de wijze van denken der Soendaneezen, [het gehoor] zeer behagen zal [bv. een vermaning tot het bruidspaar].

De bewoordingen van een *sawer* zijn in de *kitab's* niet te vinden, alleen in profane geschriften⁸⁾; [het uitspreken van een *sawer*] is toegestaan als zijnde geoorloofd of aanbevolen⁹⁾, als er maar geen

¹⁾ Boven blz. 77.

²⁾ De *pangradinan* bevat toiletbenodigdheden en allerlei ingrediënten voor de *lělēmbat lělēmboet* [geesten], w.o. Nji Sri.

³⁾ De *panjawenan* zijn de benodigdheden voor het *sawen*; *sawen* is in het algemeen: merk, kenteeken tevens verbodsteeken voor anderen dan die het heeft aangebracht. Volgens inlichting heeft men hier aan het *njalīn*, d.z. de ceremonieën welke de inleiding tot den rijstoogst vormen, te denken, als wanneer padihalmen door samenbinding gemerkt worden. Zie voor *njalīn*, hoofdstuk VII Landbouw. — 't Lijkt mij niet uitgesloten dat *panjawenan* drukfout is voor *panjaweran* - de plaats waar het *sawer* zal plaats hebben = *taweuran*.

⁴⁾ Boven blz. 40.

⁵⁾ Soendaasch *poepoedjen*, hier wordt er de aanhef van het gedicht, dat gedeelte waarin de hogere machten worden aangegrepen, mee bedoeld.

⁶⁾ Soendaasch *para dewa para dewata*.

⁷⁾ Onder *pandita* is van allerlei te verstaan: wijzen, kluzenaars, leeraren.

⁸⁾ Hier bij uitzondering *kitab karangan nagara* genoemd; *kitab's* zijn anders steeds Mohammedaansch-godsdienstige geschriften.

⁹⁾ Schr. doelt hier op twee categorieën der Mohammedaansche wet: 1. noch

goederen te loor gaan, bv. dat er geld wordt opgeraapt of dat de kippen de rijst [die bij het *sawer* gestrooid wordt] oppikken. Maar er bestaat geen geschrift dat aanwijzingen geeft hoe men Batara Goeroe tot zich roept en hoe men de goden moet aanroepen.

De bewoordingen [van het *sawer*-ren] worden hier niet neergeschreven, slechts [worde vermeld] dat daarin de namen genoemd worden van en oorlof gevraagd wordt aan *para batara batari, Goeroe Poetra Hijang Bajoe*¹⁾, die alle booze geesten²⁾, die de kunde³⁾ van hen, die deze door zwarte kunst en tooverij verkregen hebben, die de nijdigen en de op het bruidspaar afgunstigen doen
66 wijken. Nadat het *sawer*-ren is afgelopen en de *doa salamët* is geboden, wordt het bruidspaar in het huis opgeleid, de vrouw het eerst. Met het gelaat naar buiten gekeerd houdt zij de gevulde waterkruik in de hand. Als de man den voet op de stoep zet [om naar binnen te gaan] werpt zij hem [van binnen] de spoel en het te vertrappen ei toe. Daarna worden hem de voeten gewasschen en de kruik wordt stukgemaakt, ei en spoel worden vervolgens vertreden, daarbij dient de aan de lamp aangestoken aren-pen als fakkel⁴⁾. Na afloop geleiden bruid en bruidegom elkaar, waarbij men de vrouw door laat gaan tot het inwendige van het huis. [De bruidegom blijft dus in de voorgalerij]. Daar laat men haar op een stoel plaats nemen, de deur wordt vlug gesloten, terwijl de man zich nog buiten bevindt. Binnens- en buitenshuis is voor een *tockang tēmbang*⁵⁾ gezorgd; de buiten staande vraagt toelating, er wordt geantwoord dat dat alleen kan als hij eerst zingt. Dan zingt degene die buiten is⁶⁾; wat hij zingt, hangt van het fatsoen der bruidegomskroon af, is zij de kroon van *Ar-djoena*, dan zingt hij het lied dat daarbij behoort, van *Dērwati* dan het daarbij behorende; daarna wordt op zangerigen toon iets voorgedragen waarvan de strekking is [het bruidspaar] bij zijn komst hulde te brengen.

aanbevelenswaardig noch afkeurenswaardig = onverschillig; 2. aanbevelenswaardig of verdienstelijk.

¹⁾ Lett. de goden en godinnen al te gader, Goeroe Poetra Hijang Bajoe geldt wel als een zoon van Batara Goeroe; aan deze namen uit het verleden is slechts de voorstelling „hoogere machten” verbonden.

²⁾ Soendaasch *doeroewiksa*, ook: kwade invloeden.

³⁾ I.c. z.v.a. geheime wetenschap.

⁴⁾ Vgl. boven blz. 88 noot 8.

⁵⁾ Iemand ervaren in de kunst van het zingend voordragen.

⁶⁾ Soendaasch *tēmbang*, *kakawen*, hier als synoniemen gebruikt; *tēmbang* ziet op de zingende voordracht, *kakawen* is zingen, zang, bovendien op dezelfde wijze als het woord *kawi* door de Javanen gebruikt.

Van binnen wordt weer geantwoord met een lied dat past bij den vorm van kroon [*sigër*] der vrouw. Zoo wisselen beide zangers elkaar af. Wanneer zij elk ongeveer twee of drie strophen [gezongen] hebben, wordt de deur geopend, de man wordt binnengelaten en begeeft zich naar het vertrek waar de vrouwen bijeen zijn voor de ceremonie van het *hoewap lingkoeng*. Dit geschiedt als volgt: Het bruidspaar eet met de gereedgezette couverts vóór zich, het vleesch bestaat uit *bakakak*¹⁾ van kip, beiden nemen er met de vingertoppen een kleinigheid af en geven dat elkaar op te happen, de bruid laat den bruidegom, de bruidegom laat de bruid happen, zij zitten naast elkaar en elk houdt den arm met de hand waaruit hij of zij laat happen, als bij een omhelzing; als beiden met het gelaat naar het Zuiden gekeerd zitten, zit de vrouw aan den Oostkant²⁾ en legt de [rechter] arm en hand waaruit zij te happen wil geven, om den nek des mans en laat dezen van diens rechterkant happen; de man beantwoordt dit met zijn linkerarm [op dezelfde wijze links om]; drie of vier happen is voldoende, het verzinnebeeldt slechts eensgezindheid ten aanschouwe van de omzittende ouderen.

Er bestaat in gansch Prijangan, in de Java-landen en elders een adat waaraan men zeer krachtig vasthoudt, nl. nadat het huwelijk gesloten is, wordt men beschaamd voor zijn [haar] schoonouders [bij man en vrouw], ook al waren zij reeds familie [voor wie men tevoren niet beschaamd was].

67 Soms wordt de *hoewap lingkoeng* ceremonie gelijktijdig met den grooten heilmaaltijd gehouden³⁾. Nadat de ceremonie van het deuopenen is geschied en als dan de couverts gereed staan en de genoodigden aanwezig zijn, wordt eerst een *bijantara* in *těmbang* voorgedragen⁴⁾, die ten doel heeft het bruidspaar eensgezind te doen zijn en goeden raad geeft hoe te handelen opdat hun huwelijk steeds voorspoedig zij; [de *bijantara*] spreekt onomwonden de bezorgdheid der ouders [voor hun dochter] uit tot [zij verkeerde in] de vreugde van het oogenblik en tot allen die in den kring gezeten zijn vergeving vragende voor mogelijke tekortkomingen, verzoekt zij hun instemming door een gebed met de heilwensen die voor het bruidspaar worden uitgebracht.

Er bestond [van oudsher] een zeer krachtige adat, nl. dat men

¹⁾ Gespouwen en gespalkt en daarna gebraden vleesch.

²⁾ De man zit dus rechts.

³⁾ Vgl. blz. 86.

⁴⁾ Vgl. blz. 59 noot 1.

huwde met een *maskawin* [huwelijksschat], waarvan het bedrag verband hield met meer of minder hooge afkomst; oorspronkelijk was hij de prijs voor het bereid zijn der bruid met den bruidegom te huwen¹⁾. Toen kwam een regeling volgens de *kitab's*²⁾ dat de huwelijksschat ten minste uit zilver ter zwaarte van 2½ realen, thans op een waarde van fl. 5.— gesteld, moest bestaan. Hij wordt zelden contant betaald, vooral niet bij lieden van deftige [adellijke] afkomst. Hij bedraagt ten hoogste honderd rijksdaalders. En zelden wordt hij gevorderd, ook niet bij echtscheiding. Zelfs als hij wel gevorderd en ook verkregen wordt, wordt hij als vrijwillige liefdegave aan den *lēbe* of aan de lieden van de *kaoem*³⁾ gegeven. Volgens de adat en volgens het volksgeloof is het voor de vrouw verboden den huwelijksschat te vorderen of te verteren. Dat zou tengevolge hebben dat haar het geluk ontnomen zou worden. (*sijal* [onheil aanbrengend]). Doch in den nieuwsten tijd komt het wel voor dat men, onder slechte omstandigheden van elkander scheidende, huwelijksschat, *tamblik*⁴⁾, levensonderhoud gedurende de *'iddah* - periode⁵⁾ gevorderd worden. De vrouwen maken dan, bijgestaan door een vliegende procureur, haar opwachting bij den *panghoeloe* of iemand anders namens hem⁶⁾, verzoekende vonnis te wijzen volgens de *kitab's* [i.e. volgens de Mohammedaansche wet] en niet volgens de adat. Zij plegen een vonnis [van den zg. Priesterraad] te krijgen, luidende dat een en ander haar uitbetaald moet worden, omdat zij wettig gehuwd is geweest en de samenleving heeft plaats gehad. Er wordt niet verder onderzocht of de huwelijksschat reeds betaald is, of er afstand van gedaan is, of hij nog niet betaald is, want het is adat dat de vrouw hem na het huwelijk uit vrije verkiezing aan den man kwijtscheldt.

¹⁾ Omstreeks het midden der 19e eeuw en nog daarna bestond de *maskawin*, behalve uit 2 realen, 1 soekoe zilver [1 reaal = fl. 2.—, 1 soekoe = ½ reaal], uit een ontloken kokosnoot, een mat, lont, nl. een bundeltje stokjes uit *sintoeng* - de bloemscheede van de kokospalm, gesneden, een glas klapperolie, een zekere hoeveelheid alang-alang voor dakbedekking, een bosje sirihbladeren, kippen, eenden en rijst.

²⁾ Hier is bedoeld een regeling gebaseerd op de Mohammedaansche wet, dus de verandering door den overgang tot den Islām teweeggebracht.

³⁾ Vermoedelijk bedoeld het moskeepersoneel.

⁴⁾ *Tamblik* of *tamlík* - huisraad, verblijft bij echtscheiding aan de vrouw.

⁵⁾ De *'iddah* is de tijd na de ontbinding des huwelijks, binnen welken de vrouw niet mag hertrouwen. In het geval dat de Schrijver hier op het oog heeft, ontbinding des huwelijks door (1e of 2de) verstooting, is de man verplicht levensonderhoud gedurende de *'iddah*-periode te verstrekken. Volgens de Wet is de duur drie reinheidsperioden, volgens de adat 3 maanden en 10 dagen.

⁶⁾ Deze is bedoeld, er staat *kaoem*.

Oude, eerwaarde lieden plegen dit zoo te zeggen dat de vrouw den man van het betalen van den huwelijksschat vrijstelt, omdat de man haar geleidt, zelfs naar het water ¹⁾. Men pleegt vervolgens naar den Gouvernementsrechter te gaan, sommigen krijgen haar eisch toegewezen, anderen weer niet.

Dan bestaat er een zeer krachtige „adat” tusschen man en vrouw welke *doerijat* ²⁾ (elkaar liefhebben) wordt genoemd. De spreekwijze zegt: „Te water zijn zij één kolk, te lande zijn zij één kuil, zij staan „met hun leven voor hun liefde in ³⁾), hun ouders zijn voor hen nog „slechts soortgenooten”. Dit is niet dat men verliefd is op iemands
 68 uiterlijk of wenscht te paren, in waarheid zijn er velen die houw ende getrouw zijn aan een armen echtgenoot of een leelijke echtgenoot. Daarom gebruikt men, om zijn vrouw te verstooten, wel de volgende woorden, mondeling of schriftelijk, tot haar *wali* of tot haar zelve: „Wij zijn kort in den echt verbonden geweest, maar moge de familie- „verwantschap lang van duur zijn ⁴⁾, de liefde is ten einde”. Tot den *wali* zegt men wel: „Ik wensch bij deze uw kind of uw jongere zuster „Nji over te geven, haar bloed tot op den laatsten druppel, haar „hoofdhaar tot op het laatste haar, haar adem tot den laatsten tocht, „[voorts] het goede en slechte van haar, haar heil en onheil, haar „juistheden en feilen” ⁵⁾. Men voegt eraan toe — wat aan de kitab's is ontleend —: „en er valt één *tolak* [verstooting] op Nji”. Wie den Koran kan reciteeren ⁶⁾ voegt er nog aan toe, wanneer het in geschrifte geschiedt, met Arabische letters *talāk*, wanneer het mondeling plaats heeft, hetzelfde woord, goed uitgesproken ⁷⁾.

Dit is alles beveiliging tegen een [mogelijke, latere] ontkenning van den man dat hij het plan zou hebben gehad de verstooting te laten vallen [uit te spreken]. Volgens de oorspronkelijke adat meende

¹⁾ Soendaasch *ka tjai*, men gaat naar het water om te baden, voor huishoudelijke bezigheden, enz.

²⁾ Bet. „liefde”.

³⁾ Vrije vertaling van: *bela pati kana doerijat*.

⁴⁾ Slaat strikt genomen alleen op huwelijken tusschen bloedverwanten, wat inderdaad vaak voorkomt, maar ook zoo dat niet het geval is, wil men er mee zeggen: „Mogen wij met elkaar in goede verstandhouding blijven leven als „waren wij bloedverwanten”.

⁵⁾ Aldus worden de woorden: *ilang-along marga hinana*, opgevat. — Ik vermoed dat de geheele uitdrukking aan het Javaansch ontleend is en beteekent: Verdwenen en afgenomen mogen zijn haar wegen door de diepte, m.a.w. moge het haar verder goed gaan; *along* komt in het Jav. wb. s.v. *long* niet voor. Men kan ook denken aan herhaling met klinkerverandering van *ilang*.

⁶⁾ D.w.z. Arabisch schrift heeft leeren lezen en de uitspraak heeft geleerd.

⁷⁾ De Soendasche uitspraak is *tolak*, zie boven.

de man reeds gescheiden te zijn door het uitspreken der woorden: „Ik sta [mijn vrouw] af (ik geef haar over)“.

Het is de gewoonte *) bij het uit elkander gaan de goederen te beredderen.

*) **Noot.** De adat van het uiteengaan was deze: de man gaat heen, de vrouw blijft, want oorspronkelijk was het de man die kwam en de vrouw tot wie gekomen werd¹⁾. Maar het kwam ook voor dat de man reeds geruimen tijd met zijn vrouw naar zijn woning was verhuisd of dat zij tesamen er op uit waren getrokken; in dat geval gebeurde het vaak dat bij echtscheiding de vrouw heenging en de man bleef waar hij was.

[De te beredderen goederen zijn]: borden, schotels, *doelang's*²⁾, de *ascupan*³⁾, breekbare waar, matten en hoofdkussens, gewone kleeven, door de vrouw weggehaald en meegenomen; al zijn deze zaken door den man verworven, ze worden door den verstooter [den echtgenoot] aan haar afgestaan. Toen kwam de uitspraak van de kitab's dat *tamlik* = harde zaken, is⁴⁾.

Wanneer nu staaande huwelijk goederen gezamenderhand zijn verkregen⁵⁾ en daarvan wordt verdeeling gevraagd, dan pleegt die door minnelijke schikking verkregen te worden of zij geschiedt op den voet der godsdienstige wet: één derde voor de vrouw. Deze goederen plegen *kaja reudjeung* (*tjampoer kaja*) of *sarikat* genoemd te worden. Maar er bestaat geen adat volgens welke van tevoren daarover iets overeengekomen wordt, slechts wanneer beide partijen of één harer haar eigen *poesaka* [erf-]goederen terug willen hebben, plegen daar rechtsgeschillen van te komen.

69 't Komt ook voor dat er [vrouwen] zijn die de *tamlik* opvragen, de *kaoem* [d.w.z. de zg. priesterraad] velt dan vonnis dat het verstrekken

¹⁾ D.w.z. de man kwam bij de vrouw inwonen, vgl. *pamadjikan* - echtgenoot, van *madjik* - bij iemand inwonen, bij iemand intrekken.

²⁾ Houten presenteerblad met opstaanden rand, ook voor bereide rijst dienende.

³⁾ Kegelvormig, van bamboe gevlochten mandje, waarin de rijst wordt gaargestoomd, de Jav. *koekoesan*.

⁴⁾ Soendaasch *roepa teuas*, z.v.a. huisraad. Schr. bedoelt weder te zeggen dat na den overgang tot den Islam een bestaande adat naar de eischen der Mohamedaansche wet werd gefatsoeneerd.

⁵⁾ Toegelicht met den volgenden tusschenzin welke de werkverdeeling tusschen man en vrouw teekent: De man gaat naar de sawah, de vrouw brengt hem daar zijn eten, de man gaat te water, de vrouw blijft op het land; er is ook een spreekwijze die zegt: de man draagt aan een draagstok over den schouder, de vrouw draagt op het hoofd.

daarvan volgens de godsdienstige wet verplicht is en dat in de plaats daarvan de geldswaarde betaald moet worden, want de *tamlik* bestond oorspronkelijk uit de bovengenoemde goederen. Bij het rechtsgeschil wordt nooit onderzocht of de *tamlik* reeds in goederen is verstrekt, want al werd dat wel onderzocht, dan zou het toch niet tot een volgens de Gouvernementswetten rechtsgeldige beslissing kunnen voeren¹⁾.

Wat het levensonderhoud tijdens de *'iddah*-periode betreft, als hierover een klacht bij den [zg.] Priesterraad wordt ingediend, pleegt de aanklaagster deze beslissing te krijgen: Het verstrekken hiervan is verplicht; hierbij wordt geschat wat volgens haar stand behoorlijk is²⁾ en met inachtneming van het plaatselijk gebruik ten aanzien van den duur van de *'iddah* in Prijangan en elders.

Onder de geschillen over gezamender hand verworven goederen zijn er die voortspruiten uit de omstandigheid dat men uiteengaat [chtscheiding], anderen ontstaan omdat men van gedachten veranderd is, hetzij man of vrouw, vreezende dat deze goederen door één van beiden zullen worden opgemaakt. 't Komt veel voor dat men ze ondershands in der minne verdeelt en dan aan den *panghoeloe* bevestiging verzoekt, tot twee, drie keer toe, maar het huwelijksleven gaat door.

Deze beschrijving van het huwelijk betreft een deftige trouwerij³⁾. Wanneer er vervolgens na 4, 5 etmalen reeds klaarheid is dat de consummatie heeft plaats gehad⁴⁾ en de bruid niet langer maagd is, dat, volgens door een andere vrouw ingewonnen informatie, man en vrouw hebben bekend dat zij maagd is bevonden, dan richten de ouders een heilmaaltijd aan, de plicht daartoe rust op de ouders des mans, het geschiedt ook wel met steun van de ouders der vrouw. Deze heilmaaltijd heet *salametan noembas* en bestaat uit met kip gevulde *toempeng's*⁵⁾, zooveel als noodig is om de wat oudere vrouwen, niet te vergeten die aan het *ngenjeuk seureuh*⁶⁾ hebben deel-

¹⁾ Dit ziet op de zg. executoir verklaring van den Landraad. Vgl. het boven blz. 93 over de invordering in rechte van den huwelijksschat gezegde.

²⁾ Soendaasch *naksir kapantēsannana bangsa*; dit is in het kort gezegd wat de Wet voorschrijft: voedsel en kleeding volgens stand en gegoedheid des mans, huisvesting c.q. bediening volgens stand der vrouw, beiden rekening houdende met plaatselijke gebruiken.

³⁾ Vrij voor: *kawin gēde*.

⁴⁾ Soendaasch *geus hade* lett. al goed, van een huwelijk gezegd beteekent het zonder meer dat het feitelijk is voltrokken.

⁵⁾ Soendaasch *toempeng* - rijst in suikerbroodvorm, zij is op speciale wijze bereid, zie hiervoor het Wb.

⁶⁾ Boven blz. 79 v.v.

genomen, aan den disch te scharen en om aan de genooden die niet gekomen zijn, toegezonden te worden. De bijspijsen omvatten niet veel vleesch, maar noodzakelijk zijn wrange spijsen, sambël gemaakt van wrange zaken, topblaadjes, rauwe moeskruiden en bladeren, alles wat maar wrang is. Als vleeschsoort behoort er vast *bakakak*¹⁾ van kip bij. Oude, eerwaarde lieden zeggen in beeldspraak: „Het *noembas* moet door middel van met kip gevulde *toempëng*'s geschieden”²⁾. Vóór er een *doa* over uitgesproken is, mag *de bakakak* niet uit elkaar genomen worden, zij is ten teken dat degene die *ge-toembas-t* is, gezond is en dat hetgeen *ge-toembas-t* moest worden (haar maagdom) is aangetroffen.

Deze heilmaaltijd is een glorie voor de ouders van den man, nl
70 dat zij een zoon hebben wiens man-zijn voortgang heeft gehad (niet impotent), voor de ouders der bruid is het een glorie dat zij een dochter hebben voor wie zij goed gewaakt hebben, dat het met hun dochter tot zoover wel is gegaan en dat zij een vrouw is geworden die door haar echtgenoot maagd³⁾ is bevonden. Bij den adel en vermogende lieden legden in den ouden tijd de ouders des mans terstond openlijk getuigenis hunner gevoelens af door een paard of een buffel of juweelen en kostbaarheden te geven, *panoembas*⁴⁾ genaamd. Men gebruikt thans een ander woord, het is de gewoonte dat het jonge paar na het *noembas* bij de ouderen rondgaat om hun eerbiedig hulde te brengen, in de eerste plaats aan den vader van den man. Huiswaarts keerende krijgen zij een geschenk op de wijze als boven vermeld, welke *pamoelang moendjoengan*⁵⁾ wordt genoemd. Ook andere familieleden geven geschenken naar betaamt. Bij de ouders van den man wordt vijf of zeven etmalen gelogeerd, daar wordt een kostelijke heilmaaltijd voor het paar aangericht, waartoe de ouders der vrouw en verwanten genoodigd worden.

Er bestaat nog een andere, van de Javanen afkomstige adat die

¹⁾ Boven blz. 32.

²⁾ Hierbij te denken aan het Javaansch dat *toembas* als Kr. van „koopen” gebruikt.

³⁾ Soendaasch *parawanna* (*landjanna*, *tjavenena*), synoniemen.

⁴⁾ Niet koopsom; zooals hier blijkt is de eigenlijke beteekenis van *noembas* „iemand een tegengave bieden”, *panoembas* - tegengave, te vergelijken met de Germaansche morgengave. Vgl. Bat. *panoembas* - wat men als vergelding ten geschenke geeft, *E g g i n k*, Angkola- en Mandailing - Bataksch - Nederlandsch Woordenboek s.v. *toembas* (Verh. Bat. Gen. LXXII 5).

⁵⁾ = Wat men geeft ter beantwoording der eerbiedige huldebetuiging.

hetzelfde voorkomen heeft, maar *ngoendoeh mantoe*¹⁾ genaamd wordt; hierbij is het niet de schoonzoon die eerbiedig hulde brengt.

Daarna blijft in het Soendaasch [de naam] *panganten*²⁾ [in gebruik] zoolang men er niet genoeg van heeft en zoolang den man nog niet wordt aangezegd aan de verplichte diensten deel te nemen [b.v. één maand], vervolgens zijn zij vast gevestigd bij den vader der vrouw totdat zij op zichzelf gaan wonen. Dit is anders bij de Javanen, waar het paar den naam³⁾ *panganten* blijft dragen tot zij een kind hebben.

Vervolgens leert de man te leven van een beroep, waarvan de grondbeginselen hem door zijn schoonvader geleerd worden, is deze handelaar, dan neemt hij aan den handel deel, is deze landbouwer, dan oefent de schoonzoon het landbouwbedrijf met hem uit⁴⁾.

^{*)} **Noot.** Vóór hij andere wegen inslaat, moet de schoonzoon geheel de aanwijzingen van zijn schoonvader [of: schoonouders] opvolgen en wanneer dat zoo in te richten is, zijn inkomsten verkrijgen uit grond die tot onderhoud [van zijn gezin] te zijner beschikking is gesteld⁴⁾.

Voorts zullen wanneer de vrouw of de man beiden, goederen of geld van vóór hun huwelijk bezittende, deze bij hun huwelijk vermengen⁵⁾, in verloop van jaren deze toenemen, vooral wanneer zij worden omgezet⁶⁾.

Wanneer beiden komen te overlijden of één hunner overlijdt, dan worden deze [goederen] een bron van ruzie en twist⁷⁾, er wordt dan gevraagd eerst de ten huwelijk aangebrachte goederen⁸⁾ uit den boedel te lichten, pas daarna is het goed de erfenis aan de erfgenamen van de(n) overledene⁹⁾ toe te scheiden. Dit geschiedt alleen wanneer de stand der erfgenamen niet veranderd is, maar dat is

¹⁾ Soendaasch *ngoendoeh mantoe* - een schoondochter, nog bruid zijnde, van haar bruidegom vergezeld ten hunnent feestelijk ontvangen, van de ouders des bruidegoms gezegd, wanneer deze op den dag des huwelijks zijn bruid 's avonds ten huize zijner ouders ontmoet hebbende haar . . . naar het huis zijner ouders in staatsie vergezelt, Jav. wb. s.v. *oendoeh*. — Bij de Soendaneezen heeft deze plechtigheid eenige dagen na de huwelijkssluiting plaats.

²⁾ Bruidspaar, de naam geldt van bruid en bruidegom.

³⁾ Er staat *pangkat* - rang.

⁴⁾ Zie nog toevoegsel K aan het einde van dit boek.

⁵⁾ D.w.z. niet elk zijn (of haar) goederen afzonderlijk beheert.

⁶⁾ Soendaasch *robah roepa*, lett. van voorkomen veranderen.

⁷⁾ In verband met wat later gezegd wordt over minnelijke schikking za* men hier bij moeten denken „soms tijds”.

⁸⁾ Soendaasch *banda asal* (*banda kawin*), synoniemen.

⁹⁾ Hier genoemd *majit panganten*.

zelden het geval ¹⁾). Alle inkomsten van bovengenoemde [d.z. de door partijen ten huwelijk aangebrachte] goederen heeten *sarikat* of *tjam-poer kaja* ²⁾), er wordt niets omtrent overeengekomen, het geschiedt eenvoudig volgens de adat. Alvorens een erfenis onder de erfgenamen te verdeelen wordt eerst het aandeel in het *sarikat*-goed [dat den overledene aankwam], daarvan afgenomen [en bij de erfenis gevoegd]. Was de overledene de echtgenoot dan wordt eerst $\frac{1}{3}$ uit [de *sarikat*-goederen] genomen [en bij de overige goederen van den overledene gevoegd] en eerst dan heeft de verdeling onder de erfgenamen plaats. Wanneer de overledene de man was, wordt er nog verder gekort, ten eerste worden de goederen waarvan vaststaat dat zij bij de vrouw in gebruik zijn zooals kleedingstukken, borden, schotels, juweelen en kostbaarheden het eigendom van de vrouw en [ten tweede] verzoekt zij den huwelijksschat af te houden wanneer deze nog niet betaald is ³⁾). Dit alles komt in de meeste gevallen in orde bij minnelijke schikking op den voet der adat, niet bij rechterlijke uitspraak ⁴⁾).

- 71 Deze huwelijksgebruiken van dusdanige lengte worden alleen in practijk gebracht, zooveel omslag en zoo groote kosten als behoorlijk worden geacht, worden alleen gemaakt voor het uithuwelijken van een jonkman met een jonge dochter of als een jonge dochter een weduwnaar huwt ⁵⁾). Buiten deze gevallen, dus als een weduwe een weduwnaar huwt of een jonkman een weduwe en van zelf bij arme lieden die niet bij machte zijn bezwaarlijke adatbepalingen na te komen, gaat het gemakkelijker toe; alles bestaat dan hieruit dat bij de menschen uit de buurt ⁶⁾) eenigermate bekend wordt dat er een

¹⁾ De beteekenis van dezen zin is onzeker, omdat niet duidelijk is wat de Schr. met *pangkatna ahli waris*, hier met „stand der erfgenamen” vertaald, bedoelt. Misschien wil hij zeggen dat de erfgenamen nog dezelfde zijn als toen het huwelijk gesloten werd. Immers kinderen zouden wijziging in de verdeling der erfenis brengen.

²⁾ Zij vallen dus in de gemeenschap.

³⁾ Zie echter boven blz. 93.

⁴⁾ Schr. stelt tegenover elkaar: *mënoeroet* (een Maleiisme) *adat* en *mënoeroet pangadilan*. Hij neemt dus aan dat de rechtspraak geen rekening houdt, of liever in zijn dagen hield, met de adat.

⁵⁾ Er staat: *meunangkeun* - verwerft, verkrijgt.

⁶⁾ *sasama* = gelijke, hier wel bedoeld: menschen die in dezelfde omstandigheden leven, uit de buurt. — Opmerkelijk is dat het houden van den gemeenschappelijken maaltijd (met de aan elkaar gebonden sirih) als een huwelijks-sluiting naast en gelijk aan de huwelijks-sluiting in de moskee beschouwd wordt. Er staat: *karwin njalamëtkéun, karwin ka masigit*.

heilmaaltijd voor het huwelijk gehouden zal worden en dat er een huwelijk in de moskee gesloten wordt. Bij uithuwelijking voor de eerste maal is het allernoodzakelijkste: het aanbieden van sirih en toebehooren [aan de gasten], het stukmaken van een ei en van een waterkoelkruik op de *taweuran*; voorts moet de bruid worden gekapt [met haarwrong], haar wenkbrauwen moeten worden bijgeschoren, zij moet worden geblanket en in nieuwe kleeven gedost. De bruidegom krijgt andere kleeven aan, de adat is dat de vrouw wisselkleeven ontvangt van de ouders des mans en de man van de ouders der vrouw.

Zoo handelen ook degenen die bijdragen schenken, de verwanten van den man verschaffen andere kleeven aan de bruid, de verwanten der vrouw verschaffen andere kleeven aan den bruidegom. Evenzoo worden ten aanzien van het *noembas*¹⁾ en het eerbiedig hulde brengen door het bruidspaar aan den vader van den bruidegom zoo goed als het gaat de beleefdheidsvormen als ten plattenlande gebruikelijk in acht genomen om niet een voorwerp van spot te worden.

72 't Allergemakkelijkst maakt men het zich met een huwelijk met een *səlir*²⁾ of wanneer een trekker ver van zijn heem trouwt of bij een huwelijk voor de leus, bv. een huwelijk wanneer de vrouw reeds zwanger is of een huwelijk ter voorkoming van *karoenghal*³⁾ omdat de man een jongere broer of zuster heeft die men wil uithuwen of een afgedwongen huwelijk waarbij de vrouw de belofte van te huwen [van den man] heeft afgedwongen al is zij niet zwanger, maar omdat zij reeds te lang verloofd zijn⁴⁾; in alle deze gevallen maakt men het zich gemakkelijk omdat men het desagezegde in vervulling wil doen gaan: „Als er maar een huwelijk gesloten wordt, het doet er „niet toe of men 's avonds trouwt en den volgenden morgen scheidt”. Daar komt nu van wege den godsdienst een tusschenhuwelijk [als nieuwe instelling] bij, [aldus geheeten] omdat de vrouw, reeds drie-maal door den man verstooten zijnde, niet met haar gescheiden echtgenoot kan hertrouwen tenzij zij eerst met een ander gehuwd geweest zij en er vleeschelijke gemeenschap plaats hebbe gehad⁵⁾; [trouwen

¹⁾ Boven blz. 97.

²⁾ Soendaasch *bangsa səliran*, bv. een adellijk heer die er een niet-ebenbürtige vrouw bijneemt, ook wel, die ongetrouwd zijnde, zoo iemand huwt doch haar op den achtergrond houdt e.d.

³⁾ Gepasseerd door het huwelijk van een jonger broer of zuster, van een ouderen broer of zuster gezegd, zie blz. 72 (Hoofdstuk 5 slot).

⁴⁾ Soendaasch *babakalan* (*papatjangan*), synoniemen.

⁵⁾ Schr. gebruikt hier de Arabische woorden *doechoel* (*djima*), *Ar.* *doechoel*

nu de echtelingen na zoon tusschenhuwelijk weder met elkaar] dan geschiedt dat in alle stilte omdat men het geheim wenscht te houden. En het huwelijk van een prijaji met een *sēlir* van eenvoudige geboorte gaat nooit met feestelijkheden gepaard omdat het geheim gehouden wordt. Nadat een definitief ¹⁾ huwelijk gesloten is tusschen lieden van gelijken leeftijd, is het volstrekt noodzakelijk de adat te volgen, dan pas is het huwelijk voorspoedig; het moet in harmonie zijn met *tjari*, *tjiri*, de spreekwijze zegt: *tjiri saboemi tjara sadesa* ²⁾. Daar komen deze grondregelen bij: men is eerbied verschuldigd aan den vorst, aan zijn leeraar, aan zijn ouders, zijn schoonouders en aan zijn oudsten broer. Daar komt verder een adat ³⁾ bij, neergelegd in een uit de Java-landen afkomstige spreekwijze: „*wong toewa kang ngawiti, wong anom darma [ng]lakoni*” ⁴⁾.

Deze jonggehuwden nu die vroeger door hun moeders onder het hart zijn gedragen, voor wier moeders door hun grootvaders een heilmaaltijd is gehouden ⁵⁾, beleven thans zelf de ouderlijke verplichtingen in zake besnijdenis en huwelijk, baring en zwangerschap, den cirkel rond. Er komt nu een ander hoofdstuk.

HOOFDSTUK VII.

Landbouwgebruiken in Prijangan.

Het is de gewoonte der menschen in Prijangan en elders hun verstand en begrip, hun krachten en vermogens, inzonderheid in den landbouw, zooveel mogelijk in te spannen ter waring van lijf en waarde en van de goederen welke het leven veraangenamen. Zaken welke het adat is als oorzaken dat men iets aangenaams heeft onder-

= geoorloofde, vleeschelijk gemeenschap, Ar. *djima'* - bijslaap, — In werkelijkheid is zoon tusschenhuwelijk vaak een schijnhuwelijk.

¹⁾ Soendaasch *anoe tētēp*, vermoedelijk bedoeld een normaal, ernstig huwelijk met de gedachte dat het lang moge duren.

²⁾ Vrij vertaald: 's lands wijz' 's lands eer.

³⁾ Soendaasch *adat istiadat anoe moepakat* - een adat die door consensus tot zoodanig gemaakt is. — Eigenlijk is dit een in een spreuk neergelegde levenswaarheid.

⁴⁾ Vrij vertaald: De jongeren voeren slechts uit wat de hand der ouderen begon.

⁵⁾ Wegens het feit dat hun dochter zwanger was, zie boven blz. 12.

vonden, te erkennen, als Heer of Godheid te beschouwen*) en ootmoedig te vereeren, [worden in de volgende alinea genoemd].

*) **Noot.** Bij *mangerankeun* - als Heer of Godheid beschouwen, van *pangeran* - heer, god, teekent de Schr. aan: In hun binnenste beschouwen en eeren [de menschen] als godheden allen en alles wat meehelpt tot hun heil, maar zij weten niet hoe een en ander er uitziet, [zij doen dat] slechts uit eigen geloof en meening, alleen wat de eraan te geven namen betreft, volgen zij de hun door de uitleggers te geven aanwijzingen; de geboden en verboden ¹⁾ [dier machten] worden hun door de uitleggers stellig verhaald. Maar omdat zij erin gelooven en ze hebben ervaren, leggen zij, zonder er verder van te weten en zonder nader onderzoek de bevelen [dier machten] zooveel mogelijk ten uitvoer en vermijden zij zooveel mogelijk de [van haar uitgaande] ontzeggingen en verboden ²⁾. Vandaar de Soendasche spreekwijze: „Als men naar het „uiterlijk voordeel heeft maar innerlijk verongelukt, dan is het al „voor niets”; men bedoelt daarmee te zeggen dat iemand in het ongeluk is gestort door den toorn dergenen die hij ootmoedig vereerde; het is dan ook adat te meenen dat alle rampen en onaangenaamheden [?] ³⁾ die men heeft waargenomen, stellig vergeldingen zijn voor begane zonden van dengene die in het ongeluk is gestort omdat hij den toorn der *lalēmboet* [geesten] op zich heeft geladen.

- 73 [Zulke als Heer beschouwde zaken enz.] zijn bv. hoog geboomte, waterwellen, steenen die door de menschen nog onaangeroerd zijn gelaten, begraafplaatsen uit den ouden tijd waaraan vele verhalen van wonderkracht verbonden zijn, zóó dat men er stellig door geraakt wordt ⁴⁾ of dat er heiligen begraven liggen van wie vaststaat dat er groot, wonderkrachtig vermogen van hen uitgaat; plaatsen waar water uit de leiding naar de sawah wordt afgetapt en waterbronnen waarvan gebleken is dat zij voldoende water geven, arenpalmen waarvan men bevonden heeft dat zij suiker leveren. Welnu, om dat alles vereert men de verwekkers (hoeders) daarvan, nl. derzelver *lalēmbat-lēlēmboet* [geesten] en is men bedacht voor al wat [een mensch]

¹⁾ Soendaasch *tjégahan* - wat ontzegd is.

²⁾ I.e. *larangan*.

³⁾ Soendaasch *tidarēsa*; de gewone beteekenis van *katidarēsa* is in het Soendaasch: in verdenking gebracht.

⁴⁾ Soendaasch *kabadi* - door ziekte of ramp getroffen.

in het ongeluk kan storten, booze geesten¹⁾ en voor het met magische middelen lagen leggen²⁾ door *lëlëmbat-lëlëmbœt* [geesten]³⁾.

Dit is het hoofdstuk over den landbouw. In den beginne leefden de bewoners van Prijangan van den landbouw⁴⁾.

*) **Noot.** Het woord *tani* wordt naar Soendaasch gebruik gezegd van hen die hun levensonderhoud van den landbouw, het bewerken van den grond verkrijgen. Zelfs niet-landbouwers geven voor landbouwers te zijn, bv. losse koelies wier kostwinning hen er niet toe brengt dat zij een behagelijk leven kunnen leiden zullen, als men hun terloops vraagt: „Waarvan leeft gij?” antwoorden: „Van den landbouw”. Maar de oorspronkelijke landbouw in de Soendalanden welke tevens een geloof is⁴⁾, dat is alleen het planten van rijst, op sawahs, op *hoema's*⁵⁾, omdat men van gevoelen is dat men de opbrengst daarvan zelf opeet zonder eerst verkocht en gekocht te hebben, anders dan met den landbouw bestaande uit aanplantingen van pisang, suikerriet, allerlei vruchten, tweede gewassen, dat alles komt erbij, dat is waar, maar het is niet de oorspronkelijke landbouw.

[Dat de bewoners van Prijangan van den landbouw leven], wil zeggen [dat zij leven] van wat de grond voortbrengt, niet alleen mannen maar ook vrouwen nemen er bijna in gelijke mate aan deel: de man patjoelt, de vrouw plant de padi, de man wiedt⁶⁾, zij wiedt de sawah⁷⁾, de man draagt en bosselt [de geoogste padi], zij snijdt op de geoogst wordende sawah de aren met het rijstmesje af, enz. Het is geen adat van oudsher om winst te bejagen met handel of door rond te reizen met negotie, vandaar de spreekwijze: „*noe tani kari mockti*, „*noe dagang kari hoetang* [den landbouwer blijft een rijk bestaan, de handelaar eindigt met schulden]⁸⁾. Maar den landbouwer is het
74 er ook om te doen in zijn voeding en kleeding ruim te voorzien. Geen

¹⁾ Soendaasch *doeroewiksa*.

²⁾ Soendaasch *wisaja*.

³⁾ Soendaasch *lëlëmbat-lëlëmbœt* en *lalëmbat-lalëmbœt* hier als synoniemen gebruikt.

⁴⁾ Soendaasch *anoe tēroes djeung kapërtjajaan*. — Schr. bedoelt hier waarschijnlijk te zeggen dat de godsdienstige gebruiken in den landbouw aan de rijstcultuur zijn verbonden.

⁵⁾ Droog rijstveld op een lichte in het bosch.

⁶⁾ Soendaasch *ngored* - wieden in het algemeen, met wiedijzer of ander werktuig. Hier valt buiten:

⁷⁾ Soendaasch *ngarambet* - wieden van de sawah met de handen, wat uitsluitend door vrouwen geschiedt.

⁸⁾ Men voegt hier nog wel aan toe: „*noe djëněng kari adigoeng*” [den ambtenaar blijft hoogmoed].

voeding ligt dicht bij de hand dan een sawah of een hoema te bouwen; wat hij najaagt is dat wellicht op hem de spreekwijze toepasselijk zal zijn: „Hij is een man wiens rijstschuren uitpuilen, hij heeft „veel geld, veel kleefrijst en veel ducaten”¹⁾.

Daarom gelooft men zeer sterk dat een bron of een *hoeloe-wotan**) [plaats waar het bevoeiingswater voor de sawah uit de leiding wordt afgetapt] of *soengapan* [plaats waar het water op de sawah komt], vooral als de bron onder een grooten boom gelegen is of, wat de leiding betreft, van een begraafplaats komt, dat zij stellig een plaatselijk eigenaar hebben²⁾ die de middelen tot afweer van gevaar creëert en het voordeel dat zij ervan hebben, te voorschijn brengt. En daarom is het, als men met den landbouw een aanvang maakt, als men een stuk grond tot sawah ontgint of de landbouwwerkzaamheden begint, voor hoog en laag een noodzakelijkheid een bijeenkomst te houden waar gegeten wordt. Dit kan zich in twee vormen voordoen: Gaat men alleen te werk, dan houdt men een heilmaaltijd [voor de geesten der aftappingsplaats] in eigen huis. — Geschiedt het in samenwerking met anderen**) die water van dezelfde aftapping betrekken, dan worden de spijsen in optocht naar de *hoeloe-wotan* gebracht, wordt er daar een *doa* over uitgesproken en den heilmaaltijd opgedragen aan den Heer der plaats, aan den eersten ontginster³⁾ en aan eigen voorouders.⁴⁾

*) **Noot.** Bij het woord *hoeloe-wotan* teekent Schrijver het volgende aan: *Hoeloe-wotan* = *sirah solokan* [hoofd van de leiding] bevat stellig het woord *hoeloe* [hoofd] waarvan het fijne woord *sirah* is; dat er een woord *sirah tjai* [= bron] bestaat, komt hiervandaan dat het water met een liggend mensch vergeleken wordt, want men pleegt te zeggen: „Waarheen heeft de rivier haar voeteinde? (waarheen vloeit zij? Het „woord „hoeloe” is weer veranderd in „oeloe” [ten rechte de Javaansche vorm], vandaar dat er van vroeger af een ambt „mantri oeloe” was⁵⁾. Vervolgens is men dat woord gaan gebruiken in de beteekenis:

¹⁾ In het Soendaasch zoo gezegd om het klankspel: *boentjir leuit gēde doewit, loba kētan loba kēton*; bedoeld is: veel rijst en geld, of, nog ruimer: rijk aan alles wat hij noodig heeft.

²⁾ D.w.z. een geest die daar woont.

³⁾ *noe asal njēkēl bakal anoe njoesoek ngabēdah didinja*, d.i. de man die oorspronkelijk den tot landbouwgrond te ontginnen grond in bezit nam en de noodige leidingen groef om er een sawah van te maken en mee te bevoeien.

⁴⁾ De constructie van dezen zin is duidelijkheidshalve gewijzigd.

⁵⁾ I. *mantri oeloe-oeloe*; dit is de door het Gouvernement aan dezen beambte gegeven benaming en niet-Soendaasch.

voorganger in slechte daden, iemand die anderen meesleept, hij heet *oeloen oeloen*¹⁾. Bovendien is het woord *hoeloewotan* als *sindir*²⁾ in gebruik voor alles wat grondslag is.

****)** Noot. Bij den gemeenschappelijk bij de *hoeloewotan* gebruikten maaltijd teekent Schr. het volgende aan: De gezamenlijke bijeenkomst wordt bijna elk jaar gehouden, anders als de *salametan boemi* genaamde of de heilmaaltijd ter zuivering³⁾ van de *hoeloewotan*, voor dezen moet er een reden bestaan, bv. dat de aftapping niet voldoende water geeft of omdat men gaat ontginnen, een leiding graven, een kunstmatig meer aanleggen, op plaatsen die heilig en verboden zijn⁴⁾, alsdan is het noodzakelijk een bijeenkomst te houden. En er is een deskundige bij⁵⁾ die een *radjah*⁶⁾ prevelt, een *doa* opzegt en begraaft wat het gebruik vereischt, nl. den kop van een zwarte geit of zelfs een buffelkop, hij doet dit in eigen persoon; het in den grond steken van allerlei planten, het merken met merkteekens⁷⁾, het branden van benzoë behooren ook tot het werk van den deskundige.

Vrome lieden dragen hun heilmaaltijd bovendien op aan alle geloovigen en aan alle heiligen, zij voegen daarbij den eersten *pandita* die rijk was, vorst der *siloeman-silēman*, den profeet Salomo⁸⁾.

- 75 Daarom zijn de meeste *toempěng's* [rijstkegels] met *waloch* [pompoen, kalēbas, verschillende soorten] gevuld. Naar het heet waren de *waloch's* oorspronkelijk de kiezen van den profeet Salomo. De bijspijsen van de rijst bestaan uit allerlei gewassen en blaren, de opdracht geschiedt aan den profeet Salomo, er wordt de *doa salamēt* bij gebeden of de *toelak bala* [d.i. afweer van gevaar], de *poetěr boemi*, de *naktoc dinoer* of de *Allah hoemma woedjoed Měkah*, welke *doa* degeen die het gebed doet, maar kent. Wanneer het een met anderen tesamen gehouden heilmaaltijd betreft, gaat men nadat er gebeden is, uiteen en neemt ieder het zijne weder mee naar huis en daar zit men dan in een kring aan met kinderen en kindskinderen.

¹⁾ I. *oelon-oelon*, een Javanisme.

²⁾ I.c. met „beeld” te vertalen.

³⁾ Soendaasch *ngaroewat*.

⁴⁾ Soendaasch *sangēt* - bezet met machten die den mensch kwaad kunnen doen.

⁵⁾ Soendaasch *malim* Ar., zijn gewone, Soendasche naam is *wali pochoen*.

⁶⁾ Vgl. boven blz. 41 noot 3.

⁷⁾ Hierbij te denken aan het plaatsen van bepaalde bladeren e.d. op diverse plaatsen vóór den aanvang van verschillende werkzaamheden e.d.

⁸⁾ Soendaasch *pandita* - wijze; *siloeman* - *silēman* - soort geesten. Men ziet hier duidelijk den Mohammedaanschen inslag op een pre-islamisch stamien.

Worden de maaltijden bij ieder aan huis gehouden, dan moet er van tevoren met degenen die uit dezelfde aftapping van water worden voorzien, overleg zijn gepleegd; de tijd waarop het sterrenbeeld *goeroe desa* neerdaalt, moet berekend zijn¹⁾, eerst dan zal men met de landbouwwerkzaamheden een begin maken; ook al betreft het iemand die in een verre kampoeng thuis behoort en alleen ter plaatse komt om zijn sawah te bewerken, wanneer de belanghebbenden reeds tot overeenstemming zijn gekomen, wordt hij door het dorps hoofd gedwongen zich te voegen naar de anderen. Men begint met het schieten der waterlopen, de wallen der waterleidingen worden in orde gemaakt, de dijken versterkt²⁾).

*) **Noot.** In de Soendalanden is het een bij het benoemen van een kampoeng onvermijdelijk gebruik naar een zichtbare reden [om die kampoeng aldus te noemen] te zoeken, bv. een afdamming, een waterverdeeling, een *děrmaga*²⁾, een waterkeering, een waterleiding, een bedijking. De kampoeng wordt dan voor een deel daarnaar genoemd [bv. met toevoeging „noord“, „zuid“, enz.], de menschen die zich op zoon plaats gaan vestigen, hebben nooit moeite met het maken van een naam; dat geschiedt naar het den naamgever lust. Slechts de adel of de taalkenners volgen het gebruik aan een plaats een naam te geven die met hun gedachten overeenstemt, zooals plaatsnamen met *-sari* of anderszins. Zelfs *pasantren's* moeten een naam hebben die niet aan een uiterlijke omstandigheid ontleend is, want [de tegenwoordige adat] verschilt met de adat van den ouden tijd [toen men dit wel deed], bv. de stad Bandoeng heet zoo omdat er vele *běndoengan's*³⁾ zijn, in die mate dat er zelfs een Goenoeng [Tangkoeban] Parahoe is, ten gebruike bij de *běndoengan*⁴⁾. De stad Garoet heet

¹⁾ Soendaasch *toeroen*; misschien is bedoeld de tijd van den landbouwkalender, waarin dit sterrenbeeld, de gordel van Orion, 's morgens vroeg waargenomen, onder de Westerkim verdwijnt.

²⁾ Er staat: *tanggoelan děrmaga (dawoecan)*. — *tanggoelan* is dijk, waterkeering, ook: dam in een rivier bij wijze van stuw; *děrmaga* is de aarden ophooging van het terrein tusschen twee hoogere punten waarover het water van het eene hoge punt naar het andere, als door een aquaduct, geleid wordt; *dawoecan* is afdamming van een rivier ter plaatse waar water in een leiding geleid wordt.

³⁾ = dam, stuw in een rivier; dit is echter een ander woord dan *bandoeng*.

⁴⁾ Soendaasch *pakeun di bēndoengan*. — Schr. doelt hier op het verhaal van het leggen van een dam rondom de tegenwoordige Bandoeng-vlakte — waardoor deze in een meer herschapen zou worden — alsmede het vervaardigen van een prauw, bestemd om op het meer te spelevaren.

zoo omdat er helder water is dat van onder een *garoet*-plant¹⁾ opwelt. [of: opwelde?].

[Na het versterken der dijken volgt nog:] het maken van vertakkingen uit de waterleidingen, het in orde maken der waterverdeelingen over de sawahvakken zóó dat allen ongeveer evenveel krijgen tot aan de vakken die het verst van de aftapping gelegen zijn (het uiterste punt van het sawahcomplex) welke niet rechtstreeks water uit de leiding ontvangen, toe; vervolgens worden de *kakalen's* (d.w.z. kleine waterleidingen tusschen sawahvakken) in orde gebracht. Wanneer naar schatting de waterverdeling gelijkmatig geregeld is, men met allen die [in hetzelfde complex] een stuk grond bewerken heeft overlegd en tot een resultaat is gekomen, de buffels reeds uit het gebergte naar beneden zijn gekomen²⁾ en ieder de zijne heeft, vangt men met de eerste grondbewerking aan, men pleegt den tijd waarop dit geschiedt den *oesoem njamboet* te noemen. Alsdan treden alle verboden voor den landman in werking. Buiten en behalve het grove
76 werk, zooals: het zorgen voor zijn patjoel, zijn ploeg, zijn egge, het buffeljuk, de *sawēd* en de *gondali*³⁾, de ploegstaart, den ploegboom, al is het waar dat landbouwers dit gerei gewoonlijk met zorg bewaren en in hooge eere houden, zal de landman niet nalaten goddelijke eer te bewijzen aan alles wat zijn bedrijf kan doen gedijen⁴⁾.

Vervolgens gaat hij zijn vereering brengen⁵⁾ op de plaatsen waar de anderen heen plegen te gaan en waarvan deze den invloed hebben ondervonden, zooals: wateren welke *tjikahoeripan* [= levenswater] genoemd plegen te worden of *kaboejoetan's* [= heiligdommen uit ouden tijd], vermaard om den ervan onderganen invloed, dan wel begraafplaatsen vermaard om de lieden die er begraven liggen en tijdens hun leven groote, vooraanstaande figuren op het gebied van den landbouw zijn geweest, dezulken als men *malim*⁶⁾ noemt, met

¹⁾ Er bestaan meerdere planten die den naam *garoet* dragen, onzeker welke bedoeld wordt.

²⁾ Bij gebrek aan weidegrond zendt men de buffels uit de vlakte naar hooger gelegen streken, wanneer zij voor den veldarbeid niet meer noodig zijn.

³⁾ Soendaasch *sawēd* - band van leder of rotan waarmee het juk aan den hals van den buffel bevestigd wordt; *gondali* - de houten pinnen waaraan de *sawēd* hangt, twee aan elk juk.

⁴⁾ Hierbij te denken aan het niet-grove werk zooals het bezoeken van graven, het ondernemen van tochten naar plaatsen van vereering in de bergen, het brengen van bezoeken aan *doekoen's*, wat geschiedt buiten den tijd van het *njamboet sawah* of dan zelfs als verboden wordt beschouwd.

⁵⁾ Soendaasch *poepoedja poepoendjoeng*, synoniemen.

⁶⁾ Soendaasch *malim* is benaming voor een deskundige op allerlei gebied.

bizondere kracht begaafd ter zake van den aanleg van kunstmatige meren en het ontginnen van sawahs, waarvan de blijken nog aanwezig zijn in den vorm van vele meren en leidingen; (wanneer een meer niet door menschenhand is gemaakt, zooals wanneer door aardstorting een afdamming is ontstaan [die van boven komend water tegenhoudt zoodat zich een meer vormt], dan heet het *sitochijang*¹⁾).

Thuisgekomen van een tocht, vooral wanneer een plaats van vereering is bezocht, kan het zijn dat de landman of zijn vrouw een teeken of ingeving ontvangt²⁾ waarin hem kenbaar wordt gemaakt dat iemand op zich neemt te zorgen dat het hem wel zal gaan. Anderen ontvangen een teeken³⁾ dat het hun wel zal gaan, bv. terwijl men zijn vereering brengt, krijgt men regen, een teeken dat de aanplant water zal krijgen. Ander voorbeeld: Zij die erin slagen een steen op te heffen⁴⁾ of wat ook maar een aanwijzing is.

*) **Noot.** Soendaasch *mangkon*, *ngadjoengdjoengkeun*. Hierbij teekent Schr. het volgende aan: *mangkon* is een fijn woord [voor *ngadjoengdjoengkeun*] en wordt gebruikt om dengene van wien het teeken is, te eeren. Bv. In Dajeuhmanggoeng [boven Garoet?] is het graf van Përboe Pantën Raman Dewa sasmita Islam përkosa. Op diens graf was een lange steen welke voor degenen die hun vereering kwamen brengen diende om aan de zwaarte van den steen een antwoord te verzoeken [d.w.z. kon men den steen opheffen, dan zou het gevraagde toegestaan worden en omgekeerd]. Maar in de jaren 1880—1885 was er onrust in het land door Bantën. Die steen en andere zaken, alles wat *panajogjaan* [zie boven] placht te zijn, werden door het Bestuur weggedaan ingevolge de meening van den heer K. F. Holle en de overwegingen van het Inlandsch Bestuur.

[Na „wat ook maar een aanwijzing is” vervolgt de tekst:] [bv.] *ngoekoer deupa* [afvademen]⁴⁾. Degene die zijn vereering brengt,

¹⁾ Soendaasch *sitoe* - meer, *hijang* is geest van een overledene, vergoddelijkte voorvader.

²⁾ Soendaasch *ilapat* Ar. - teeken, *ilham* Ar. - ingeving.

³⁾ Soendaasch *panajogean* (*totonden*). — *panajogean* of *panajogjaan* is iets waaraan men iets toekomstigs te weten kan komen, dat dus aan wie de teekens verstaat, zegt hoe iets zal afloopen; betreft sympathetische handelingen, ook het teeken, de aanwijzing die men uit wat er met de zaak gebeurt, afleidt; *totonden* is teeken in het algemeen, voortteeken en synoniem met *alamat*.

⁴⁾ Een *deupa* is de lengte van de borst en de uitgestrekte armen van vinger-top tot vingertop. Is deze gelijk aan de lengte van het touw, de lat, den steen enz. waarlangs men mat of meer, dan is dit een gunstige aanwijzing. Men neemt aan dat die lengte niet altijd dezelfde is, verklaring beneden.

77 richt zich daarbij voor allerlei zaken in plechtige bewoordingen [tot datgene wat een aanwijzing kan geven] ¹⁾, zeggende: „Ik vraag ver-
 „lof [dezen] op te heffen en ik vraag eerbiedig om een teeken of ik
 „geluk zal hebben met wat ik op het oog heb, of ik er resultaten
 „van zal zien” (fraaie resultaten met den landbouw, winst in den
 handel, kinderzegen, ter bedevaart naar Mekka kunnen gaan enz.,
 het een of het ander); „moge dan de bezitter [maken dat de steen]
 „licht zij ²⁾), moge deze, als ik geen vergunning kan krijgen voor
 „wat ik beoog, zwaar zijn”. Gewoonlijk wordt dit door den waker
 gezegd wanneer degene die zijn vereering brengt de genoemde for-
 mule niet kan zeggen. De waker stelt zich tot taak dengene die den
 steen kan opbeuren blijde te maken en wien het treft dat de steen
 te zwaar is ³⁾, troost hij [met te zeggen]: „Ge moet den moed maar
 „niet verliezen, wellicht hebt ge later geluk”. Of hij maakt dengene
 die de lengte van een graf ruimschoots kon afvademen blijde en
 troost dengene wiens afvademing korter was dan het graf hiermede
 dat hij ten tweeden male moet meten want wiens vadem langer is
 dan het graf zal voordeel krijgen, alle zijn plannen zullen vervuld
 worden, maar wie te kort komt, al hetgeen die van plan is, zal niet
 vervuld worden. Wat dengene die zijn vereering ter wille van den
 landbouw brengt, aangaat, wanneer hij van de plaats van vereering
 of door toedoen van den persoon wien hij zijn vereering brengt het
 een of ander verworven heeft, bv. water om bij de *hoeloewatan*
 (*tandegan*) of *pintoe aer* ⁴⁾ die tot zijn sawah toegang geeft uit te
 storten dan voegt hij daarbij een [van boven zwart] aangebrande,
 smeulende padibezem, in het vuur doet hij benzoë en op de genoemde
 plaats steekt hij een plant in den grond, een uitlooper van een
 pisangstam of het topstuk van een *handjoewang* - struik ⁵⁾. Dit alles
 wordt tesamen met zeven soorten *roedjak*, *tjongo tjongtjot* ⁶⁾ en
 één ei opgesteld en dient om den aanplant voor onheil te bewaren ⁷⁾,
 het erbij behorende gebed is de *doa salamèt*. Het tijdstip [waarop

¹⁾ Vrije vertaling.

²⁾ Onder bezitter te verstaan: de geest van den steen.

³⁾ Niet omdat de eerste over meerdere lichaamskracht beschikt; er staat:
noe kabēnēran hampang en *noe naradjang beurat*, d.w.z. dat in het eerste geval
 de steen op dat moment werkelijk licht is, in het tweede geval zwaar.

⁴⁾ Soendaasch *tandegan* - vergaarkom; *pintoe aer* (Mal.) - inlaat.

⁵⁾ *Cordyline fruticosa* Backer, een onheil afwerende plant.

⁶⁾ Punt van den rijstkegel zooals hij uit de *asenpan* waarin de rijst gestoomd
 is, komt.

⁷⁾ Soendaasch *njalamētkeun*.

een en ander geschiedt] heet *mitěmbějan* (als men begint de padi op de sawah uit te planten¹⁾ *).

*) **Noot.** Het door de vrouwen gebruikte *mitěmbějan* komt stellig van *těmbe*, uit het Javaansch gewijzigd in het Soendaasch overgegaan, zooals *lambe* [lip] dat *lamběj* wordt. Het volgen der landbouwgebruiken is van het gevoelen van den landbouwer afhankelijk, [hij vraagt zich af] of het de juiste tijd²⁾ voor iets is of nog niet, of het klopt met den ervoor staanden tijd³⁾ en de erbij behorende berekening of nog niet. Vandaar dat men tegenwoordig zegt: „De reden „dat tegenwoordig velen met den sawahbouw rampspoedig zijn is, „dat zij *goeroe paksa* en niet *goeroe mangsa* zijn”⁴⁾. Het gevolg is dat men wel is waar eenig voordeel heeft, maar er rust geen zegen op (het reikt niet uit), de padi heeft veel stroo maar weinig aar. In den ouden tijd plantte men laat-rijpende padi, na zeven maanden was de oogst van het veld, de stoppel werd nooit omgewerkt, men liet het veld braak liggen tot den tijd van den aanplant in het volgend plantjaar, er werden tusschen twee padi-aanplanten geen tweede gewassen op geteeld. Nooit! Ik heb nooit vernomen dat sawahbouwers van toen erop uit moesten trekken om aan voedsel te komen.

Bij het uitleggen van aren op het kweekbed kan men volstaan met een aangebrande padibezem, benzoë en *handjoewang* bij de monding van de leiding naar het kweekbed (inlaat) in den grond gestoken.

78 Wanneer de grondbewerking is afgelopen (1. ploegen, 2. eggen, 3. tweede, lichte egging, wanneer de bewerking met buffels geschiedt; geschiedt zij met de patjoel, dan: 1. diep omspitten, 2. voor de tweede maal spitten, 3. kluiten fijn maken), ligt ten huize van den landbouwer het zaad reeds gereed, somtijds om in aren uitgelegd te worden of wel de uitgetrokken kweekplantjes zijn reeds gereed ter uitplanting⁵⁾.

Het uitleggen van de aren op het kweekbed geschiedt aldus: Eerst zoekt men fraai zaad uit, van de beste padi welke van die sawah

¹⁾ Soendaasch *mitěmbějan* wordt in het algemeen gezegd als men begint met een nieuwe werkzaamheid op de sawah, niet alleen bij uitplanten, waarvoor men kan zeggen: *mitěmbějan tandoer*.

²⁾ Soendaasch *mangsa* - landbouwgetijde.

³⁾ Soendaasch *woekoe*.

⁴⁾ D.w.z. een *goeroe* die [den tijd] forceert en zich niet aan het landbouwgetijde houdt; woordspeling op het sterrenbeeld *goeroe desa*. Vgl. boven blz. 106 noot 1.

⁵⁾ Schr. doelt hier op de grondbewerking voor het kweekbed resp. plantklare sawah.

verkregen is; is deze er niet, dan padi van een andere, [den landbouwer] toebehoorende sawah, is deze er ook niet, dan leent men hier en daar van anderen zaadpadi [waarvoor in aanmerking komt] padi die tot op dat oogenblik met bijbehoorende *iboe pare* [zie beneden] in één en dezelfde rijstschuur werd opbewaard, het mag geen padi uit den handel zijn. Wat nu de practijk van het uitleggen der aren betreft, was het oudtijds op de meeste plaatsen gebruik dat van tevoren een plek in gereedheid was gebracht van middelmatig-losse structuur¹⁾ en middelmatig bevoeid. Het zaad bestaat uit padi in de aar met halm en al, er wordt niets aan beschadigd, alleen de binding der bossen wordt losgemaakt en de aren worden ordelijk in den modder van het toebereide kweekbed*) neergelegd, zóó dat zij niet in het water wegzinken maar ook niet van de hitte te lijden hebben of droog liggen.

*) **Noot.** Gewoonlijk ligt een kweekbed zeer ver af van alles wat ziekte kan veroorzaken aan het blad en het wortelstelsel der kiemplantjes en aan het bevoeiingswater²⁾, want het is bekend dat de padi geen sterke plant is die allerlei ziekten kan verdragen, men kan haar niet gelijkstellen met zaden van tweede gewassen of ander zaad dat uitgelegd wordt. Om die reden heb ik zelf, in den tijd toen ik aan den sawahbouw deelnam, nooit onachtzaam een kweekbed aangelegd, bv. aan een waterleiding, naast een *tégalan* of naast braakliggenden grond. Het moest een uitgezochte plaats zijn ten aanzien van bestraling door het zonnelicht en het vochtig maken van den modder, er werd goed op gelet dat rondom de uitgelegde aren de grond goed verkruimeld werd en gelijk gemaakt en de dijkjes met modder werden besmeerd en gelijk gestreken; het kweekbed was bv. midden op de sawah gelegen, omgeven door schoone aarde zonder verontreiniging van door den wind aangebrachte boomblaren. Het gevolg was dat als de tijd daar was om de kweekplanten uit te trekken [ter uitplanting op de sawah] het onkruid op de dijkjes nog niet was opgeschoten, laat staan dat het op het bed zelf even hoog ware als de zaadplanten. Tegen den tijd dat de uitgeplante zaailingen zich hadden hersteld en gingen uitschieten, werd het inmiddels opgeschoten onkruid weer bedwongen door het uit te wieden; als het onkruid op de dijkjes zóó hoog was opgeschoten dat het de padi had

¹⁾ Soendaasch *lédok*; sawangrond is *lédok* wanneer hij een flinke sliklaag heeft en goed vochthoudend is.

²⁾ D.w.z. verontreiniging met ziektekiemen.

ingehaald, in den tijd dat de padi in de aren ging schieten, dan werd het weer bedwongen door schoonkappen van de dijkjes. De vijanden van den landman zijn dus schaduw en plagen. De meeste landbouwers brengen het er door hun kunde en vernuft goed af.

79 Sedert de heer K. F. Holle bedacht den landbouwers voorlichting te geven, werd 't het voornaamste geacht het *tēbar* door *sēbar* te vervangen, d.w.z. uitleggen van aren door uitzaaien van schoone, uitgetreden korrels, uit te zaaien op het voor uitleggen der aren gereed gemaakte stuk grond¹⁾. Maar in waarheid is de kleine man [al past hij uitzaaiing toe] het in zijn hart daarmee nog altijd niet eens, want er wordt bij *tēbar* meer aan zaad verbruikt dan bij *sēbar*, als gevolg waarvan[?] de zaadplanten soms krachtiger opschieten (en meer uitstoelen) dan bij *sēbar*²⁾. En de landbouwer blijft gelooven dat de eerbied welke men aan de padi verschuldigd is, gesmaad wordt door het uittreden der uit te zaaien korrels, zij zeggen in hun onwetendheid dat de padi verstoord wordt en daardoor zullen er vele plagen komen.

Het is de gewoonte der landbouwers om gestadig Nji Sri vereering toe te brengen; alles waar zij afkeer van heeft, zijn voor den landman verboden zaken, alles wat haar aangenaam is, wat haar behaagt, wordt door hem betracht.

Alle verhalen³⁾ zijn uit de onderrichtingen van het voorgeslacht opgedaan; van daar dat wij, boven, over de opvoeding der kinderen sprekende, hebben gezegd dat de kinderen van landbouwers gewoonlijk den landbouw van hun vaders leeren, kinderen van handelaren den handel van hun vaders, kinderen van lieden die een ambt bekleeden door hun vaders tot een ambt worden opgeleid, zoo gaan wat men doet en wat men daarbij gelooft, van geslacht op geslacht over. Om dezelfde reden gaat het zoo met de verhalen betreffende den landbouw. De door den eersten ontginner oirbaar gemaakte en tot sawah ontgonnen grond wordt *poesaka* [vereerd erfgoed] van zijn kinderen en kindskinderen, men pleegt dit te noemen: „Verknocht

¹⁾ D.w.z. het kweekbed wordt in beide gevallen op dezelfde wijze in gereedheid gebracht.

²⁾ In dezen niet duidelijken zin bedoelt Schr. de gewone argumenten vóór *tēbar* te geven, nl. bij uitleggen der aren verstikken vele korrels, er is dus meer zaad noodig, maar de zaadkorrels die tot vollen wasdom komen, vormen krachtige planten.

³⁾ I.e. alle verhalen omtrent hetgeen men van de teelt der rijst en haar dienst dient te weten.

„aan de vrucht van eigen ontginning der voorouders”. Zij gelooven dat deze *poesaka* krachtiger en zegenrijker dan nieuw-verworven goed is. Vandaar dat er thans een spreekwijze in de kampoeng is, luidende: *padoe teu boerock digantoeng*¹⁾. Het is in de hoogste mate waar dat het nooit ophoudt van lieden die een rechtsgeding aanbinden over ontginningen hunner voorouders in handen van anderen die oorspronkelijk geleend zijn, in pand verkregen, in bewaring genomen, als *tatandon*²⁾ van het dorpshoofd*) ontvangen opdat de eraan verknochte arbeid en de *tjoeke*³⁾ binnen zouden komen.

*) **Noot.** Reeds van vroeger af wisten *loerah's* [dorpshoofden] en *patinggi's*⁴⁾ niet van den rechtstoestand van een stuk grond⁵⁾, zij wisten alleen dat zij op hun tellen moesten passen⁶⁾; wie de op een sawah drukkende diensten op zich wilde nemen, was er goed voor van die sawah te leven, zij wisten er niet van of de sawah al verkocht of verpand was, zij wisten niet van bewaargeving, verpanding, deelbouw of huur, wie maar den grond bewerkte, op dien rustten de lasten. Dat was en is de reden dat vele sawah's door anderen [dan de eigenaren] bewerkt werden of worden, door een schoonzoon, door een aangenomen kind, omdat de eigenaar oud en niet meer tot werken in staat is of erop uit is getrokken, ver weg. Ten slotte gebeurt het dan dat de eigenaar of zijn nakomelingen een aanklacht indienen waarbij zij de sawah terugvorderen. Volgens de adat kan men hen gelooven, volgens de *katrangan*⁷⁾ van den tegenwoordigen tijd kan men er geen

1) Van deze spreekwijze wordt wel de volgende verklaring gegeven: Al blijft een rechtsgeschil in suspensie, het bederft niet, men kan het ook later aanbinden of weer opvatten.

2) Hier wordt bedoeld: tijdelijk ontvangen met vrijheid den grond te bebouwen waartegenover de verplichting wordt aanvaard de op den grond rustende lasten en diensten op te brengen en te presteeren, wat insluit dat de feitelijk rechthebbende, bv. door afwezigheid, buiten staat is lusten en lasten te dragen.

3) Belasting op het rijstgewas van $\frac{1}{10}$ van den oogst in natura, in Prijangan vóór de reorganisatie van 1870 geheven.

4) Hoofd van een „troep” van eenige desa's, te vergelijken met den tegenwoordigen tjamat.

5) Men kan dit letterlijk opvatten, dat het hun onbekend was, doch hiertegen strijdt de ervaring dat *loerah's* zulke zaken gewoonlijk zeer goed weten, of in dezen zin dat zij zich niet met kwesties inlieten mits de sawah maar bebouwd werd. Zóó wordt het vermoedelijk door Schr. bedoeld.

6) Daw.z. opdat het niet voorkwam dat een stuk sawah onbebouwd bleef liggen en er bijgevolg geen heerdienst van gepresteerd werd, geen *tjoeke* van geheven kon worden.

7) Met *katrangan* is hier wel bedoeld het bij de Gouvernementsrechtspraak gevorderde bewijs.

geloof aan hechten. Het gevolg is dat er in Prijangan vele geschillen over sawahs zijn omdat adat en „katëran” met elkaar in botsing komen. Vele oude moedertjes schreien omdat zij in het ongelijk zijn gesteld, jonge kerels komen op de sawah ronduit tegen de beslissing [des rechters] op. Daarom is het kampoeng gezegde „*padoe moal boeroek digantoeng, kadjëun elëh lahir soepaja meunang batin*”, zoo vast geworteld¹⁾, men vervloekt elkaar over en weer, de recht-hebbenden en degenen die met verzinself het geschil voeren.

- 80 Soms komt het voor dat de sawah [waarover een rechtsgeding aangeboden wordt] oorspronkelijk door een *menak*²⁾ wederrechtelijk toegeëigend was. Soms heeft een nakomeling van den voor-ouder [eersten ontginner] haar losgelaten omdat hij, niet voldoende draagkracht hebbende om de aan den grond verknochte lasten te dragen³⁾, haar aan een schoonzoon of een aangenomen kind had toevertrouwd, alhoewel er een afstammeling was die daartoe wel bij machte was. Soms komt het ook zoo uit dat de man die bezwaren maakt, de bewijzen heeft [dat de sawah van hem is]. Soms is [de sawah] waarover gerecht wordt in handen van een oude vrouw of van een kind, die door een landgenoot bedrogen of bepraat zijn. Oorspronkelijk werd [bv.] de grond door een ander [niet-eigenaar] bewerkt in gevolge een overeenkomst van deelbouw, huur of pand, na verloop van tijd trok zoon deelbouwer of pandhouder door slimmigheden den grond aan zich. Ook dit schrijnt [den rechthebbende] voortdurend omdat de grond hem niet op eerlijke wijze⁴⁾ uit handen gekomen is. Wie onder deze omstandigheden in het ongelijk worden gesteld, troosten zich met het gezegde: „*elëh „ngëtjeh kalah ngëtjoh, kalah djeung bëbënëran, kadjëun teuing „elëh lahir meunang batin*”⁵⁾ (ik verlies mijn sawah maar mijn ver-

¹⁾ Zie voor het eerste gedeelte van deze uitdrukking, boven blz. 113 noot 1. — Met het volgende kan de verliezer zich troosten: 't Doet er niet toe of men naar het uiterlijk verliest, als men inwendig maar wint, d.w.z. innerlijk overtuigd is het recht aan zijn zijde te hebben.

²⁾ Een *menak* is een adellijk heer, hier kan ook een Inlandsch bestuursambtenaar bedoeld zijn.

³⁾ Soendaasch *ngawoelakeun*, in ruimen zin opgevat. In engeren zin was *ngawoela*: een Heer dienen met arbeid en opbrengsten, waartegenover men dan van algemeene lasten was vrijgesteld.

⁴⁾ Soendaasch *sahinasna (satëroestërangna)*, i.c. synoniemen.

⁵⁾ Soendaasch *ngëtjeh* -?, *ngëtjoh* - bespuwen door een *doekoen* bij het uitspreken van een *djampe*, dit eerste deel is, vrij vertaald: „Ik heb het afgelegd bij rechterlijke uitspraak”, het tweede gedeelte werd boven reeds genoemd.

drukker zal [door Allah] gestraft worden). Bij andere zaken wordt het niet een langdurige veete waarin men elkaar te lijf gaat¹⁾, want men is van gevoelen dat het even betamelijk is te winnen als te verliezen aangezien het dan niet om *poesaka*-goed gaat dat door de voorouders in het zweet huns aanschijns verworven is.

Aldus is de kracht van de adat des landbouwers ten aanzien van de padi. Ten aanzien van tweede gewassen is zijn adat en is zijn geloof minder krachtig, ook al worden zij op dezelfde sawah geteeld, nog minder [als zij] op een bepaald, daarvoor bestemd stuk drogen grond²⁾ dat nooit met padi wordt beplant, [verbouwd worden]. Vandaar dat men er een eer in stelt wanneer iemand vraagt: „Wat is „uw beroep?“, in de eerste plaats te antwoorden: „Landbouwer“³⁾, in het verlangen tot de menschen van goeden kom-af gerekend te worden, al bezit men zelf geen sawah of drijft men geen sawahbouw noch heeft men aanplant van tweede gewassen; men zet het erop te kunnen zeggen als deelbouwer van sawahs op te treden, als landarbeider te patjoellen enz. [al is het niet zoo], vermeenende dat
81 volgens de adat in de desa zulke menschen *djalma makaja*⁴⁾ genoemd worden; onder *makaja* te verstaan: *makajakeun takadjar kolot, toegoer toendanna, garwe menakna, papait mamanisna*⁵⁾.

Ten plattenlande was de adat in zake het landbouwbedrijf oorspronkelijk niet op het verwerven van bezittingen gericht, maar het was het middel om zich onder een heer dien men dienen kon, te stellen, want men placht te zeggen: „Ik heb een paar lapjes grond „van mijn ouders geërfd“⁶⁾; stel ik mij daarmee onder een heer, „dan zal ik hem dag en nacht dienen“. Naar mijn bevinding blijkt

¹⁾ Vrij voor: *leuwih ti nista*.

²⁾ Soendaasch *sampalan, tēgal, darat*; *sampalan* - weidegrond, *tēgal* - droog veld, *darat* - land, in tegenstelling met water, administratief zijn *tanah darat*, droge bouwgronden, in tegenstelling met sawah's.

³⁾ Vgl. boven, blz. 103.

⁴⁾ Soendaasch *djalma makaja* - menschen die zich inzonderheid met den landbouw erneeren.

⁵⁾ Deze geheele uitdrukking is aldus weer te geven: „Landbouw drijven op „den grond dien ouders of voorouders zich door ontginning hebben verworven, „de aan den grond verknochte wacht- en transportdiensten [ook andere diensten „worden hieronder gebracht], de persoonlijke diensten aan de hoofden te presteren, het zuur en het zoet ervan te smaken“.

⁶⁾ Deze „lapjes grond“ worden aangeduid met *toeroehan doeua tiloe gandoe tapak moending*; *gandoe* is hulptelwoord voor schijfjes arensuiker en blokjes gambir, hier voor *kotak* - sawahvak, in de plaats gesteld; *tapak moending* - buffelsporen, dus: een stuk grond waar de ploegbeesten hun hoeven in hebben gedrukt. — Slechts een landbouwer had draagkracht en was daarom voor een Heer van waarde.

het ook nu, in den tegenwoordigen tijd, in Prijangan en elders dat de welstand dergenen die dezen met den landbouw hebben verworven, solider is dan rijkdom uit handel verkregen, om de volgende redenen: Wat de landbouwer over heeft, gebruikt hij om zijn medelandbouwers te helpen; niemand dezer steekt het dat zij, wanneer zij één *timbang*¹⁾ padi voor zaad leenen, bij den oogst, volgens de adat, twee *timbang* terug moeten geven, de reden daarvan is dat wanneer des leeners aanplant door een plaag getroffen wordt, mislukt door watergebrek op andere wijze en de man die zou moeten manen dat verneemt, deze in stede van met dwang in te vorderen veeleer als het voor de eerste maal is, opnieuw zaadpadi zal geven, opnieuw een sawah ter bewerking zal geven. Het komt zelden voor dat landbouwers onderling een rechtsgeschil hebben, en iemand met groote rijtschuren is er des te vermaarder om, men zegt van hem: „Ook „van zijn padi geldt dat jaar op jaar komt te liggen” (de padi van dit jaar stapelt zich op die van vorige jaren), omdat [de oogst van één jaar] niet opgaat [tot den volgenden oogst], de *iboe* vormt „lagen tot aan den nok”²⁾ (de nieuwe *iboe pare* komt bij die van vroeger). Want het is verboden verklaard die uit de schuur te brengen, het is verboden haar op te eten, alleen in het uiterste geval wordt zij wel gebruikt, een enkel maal voor zaad bestemd en op het kweekbed mede uitgezaaid; er is een kampoenggezegde waarmee men lieden bij wie alles gauw opgaat bespot, luidende: „Omdat hij zoo „krap zit, is hij nu zelfs zijn *iboe* [*pare*] gaan stampen”.

82 De reden dat alles wat in den landbouw verboden is, alleen op de padi betrekking heeft, spruit voort uit het volksgeloof dat Nji Sri in alles met levende wezens gelijk stelt, bv. haar toorn, [de rampen] waarmee zij ons slaat, haar leed; voorts gaat zij tot menschen in³⁾, uit zich ergens op ontevreden toon over, zij berispt en schreit als iemand die hartzeer heeft. [Als het een of het ander zich voordoet] wedijvert men om haar snel te onthalen, men vraagt haar vergeving, men troost haar, niet met dure dingen, slechts met een bereide sirihpruim (het benodigde voor sirihkauwen, compleet), wierook, benzoë, twee of drie kopjes *roedjak*, bestaande uit een mengsel van arensuiker, fijngesneden rijpe pisang en geraspt klappervleesch. Wanneer zij schreit van pijn geeft men daar als reden voor op [jegens den eigenaar]: „Het is uw eigen schuld! gij hebt de ceremonieën onvol-

¹⁾ Gewoon gewicht $\frac{1}{2}$ pikoel.

²⁾ Voor *iboe* (*pare*) zie men blz. 127 v.v. hierachter.

³⁾ Dit komt op hetzelfde neer als: zij neemt de gestalte van een mensch aan.

doende en ook niet naar behooren in acht genomen"¹⁾). Dit blijkt hieruit, zeggen de menschen, dat padi en *kĕtan* door elkaar in de rijstschuur gestapeld zijn ^{*)}).

^{*)} Noot. Op elkaar stapelen van padi en *kĕtan* is juist datgene wat vóór alles niet mag gebeuren. Geen enkele padisoort mag in de rijstschuur op *kĕtan* gestapeld worden, omdat volgens het volksgeloof de *kĕtan* ouder is dan de padi, een voorouder²⁾). 't Is niet de padi die onverhoeds met eenig kwaad treft³⁾), maar 't is de *kĕtan* die dat niet verkiest van een verwant eener jongere generatie. Dit *badi*-geloof bestaat nog. Als menschen een kind hebben en het valt flauw of het wordt plotseling ziek, dan wordt het door de *doekoen* bezworen met de woorden: „Eigen schuld! gij hebt de „*kĕtan* pijn gedaan, gij hebt haar beleedigd". Als men dan volgens haar aanwijzingen [naar de oorzaken] zoekt en zich te binnen tracht te brengen of misschien in de rijstschuur padi op *kĕtan* is gestapeld, dan pleegt het zoo te zijn⁴⁾). Naar men zegt, is, wanneer dan de padi en de *kĕtan* uit elkaar worden gehaald, het kind terstond hersteld.

De landman beschouwt het voorts als verboden rijst van den vorigen dag te roosten of rijst gaar te stoomen boven een rijstketel en dien te laten droog koken; gewoonlijk wordt dan opnieuw rijst bereid al was de oude reeds gaar, deze wordt nooit gegeten, liever houdt men fluks een heilmaaltijd, zeggende: „Omdat er iets onaangenaams is". De landbouwers plegen het verboden te achten naar de rijstschuur te gaan behalve voor een enkel maal in den beginne om de padi te stapelen en in de tweede plaats om wat naar beneden te brengen voor leeftocht (om gestampt te worden) of wanneer padi uit de schuur wordt gelaten (ter verdeeling onder de jeugd)⁵⁾ of wanneer padi benodigd is voor zaad. Naar het schijnt is [de bemoeienis met] de padi zooveel mogelijk het werk van vrouwen of van mannen tesamen met vrouwen. De landbouwers beschouwen het als verboden

¹⁾ Vrij voor: *koerang tata koerang pĕrjoga*.

²⁾ Soendaasch *pantjakakina* - voorouder, graad van bloedverwantschap, verwantschapsbetrekking.

³⁾ Soendaasch *ngabadi*, komt den mensch aan door machten buiten hem, als straf.

⁴⁾ Dit kan ook zoo geschieden dat de *doekoen* wierook brandt, iemand bezeten wordt en dan zegt: „Ginds in de rijstschuur is padi op *kĕtan* gestapeld."

⁵⁾ Ziet op een vroeger gebruik dat rijke lieden in tijd van schaarschte padi verdeelden, voorts op het geval dat iemand die een rijken oogst heeft gehad, daarvan wat onder de armen verdeelt.

te zingen, te fluiten, of op de fluit te spelen in de nabijheid van de rijstschuur of van de bergplaats voor provisieën ter zijde van het fornuis, dichtbij de aarden pot waarin de rijst bewaard wordt, zij achten het ook verboden de woorden voor „koopen” en „verkoopen” [in verband met de padi] te zeggen, padi en bras noemen zij ook niet bij den naam maar „leeftocht”¹⁾ *).

*) **Noot.** De landbouwers zullen nooit woorden willen gebruiken welke den luister van Nji Sri zouden smaden.

Ook plegen zij tot de kinderen te zeggen dat het verboden is de rijst van den *doelang* te eten²⁾, over de spaan waarmee de bereide rijst wordt omgeroerd, te stappen, rijst zonder bedekking mede naar het voorerf te nemen, een stuk pisangblad van de nerf af te scheuren zóó dat het geluid geeft; [het is ook verboden] dat overal kruimels neervallen, zij het van etenden, [voorts is het verboden] over langs den weg neergevallen *heutjak* te stappen³⁾, zelfs zullen de meeste
83 oudere menschen, wanneer zij *heutjak* zien liggen, die gauw oprapen en uit den weg ruimen naar een passende plaats of [in geval het vrouwen zijn] ze in haar haarwrong steken.

De plaats waar de rijstschuur moet staan en haar bouworde verschillen, [een en ander] naar ieders geloof⁴⁾. In het volksgeloof wordt de inhoud meer dan ander voedsel geëerd. Wat den vorm van de rijstschuur betreft, de dwarsbalken en de zijbalken bovenaan zijn langer dan de vloerdwars- en zijbalken, zoodat de wanden van gevlochten bamboe van onderen smal en van boven breed zijn (*sikat*)⁵⁾; het geheim [van deze bouworde] is dat de in bossen uitgespreide padi niet in de verdrukking gebracht zal worden; want men legt dit zoo uit dat wanneer Nji Sri iets op zich krijgt, zij het benauwd krijgt en niet adem kan halen. Verder zijn de dwarsspanen van de rijstschuur aan den buitenkant aangebracht en de bamboeom-

¹⁾ Soendaasch *běkěl* (*sangoe*).

²⁾ Reeds eerder is gezegd dat het verboden is uit den *daloeng* (grootte aarden of koperen pot of pan) te eten, boven blz. 15. 't Zou kunnen zijn dat dit een drukfout is voor *doelang* - rond houten bord met opstaanden rand, vooral gebruikt om gestoomde rijst in om te roeren en te laten afkoelen. Het hier met „eten” vertaalde woord is *nodong* - iets nuttigen zonder het eerst uit zijn vaatwerk in iets anders over te doen, dit is in het algemeen verboden.

³⁾ Onder *heutjak* verstaat men losse en slecht ontwikkelde padi-aren met weinig halm.

⁴⁾ Voor *oeroet* in den tekst te lezen: *noeroet*.

⁵⁾ Vorm van een omgekeerd gelijkbeenig trapezium.

wanding van binnen¹⁾; de dwarsspanen worden ribben genoemd, de bamboe-omwanding wordt niet bevestigd. Wanneer iemand padi komt leenen en de bezitter wil er niet op ingaan, dan zegt hij wel: „Als ge het niet gelooft [dat ik niets uit te leenen heb], ga dan maar naar de rijstschuur kijken, de wanden staan hol”.

Van boven worden de zijbalken vóór en achter langer gemaakt, zoodat zij buiten de *doedoer*-stijlen uitsteken²⁾; dat dient om *parasandak's*³⁾ te kunnen maken, zij zijn bestemd als zetel voor de *iboe pare* en zijn de plaats eener *pangradinan*⁴⁾ met benoodigdheden voor het *njalin* [zie beneden], verschillende *roedjak's*, een wierooktest om den avond vóór Vrijdag wierook te branden. Aan de smalle zijden wordt vóór en achter een driehoekig wandstuk van gevlochten bamboe aangebracht⁵⁾; in dat aan de voorzijde wordt een klein luik gemaakt, zóó groot dat één persoon erdoor naar binnen kan gaan en padi erdoor naar binnen geworpen kan worden, vandaar dat wanneer de padi van het veld naar de schuur wordt gebracht, al werken er duizenden menschen aan mee, men van beneden de bossen omhoog werpt en binnen de schuur twee of drie menschen stapelen.

Dit alles levert het bewijs dat padi, rijstschuur en het waken daarvoor in het volksgeloof bij den landbouwer veel zwaarder wegen dan andere takken van landbouw.

Daar er reeds zeer veel rijke lieden in de kampoeng zijn, komt het ook voor dat er groote rijstbergplaatsen gemaakt worden, *goedang* genaamd⁶⁾, dit is vooral het geval als padi een soort handelswaar is. Dit doet de waardij der padi in het volksgeloof nog niet dalen, alleen is er geen *iboe* bij, want deze moet bestaan uit aren, geplukt van de *tangkal panjalinan*⁷⁾ *), waarbij wierook is gebrand.

*) **Noot.** De *salin*-stoelen zijn in de nabijheid der *sanggar* [zie beneden] en hierbij zijn allerlei gewassen, waaraan men den naam

¹⁾ Dus juist andersom als bij een woning.

²⁾ Soendaasch *doedoer* - de balk die in het midden van den voorsten en achtersten bindbalk wordt opgericht en van boven steunt tegen de *koeda-koeda*, dienende tot stevigheid van het dakgeraamte (Wb. C.) - *koeda-koeda* zijn de schuins opstaande dakbalken.

³⁾ Soendaasch *parasandak* heeten de zoldertjes in de rijstschuur, één vóór en één achter.

⁴⁾ Datgene waarop een offerande bijeen is geschikt, de samenstelling is bij verschillende gelegenheden verschillend. Vgl. boven blz. 90.

⁵⁾ D.w.z. de vlakken begrensd door bovenzijbalk en dakschilden.

⁶⁾ Voor deze „pakhuizen” geldt de gewone bouwwoorde der rijstschuren niet.

⁷⁾ Soendaasch *tangkal* - boom, stam, stoel, pol; bedoeld zijn de padi-stoelen, behorende bij de *salin*-ceremonie, hieronder beschreven.

pochoen geeft. Dit is het teeken van eens landbouwers eigendom, één per landbouwer en diende om *tjoeke* en *djakat* in te zamelen, een hoeveelheid van zoo en zoo veel van een *pochoen* waarvan de normale opbrengst op zoo en zooveel *tjaeng* werd gesteld¹⁾.

- 84 De [bij de tangkal panjalinan opgestelde] *sanggar* [= offerhuisje] is gevuld met *tjongo toempëng* [bovenste gedeelte van rijstkegels], eieren [gewoonlijk 1, 3, 5 of 7], vleesch, verschillende *roedjak's*, dat is de inhoud van die *panjalinan*²⁾; als versiering worden sitsen en gebatikte doeken dicht bij de *sanggar* over een stok gehangen³⁾. Men begint met vijf of zes aren met blad en halm te plukken en met wit garen tesamen te binden, deze zijn voor *iboe* bestemd⁴⁾, welke volgens de adat straks als alle padi droog en gebosseld is, in optocht vooraan zal worden gedragen, geplaatst in een draagstoel en vervolgens naar de rijstschuur gebracht, daarbij wordt [telkens] wierook gebrand [in de loods op het veld, bij het overbrengen naar de draagstoel, bij het in staatsie brengen naar de rijstschuur].

De door den landbouwer betrachte wellevendheid brengt mede, dat hij nooit de padi van het veld naar de schuur brengt, zelfs de *heutjak*⁵⁾ niet, of hij heeft de *iboe* vóór laten gaan en er een heilmaaltijd voor gehouden⁶⁾ met allen die mede op het veld hebben

¹⁾ Daar elk grondbezitter op zijn grondstuk één *pochoen* oprichtte, kon men de ligging van ieders grond daaraan nagaan en waren zij dus secundair eigendomsteeken van stukken sawah. Deze afgeleide beteekenis van *pochoen* wordt nog verder uitgebreid, zoodat men zelfs zegt: *tëgal tiloe pochoen* - drie perceelen *tëgal*, terwijl toch droge gronden buiten *tjoeke* en *djakat* vielen. Voor *tjoeke*, zie blz. 113 noot 3. De *djakat* kwam en komt vooral het moskeepersoneel ten goede. Vóór 1870 had zij het karakter van een tweede tiende naast de *tjoeke*, thans is zij een vrijwillige liefdegave.

²⁾ Zoo staat er. De naam *panjalinan*-plaats van het *njalin*, wordt dus aan padi-aren en *sanggar* gezamenlijk gegeven. Uitvoeriger over de *sanggar*, beneden blz. 127.

³⁾ Ook toiletbenoodigdheden voor Nji Sri alsmede een door een maagd geweven, nog niet gebruikte lap wit katoen en eetwaren behooren ertoe. Aan deze kleedingstukken schijnt de naam *njalin* - iets nieuws voor iets anders in de plaats stellen, vooral van wisselkleederen gezegd, ontleend te zijn, maar de naam wordt aan het geheel der ceremonieën en offergave waarmee de oogst wordt ingeleid, gegeven, een hulde aan Nji Sri.

⁴⁾ Niet altijd. Er bestaan bij de Soendaneezen omtrent de keuze der *iboe pare* uiteenlopende gebruiken.

⁵⁾ Zie blz. 118 noot 3.

⁶⁾ Soendaasch *njalameŋkeun ngarasoelkeun*. — Met dit laatste woord wordt een heilmaaltijd aangeduid waarbij o.m. aan den gezant Gods „eten wordt aangeboden”.

gekampeerd (op de sawah de wacht hebben gehouden). Er zijn er wel die deze adat niet volgen¹⁾ maar dat zijn geen ware landbouwers doch lieden die bv. een sawah hebben gehuurd tegen huur in padi of die de kosten van bewerking en het zaad van anderen hebben gekregen. Dezulken plegen de padi terstond weg te halen, soms doen zij in het geheel niets²⁾. Er plegen ook lieden te zijn die mede gebruik maken van een veldhut om daar de padi die zij als snijloon hebben gekregen³⁾ te drogen. Van elke 10 *potjong* (*babon*)⁴⁾, nat gebonden [d.w.z. voorloopig], die geoogst wordt van het gewas, is één *potjong* het loon van de snijders⁵⁾, een en ander wordt in de veldhut tesa- mengebracht. Eén man helpt de padi tot *eundan's* [kleine bossen] te binden, daarna tot *geugeus* (twee *eundan's*) tesa- mengebonden; een bos of *geugeus* heet *gedeng* wanneer hij uit twee *eundan's* *) bestaat, hij heet *tjapit* wanneer er van drie *eundan's* één *gedeng* wordt gemaakt.

*) **Noot.** Voordat de padi tot *eundan's* wordt gebonden heet een bos padi, versch van het veld, *potjong*. Een *bondot* [= zulk een bos] heet wanneer hij zeer groot is, *doegël*. Vandaar pleegt men van een snijder die meer snijloon dan anderen heeft ontvangen wel kwaad te spreken met te zeggen: „Het zal wel zoo zijn, hij *doegël* 't\", wat beteekent: het zal wel waar zijn dat de snijder een ontuchtige vrouw is, de eigenaar van de sawah ziet er geen been in in de veld- hut overspel te plegen.

Het is een adat van den allerlaatsten tijd dat de padi wordt ge- wogen, er is padi van zes kati de *gedeng*, dit komt op 1200 kati de *tjaeng*. Er zijn ook lieden die *gedeng's* van 12 kati maken, de *tjaeng* blijft gelijk⁶⁾.

Volgens de oorspronkelijke landbouwadat is het aldus: 200 *gedeng*
85 vormen 1 *tjaeng*, 100 *gedeng* 1 *madea*; 50 *gedeng* 1 *tanggoeng*; 20 *gedeng* 1 *ladjër*; niemand liet zich in met kati of pikoel, ook niet

* 1) B.v. alleen wat wierook branden of ook dat zelfs nalaten.

2) Volgens bekomen inlichting slaat dit hierop dat zij zelfs geen wierook branden.

3) Vrij voor: *pare beunang dërëp ti noe diboewat ataxea gatjong ti oenggal têngahan*; *dërëp* is in het algemeen: padi helpen snijden tegen snijloon, bestaande uit een evenredig deel van het gesnedene; *gatjong*, verkorting van *sasangga sapotjong* is hetzelfde maar bepaaldelijk tegen een snijloon van 1 *potjong* per *sangga* = $\frac{1}{10}$.

4) Soendaasch *babon* - snijloon; wat de Schr. hier bedoelt, is niet duidelijk.

5) Dit is slechts één der voorkomende verhoudingen.

6) D.w.z. een even groot aantal bossen, dus ter schale gebracht 2400 kati.

de schrijvers in den tijd van *tjoeke* en *djakat*¹⁾). Nadat de adat om bij kati's te rekenen was opgekomen, ontstonden uitdrukkingen als: een *gedeng* van 5 kati, een *gedeng* van 6 kati, een padiprijs van zooveel de *datjin*, de pikoel. Maar er zijn nog altijd lieden die voor het maken van berekeningen bij *gedeng*, *tjaeng*, *madea*, rekenen, bv. zooals vrouwen doen wanneer zij over het haar toekomende twisten²⁾, of bij het verdeelen der padi van een in deelbouw bewerkte sawah of het toedeelen van huur³⁾ of het verdeelen van gezamenderhand verkregen padi of de toewijzing aan een vrouw van het hare toen zij huwde; een vrouw die verstooten wordt, zegt bv.: „Toen ik „huwde, bracht ik een van mijn vader geërfde sawah ten huwelijk „waarvan de geschatte normale opbrengst 1 *tjaeng* 1 *madea* was”, of: „ik bracht 6 *tanggoeng* padi mede”.

De wijze waarop iemand die een sawah bebouwt, te werk gaat, is dat hij zonder ophouden, zoowel bij dag als bij nacht, van af het voor de eerste maal patjoellen op de sawah de wacht houdt of ze van uit de kampoeng inspecteert, vooral des nachts; dat hij ter dege nagaat of het bevoeiingswater de sawahvakken gelijkmatig onder water zet en of er geen dijkje doorgebroken is dan wel de waterleiding is doorgeslagen, of er geen opstopping is in den loop van het water van vak tot vak. Als de tijd voor het uitplanten daar is, d.w.z. de sawah plantklaar is, de dijkjes met modder zijn gladgestreken en de zaailingen reeds voldoende wasdom hebben bereikt, worden deze uitgetrokken. Het uitplanten geschiedt bij wijze van onderling hulpbetoon⁴⁾ door vrouwen, de mannen dragen de zaailingen [in bundeltjes] aan, de vrouwen planten. Het *ngarēmpoeg* geschiedt in dezer voege dat de eigenaar van de sawah slechts te eten en te drinken geeft, vergezeld van benodigdheden voor het sirihkauwen [voor de vrouwen] en voor de mannen van het benodigde om strootjes te rooken, de werktijd duurt slechts tot den noon, vandaar dat men dit noemt: *ngabēdoegkeun* [de eigenaar van de sawah laat werken totdat de *bēdoeg* voor de middag-*sēmbahjang* zich laat hooren], van de arbeidsters heet het: *ngabēdoeg* [zij werken tot

¹⁾ De *djoeroe toelis tjoeke* en *djoeroetoelis djakat* waren beambten die de administratie van de binnengekomen *tjoeke* en *djakat* voerden. Met de *tjoeke* verviel ook het eerste ambt, het tweede is gebleven daar *djakat* nog altijd wordt opgebracht.

²⁾ Hierbij aan huwelijksontbinding te denken.

³⁾ B.v. bij verhuur tegen huur in natura, 1 *tjaeng* de bouw.

⁴⁾ Soendaasch *rēmpoegan*.

bědoeg - tijd], want het is adat dat zoodra de *bědoeg* zich laat hooren men, zonder verder iets te zeggen, uiteengaat.

Dit *rěmpoegan* geschiedt volgens de adat bij wijze van hulpverlening al doen de arbeidsters koelie-werk en het is stellig de bedoeling van degenen die *ngabědoeg* dat zij straks bij den oogst op dezelfde sawah snijloon ontvangen¹⁾; het is meer naar behooren dat zij dat ontvangen dan anderen die aan de voorgaande werkzaamheden: het uittrekken der zaailingen, het uitplanten en het wieden niet hebben deelgenomen.

86 Bij het uittrekken der zaailingen bestaat geen andere adat dan dat men benzoë meebrengt en die op een bezem van padistroo brandt, beginnende bij de *hoeloezwotan*²⁾, het kweekbed wordt eerst geradjah-d³⁾; somtijds gaat men daarna [met bezem en benzoë] naar de waterinlaat van de sawah die voor het *mitěmbějan*⁴⁾ (waar men begint met zaailingen uit te zetten) gebruikt wordt. Nadat het uitplanten is afgelopen wordt nacht aan nacht toezicht op het water gehouden, de dijkjes worden elken morgen rondgegaan, het komt voor dat de *radjah Nji Sri*⁵⁾ gepreveld wordt, de bewoordingen dezer lofprijzing worden hier niet neergeschreven.

Het is de gewoonte der landbouwers om van af het uitplanten het allernauwgezetst te zijn ten aanzien van het in acht nemen van wat voor hen verboden is, afgezien van hun vrees dat zij van uitdroging of overstrooming hunner sawah te lijden zullen hebben, zij zijn bovenal bevreesd voor *hama*⁶⁾ omdat zij de oorzaak daarvan niet kennen, zoo bv. wanneer de padi-stengels na 4 à 5 dagen rood worden, zij noemen dat „roode *hama*”, of wanneer de bladertoppen door *hama* worden aangetast, of wanneer de padi door *hama* niet wil uitstoelen. *Hama* blijkt [door verschillende oorzaken] te ontstaan, bv. de zaailingen waren te jong of zij waren ziek of de wortels van de uit te zetten planten waren vuil of de blaren der uit te planten zaailingen zijn te kort afgekapt of er zaten rupsen in die door vuil water uit de vergaarkom waren aangevoerd, deze zijn belust op het nog niet ontloken blad [in het hart der plant], dan wel als de padi

¹⁾ Soendaasch *gatjong atawa děrěp*, zie voor deze woorden boven blz. 121 noot 3. — De bedoeling is dat zij in de gelegenheid gesteld worden aan den snit deel te nemen en zodoende snijloon te verdienen.

²⁾ Aftapping van het sawahcomplex, boven blz. 104.

³⁾ Zie boven blz. 41 noot 3.

⁴⁾ Zie boven blz. 110 noot 1.

⁵⁾ Soendaasch *radjah kanjisrian*.

⁶⁾ Samenvattende naam voor plagen in het rijstgewas.

reeds in de aren is geschoten, brengt een zeewind *walangsangit's* aan of een met vuil bezwangerde zeewind brengt *lëmbing's*¹⁾ of *bolokotondo's*²⁾ aan; er treedt weer zg. roode hama op.

Zelfs uit de namen der plagen blijkt dat de landbouwers de oorzaak ervan niet kennen, zooals *hama gingsir*, *hama beureum*, *hama lolodok*³⁾. Daarom hebben de landbouwers geen vertrouwen in elkaar de plagen te kunnen afweren of bestrijden. Zij trachten alleen het gewas voor rampen te bewaren door een amulet te begraven, 's Maandags en 's Donderdags te vasten, de sawah rond te lopen onder het prevelen van gebeden en alle mogelijke bezweringsmiddelen uitputtende; er zijn menschen die elken avond na zonsondergang kalk roeren door het water dat in de vergaarkom vliet, anderen verbranden stinkende dingen en maken een brandje van zemelen aan de windzijde van de sawah, anderen weer steken het houtachtig onderste gedeelte van de hoofdnerf van een arenblad op een sawahdijkje in den grond, weer anderen hangen mos over een bamboe en steken dit in den grond, er zijn ook lieden die een weinig van de huid van een *adjag* [zg. wilde hond] in het dijkje bij de vergaarkom van de *hoeloewotan* begraven, er zijn er ook die een stuk papier waarop afwerende woorden geschreven staan⁴⁾, ergens aan priemen en midden op het beplante veld in den grond steken.

87 Dit alles geschiedt, afgescheiden van de door de landbouwers betrachtte verboden, in daad en woord, zooals het noemen van den naam van iets dat te duchten is; het geschiedt alles uit geen andere oorzaak dan het verlangen dat het landbouwbedrijf slage; ook al worden zij geplaagd of bespot, dan zullen zij hoogstens voor de leus erkennen dom te zijn, maar achter hun rug lachen zij [de bespotters] uit, zeggende: „Allen slachten elkaar in het zoeken naar middelen om „meer succes te hebben dan anderen”.

Nadat de padi is uitgelopen [na uitplanting], de *boros* is uitgekomen⁵⁾, de wortels zich hersteld hebben en het oude blad is afgestorven, begint het sawah-onkruid zich te ontwikkelen, als: *etjeng*,

¹⁾ Soort schildtor.

²⁾ Een insect.

³⁾ Soendaasch *gingsir* - van aanzien veranderen, verflenzen; *beureum* - rood; *lolodok* - een kleine larve die het bladmoes wegvreet.

⁴⁾ Er staat: een papier waarop een *djimat* geschreven is. Echter vormt het papier met hetgeen erop geschreven is de *djimat* = amulet. Het geschrevene kan van allerlei zijn, meest Arabische woorden of formules.

⁵⁾ *boros* - het binnenste, nog onontloken blad van een plant = wat bij een palm het palmiet heet.

goenda, *djotang*, *kajapoe*, *tetengkasan*, *gagadjahan*¹⁾; zij schaden²⁾ en beschaduen den aanplant en belemmeren de gezonde ontwikkeling van de padi, de landbouwer-eigenaar van den aanplant houdt er nu een heilmaaltijd voor, bestaande uit: ongesuikerde en gesuikerde rijstepap, zeven soorten *roedjak*, een rijstkegel met kip³⁾ erin of *waloeh* [pompoen, kalebas], 's avonds schaart men zich in een kring voor het houden van den heilmaaltijd, opgedragen aan de geesten der overledenen en aan den Gezant⁴⁾, de bijbehorende gebeden zijn: *doa salamēt*, *doa rasoel*, *doa toelak bala*⁵⁾. Dan weten de vrouwen van die kampoeng dat de sawah den volgenden morgen vroeg gewied zal worden. Den volgenden dag stroomen de menschen naar buiten, zij gaan vervolgens aan het wieden in dezer voege dat allen op een rij zich voorwaarts bewegen, niet zooals bij het uitplanten als wanneer men achteruitloopt; het werk der wiesters bestaat in het zuiveren der padistoelen van vuil, het onkruid wordt in de gangen tusschen de plantenrijen verzameld en vervolgens ingetrapt, onderwijl gaat men aan zijn taak verder. De eigenaar der sawah houdt toezicht en geeft nauwkeurig acht op de wiesters of de stoelen niet beschadigd worden, of niemand de haar gestelde taak overschrijdt of het onkruid niet begraaft. Wat den werktijd betreft, nadat de middag - *bēdoeg* zich heeft laten hooren, gaan de vrouwen uiteen, het loon is als bij planten. Dit wieden heet *ngarambet*, [de tijd van] het wieden van *hoema's* [droge rijstvelden] en tweede gewassen wordt *oesoem ngojos* genoemd.

Nadat de padi op de sawah voor de eerste maal gewied is, stoelt zij wanneer zij gezond is, uit; wat bij het uittrekken der zaailingen op het kweekbed vijf stammen waren, worden er tien of vijftien, de planten zien frisch groen tot [de faze] *njiram*. Ten aanzien van wat er in dit stadium geschiedt, is de adat niet overal gelijk, som-

1) Soendaasch *Etjeng*, vele soorten; *goenda* - *Sphenocleia zeylanica* Gaertn.; *djotang* - *Spilanthus acmella* Murr.; *kajapoe* is een plant die op het water drijft; *tetengkasan* een onkruid; *gagadjahan* een onkruid dat op de sawahdijkjes groeit, *Panicum colonum* Linn.?

2) Soendaasch *ngotoran*, lett. bevuilen.

3) Soendaasch *hajam toelak*, lett. afweerkip.

4) Soendaasch *salamētan ngarēwahkeum ngarasoelkeum*; bij *ngarēwahkeum* kunnen ook de plaatselijke geesten bedacht worden, doch ik vermoed dat hier alleen de overledenen, het voorgeslacht, bedoeld zijn. Deze maaltijd is nu mohammedaansch gestempeld door *ngarasoelkeum*, d.w.z. daaraan het aanbieden van eten aan den Gezant Gods te verbinden.

5) Soendaasch *doa salamēt* - heilbede; *doa rasoel* - bede tot den Gezant; *doa toelak bala* - bede tot afweer van gevaar.

migen wieden dan voor de tweede maal, anderen doen dat niet, ieder handelt naar eigen oordeel. Als de planten, opschietende, ongeveer gelijkmatig gezwollen zijn, dan noemen de landbouwers dit van de padi *njiram*, omdat het doet denken aan het *njiram* van zwangere vrouwen vóór zij tot de periode *reuneuh* overgaan¹⁾. Zij houden 88 dan een heilmaaltijd met gesuikerde en ongesuikerde rijstepap en verschillende *roedjak*'s van jonge kokosnoot van de soort *kalapa hedjo*, de bijbehorende *doa* is de *doa salamët*. Als er niet voor de tweede maal gewied wordt, worden alleen de sawahdijkjes verzorgd, zóó dat ze schoon zijn en de aarde te zien komt. Na verloop van tijd schiet het gewas in de aren en laten de kafjes los, in dat stadium wordt van de sawah gezegd: *keur tjëlëtoe* of *keur reuneuh beukah*²⁾. Nu staat vast dat het gewas gevrijwaard is van *hama gingsir*, *hama beureum*, *hama lolodok* [bovengenoemd], er blijft nog over af te wachten of het bewaard zal worden voor: *mentek*³⁾, *koengkang*⁴⁾ *lëmbing*, *bolokotondo* [zie boven], vogels, rupsen, muizen en groene kikvorschen. Alleen over het water heeft men geen zorg meer omdat van nu af de watertoevoer reeds dikwijls verminderd wordt en nog meer als de padi tot *beuneur*⁵⁾ is gevorderd. Wanneer de aren op alle vakken gelijkelijk zijn uitgeschoten, heet 't dat de padi op die sawah *rampak* is⁵⁾. Is de padi tot het stadium *beuneur* gevorderd, maar zijn de korrels nog niet hard, is de inhoud nog melkachtig en de aar nog groen, dan heet het dat de sawah *beuneur hedjo* is. Als het zoover is, geeft de eigenaar soms een heilmaaltijd voor de voorbereidselen tot het *njalin* [zie beneden], de mannen maken bindtouw gereed. Men gebruikt daarvoor steeds *awé tali*⁶⁾, de schil wordt afgekrabd, de bamboe wordt in stukken ter lengte van één geleding gehakt en in latten van ongeveer één duim breedte gespleten, men neemt ze dan mee naar huis en maakt er reepen bindtouw van⁷⁾.

¹⁾ Vangt aan als de zwangerschap reeds enkele maanden gevorderd is. Zie verder voor deze termen, hoofdstuk III.

²⁾ Soendaasch *beukah* - zich uitzetten.

³⁾ Soendaasch *mentek*, Jav. *mēntek* - wortelrot, waardoor de plant verschrompelt.

⁴⁾ = Jav. *walangsangit*, een wants.

⁵⁾ Soendaasch *rampak* bet. „te gader, allen tegelijk”. — Dit stadium gaat vooraf aan *beuneur hedjo*.

⁶⁾ Soendaasch *awé* - bamboe, *tali* - touw; *awé tali* wordt voor allerlei doeleinden als touw gebruikt.

⁷⁾ Soendaasch *tali lambaran*, *lambar* is hulptelwoord van touw. De bamboelat wordt overlans in enkele smallere reepen gespleten van $\pm$ 1 duim breedte, de dikte van de bamboe wordt dus de breedte van een band zooals hij om de padibos gewikkeld wordt.

behoudens dat niet door en door gespleten wordt, het ondereind wordt uitgespaard [als bij de tanden van een kam], daarna wordt alles opgerold. [Dit werk geschiedt] van af het oogenblik van *beukah* der padi.

Zoowel mannen als vrouwen gaan naar de sawah, vooral is dat het geval als het snijloon geregeld moet worden, de padi moet worden gedroogd en naar de schuur gebracht ¹⁾. Velen verhuizen zelfs naar de sawah in den tijd dat de padi tusschen groen en geel is, d.w.z. dat zich tuschen de groene al gele aren vertoonen, wat *harajhaj* wordt genoemd.

Wanneer alle padi reeds geel ziet en vele korrels al hard zijn, heet zij *koneng* [d. i. geel]. Als de tijd van het *njalin* daar is, handelen de landbouwers wier velden uit één en dezelfde *hoeloewotan* bevoeid worden, op verschillende wijze; er zijn er die op zekeren ochtend slechts een onthaal op een horde komen brengen, anderen stellen een *sanggar* [offerhuisje] op en leggen daarin: topstukken van rijstkegels, eieren, toespijzen als men op de pasar koopt, bereide sirihpruim, zeven kleine schuitjes ²⁾ met *roedjak*, klapperolie, een spiegeltje, één kam met wijde en één met nauwe tanden, bloemen, *boborch* [zalf]. De *sanggar* wordt met verschillende gewassen erbij ³⁾ in den grond gestoken in de ruimte om de aren die geplukt zullen worden om voor *iboe* te dienen. Zij wordt [met doeken] bedekt, ja, er plegen lieden te zijn — het is een oude kampoengadat — die in het bezit van een *boweh larang*, wit katoen in de kampoeng geweven ⁴⁾, van voldoende lengte om eigen lijk in te wikkelen, dit doek nu bezigen als bedekking van de *sanggar* of dit of andere eerbewijzen, welke ook, over stokken gehangen, vóór de *sanggar* plaatsen. Er zijn nog al eens *poesaka's* [erfstukken] die men tot *djimat* ⁵⁾ gemaakt heeft, onder, zooals: *tjinde* [gebloemde zijden stof], zijden schouerdoeken uit ouden tijd, *palangi* - doeken, half-geweven hoofddoeken ⁶⁾,

¹⁾ D.w.z. dat van af den tijd dat de sawah *benneurhedjo* is, mannen en vrouwen naar de sawah gaan, vóór dien plegen alleen de mannen er te komen, het wieden daargelaten.

²⁾ Soendaasch *takir* - schuitje van pisangblad of pinangschutblad, met spelden vastgestoken.

³⁾ De *sanggar* is nl. op een langen stok bevestigd, de bijbehorende, voor dit doel vaststaande planten worden erbij in den grond gezet om de padiplanten waarvan de aren voor *iboe* geplukt zullen worden, heen nadat deze wat op zijde zijn gedrukt.

⁴⁾ Door een maagd geweven.

⁵⁾ Soendaasch *djimat*, in engeren zin: talisman, amulet; hier in ruimeren zin gebruikt: alles wat men in aanzien houdt en wat ons bewaart.

⁶⁾ Eigengeweven doek met grof batikwerk versierd?

netvormige, afhangende franje behorende bij *kasang djinëm*¹⁾, eenmaal door de voorouders gebruikt, buitendien kleedingstukken van den tegenwoordigen tijd. Dicht bij de *sanggar* worden verder *oemboel-oemboel*, lange vlaggen van geel en wit doek²⁾, aan eenigszins kromgebogen bamboestaken in den grond gestoken. Is dit alles gered dan wordt er beneden een aangestoken padibezem bij in den grond gedrukt met benzoë erop, de rook stijgt omhoog en men prevelt een *radjah*³⁾, sommigen maken gebruik van een *radjah pamoenah* [uitzuiverende *radjah*], anderen zeggen de *doa salamët* op, dat hangt daarvan af wat de oude man die de ceremonieën van het *njalin* verricht⁴⁾, kan; hij vraagt oorlof met een met welriekende olie ingesmeerd rijstmesje tien, twintig aren met halm en blad naast de *sanggar* te mogen afsnijden, vervolgens bindt hij ze samen en wikfelt ze in wit doek, [eveneens] geparfumeerd, en hangt ze aan het *sanggar* - gestel op⁵⁾. Er zijn lieden die dan dadelijk volledig met den oogst beginnen⁶⁾, anderen doen slechts het *mitëmbëjan* (beginnen met den oogst)⁷⁾ tot een uitgestrektheid die voldoende is om de veldhut op te zetten. [In dit geval] begint den volgenden dag de oogst volledig met snijloon en al⁸⁾. Als er tegen dien tijd reeds vele veldhutten zijn van lieden die hun padi [oogst] bezorgen, dan heet dat: de sawahs zijn *andjrah*⁹⁾. De eigenaars van de sawahs maken plezier omdat het gewas geslaagd is, overdag brengen zij de *eundan's* of *araj's* [voorloopig gebonden padi] naar buiten [uit de veldhut waar de padi 's nachts is ondergebracht] en drogen die in de zon, tegen den avond stapelen zij; bij gunstig weer met veel zonneschijn wordt na drie, vier dagen [definitief] gebosseld¹⁰⁾. Is er veel padi dan zijn er ook veel helpers.

1) Zie toevoegsel G aan het einde des boeks.

2) Ook rood en wit. D.w.z. in de lengte langs de staak, de breedte van het uitstaande doek is naar verhouding gering.

3) Zie blz. 41 noot 3.

4) Soendaasch *noe njalin*, *njalin* is ook trans. *pare disalin* de ceremonieën worden aan de padi (niet: Nji Sri!) voltrokken.

5) Ze worden niet in de *sanggar* gelegd; daar toch liggen de offergaven en de toiletbenodigdheden voor Nji Sri.

6) Volgt: *djeung rëmpoegan djeung gatjongan*, d.i. op *rëmpoeg* - basis en tegen *gatjong* - snijloon, over deze woorden is boven uitvoerig gesproken.

7) Voor *mitëmbëjan*, zie boven blz. 110 noot 1.

8) Soendaasch: *djeung anoe gatjong anoe dërëp*; zie voor deze termen blz. 121 noot 3.

9) D.w.z. in het volle oogstseizoen, de oogst is algemeen.

10) Soendaasch *mangkek meungkeutan pare eundan atawa ngageugus*. Zie blz. 121 hiervoor en zie beneden.

De manier van binden is anders dan het binden van andere zaken dan padi, de hiervoor gebruikte term *mangkek* wordt alleen van padi gezegd. Ten eerste is het touw van bamboe, nl. het [bovenvermelde] touw dat reeds van tevoren was klaargemaakt; ten tweede geschiedt het omwinden op een afstand van ongeveer 3 duim van de aar, er wordt tweemaal omgewonden, daarna drukt de bosselaar op het eene uiteinde, en wordt het andere midden door de padi gestoken, het touw is met *taneuh porang*¹⁾ afgewischt, dit einde wordt om een bamboe ter lengte van ongeveer één span en ter dikte van een wijsvinger gewonden, dienende als windspook om het touw krachtiger te kunnen aantrekken zóó dat het een piepend geluid geeft van het krachtige aantrekken²⁾. Straks bij het maken van [volle] bossen worden twee *eundan*'s tesamen genomen als men *geugeus* [aldus genoemde bossen] maakt, drie *eundan*'s voor een *tjapit* geheeten bos, deze worden op dezelfde wijze tezamen gebonden als met *eundan*'s het geval is. De reden dat gezegd wordt dat het met de padi eigenaardiger staat dan met andere zaken is bv. dat er nog geen mare is van een sawahbouwer van wien gezegd werd, of die zelf de bedoeling had, padi te verbouwen voor den verkoop of om er handel mee te drijven; niemand heeft het nog gewaagd te oogsten zonder *iboe*, niemand heeft het nog gewaagd de padi met een *arit* [kapmes, grasmes] te oogsten, zelfs niet padi *maroes*, welke men de gewoonte heeft van den halm te laten vallen³⁾, men durft geen padi te bezitten die niet *ge-pangkek-t* is, daargelaten *hentjak* [losse aren met weinig halm, verkommerde, slecht gerijpte aren enz.]⁴⁾.

Men is jegens de padi, de bras of de gaargestoomde rijst evenzeer wellevend als jegens de menschen. Men zegt dan ook tot iemand die haar beledigt bv. door er op te trappen of er over heen te stappen: „Doe dat niet, het gaat me aan het hart!” en niet: „Doe dat niet, ik houd ervan”, zooals men van eetwaren zegt. In den tijd dat de menschen op de sawah zijn, is het de adat van goede menschen dat zij uiterst verheugd zijn omdat de oogst goed geslaagd is en omdat zij het besef hebben geholpen te zijn, vandaar een andere adat dat zij lieden die voedsel komen zoeken (om padi komen bedelen), *santri*'s

¹⁾ Soendaasch *taneuh porang* - leemaarde, om het touw stroef te maken en terugspringen te voorkomen.

²⁾ Deze beschrijving ziet op een *eundan*.

³⁾ Bij de padisoort *maroes* zitten de korrels zeer los aan den halm, zij worden op matten te velde van het stroo gescheiden.

⁴⁾ Vgl. boven 118 noot 3.

die een liefdegave verlangen, *lēbe*'s [dorpsgodsdienstbeambten] die *djakat* vragen, nooit durven afwijzen en ten eenen male durven zij geen lieden te weigeren die zich schamen te vragen om niet maar willen leenen om 't later terug te geven als zij [op hun beurt] geoogst zullen hebben.

De *sanggar* met toebehooren wordt soms op denzelfden dag weggehaald en de *iboe* naar de veldhut gebracht, alles wat gediend heeft om de *sanggar* netjes uit te rusten [voor het *njalin*], wordt naar de kampoeng gebracht, de eetwaren [uit de *sanggar*] worden weggeschonken ¹⁾. Soms gaat een paar dagen lang de mare van een landbouwer die afgeoogst is, dat zijn veldhut zoo groot was of zijn padimijten zoo groot waren, het *njalin* welverzorgd was en zijn padi met veel feestelijkheid naar de schuur is gebracht.

Nadat het aan de padi te verrichten werk is afgelopen, wordt de goede dag berekend om haar naar de schuur te brengen en afgemaakt, wie eraan zullen deel nemen ²⁾ en hoeveel rijst er gestoomd moet worden om hen te voeden.

Als het oogenblik van het naar de schuur brengen der padi is aangebroken, wordt de *iboe* gekleed en opgesierd, zij krijgt een fraaie
 91 sarong aan, een metalen buikgordel wordt haar omgedaan en zij krijgt een zonnehoed op. Zij wordt vervolgens in een mand ³⁾ gedaan, deze mand wordt soms op een versierden en door vier man gedragen draagzetel geplaatst. De *iboe* heeft een spiegeltje, welriekende olieën, *boboreh* [zalf] en bloemen naast zich. Dan wordt zij opgenomen, vóór haar uit gaan mannen met schoudervrachten padi, het dichtst bij den draagzetel zijn twee of drie stellen *rěngkong* ⁴⁾).

^{*)} **Noot.** [Een *rěngkong* bestaat uit] een bamboe van de soort *gěde* als draagstok, aan beide einden, vóór en achter, hangt aan een touw een bos padi. De touwen rusten op den draagstok ter plaatse waar openingen zijn gemaakt; als men nu met de bamboe over den schouder loopt en de beide bossen padi in slingerende beweging brengt, verwekken de over de schalmgaten schurende touwen geluid. Het geraas wordt nog groter als er een *hatong* [Pan's fluit] bij is; er zijn vaste *rěngkong*-spelers ⁴⁾).

¹⁾ Het is echter de gewoonte dat de dorpsjeugd die al eerder heeft weggehaald.

²⁾ Vrij voor: *karěmpoegannana*.

³⁾ Soend. *said*, een mand voor huiselijk gebruik.

⁴⁾ Duidelijkheidshalve vrij vertaald.

Vervolgens gaat men in optocht van de sawah onder muziek van *ogel* en *angkloeng* naar de kampoeng¹⁾, hierin is geen verschil met een bruiloftsstoet. In de kampoeng aangekomen gaat men dadelijk naar de *taweuran*²⁾ der rijstschuur³⁾, de *iboe* wordt op den schouder genomen en toegereikt aan iemand die zich boven bij het luik bevindt, zij wordt vervolgens op het achtervlierinkje⁴⁾ neergelegd tesamen met een *pangradinan* [i.c. een kleine wan waarop toiletbehoedigheden, zijn gedeponeerde]⁵⁾ en een wierooktest; daarna wordt de andere padi omhoog geworpen waarbij sommige personen stapelen, anderen de bossen omhoog werpen. Zoolang er nog padi op de sawah is, gaan de op voet van *rĕmpoegan* werkenden heen en weer om ze op te halen. Nadat het werk is afgedaan, houdt men een heilmaaltijd en geeft aan de deelnemers aan het *rĕmpoegan* te eten.

Dit relaas van den sawahbouw tot aan het naar de schuur brengen van den oogst beschrijft het gemiddelde, alleen een schouwspel opleverende voor oud en jong van dezelfde kampoeng⁶⁾. In sommige gevallen gaat een en ander met meer feestelijkheid gepaard⁷⁾, in andere met minder, maar het komt niet voor dat men bepaaldelijk de bedoeling heeft den rijstoogst met den oogst van knolgewassen, van *katjang socoek*⁸⁾, het inzamelen van *djengkol*⁹⁾, de *peuteuj*¹⁰⁾ - pluk, het laten ledig loopen van een meer [om de visch te oogsten], al wat maar vreugde verschaft, op één lijn te stellen; als men den rijstoogst niet feestelijk maakt, is dat een gevolg van armoede¹¹⁾.

De beleefde gebruiken welke de landman jegens de padi in de schuur betracht en de verboden welke hij in acht neemt, zijn zeer talrijk, bv. is het de taak van de vrouw des landbouwers zelve de *iboe*

1) Zie ook toevoegsel L aan het einde des boeks.

2) Zie boven blz. 40 noot 2.

3) De tekst vermeldt achter „taweuran leuit”: *lĕmĕsna doeroeng*, d.i. [de taweuran der rijstschuur heet] in fijne taal *doeroeng*. In het Madoereesch is *dhurung* S. een bamboestellage in de keuken om mais of padi erop te plaatsen (Wb. s.v. *ghalang*).

4) Soendaasch *parasandak toekang*, boven blz. 119 noot 3.

5) Vgl. blz. 119 noot 3.

6) Schr. denkt hier bepaaldelijk aan het feestbetoon ter gelegenheid van den oogst en het naar de schuur brengen der padi.

7) Zie toevoegsel L achteraan.

8) *Arachis hypogaea* Linn.

9) *Pithecolobium lobatum* Benth.

10) *Parkia speciosa* Hassk.

11) D.w.z. bij den oogst van tweede gewassen is er niets waaraan men eer te bewijzen heeft. 't Zou ongepast zijn jegens Nji Sri den rijstoogst daarmee gelijk te stellen.

en de overige padi in de schuur te bedienen en te behoeden; zoo zijn er in de desa's vele oude weduwen die rijk zijn aan padi en die nooit op een willekeurigen dag naar de padi in de schuur zullen gaan; gewoonlijk wordt de Woensdag, 's morgens vroeg, uitgekozen; willen zij padi uit de schuur halen om die te stampen of omdat zij die om een andere reden noodig hebben, dan zullen zij, alvorens tot de schuur op te klimmen, zich eerst opknappen, zij doen nette kleeren aan, kammen het haar en parfumeeren zich. De echte, oude landbouwersvrouwen maken zich zelfs geregeld 's Maandags en des Donderdags netjes en vasten, des avonds [d.w.z. den avond vóór Dinsdag en vóór Vrijdag] branden zij wierook en vervolgens gaan zij het huis uit met een ladder van zoodanige lengte dat zij tot het luik der schuur reikt en die vast voor dit doel gebruikt wordt; in huis gebruiken zij haar om op den zolder te klimmen. Naar de schuur nemen zij verschillende soorten *roedjak*, een wierooktest en benzoë om voor de *iboe* gebrand te worden, mede, zij gaan alleen de schuur binnen. Haar plichtplegingen jegens de *iboe* plegen zij geheim te houden; alleen kan gezegd worden dat zij volgens de beweringen van oude lieden zijn zooals wanneer kinderen, die verlangen te eten, aan hun moeder die aan het dooreenwerken der gaargestoomde rijst is, wat rijst vragen.

Het duurt niet lang of de vrouw reikt padi door het geopende luik naar omlaag, waar ze door een bediende die halverwege de ladder staat, wordt in ontvangst genomen; men laat ze nooit naar beneden vallen. Zoolang men bij de schuur is¹⁾ wordt er niet gesproken en worden geen menschen aangeropen, laat staan dat men zich jegens de padi achteloos gedragen zou. Wanneer het geschiedt dat iemand door het verbouwen van padi rijk wordt, dan zijn er velen die zeggen en gelooven: „'t Is niet meer dan redelijk dat deze „persoon succes heeft gehad, immers is eens, lang geleden, op een „Vrijdagavond [*malēm*, de avond vóór Vrijdag] een *naga* op zijn „doeroeng²⁾ neergedaald, in de hoogte was een blinkend spook³⁾ te „zien dat op de nok van de rijstschuur neerkwam; toen men den „volgenden morgen naar de *iboe* ging zien, zat de *naga* op haar (een „kleine slang kronkelde zich om haar), dat was de „ratoening Nji

¹⁾ Soendaasch *di leuit*. In verband met het bovenstaande vermoed ik dat hier niet alleen de vrouw in de schuur maar allen die zich daarbij ophouden bedoeld zijn.

²⁾ Zie boven blz. 131 noot 3.

³⁾ Soendaasch *hantoe* - geest, spook, gerekend tot de *djoerig* maar tevoren een dier: slang, goudvisch, enz.

„Sri”¹⁾), daarvandaan dat de landbouwer voorspoedig was; wanneer „voor goed onthaal gezorgd wordt, hem de noodige beleefdheid be-
„wezen wordt en de verboden in acht worden genomen, dan zal de
„voorspoed stellig op kinderen en kindskinderen overgaan. Is men
„[daarentegen] nalatig en zorgeloos dan zal de *naga* stellig weer
„verdwijnen (’s mans landbouwbedrijf in verval geraken). De aldus
„voorspoedige laat in *rěmpoegan* patjoelen, planten, wieden, maar
„dat schijnt maar zoo, in werkelijkheid bezit hij een heirleger²⁾ van
„voor ons onzichtbare” [wezens die het werk verrichten].

En voorts, wie van het landbouwbedrijf rijk is geworden, handelt
nooit onnadenkend of zonder overleg, ’t kan niet missen of er is een
lělěmboetan [geest of geesten] waaraan hij zijn vereering brengt, hij
verstoort nooit de goede orde van zaken³⁾; als hij op den akker
aan den arbeid is, aan het ploegen of eggen, zal hij, als hij zijn buffels
wil te kennen geven hoe zij te loopen hebben, dat op zangerigen toon
93 doen; hij houdt zeker op met zijn buffels te laten werken na den
tijd dat de zon recht omlaag schijnt; als het al warm is geworden,
omstreeks⁴⁾ 10—11 uur, maakt hij zijn buffels los [van het juk],
want hij begint met den arbeid wanneer het pas schemerachtig licht
is, omstreeks vijf uur in den morgen.

*) **Noot.** In de desa bestaat de naam *pětjat sawěd* voor zekeren tijd
van den dag, nl. de tijd waarop gewoonlijk de *sawěd*, de band aan
den hals van den buffel van de pennen van het juk wordt losgemaakt.
De meeste *sawěd*’s zijn van gevlochten rotan vervaardigd of van een
riem van buffelleer, één palm breed. Men noemt *pětjat sawěd* de tijd
wanneer het zóó warm is geworden dat het voor lieden die zich zitten
te zonnen zaak is daarmee op te houden⁴⁾).

Men werkt nooit op het land op den 14den der maand, ook al
is het noodig⁵⁾; volgens zeggen is dit de ongeluksdag der buffels,
sommigen staken den arbeid ook op Vrijdag.

De vermaardste plaats van vereering waar landbouwers uit Prijan-
gan heengaan is Talaga [Madjalěngka, Tjerbon] omdat er lieden zijn

1) Haar echtgenoot?

2) *balad sarewoe*, lett. een legerschaar van 1000 man.

3) Of: van jegens [de geesten] te handelen.

4) De tijd van *pětjat sawěd* is ± 9 u. v.m.

5) ’t Is niet duidelijk of Schr. bedoelt te zeggen dat dit alleen geldt bij be-
werking met buffels dan wel ook als het veld geheel met de patjoel wordt
bewerkt, vermoedelijk het eerste.

die daar *heutjak* ontvangen om als voornaamste bestanddeel der zaai-padi te dienen ¹⁾, bijna elk jaar op 12 of 14 Moeloed staan zij erop, zij het door een lasthebber, vereering te gaan brengen. Ook gaat men [in Moeloed] naar den berg Koromong in Tjërbon als men rijk wil worden. Van velen gaat de mare dat zij vereering brachten maar zonder resultaat, naar het heet omdat zij de verboden die hun door dengene aan wien zij hun vereering brachten waren opgelegd ²⁾, overtraden.

De menschen vertellen dat het vaak voorkomt dat rijke lieden zich den aars niet wasschen ³⁾, een staart hebben en aan schurft en *kesrek* [kwaadaardige huidziekte waarbij de huid afschilfert] lijden. Na hun dood neemt de aarde hen niet aan, hun lijken moeten als bij de dieren in een moeras worden ondergedompeld of men moet ze met den stroom laten afdrijven. Velen hebben de ondervinding opgedaan dat wanneer het lijk [van zoo iemand] werd begraven als dat van een gewoon mensch, het weer terugkeerde. Ja zelfs dat terwijl men 's avonds voor den overledene den Koran reciteerde of aan het *ratib* (*tahlil*) ⁴⁾ was alvorens zich in een kring te scharen om den *njoesoer tanah* ⁵⁾ genaamden heilmaaltijd te houden, het lijk van den zolder neerplofte of reeds op den opstap vóór de huisdeur was; zoo zeggen de menschen. Velen hebben in loondienst de lijken de rivier laten afdrijven, stevig ingepakt en met een buffelkop bezwaard. Tot den huidige dag spreken de menschen in de desa er nog zoo over; zijn er dag en nacht zware regens gevallen dan zeggen zij: „Waarom „bandjirt het zoo en valt de regen dag en nacht aanhoudend neder?“, waarop anderen antwoorden: „Wellicht is er een *kopet*-ter overleden”. Of zij zeggen: „[Die *kopet*-ter] is immers gisteren of eer-
94 „gisteren overleden”.

Somtijds hoort men pas na eenigen tijd dat op dien en dien dag een *kopet*-ter overleden is. En dan antwoordt men: „Dat komt uit! het „regende toen aanhoudend, er waren stortvloeden en het bandjirde”.

Evenzoo pleegt men van een rijken man die schatten vergaarde (gierig is) te zeggen: „'t Kan hem niet schelen of hem de kleeren in

¹⁾ Dit is op zichzelf iets bizonders daar men volle, gave aren voor zaai-padi uitzoekt en de *heutjak* van een veld de afval vormt.

²⁾ Soendaasch *djangdji larangan*.

³⁾ Soendaasch *ngopet*, van *kopet*; meer hierover beneden.

⁴⁾ Soendaasch *ratib* - opdreunen van gewijde klanken; *tahlil* - lofprijzingen, soort *dikir*.

⁵⁾ Soendaasch *njoesoertanah* is de naam van den eersten, na de begrafenis, in het sterfhuis ten behoeve van den overledene gehouden heilmaaltijd.

„flarden aan het lijf hangen, dat heeft hij liever dan dat hij zijn geld gebruikt om iets van te koopen”. Vooral zegt men dit van een rijke van wien blijkt hoe hij te werk gaat, die binnenshuis eet en daarbij de deur grendelt, die op Vrijdagen nooit voedsel of geld geeft [aan arme lieden], die ter zijde van zijn huis een hooge *bale* (*papanggoengan* [d.i. op palen, hoog boven den grond]) heeft; de menschen zeggen dan: „[Hij doet dat alles] omdat een rijke altijd moet uitkijken, rijken „plegen een staart te hebben en als de geiten te doen” (zij doen met hun echtgenooten als de geiten).

Alle deze dingen zegt men achter den rug van den rijke of, als het in een vergadering is, zonder zijn naam te noemen.

De jegens de bras in de rijstbewaarplaats in acht te nemen plichtplegingen bestaan hierin dat die bewaarplaats steeds met bras gevuld moet zijn, ook al wordt er dagelijks uit geschept. Zij bestaat gewoonlijk uit een aarden vat met houten deksel, in het vat bevinden zich rijst en een klapperdop om te scheppen, ook in dezen laatsten is steeds wat rijst.

De vormen welke de vrouw die bras schept, betracht, zijn dat zij zich netjes maakt en parfumeert, zij schept nooit schuivende¹⁾ op en zij spreekt geen woord tot zij weer buiten is. De rijstbewaarplaats wordt in de ruimte naast de stookplaats [soort provisiekamer] geplaatst, men mag niet achteloos met haar omgaan maar moet haar behandelen zooals men een slaappleats van menschen behandelt, elken avond vóór Vrijdag wordt er wierook bij gebrand en worden er verschillende soorten *roedjak* voor *Nji Sri* bij gezet. Ja, wanneer de eigenaar naar een ander huis verhuist, noemt hij zich pas verhuisd als hij samen met de bewierookte en met een lap bedekte rijstbewaarplaats waar de verhuizenden achteraan loopen, is overgegaan. Ook moet in het huis waarheen men verhuist, de „provisie-kamer”-plaats voor de *pabejasan* (*padaringan*)²⁾ reeds in gereedheid zijn gebracht. Daarbij is het een geluk³⁾ wanneer bij het berekenen van de zeven-*rēpok*⁴⁾ de berekening uitkomt op *padaringan kēbēk*, het totaal van zeven volgt de volgorde der dagen van de week van af Vrijdag⁵⁾.

¹⁾ Soendaasch *njodokkeun* - met een schuivende beweging opnemen; ook kan bedoeld zijn: zij schept de rijst nooit op met een schop of schoffel.

²⁾ Synoniemen voor rijstbewaarplaats.

³⁾ Soendaasch *tandjēk* (*bagdja*), synoniemen.

⁴⁾ Zie voor *rēpok* boven blz. 71. 't Betreft hier de vraag op welken dag men verhuizen moet en hoe in de toekomst de relatie van huis en bewoners zal zijn.

⁵⁾ Hier volgen de woorden: *naktōe ngaran awetōe djeung lalaki wēwitannana wēkasannana anoe oeni beunang motongan*. — Om tot het cijfer te komen gaat men dus uit van de cijferwaarde van begin en einde der namen van man en

- 95 [De aldus berekende cijfers zeggen het volgende:]
1. *padaringan kēbēk* [volle rijstbewaarplaats, Vrijdag]
 2. *pisang poenggēl* [afgekapte pisang, Zaterdag]
 3. *toenggak ka sēmi* [de stronk loopt weer uit, Zondag]
 4. *sangga waringin* [?, Maandag]
 5. *loemboeng goemoeling* [omvallende rijstschuur, Dinsdag]
 6. *satrija lalana* [dolende ridder, Woensdag]
 7. *pandita mockti* [vermogende pandita, Donderdag] ¹⁾.

Er bestaat nog een ander gezegde van de menschen in de kampoeng: „Aardschuiving in het gebergte verplettert hen die rijk zijn „door *ngopet*; zie maar, tijdens de aardschuiving van den Goenoeng „Galoenggoeng is ook een *kopet*-ter daar verpletterd tijdens een op- „tocht ter gelegenheid van een door hem gegeven besnijdenisfeest „[of: huwelijksfeest]”. Van toen dateert de uitdrukking: „Het on- „geluk van iemand van Galoenggoeng op Zaterdag”.

Ten tijde van de aardstorting in Tarogong [bij Garoet, van den Goenoeng Goentoer] werd het eerst de man die daar rijk was door *ngopet* bedolven ²⁾; men zegt tegenwoordig nog, wanneer het dag en nacht regent: „He! welke *kopet*-ter is er verrekt?” of: „Het stort- „regent alsof er een aardstorting zal komen om den rijken *kopet*-ter, „ki N. N. van kampoeng N. N., te bedelven”.

Omdat het woord *ngopet* gebruikt wordt van menschen die zich, na hun gevoeg gedaan te hebben, den aars niet willen wasschen, werden er oorspronkelijk gierigaards mee bespot: „Hij is op zijn „eigen drek gesteld”. Het woord *ngopet* wordt gebruikt van lieden die zich, na hun gevoeg gedaan te hebben, den aars nog niet gewas- schen hebben, het pleegt gebruikt te worden om kinderen nadat zij hun gevoeg gedaan hebben, bang te maken. De ouders zeggen dan: „Gauw, wasch je den aars, wees niet *ngopet* of je komt onder een „aardstorting”.

Verder zeggen de menschen: „Lieden die door *ngopet* rijk geworden „zijn, hebben hun bezittingen niet van oudsher, zij zijn niet zoo maar „rijk geworden want zij plegen in het bezit te zijn van een wetenschap „die hun tot leiddraad strekt ³⁾, alles kunnen zij als hun Heer be-

vrouw; misschien willen de laatste woorden (*anoe oeni* enz.) zeggen dat men de som der begin- en eindklanken neemt na afkapping van aanvangs- en slot- consonant.

¹⁾ De namen zijn in hoofdzaak Javaansch, niet Soendaasch.

²⁾ Ook meervoudig op te vatten.

³⁾ Vrij voor: *sok boga pagoeroean elmoe*.

96 „schouwen: er zijn er die er een groene kikvorsch op nahouden (ver-eeren), haar een plaats bereiden), in hooge eere houden en op „een stille plaats op zolder van hun huis onthalen”. Zelfs hebben vele menschen tijdens een door zoo'n rijken man gehouden besnijdenisfeest [of: huwelijksfeest] de ervaring opgedaan dat hij last gaf de groene kikvorsch op zolder met eetwaren te onthalen; de man die de order kreeg, was iemand van buiten. Er zijn ook lieden die eer bewijzen aan en huwen met een *djoerig ipri*¹⁾ ten einde goederen tot zich te doen komen en aan zich te verbinden, die *ipri* heeft het voorkomen van een slang, elken Vrijdag komt zij naar een zij- (slaap-) vertrek van het huis, dat van tevoren opgeruimd en gereed gemaakt is, daar krijgt zij welriekende olieën, daar wordt zij onthaald en wordt de wacht bij haar gehouden (de rijke man-echtgenoot bezoekt haar op haar beurt)²⁾. Anderen houden er een *kētjit*³⁾ op na, een *djoerig* die geld dat de *kopet*-ter heeft uitgegeven, steelt [en dezen weer terugbrengt]. De menschen zeggen wel: „Een ieder die van A. geld „ontvangt, bevindt, zonder mankeeren, bij thuiskomst dat er te kort „is omdat het tot dengene die het gisteren uitgaf, terugkeerde en „wel omdat het door den *kētjit* gestolen was. Merk het geld eens „en als gij dan later weer geld van hem krijgt, zal er stellig geld „onder loopen waarop het merk voorkomt”.

Al doet men nu, dit zeggende, alsof men gekscheert, zoo gelooft toch bijna iedereen het even goed als hij het uitspreekt, men zegt bv.: „Wanneer een mensch tijdens zijn leven een geheime wetenschap „heeft geleerd die van de ware afwijkt, dan zal hij na zijn dood „datgene worden wat door hem werd aangebeden of vereerd dan „wel het dier dat hij er tijdens zijn leven op nahield, bv. iemand „is na zijn dood een wild zwijn geworden want tevoren [toen hij „nog leefde] was er nooit een spookzwijn⁴⁾ [ter plaatse], na zijn „dood is het er wel”.

¹⁾ Soendaasch *djoerig* - booze geest in den ruimsten zin; *ipri* Ar. - i.e. een bepaalde soort van vrouwelijke, booze geest.

²⁾ Soendaasch *ditoenggoean* (*dikilir koe lalaki noe beunghar*); uit deze be-woordingen valt op te maken dat hij haar beslaapt.

³⁾ Een klein poppetje in menschelijke gedaante van den *ratoe kētjit* door be-middeling van den *koentjen* der gewijde plaats waar hij zetelt, gekocht. De *kētjit* kan naar welgevallen een andere gedaante aannemen. — Zie voor een ander soort *kētjit* boven blz. 28 noot 4. Ook deze *kētjit* voert den eigenaar die hem vereert, rijkdommen toe.

⁴⁾ Soendaasch *bagong siloeman*; *bagong* - wild zwijn, *siloeman* - soort geesten, vooral in moerassen en poelen zich ophoudende, van ongedefinieerd voorkomen en onbepaalde herkomst. Zij zijn in het algemeen geen geesten van dieren.

Zoo zegt men in Tjiandjoer dat er een wild zwijn is, Kiai Gëlëm-boeng genaamd, want na diens dood¹⁾ was het er, men zag zijn gestalte, hoorde zijn geluid, bemerkte zijn spoor maar men heeft het nooit gevangen. En in Bagëlen spreekt men van het eenmaal als huisdier gehouden wilde zwijn Kijai Kali Salak batang, omdat na des kijai's dood een spookzwijn naar de kampoeng kwam; de kijai had zijn leerlingen in Zuid [Midden] Java, na verloop van tijd werd dit gezegde algemeen onder de menschen, het werd vrijelijk verder verteld²⁾. In Kaliwoengoe Këndal wordt verteld van een slang op de sawah van afwijkend voorkomen, vreemd, niet als andere slangen en die er vroeger niet was; na den dood van H' Abdoeladjid, wijd-bekend als rijk door *ngopet*, verscheen deze slang die vervolgens
 97 door de menschen, buffelhoedertjes incluis, Adjid genoemd werd³⁾.

^{*)} **Noot.** Deze gezegden en het geloof eraan hebben tot nu toe niet opgehouden; in dit jaar⁴⁾ is het gebeurd dat een rijk man stierf, het duurde niet lang of iemand zeide dat hij hem, op weg zijnde naar Talaga, had zien passeeren. Volgens het verhaal sterven dezulken omdat de hun gestelde tijd daar is, de leeraar verbindt hen bv. [tot het volgende]: „Gij verlangt rijk te worden, ik vind het goed „maar dan moet gij willens zijn een kegel rijst waarin een kip met „ingewanden en al gekookt is, te eten”, dan wel: „soep van een „kinderlijkje”, of: „Gij kunt rijk worden maar dan moet gij elke „*windoe*⁵⁾ een mensch als offer geven”.

Vandaar dat in geval een rijk man ter bedevaart naar Mekka gaat, een *hadam* [bediende] medenemende die niet terugkeert omdat hij [daar] gestorven is, er gezegd wordt: „Hij is gestorven als offer [in „bovenbedoelden zin] van den rijkdom”. — Sommigen wordt het beding gesteld dat zij niet van een bord mogen eten, anderen weer dat zij het offer nog niet behoeven te brengen zoolang hun huis nog niet voltooid is⁵⁾. Vandaar dat men van alle vreemde gedragingen van een rijke gissenderwijze pleegt te zeggen: „Dat hij zoo doet

¹⁾ D.w.z. van den aldus geheeten mensch.

²⁾ Soendaasch *diwënanngkeun noeloejikeun tjarita*, vrij vertaald, vertaling onzeker.

³⁾ De schrijver heeft zijn werk beëindigd in 1910.

⁴⁾ Cyclus van 8 jaren.

⁵⁾ Vandaar dat men in zoo'n geval om zijn verplichting te ontgaan het huis onvoltooid laat.

„komt daarvandaan dat zijn meester hem dat als voorwaarde heeft „opgelegd”.

Velen hebben mij omtrent deze gezegden en dit volksgeloof gevraagd: „Wat is de reden dat zij niet verdwijnen?”. Mijn antwoord daarop was: „Welk kwaad steekt erin dat te zeggen? Welk kwaad „steekt erin daaraan te gelooven? Want het verandert niets aan den „gene die het zegt of aan dengene die het gelooft, zelfs schrikt het „ervan af al te zeer te verlangen rijk te worden of een dwaalleer te „volgen welke de spot van anderen wekt; daar komt bij dat godsdien- „stige lieden niet verbieden om het te zeggen, zij voegen er nog wat „aan toe, zij gisp en gierigaards dat zij behoeftigen nooit helpen noch „steunen wie dat verlangen, nooit djakat opbrengen, nooit aalmoezen „geven en zij jagen zulken lieden vrees aan [door te zeggen] dat „zij stellig gestraft zullen worden door hun Heer¹⁾ en door ver- „nederig in deze wereld en in het hiernamaals”.

Als men bij zijn gast naar den stand van het gewas informeert met de woorden: „Hoever staat het in uw kampoeng met den land- „bouw [het sawahbedrijf]?” en het is oogsttijd, dan luidt het ant- „woord: „De oogst is in vollen gang” [of:] „De oogst is afgeloop- „pen”. Is men in den tijd na afgeloopen oogst en vóór volgenden oogst dan luidt het antwoord: „t Is de schrale tijd, de kelen der „mensen zijn happig”²⁾; in den vollen oogsttijd daarentegen „stokt zelfs de buik [is verzadigd]”.

Arme lieden in de kampoeng zeggen: „In den oogsttijd heeft men
98 „ten minste, al heeft men ook geen sawahs, eten van wat men „als snijloon bijeengegaard heeft volgens den maatstaf „gatjong” of „anderszins”³⁾. En het volgende is een gezegde van oude vrouwen: „*Lamoen hěnteu ngarahmah moal ngarih, lamoen hěnteu ngakal „moal ngakeul*”⁴⁾.

Dit verhaal van den landbouw komt na het hoofdstuk over het huwelijk; stellig zullen de landbouwers, na gehuwd te zijn, het

¹⁾ I.e. de Heer die zij als leidsman genomen hebben, niet Allah.

²⁾ Hierop volgen in den tekst de woorden: *disoengkal koc haloe toedjoeh; soengkal* is gw. v. opwippen met een hefboom, *haloe* is rijststamper. — De beteekenis schijnt te zijn: Als met zeven rijststampers opengesperd.

³⁾ Voor *gatjong*, zie blz. 121 noot 3.

⁴⁾ Aldus bedacht om de woordspelingen *ngarah-ngarih, ngakal-ngakeul*. De beteekenis is letterlijk: Wanneer men niet streeft, zal men geen gestoomde rijst met water doorenmengen, wanneer men niet naar middelen zoekt, zal men niet gaargestoomde rijst dooreenwerken, m.a.w. wie niet werkt, zal ook niet eten.

landbouwbedrijf gaan uitoefenen. Wanneer de landman daarin slaagt en zich vermenigvuldigt (vele kinderen en kleinkinderen krijgt) en zijn nakroost weder in den landbouw kan worden opgevoed, dan zullen de menschen zeker van dien man zeggen: „Hij is en rijk en „vruchtbaar, hij heeft een talrijk en verbreid nageslacht”. Geschiedt dit niet, is zijn vrouw onvruchtbaar, mislukt zijn landbouwbedrijf of, als hij handelaar is, houdt hij slechts schulden over en wanneer zulke lieden vervolgens sterven, dan zeggen de menschen van hen: „Deze lieden zijn door het ongeluk getroffen, zij zijn uitgedelgd. Hun „*rěpok*¹⁾ viel op „pati” of „pisang poenggěl”.

De woorden: „[Moge ik] verdelgd [worden], mijn kostwinning „zij mij tot vloek, de fortuin worde verre van mij gehouden”, dienen den kampoenglieden tot eedsformule als het zich voordoet dat geen genoegen genomen wordt met iemands ontkenning van overspel of diefstal waarvan hij beticht wordt. Daar komen de volgende handelingen bij: [De betichte] neemt eerst, gekleed met witte sarong en witten hoofddoek op den avond vóór Vrijdag een bad, in tegenwoordigheid van en vóór dengene die bezwaar maakte en den eed verzocht. Straks wachten allen af wien het ongeluk zal treffen; treft het den eedzweerder dan heet dat: „De eed heeft doel getroffen”, bv. als hij door den bliksem getroffen wordt, als hij door een tijger wordt opgevreten of door een krokodil of als hij plotseling sterft; wanneer het ongeluk den persoon die den eed verzocht, treft, wordt dit „zich keeren van den eed” [tegen dengene die hem vorderde] genoemd. Deze eed der adat vormt de oorspronkelijke vreeze der kampoenglieden, zij zijn niet bevreesd dat zij in het verderf zullen storten tengevolge van den eed waarbij hun een Koran boven het hoofd wordt gehouden²⁾. Er zijn zelfs vele lieden die niet weten dat hun de eed reeds is afgenomen, zij blijven zeggen: „Al legt men mij den eed op, ik durf het aan”, terwijl hun toch even tevoren de eed met den Koran is afgenomen³⁾.

Dit is een bewijs dat de overgeleverde desa-adat krachtiger is dan de voorschriften van godsdienst of wereldlijke overheid *).

¹⁾ Boven blz. 71 en 135.

²⁾ D.w.z. onwaarheid gesproken hebbende.

³⁾ Eed, Soendaasch *soempah*, dit is het woord dat de Schrijver steeds gebruikt, doch de aangehaalde woorden luiden *masih dijamin oge*. Men kan hieruit opmaken dat voor den kleinen man *jamin* iets anders is dan en niet gelijkwaardig aan *soempah*.

*) **Noot.** De adat van den godsdienst is dat hij verandering wil brengen in de adat wat betreft het geloof der Overheid¹⁾, de adat der Overheid is verandering te brengen in het volksgeloof der desa, vandaar het resultaat dat de veranderingen van [de zijde van] den godsdienst volstrekt niet worden aanvaard door de Overheid en dat de desa niets van de veranderingen van Bestuurswege moet hebben²⁾.

Over de dingen waar de menschen bevreesd voor zijn.

In dit hoofdstuk worden de vreezen der menschen uiteengezet, vooral veroorzaakt door ziekten, door rampen, door verbolgenheid³⁾. Uit ziekten vloeit veel voort, er is veel geloof aan verbonden, vooral van lieden die de oorzaken niet begrijpen. Wie de oorzaak van zekere ziekte begrepen heeft, zal haar in het geheel geen ziekte meer noemen, bv. een ziekte tengevolge van een val [van een hoogte] of doordat men geslagen is, een houw heeft gekregen, door een hond is gebeten enz., ziekten welker oorzaken het menschelijk oog kan waarnemen. Ik wil nu spreken van ziekte en dood, hoe de menschen daarin handelen en wat zij daarbij gelooven. Over ziekten van jonge kinderen⁴⁾ op den leeftijd dat zij nog aan stuipen onderhevig zijn, is vroeger al gesproken, ook hoe de ouders die behandelen⁴⁾.

*) **Noot.** Er zijn twee soorten van ziekten: 1e. die waarvan men de oorzaak begrijpt zooals verwonding, vallen [van een hoogte], als men iets op zich heeft gekregen enz. Deze veroorzaken niet dat men zich schielijk aan een *doekoen* toevertrouwt. De ziekten ter zake waarvan men spoedig in *doekoen's* geloof zijn [de tweede soort nl.]

¹⁾ *adat kapěrtjajaan nagara*; niet duidelijk wat Schr. hier bedoelt, misschien zoo iets als „regeeringsbeginselen”.

²⁾ De bedoeling dezer opmerking schijnt te zijn: de Mohammedaansche godsdienst wil het Staatsbestuur in Mohammedaanschen zin hervormen, wat niet wordt aanvaard. — De Overheid wil de desa hervormen op haar wijze zonder rekening te houden met desa-opvattingen; maar de desa wil daar niets van weten.

³⁾ Of ongenade, d.w.z. van hogere machten.

⁴⁾ Hoofdstuk IV.

die ziekten waarvan de oorzaak moeilijk te bevroeden is en [in de tweede plaats gaat men naar de(n) *doekoen*] als men verlangens koestert die moeilijk te verwezenlijken zijn. Voor dezen is het tot den huidige dag adat [tot een *doekoen* te gaan], vooral [doen dat] zij die daartoe aanleiding hebben [in het feit] dat zij onder een ambtenaar dienen en door de hoge heeren gaarne gewaardeerd willen worden opdat zij spoedig een hooger rang of hoogere reputatie¹⁾ erlangen²⁾. Zoo doen ook de handelaren met eigen kapitaal die hun rijkdom verlangen te zien toenemen. [Wat alle dezen betreft] is het geloof in de spreken en de kennis van *kijai* of *pandita* of *doekoen* nog in het geheel niet opgehouden, zij brengen dit geloof tot uitdrukking door kwansuis met hen bevriend te zijn of iemand op te dragen zoogenaamd zijn eigen bedoelingen voor te dragen. Evenzoo [staat het] met het teeken dat men het genoemde verkregen heeft; wanneer het straks gebeurt dat men hoogheid verwerft, dan is het teeken daarvan [dan doet men daarvan blijken] jegens desalieden of lieden van den godsdienst dat men met hen aan een heilmaaltijd aanzit, ter nakoming van een gelofte, waarmee men zijn dank voor het ontvangen geluk betuigt; jegens de bestuurlijke overheid blijkt dit uit het geven van een feest, zoogenaamd toont men daarmee zijn dank aan hen die [het verworvene] geschonken hebben³⁾. Ik vertel dit opdat men wete dat de oude adat nog niet verdwenen is, zij is alleen van voorkomen veranderd, het een zoowel als het ander is gevolg van het volksgeloof.

100 Wanneer een knaap van zekeren leeftijd of een volwassene door een kinderziekte bezocht wordt en de oorzaak niet wordt begrepen, dan gaat men terstond naar een deskundige die over *djampe's* of *lawe's* beschikt⁴⁾ en wel naar dezulken wier *djampe's* reeds zijn beproefd en doeltreffend bevonden en wier voorzeggingen [diagnose] juist plegen te zijn. Volgens het volksgeloof is daar nooit veel omslag aan verbonden, men heeft slechts een met ongekoekt water gevulde koelkruik, benodigdheden voor het sirihkauwen ter waarde van 5

¹⁾ *nack nama*, dit is geen Soendaasch, onzeker wat Schr. bedoelt.

²⁾ Het eerste deel van dezen zin slaat op de ziekten waarvan de oorzaak moeilijk te bevroeden is, het tweede deel op de menschen die verlangens koesteren.

³⁾ Schr. bedoelt hier vermoedelijk te zeggen dat de „hoogheid” die men verwerft, waarbij aan onderscheidingen en benoemingen van Gouvernementswege gedacht wordt, met een feest gevierd wordt om zg. zijn dank aan den gever kenbaar te maken, maar de ware dank geldt *kijai*, *pandita* of *dochoen*.

⁴⁾ Een *djampe* is een magische spreuk of formulier, *lawe* is medicijn, wat iets kan zijn waarover men een *djampe* heeft uitgesproken maar ook een gebed of spreuk zelf. Zie ook blz. 44.

cent of een dubbeltje en benzoë ter waarde van ongeveer 1 cent of 2½ cent mee te brengen. Wanneer men aan den persoon die de *djampe* zal uitspreken den zegen van zijn *tawa* of *doa*¹⁾ wil verzoeken, omdat hij spreuken kan prevelen²⁾, kan men volstaan met water mee te brengen.

Wanneer men aan den persoon die de *djampe* zal uitspreken diens *djampe*, medicijn, *tawa*, *toembal* [afweermiddel] wil vragen omdat hij als *doekoen* bekend staat, dan moet men buiten het bovengenoemde nog een weinig geld als *panadjëm djampe* [= scherping van de *djampe*] meebrengen, of men meer te geven heeft, hangt af van wat men verder zal verzoeken en waarop men verder zal aandringen als bezweringsmiddelen opdat de zieke genezen zal. Geneest hij spoedig dan zeggen zijn verwanten dat hij weer gezond is geworden door het gebed van *kijai* N. N. of *adjëngan* N. N.³⁾ of doordat een *doekoen* hem behandeld heeft, voor een afweermiddel heeft gezorgd, een offer te zijner genezing heeft gebracht.

Wanneer iemand van uit zekere rivier bezeten en betooverd⁴⁾ is, wordt te zijner genezing een offer gebracht in den vorm van een poppetje⁵⁾ *).

*) **Noot.** Dit poppetje moet op zijn minst bestaan uit papier dat is uitgeknipt in den vorm van een mensch of met een gezicht is besmeerd. Men kan er niet een pop uit den winkel voor gebruiken want de *doekoen* moet er het voorkomen van een kind aan geven om als plaatsvervangend offer van dengene die door de plaatselijke *djoerig* gevraagd wordt te dienen, de *bajoe* [uit de rivier] die [de *djoerig*] in het kind heeft laten varen, laat de *doekoen* nu in het poppetje binnengaan⁶⁾.

Voor het poppetje wordt een witte lap uitgespreid, er wordt *panglaj*

¹⁾ Soendaasch *djampe* en *tawa*, *djampe* en *doa* worden hier als synoniemen gebruikt.

²⁾ Soendaasch *ngadji*, hier is *adji* = *djampe*.

³⁾ Soendaasch *adjëngan* - aanspreekwoord voor personen van godsdienstigen stand, in het bijzonder godsdienstleeraars, ongeveer „eerwaarde”, ook als appellatief gebruikt.

⁴⁾ Soendaasch *kabadi* - door een onheil getroffen; dit geschiedt altijd door een vertoornden geest.

⁵⁾ Soendaasch *poepetrian* - poppetje voorstellende een prinses of aanzienlijke, jonge dame.

⁶⁾ Hier wordt over de bezetene als over een kind gesproken; *bajoe* is dat wat in het lichaam, daarvan scheidbaar, de levenskracht uitmaakt. Hier is iets anders bedoeld, een geest die van buiten in den knaap gevaren is en moet worden uitgedreven.

[gembersoort] ¹⁾), *djaringao* [kalmoes] ²⁾) en witte ui opgelegd, er wordt de nabootsing van een buffel naast geplaatst (een pisangbloemknop met kalk bemeerd, horens van Spaansche roode peper, met vier pooten en gevleugeld), voorts een jong hoen (nog niet aan de leg) en gewoonlijk zet men er ook een wierooktest naast met benzoë, een bereide sirihpruim (het sirihblad éénmaal opgerold, zoodanig dat het onderinde over den top heen ligt, [in dit rolletje liggen de ingrediënten]) ³⁾); zij wordt door de *doekoen* neergelegd onder het
 101 branden van wierook en het prevelen van bezweringen ³⁾).

^{*)} **Noot.** Schr. plaatst bij *tektek* [= sirihpruim] een noot waarvan de eerste alinea een taalkundige beschouwing is die hier achterwege blijft. De tweede alinea luidt:

Het is de gewoonte der Soendaneezen in de wetenschap der *doekoen's* en der waarzeggers (lieden die voor- of nadeel met behulp der sterrenwichelarij kunnen voorspellen), [lieden] die nog verborgen zaken kennen, te gelooven. Zij kennen niet de ware sterrenkunde. Daarom worden alle middelen waarvan men de gesteldheid begrepen heeft, bezweringsmiddelen genoemd ⁴⁾). Een geraakte ondervindt pijn, naar gemeend wordt, door den toorn van een *djoerig*, waarmee men bedoelt te zeggen dat hij door de betoovering van een *djoerig* getroffen is. De term *badi* [zie boven] kan ook van een *kaboejoetan* [heiligdom uit het verleden] als een *doehoeng* [kris] [worden gezegd], vandaar dat het woord beteekenende dat er iets was dat tot vermaak had kunnen strekken, maar nu voorbij is *kadochoeng* luidt ⁵⁾).

De zieke wordt eerst met *djampe's* behandeld. Niet lang daarna komt hij er weer bovenop en wordt gezond.

De bezweringsmiddelen van lieden die *kabadi* en *kasambët* zijn ⁶⁾),

¹⁾ Zingiber cassumuner Roxb.

²⁾ Acorus calamus Linn.

³⁾ Soendaasch *diparantjahan*, *diradjah*. Voor *radjah*, zie blz. 41 noot 3; het eerste is: bij wijze van gebed een formulier uitspreken om te sussen, te vermanen heen te gaan of te gehoorzamen e.d.

⁴⁾ Deze zin is alleen met behulp van het Soendaasch te begrijpen. Sterrenkunde is *elmoe palak*, bezweringsmiddel *palakijah*, beide woorden, uit het Arabisch, hangen samen. Doch in het spraakgebruik is *palakijah* elk bezweringsmiddel, ook al staat het met de sterrenkunde in geenerlei verband.

⁵⁾ N.B. *kadochoeng*, bet. berouw! de grondbeteekenis van *doehoeng* is „kwetsen”.

⁶⁾ Soendaasch *kabadi* is: door onheil getroffen door een vertoornden geest, *kasambët* is ook: door onheil getroffen, door ziekte bezocht. De schrijver maakt hier onderscheid tusschen beide uitdrukkingen, welk, is mij niet duidelijk.

zijn gelijk, maar wanneer dit geen van beiden het geval is, bedenkt de *doekoen* over te gaan tot een ander middel, dat de strekking heeft de slechte relatie ¹⁾ op te heffen; als middel daartegen kan een offerande dienen bestaande uit een *rirang* (drie *ikēt*) geweven katoen ²⁾, één *oendēm* rijst ³⁾, een passende hoeveelheid benodigdheden voor het sirihkauwen, een mesje als *panadjēm djampe* [scherping van de *djampe*] ⁴⁾.

Wanneer ook dat niet doel treft, bedenkt de *doekoen* iets anders: er moet een *kiparat* [zoengave] wegens overtreding van een *tjadoe*-verbod van een voorouder voor zijn nakomelingen ⁵⁾ of wegens veronachtzaming van een plechtig gezegde der voorouders gegeven worden. Voor dat alles is er vergeving [door middel van] een zoengave, een bezweringsmiddel, men moet vergeving vragen met een zoengave bestaande in rijst in behoorlijke hoeveelheid of één *gēbar* door een maagd geweven katoen ⁶⁾.

Er zijn ook menschen die behandeld moeten worden door ze te *roewat*-ten ⁷⁾, gepaard met de vertooning van de wajang, nl. de *lalakon Batara Kala*; de *ge-roewat* wordende ziekte wordt door den dalang gebaad en deze legt hem een reeks verplichtingen op, hij moet steeds dit doen en dat doen opdat hij tegen de aanranding door *Batara Sangka Masalah* beveiligd zij.

Is de zieke weer genezen dan pleegt hij voortaan den dalang als ouder en vader te bejegenen gelijkewijls degene die door een *doekoen* weer gezond geworden is vervolgens dezen als ouder en vader pleegt te bejegenen.

- 102 Wanneer iemands ziekte lang duurt of wanneer hij telkens andere ziekten krijgt, pleegt men ze met *talak segah* (echtscheiding door verstooting bij wijze van geneesmiddel) ⁸⁾ te bezweren. Blijft de ziekte aanhouden, blijven allerlei zorgen elkaar opvolgen, dan pleegt men naar een *pandita toekang lokat* [een deskundige in het *lokat*-ten]

¹⁾ Soendaasch *goreng rēpok*, voor *rēpok*, zie boven blz. 71, 135.

²⁾ Zie voor deze termen, beneden noot 6.

³⁾ Soendaasch *oendēm* - groote klapperdop inhoudende 4 à 5 *ēntik* (Wb. C.), *ēntik* - kleine klapperdop inhoudende de hoeveelheid rijst welke een man, tweemaal per dag etende, noodig heeft (Wb. C.).

⁴⁾ Vgl. boven blz. 143, ook bij besnijdenis wordt deze naam gebruikt voor het mesje dat de besnijder gebruikt.

⁵⁾ Zie boven blz. 18.

⁶⁾ Hierna volgt: (*sarirang tiloe ikēt kira gēnēp elo*). Dus 1 *gēbar* = 1 *rirang* = 3 *ikēt* = ± zes el. Volgens Wb. C. is 1 *gēbar* een lap ter lengte van 3 of 4 el, volgens Wb. O. 1 *ikēt* een lengte bv. van sits, gelijk aan de breedte.

⁷⁾ Zie toevoegsel M achteraan.

⁸⁾ Volgens Wb. C. sluit dit in dat de scheiding tijdelijk is.

te gaan¹⁾, d.i. iemand in wien men vertrouwen heeft omdat men meent dat hij over groote kennis beschikt en zijn *djampe*'s en wetenschap doeltreffend zijn. Hij mengt santri-wetenschap en speelsche taal dooreen, bv. *djampe*'s om liefde of haat op te wekken of die dienen moeten om den tot den zieke gekomenen [ziekte brengenden geest] te verzoenen of uit te scheiden. Vooral vrouwen hebben de gewoonte nooit [bij den *toekang lokat*] te komen zonder wat eten mede te brengen (gestoomde rijst met een en ander erbij) dan wel koffie of thee met daarbij behorende eetwaren als koekjes e.d. Zij zeggen dan kortweg dit: „Ik wil U beleefd verzoeken mijn lichaam te reinigen, ik vraag beleefd een middel op mij toe te passen, zóó dat ik „weder gezond worde gelijk voorheen”. Het bezoek wordt vervolgens aanvaard, gewoonlijk blijft de bezoeker logeeren, in den nacht vóór Vrijdag. En zeker op den 14en der maand²⁾, in de maand Moeloed is het zeer voordeelig³⁾. Den zelfden avond worden den bezoeker lofprijzingen en woorden⁴⁾ die hij voortdurend te prevelen heeft, voorgelaten, tevens wordt een watervat of een bak gereedgemaakt met zeven soorten bloemen erin; vervolgens wordt de persoon die door den *lokat*-ter gecureerd zal worden, gebaad, d.w.z. zijn hoofd wordt met water waar de *lokat*-ter een middel bij gedaan heeft, overgoten, zeven à achtmaal; dit badwater is met de zooeven genoemde bloemen vermengd en is geneeskrachtig gemaakt door er een *djampe* over uit te spreken. De bewoordingen der *djampe* worden hier niet neergeschreven. Dit heet *mandi lokat*; het is de uitdrukking voor wie met een bad het lichaam reinigt (vergiftenis vraagt of een zoengave⁵⁾ brengt). De *doekoen* is somtijds een oude vrouw, somtijds een man, in trek omdat men gelooft dat wie door hem gebaad wordt het beoogde pleegt te bereiken.

Er bestaat nog een andere wijze van baden welke het reinigen van het lichaam genaamd pleegt te worden, van iemand wiens gedachten gerijpt zijn en die tot den godsdienst terugkeert omdat hij wil *bejat* (tot een *tarekat* wil toetreden)⁶⁾.

¹⁾ Zie voor de beteekenis van *lokat*, toevoegsel **M** achteraan.

²⁾ Aan te vullen: kan de bezoeker succes verwachten?

³⁾ Bedoeld kan zijn den 14den van Moeloed.

⁴⁾ Soendaasch *kalimah*, bepaalde Arabische woorden of termen of de geloofsbelijdenis, hoewel men hiervoor gewoonlijk *kalimah doewa* zegt.

⁵⁾ Soendaasch *tobat atawa kiparat*, *kiparat* schijnt hier als synoniem van *tobat* - vergiffenis vragen, gebruikt.

⁶⁾ De *bejat* is een plechtig verbond tusschen adept en goeroe van een *tarekat* of mystieke broederschap, waarbij de eerste als het ware belooft voortaan den goeroe als vertegenwoordiger van Allah te zullen beschouwen.

103 Afgescheiden hiervan bestaat nog het baden dat een uitvloeisel is van de *wadjib* [verplicht] of *soenat* [aanbevolen] zijnde leeringen van den godsdienst¹⁾. En voorts de handelwijze van lieden die hun vereering gaan brengen. Zoo is het al tot adat geworden dat de meeste meschen gaan *boengbang-en*²⁾ op den 14en der maand, vooral in de maand Moeloed, zij dompelen zeven malen onder in zeven rivierkolken. Zelfs is het in dit eigen jaar³⁾ gebeurd dat iemand *bidjil*, *palid*, *njangsang*, *pach*⁴⁾, 't was een hadji, de rijke hadji Abdoellah terwijl hij baadde in den waterval van de Tjikapoendoeng⁵⁾ op 14 Moeloed, niet wegens ziekte. Als reden voor de gewoonte te gaan *boengbang-en* naar kolken en begraafplaatsen wordt slechts opgegeven: „Ik verlang tot een juist inzicht te komen of een visioen, „ingeving (droom) te krijgen, de stem van een onzichtbare te hooren, „iets dat mij mededeelingen doet of aanwijzingen geeft omtrent den „weg naar het geluk dat ik beoog”⁶⁾. Het is algemeen dat mannen en vrouwen eraan deelnemen.

Wat betreft de ziekten welke de menschen vreezen, dat is alles waaraan een mensch lang kan lijden zonder ooit te genezen zooals: *gëring nangtoeng*⁷⁾, *gangsa* (*batoek kosong* [droge hoest])⁸⁾, *mědoe* (gezwollen van buik, van deze ziekte pleegt gezegd te worden dat zij optreedt na bezwangering door een vreemde [overspel] en tot den dood toe niet tot baren leidt⁹⁾ en *boesoeng* (zweren in den buik of ter hoogte van de ribben). Omdat deze ziekten zeer ernstig worden geacht, zal men, als iemand er door bezocht wordt, zich er veronderstellenderwijze over uiten: „Hij heeft een voorouder gehad die laat- „dunkende taal sprak (lichtvaardiglijk zwoer)”¹⁰⁾. Wanneer men iemands ontkenning niet gelooft of wanneer men ergens geen geloof aan hecht en de persoon zweert vervolgens, dan pleegt hij te zeggen: *daek mēdoe* of *daek boesoeng* of *daek gëring nangtoeng*¹¹⁾. Omdat

1) Bedoeld zijn de Mohammedaansche, ritueele wasschingen.

2) Soendaasch *ngaboengbang* - wandelen in den maneschijn om het gemoed opgeruimd te maken, gepaard aan baden en gravenbezoek.

3) De Schrijver heeft zijn werk gedateerd 4 October 1910.

4) Beteekent: naar buiten komen, met den stroom afdrijven, ergens blijven vasthaken, sterven. — De cursiveering is van den Schr. Mogelijk zijn deze woorden aan een *petangan* ontleend.

5) Hoogstwaarschijnlijk de waterval van Dago bij Bandoeng.

6) Doel van het *boengbang* - en is dus: zich magisch te sterken.

7) Een uitterende ziekte, de teringziekte. Wb.

8) Teringhoest. Wb.

9) Soendaasch *boetjat*, lett. openbarsten.

10) M.a.w. dat zou de oorzaak kunnen zijn.

11) D.w.z. ik mag een gezwollen buik krijgen, enz. als ik onwaarheid spreek.

van iemand die plotseling sterft, gezegd wordt dat hij niet waarlijk dood is doch slechts door een *djoerig* of *siloeman* [soort geest] in het verderf gesleept, bv. in een tijd dat pokken, cholera of malaria en heete koortsen heerschen, pleegt men daarvan te zeggen: „Dat is „om op te zweren”, of men zweert er zelf op¹⁾. Zoo zegt men ter zake eener bewering naar waarheid die echter niet geloofd wordt: „Als ik lieg, moge mij dan geen kwartier langer het leven geschonken „blijven”, of: „Moge ik dan niet meer in staat zijn naar mijn huis „terug te keeren”, of: „Moge ik, zoowaar ik naar het Zuiden gekeerd „sta, mij niet meer naar het Noorden kunnen omwenden” of: „Moge „ik verdelgd worden”.

- 104 Wanneer iemand aan een gewone ziekte is gestorven die lang heeft geduurd en gedurende welke hem medicijnen zijn toegediend en men naar middelen [ter genezing] gezocht heeft of wanneer het een kind betreft, is het nooit gewoonte te zeggen: „Wij zijn bang voor „zijn *ririwa* [het spook van den doode]”, of: „Als hij maar niet gaat „rondspoken”, want men zegt: „Hoe zou het dat hij ging spoken; „zelfs bij het bedacht zijn op straf, bij het ontvangen van belooning „zal hij zich onzer niet herinneren aangezien hij toen hij stierf niets „meer tegen ons kon hebben”.

Wanneer iemand plotseling overlijdt, bv. aan een besmettelijke ziekte, bij de bevalling, doordat hij door een tijger is opgevreten, is verdronken, vooral wanneer dat iemand die vroeg volwassen en flink uit de kluiten gewassen is, overkomt, zoo iemand op wien het gezegde toepasselijk is: *paroeng diparoed tjatang diroempak*²⁾, dan zullen er stellig menschen zijn die bevreesd zijn voor zijn spook of beweren het gezien of gehoord te hebben, bv. dat het hen toen zij het in den donker passeerden, bestrooide of hun schrik aanjoeg of hun gezicht betastte, hen duidelijk met zijn eigen stem aanriep, of wel zijn *kalangkang* [schim] hun huis is binnengekomen of dat het het licht bij hen heeft gedoofd of met een stuk huisraad heeft gespeeld of hen met roode aarde zooals men die op de begraafplaatsen vindt, heeft bestrooid. Als de overledene geëerd was, zal men daarover slechts

¹⁾ Na *siloeman* volgt tusschen haakjes een tusschenzin die aldus luidt: van daar dat men spreekt van een tijd van plotselinge sterfgevallen als van een tijd van epidemie, doch ten rechte is het omdat de slachtoffers worden meegesleept, Soendaasch: *oesoem sasalad tapi bēnērna kasarad*. Schr. is dus van meening dat *sasalad* (epidemie) euphemistisch is voor *kasarad* (meegesleept).

²⁾ Lett. hij raspt de stroomversnelling, hij loopt boomstammen omver, d.w.z. hij is onvervaard. — De gewone uitdrukking luidt: *toenggoel diparoed* enz. Vermoedelijk is *paroeng* hier een schrijffout. Vgl. boven blz. 73 noot 2, voortzetting op blz. 74.

fluisterend spreken, maar placht hij zich onomwonden¹⁾ te uiten, zóó dat velen hem tijdens zijn leven haatten en hij nooit geacht was, dan wordt er zonder geheimhouding over zijn spook gepraat.

Er is hier gesproken van spoken van dooden, niet van *djoerig's* die er altijd zijn zooals: *kitjirwis* onder groote boomen, *jaksa's*, er uitzien als hooggebouwde menschen die de wegen versperren, hinkende tijgers op *sangët* [magisch gevaarlijke] - plaatsen; van dezulken zegt men niet dat zij spook geworden menschen zijn, zij heeten, kort en goed²⁾, *djoerig*.

105 Bijaldien medicijn of *djampe* den zieke niet meer baten kan, zal stellig degene die hem cureerde, erkennen dat hij gefaald heeft, vooral als de menschen van den zieke zeggen: „Zijn ziekte wordt steeds „erger”. Is de zieke een geëerd man, bv. een adellijk heer [of: hoog ambtenaar] of een rijk man, dan plegen oude, eerwaarde lieden bij hem te waken, vaak reciteert iemand uit den Koran erbij, maar de vrouwen die nog hoop op herstel hebben, plegen te zeggen dat niet te doen, met de woorden: „Lees niet het hoofdstuk *Jasin*, dat is „voor een stervende”.

Wordt de ziekte erger, is de zieke reeds krachteloos, kan hij nog zeggen dat hij verlangt op te staan om weldra te zeggen dat hij weer verlangt te liggen, gaat hij beurtelings op zijn rug, op zijn linker-, op zijn rechterzijde liggen, verkeert hij in dezen toestand, dan zeggen de menschen van hem: „De zieke is al aan het om en „om wenden”³⁾ *).

*) **Noot.** Deze woorden [*balik pepéh*] worden slechts van zeer ernstige zieken gebezigd wanneer wat men ook aanwendt reeds geen verlichting meer geeft. Men gebruikt ze nooit voor de gedragingen van gezonden die zich niet rustig willen houden, dit is *elegete*.

Wanneer de zieke reeds niets meer vraagt, wordt hij door degenen die bij hem waken op den rug gelegd en iemand die de *Jasin* prevelt, houdt bij hem de wacht⁴⁾ terwijl hij den mond van den zieke met water uit de bron Zamzam bevochtigt of er met *tawa* met katoen zacht op drukt⁵⁾, de verwanten zitten eromheen en spreken hem

¹⁾ Soendaasch *djalma balaka*, hier wel in ongunstigen zin bedoeld: driest, ongepast.

²⁾ Vrij voor Soendaasch *tjampëlakna* - grof gezegd.

³⁾ Soendaasch *balik pepéh*.

⁴⁾ Men kan hier ook lezen dat het door meer personen geschiedt.

⁵⁾ Voor beide handelingen wordt het woord *nētēlan* gebezigd, lett. zacht

toe, hem uitnoodigende elkaar te vergeven ¹⁾).

Wanneer de *njawwa* ²⁾ bij den navel reeds bemerkbaar is, zegt men: „Hij [de adem] stijgt ³⁾ al, [de zieke] reutelt, hij doet als de maan „(omdat hij met groote oogen staart)”.

^{*)} **Noot.** Men spreekt van „stijgen” omdat volgens het volksge-
loof de *njawwa* die naar buiten wil gelijk staat met iemand die zich
langs een hellenden weg naar boven beweegt. [Schr. brengt vervol-
gens het woord voor „reutelen” - *ngahandjoe* in verband met *handjoc-
wang*, een struik die veel op graven geplant wordt].

Dan is er ook al een vast persoon, een oude, in godsdienstzaken
ervaren man die gewoon is bij stervenden te waken en wiens werk
is te *dikir-ren* ³⁾, die bij den naar lucht snakkende *dikir*’t. In dit
stadium wordt gezegd: „Er wordt bij den zieke *gedikir-d*”. Op het
tijdstip dat alleen nog lucht ⁴⁾ in de keel is, ziet de waker scherp toe
want men pleegt te zeggen: „Als iemand onbemerkt sterft, is degene
„die de wacht bij hem hield, onoplettend geweest”, deze komt dan
ook met het oor dicht bij en slaat nauwkeurig acht op de punt van
de tong.

HOOFDSTUK IX.

Gebruiken bij sterfgeval.

Dit is het hoofdstuk dat de gebruiken bij sterfgeval verhaalt.

106 Als de laatste knik met het hoofd is gegeven (*pětjat njawwa*) ⁵⁾ *)
onderzoekt degene die de wacht houdt met den rug van de hand
of de *njawwa* [i.c. adem] nog uit de neusgaten komt.

^{*)} **Noot.** In datgene wat men volgens de adat ten uitvoer legt,

drukken op, bv. met een bevochtigd lapje, — *tawwa* is, in het algemeen, medicijn
van magischen aard, hier schijnt het een bepaald, plantaardig medicament te zijn.

¹⁾ D.w.z. dat hij de achterblijvenden zal vergeven, zij van hun kant vergeven
hem zijn tekortkomingen.

²⁾ Soendaasch *njawwa* - ziel, hier: adem, een beteekenis die meer voorkomt.

³⁾ *dikir* Ar. - opzeggen van godsdienstige formules, lofprijzingen e.d.

⁴⁾ Soendaasch *njawwa*.

⁵⁾ Soendaasch *pětjat* - van iets afvallen, afraken.

al begrijpt degene die ertoe verplicht is het niet, is er van het begin af van de lijkbezorging met al wat daarbij te pas komt en de te nemen maatregelen niets dat op den godsdienst berust, met uitzondering van het bevel het lijk te verzorgen en de eerbewijzen te brengen die de godsdienst voorschrijft¹⁾; vandaar dat er in de practijk plaatselijke verschillen zijn, volgens het gezegde: *tjiri saboemi tjara sadesa* (= 's Lands wijs, 's Lands eer).

Als het reeds duidelijk is dat de zieke is overleden, deelt de waker dit aan de naastbijzijnde familieleden mede met de woorden: *geus salamēt* of *geus toeloej* of *geus ladjēng*²⁾. Daarna wordt de doode verzorgd, het gelaat wordt aaneengesloten, de kinnebak wordt met een zakdoek aan het hoofd vastgeknoopt, men spreekt dan reeds van „het lijk”. Vervolgens wordt het overgebracht naar een mat of bank, zonder hoofdkussen, met de beenen recht naar het Westen gericht, de kleeven worden voor schoone verwisseld, de armen worden in *sidakēp* - houding over de borst gelegd [gekruist], de linkerarm boven, niet onder, daarna wordt het lijk met een lendendoek bedekt. Ter hoogte van de buik pleegt men er iets tamelijk zwaars op te leggen, santri's plegen de vermaning te geven dat dit een Koran-exemplaar moet zijn. Naast het lijk wordt een wierooktest³⁾ geplaatst waaruit de geur van brandende benzoë of van *sētanggi*⁴⁾ opstijgt. Tevens wordt aan weerszijden de vloer gereinigd en worden er matten gelegd waarop degenen die komen condoleeren, kunnen gaan zitten.

[Voor wat dan verder gebeurt] worde hier slechts vermeld wat volgens de middel-adat [de taak is] dergenen op wie de verplichtingen rusten of dergenen die een sterfgeval te hunnent hebben⁵⁾. Verwanten en vrienden van den overledene wordt bericht gezonden en zij komen op bezoek; wie hunner het hebben, geven geld, wie het niet hebben, helpen met hun arbeid. Nadat allen gekomen zijn, zetten de mannen zich aan het mannenwerk, bestaande in zorgen voor het delven van het graf, het maken van een lijkbaar, het afwerken

¹⁾ Hierbij in de eerste plaats aan de lijksalat te denken.

²⁾ Soendaasch *geus salamēt* - reeds behouden, reeds in behouden haven; *geus toeloej k.*, *geus ladjēng l.* - hij heeft den tocht reeds voortgezet, is reeds doorgegaan, doorgereisd.

³⁾ Soendaasch *paroekejan* (*padoepan*), synoniemen; padoepan is een Javanisme voor *padoepaan*.

⁴⁾ Soendaasch *sētanggi* Mal., Soend. *istanggi*, een samengesteld reukwerk.

⁵⁾ D.w.z. de gebruiken die noch bijzonder uitgebreid noch bijzonder pover zijn.

van de *padoeng* (*kētēb* of *dalika*)¹⁾ om het lijk af te sluiten en de in de kuil gestorte aarde tegen te houden en voorts het afwerken van twee houten grafplankjes om de plaats aan te geven waar het lijk begraven is²⁾ *).

*) **Noot.** Er zijn lieden die de plankjes ter hoogte van het hoofd en van de voeten in den grond steken, vandaar dat er lange graven zijn; volgens een andere adat worden de plankjes ter hoogte van het hoofd en van de knieën in den grond gestoken, dan is het graf kort.

107 Te zelfder tijd zitten oudere mannen in het sterfhuis te praten en gebruiken koffie met wat erbij, de vrouwen zijn aan het werk om voor het eten te zorgen, sommigen maken gezuiverde katoen in orde, anderen raspen sandelhout, weer anderen maken bloesemsnoeren, alles toebereidselen voor het brengen van het lijk naar het graf. Een deel der mannen pakt geld voor *salawat*³⁾ in, ter verdeling na de lijk-*salat* en op de begraafplaats, ten minste vijf cent [per pakje] *).

*) **Noot.** Oudtijds werd het geld gewikkeld in *waroe* - blad dat met padistroo als touw werd vastgebonden.

[Andere werkzaamheden der mannen zijn:] katoenen lappen knippen, schoon water, aschwater en tamarinde-water gereed zetten naast de rustbank [waarop het lijk zal worden gelegd], kappen van pisangstammen, zij worden overlangs gekloofd en in het midden van een inkeping voorzien, de stukken worden vijf aan vijf naast elkaar gelegd om bij wijze van bultzak voor het lijk te dienen als het gewasschen wordt; verder: het gereed maken van *misri's* (kleine houtjes in den vorm van een mes) om het vuil uit tanden en nagels van den doode te peuteren, vijf of zeven stuks; [het hier gezegde geldt] voor het lijk van een volwassenne, bij een kind volstaat men met het op schoot te nemen⁴⁾).

Alle aanwezigen zien er bedroefd uit, zij loven de goedheid van den overledene, zijn duldzaamheid, zijn Godsbetrouwen, dat hij wist

¹⁾ Deze drie namen beteekenen allen: de planken die in het graf worden geplaatst om de grafspelonk af te sluiten.

²⁾ Er staat: *tētēnggēr* (*toetoenggoel atawa paesan*); *tētēnggēr* - in het algemeen: merkteeken; *toetoenggoel* - alles wat omhoog steekt, overeind staat, uitsteekt; *paesan*, alleen van grafplankjes gezegd.

³⁾ I.e. hetgeen bij de begrafenis aan de aanwezigen in geld wordt uitgedeeld.

⁴⁾ De laatste opmerking slaat terug op het wasschen van het lijk.

te sterven, te meer wanneer het op den avond vóór Vrijdag treft want volgens het verhaal wordt iemand die aan den vooravond van Vrijdag of op den dag zelf sterft, dadelijk met vergeving van zonden beloond zonder voorafgaand onderzoek; of wanneer het gebeurt dat iemand in de Vastenmaand sterft, over dag of 's nachts, want alweer volgens het verhaal hebben de dooden in de Vastenmaand rust van alle kwellingen (of: straf), zij slapen slechts en ontwaken eerst als zij door de *takbiran* gewekt worden¹⁾. 't Kan ook wezen dat er onder de bedroefde aanwezigen opstandigen zijn, als het gebeurt dat de overledene op Zaterdag gestorven is of wanneer hij een man was die veel kinderen en kleinkinderen nalaat of wanneer zij een vrouw was die haar man achterlaat, want er is veel verscheidenheid in de manieren van doen; bij [de beschrijving van] het vertrek naar de begraafplaats zal dit vermeld worden.

108 Nadat alle verwanten gekomen zijn, alle gaven ontvangen zijn en iemand is komen zeggen dat de grafkuil²⁾ gereed is, ter diepte, gewoonlijk, van een manslengte plus één *sikoe*³⁾ en ter lengte van den overledene, niet meer en niet minder, aan het lijk afgemeten en daarna op de begraafplaats uitgemeten [met een bamboe], besluit men het lijk naar de plaats waar het gewasschen zal worden, te dragen. Gewoonlijk geschiedt dit op het voorerf⁴⁾, want het wasschen mag niet in de schaduw van gebouwen plaats hebben; het is alles werk van den *lěbe* [dorpsgodsdienstbeambte] en wie hem willen helpen. Vervolgens wordt het lijk door een aantal personen opgenomen en op een rustbank gelegd met pisangstammen als onderleg [zie boven], met het hoofd naar het Oosten en het voeteneinde naar het Westen gekeerd en met een lossen lendendoek overdekt, rondom worden *kasang's*⁵⁾ of gordijnen uitgehangen of er worden schermen om geplaatst of breede lendendoeken omgehangen en er wordt benzoë of wierook bij gebrand. De voorman drukt door massage het vuil in den buik [den inhoud der darmen] zooveel dat kan naar buiten; bij het lijk van een man geschiedt dit door den *lěbe*, bij een

¹⁾ Soendaasch *takbir* - het „akbar” zeggen, van God; *takbiran* is een gezamenlijke lofprijzing aan den vooravond van *lěbaran*.

²⁾ Er staat: *kaloewat* (*roewangan*, *koehoeran*); de beide eerste woorden worden gebruikt voor „grafkuil”, *roewang* is gw. van „in den grond graven”, *koehoeran* is, in het algemeen, „graf”.

³⁾ Maat van elleboog tot vingertoppen.

⁴⁾ Soendaasch *di boeroewan* (*latar imah*); *boeroewan* - voorerf, *latar imah* - ruimte vóór het huis, idem.

⁵⁾ Zie hiervoor toevoegsel G achteraan.

vrouwelijk lijk door zijn vrouw of door wie maar het vertrouwen der familie van den overledene geniet. Nadat de bedekking is teruggeslagen, blijft slechts het badkleed dat de schaamdeelen bedekt over, vervolgens heeft de wassching plaats¹⁾, het lijk wordt zonder ophouden van het hoofd tot de voeten met water overstroomd, daarenboven bij de openingen des lichaams met aschwater, daarna met padi-stroowater, daarna met tamarinde-water, bovendien met gebruikmaking van zeep, als die er is. Als het lijk naar het oordeel van dengene die gewend is lijken te wasschen en van de mede-reinigende²⁾ familie-leden schoon is, vraagt [de lijkenwasscher] water in een koelkruik, waarover een oud man, de geëerdste ter plaatse, of eenvoudig de *lēbe*, een *doa* heeft gepreveld. Dit *doa*-water dient om aan het lijk de *woeloe*³⁾ te verrichten, het wordt door den lijkwasscher uitgegoten over het gelaat van den doode, de beide armen tot aan de ellebogen, een weinig op de fontanel, de beide voeten, de enkels, alles als bij de *woeloe* der levenden, omdat men de [lijk] *salat* voor den doode zal houden.

Daarna wordt de bedekking door een droge vervangen, het lijk wordt naar binnen, naar de middenruimte van het huis, gedragen, daar liggen reeds matten uitgespreid met vijf bindlappen erop, waarop weer wit katoen, met welriekende olieën geurig gemaakt, *balon*-, *istamboel*- of *kananga*-olie⁴⁾, het beste is van vroeger af gereed gehouden, door een maagd geweven katoen of, eenvoudig, witte katoen met water uit de bron Zamzam gewasschen. Er zijn drie lappen katoen [noodig], voor mannen komt daar nog bij een van tevoren reeds gereed gehouden baadje en hoofdbedekking, voor vrouwen een lendendoek, reikende van navel tot knieën en een *těļkoeng* (*mockēna*) als vrouwen bij de ritueele godsdienstoefening dragen. De katoenen doek is iets langer dan het lijk ten einde hem te kunnen vastbinden. Wanneer in de breedte de kanten niet aan elkaar reiken, wordt de doek wat scheefgetrokken. Ter plaatse van de openingen des lichaams, van het hoofd en van de voeten houdt men reeds gezuiverde, dunne katoen in gereedheid en strooit er sandelhout op.

1) Vrij voor: *diladenan*.

2) Er staat: *ngaroeroean*, lett. hoenen.

3) Ritueele wassching na kleine, ritueele onreinheid.

4) Soendaasch *minjak balon* - soort eau-de-cologne, zóó genaamd naar een ballon op het etiket; *minjak istamboel* -?; *minjak kananga* - *kananga*-olie, inheemsch, van de bloemen van den *kananga*-boom getrokken, *Canangium odoratum* Baill.

Het lijk wordt vervolgens met het voetenuiteinde naar het Westen geplaatst en de bestemde plaatsen worden met de gezuiverde katoen en het sandelhoutraspsel bedekt: de lichaamsopeningen, de gewrichten der ledematen welke bij de *woeloe* bevochtigd worden, gelaat, armen, voeten; de eene arm wordt over de andere gelegd, de borst wordt met katoenen stof bedekt, van rechts naar links één lap, vervolgens één lap van links naar rechts, weer één lap van rechts naar links, vervolgens worden de uiteinden [van het lijkkleed] vastgeregen en met banden vastgebonden, dit geschiedt ook ter hoogte van de armen, van de stuit, van de knieën en van de voeten. Alle banden zijn geknoopt ¹⁾, ter linkerzijde, want de adat is om straks wanneer het lijk reeds in de aarde rust, de banden los te maken.

Ten aanzien van wat er gebeurt nadat het inwikkelen is afgelopen (wat men *ngoelësan majit* [een doode het lijkkleed aandoen] pleegt te noemen) is de adat verschillend: er is een adat volgens welke het [lijk in het doodskleed] met het hoofd naar het Noorden en het voeteneinde naar het Zuiden geplaatst wordt en dan wordt er vervolgens de lijksalat voor gehouden, volgens een andere adat wordt het dadelijk op de baar ²⁾ geplaatst, met een huif ³⁾ bedekt. Daarover worden weder fraaie lendenkleeden gespreid waar aan den buitenkant snoeren van *pandan djaksi* bloemen ⁴⁾ en *rampe's* [bloemensnoeren], een vier- of vijftal, overheen- en afhangen, daarna, nadat het lijk op de baar ligt, wordt de lijksalat gehouden. Zelfs komt het voor dat men expresselijk naar de moskee gaat om daar de salat te verrichten.

110 Nadat alles gereed is wordt [het lijk] met de voeten vooruit naar de begraafplaats gedragen. Een bijzonder afweermiddel wordt toegepast wanneer de overledene kleine kinderen heeft nagelaten, men pleegt dan met de baar op de *taweuran* halt te houden en zijn kinderen kruipen er tot drie maal onderdoor. Er wordt nog iets anders toegepast om onheil te niet te doen wanneer iemand op Zaterdag ⁵⁾ gestorven is, hierin bestaande dat het lijk niet door de deur naar buiten wordt gedragen maar een gat in de omwandring van het huis wordt gemaakt ⁵⁾ en den dragers de hoofddoeken van het hoofd worden gerukt.

¹⁾ Soendaasch *tjangreud moelang* - dubbele knoop?

²⁾ Soendaasch *bandoesan* (*pasaran*), synoniemen.

³⁾ Soendaasch *toeroeb pasaran* - lett. bedekking van de lijkbaar.

⁴⁾ Hebben een aangename geur, *Pandanus tectorius* var. *laevis* Warb.?

⁵⁾ Zie voor een analoog gebruik bij Makassaren en Boegineezen, *Matthes*,

*) **Noot.** Volgens de adat in Prijangan wordt nooit de pasardag van Zaterdag berekend [d.w.z. met welken dag van de vijfdaagsche pasarweek de Zaterdag samenvalt] omdat alle berekeningen met Pon, Wage, Kaliwon, Manis, Pahing weinig bekend zijn, laat staan dat men er rekening mee houdt of zou spreken van *pasar wage* of *pasar pon*. Alleen lieden die met de sterren rekenen, maken er vaak gebruik van bv. om berekeningen te maken voor iemand die een verre reis wil ondernemen of die wil weten wat een of ander beraamd, groot werk ¹⁾ zal opleveren.

Na [l. behalve] den heilmaaltijd *Nerwoe* ²⁾ is er nog een andere heilmaaltijd, *Mëndak* genaamd, niet volgens Javaansche berekening waar samenkomst van een zekeren [zevendeaagsche week-] dag met denzelfden dag van de *pasar* [vijfdaagsche] week [aldus genoemd wordt], eens in de 36 dagen ³⁾

Op de plaats waar het lijk passeerde werpt men een wateremmer met water en een brandende rijstbezem. Was de overledene een vrouw en laat zij kleine kinderen en een echtgenoot achter, dan pleegt men een jonge *tjěngkir*-kokosnoot, één pisangbloemtros, één *leukeur* ⁴⁾ en één kapmes gereed te zetten. Straks nadat het lijk begraven is, worden deze zaken door den echtgenoot met één slag in tweeën gekloofd, pisangbloemtros, kokosnoot, matje, elk met één slag, daarbij de volgende sacramenteele formule ⁵⁾ sprekende: „Ik geef de mat „een houw, ik splijt de pisangbloemtros in tweeën en wat er verder „zij, *tjas kajas pariya djinga*” *).

*) **Noot.** Deze sacramenteele formule is uit Soekapoera, oorspronkelijk een *sisindiran* [bedekte spreekwijze], door de *doekoen's* *djang-djawokan* ⁶⁾ genoemd; terwijl men een houw in de mat geeft, moet men aan iets anders denken, nl. de bedoeling hebben degenen die elkander liefhebben, te scheiden; terwijl men de pisangbloemtros

Ethnologie Zuid-Celebes 139, en bij de Kěnja-Dajaks, Elshuot, Kěnja-Dajaks Apo Kajan 82.

¹⁾ Soendaasch *naon gawe noe gěde boektina*, vertaling onzeker.

²⁾ Jav., op den 1000en dag na het overlijden.

³⁾ D.w.z. de 36e dag is gelijk aan den 1en enz. — Met *mëndak* wordt bedoeld de jaarlijksche terugkeer van den sterfdag.

⁴⁾ Soendaasch *leukeur* is een matje van klapperbladnerf gevlochten om pannen en schotels op te zetten.

⁵⁾ Soendaasch *parantjah*.

⁶⁾ Spreuk ter bezwering van een of ander (vooral bij den rijstbouw gebruikelijk), een soort *djampe*.

klooft, deelt men het hart in tweeën, de helft wegwerpende¹⁾. De beteekenis der woorden *tjas kajas parijsa djingga*²⁾ is dat zij doen denken aan *ras kawas reja noe djiga* (*piganticun noe geus paeh*)³⁾. Zoo zeggen de *boedjangga's* [geleerden] van Soekapoera. Maar in waarheid is de inhoud van alle *djangdjawokan's*, *djampe's* en *doa's* aldus.⁴⁾

Men zegt dat dit middel dient om het kind zijn moeder spoedig te doen vergeten, want gebeurt dat niet, dan wordt het kind dreinerig en het krijgt een sleepende ziekte⁵⁾ welke *kaliwara* of *sawan bangkaj* heet⁶⁾. En haar echtgenoot worde niet mee ten grave gesleept, het blijkt daaruit dat hij [volgende] echtgenooten nooit lang houdt, ook al wordt een ander middel toegepast; hij moet vóór den heilmaaltijd op den 40en dag [na het overlijden zijner echtgenote, sterfdag inbegrepen] weder huwen.⁷⁾ Men pleegt dan ook tot iemand die zijn vrouw door den dood verloren heeft, te zeggen: „Let op den „40en dag [maaltijd]”. — Tot iemand die zijn vrouw door den dood verloren heeft en vervolgens niet gelukkig is met zijn echtgenooten⁸⁾

111 zegt men: „Dat komt van den 40en dag [d.w.z. dat ge toen nog niet hertrouwd waart] en dat ge geen houw hebt gegeven in een *leukeur* „en geen pisangbloemtros in tweeën hebt gekloofd”.

Als de baar door vier man naar den doodenakker wordt gedragen, wordt zij door de mannen die meegaan, al *dikir*-rende gevolgd. Er worden soms twee zonneschermen boven de baar gehouden, de steelen in wit katoen gepakt dat later aan de pajoeng-dragers wordt geschonken, evenzoo worden vier katoenen lappen van de baar⁹⁾ als liefdegave aan de dragers geschonken. Elke grafplank is in wit katoen

1) Pisangbloemtros - Soendaasch *djantoeng*; hart - Soendaasch *djadjantoeng*.

2) Boven: *djinga*.

3) D.w.z. er schijnen er velen te zullen zijn die gelijken op [de doode] (personen die de doode kunnen vervangen).

4) D.w.z. dat de woorden hoogstens te raden geven wat bedoeld wordt.

5) Men kan dit ook meervoudig opvatten.

6) Soendaasch *sawan* - stuipen, *bangkaj* = *bangke*, - lijk, *sawan bangkaj* - stuipen die men heeft van wege een lijk.

7) Uit dezen zin valt op te maken dat de man, wil hij niet mede sterven, moet zorgen vóór den heilmaaltijd van den 40en dag te huwen; het mede-sterven blijkt hieruit dat hij zijn echtgenooten nooit lang houdt. — De bedoeling schijnt te zijn: mits hij binnen 40 dagen hertrouwt, behoudt hij de echtgenooten die hij verder huwt, langeren tijd en blijft hij ook zelf in leven.

8) D.w.z. dat zij spoedig sterven.

9) Soendaasch *boweh boengkoes gotongan pasaran opat*, niet duidelijk welke doeken bedoeld zijn, die welke om de vier pooten van de baar gewikkeld zijn?

gewikkeld, de grafpaaltjes zijn dat eveneens, dit katoen wordt geschonken aan de lieden die ze van het sterfhuis naar de begraafplaats brachten. Alleen de mat waarop het lijk lag en de katoenen lappen die de baar bedekten pleegt men als liefdegave aan de moskee te schenken.

Bij aankomst ter begraafplaats komt de baar van het Zuiden op, het hoofd van het lijk vooruit; de baar wordt op den grond gezet, de doeken die haar bedekten, worden er af genomen en het lijk opgenomen. Beneden [in de grafkuil] bevinden zich reeds drie of vier man om het lijk in het graf te leggen, zij nemen het langzaam en voorzichtig aan. Het graf wordt van boven beschut door de lenden-doeken op te houden die de baar bedekten, ter vervanging van pa-joeng's. Na het lijk in ontvangst genomen te hebben nemen zij het op de vlakke handen en houden stil ¹⁾. Eén hunner, die aan het hoofdeinde staat, zegt den *adan* [oproep tot de *sěmbahjang*] op, hij spreekt dien uit tot het lijk, vervolgens de *kamat* [tweede oproep tot de *sěmbahjang*], idem. Daarna wordt het lijk op de aarde neergelegd, in de inspringende grafruimte aan de Westzijde, tegen den wand aangedrukt ²⁾ steunende op vijf ronde, aarden kussentjes [vijf ballen aarde] nl. bij het hoofd, bij de schouders, bij de ribben, bij de stuit en bij de knieën opdat het lijk niet [onmiddellijk] met den rug op den grond ligge. Daarna wordt de omwikkeling van het gelaat losgemaakt, dit laat men op de aarde rusten; de windselen worden losgeknoopt, somtijds verwijderd en ter hoogte van de voeten bij elkaar gelegd. Ondertusschen zijn er boven [op den beganen grond] velen getuige van de plechtigheid.

Nadat gezegd is dat alles in orde is, worden de grafplanken neergelaten, dikke planken ongeveer half zoo lang als het graf diep is, zij worden van den oosthoek naar de westzijde overeind gezet. Als zij over de geheele lengte van het graf dicht aaneen staan, wordt de bovenkant der grafplanken met de bamboe maatstok waarmee tevoren
 112 lijk en graf zijn gemeten ³⁾ afgedekt. De menschen zeggen dat de doode zal rondspoken als deze bamboe niet mee wordt gegeven *).

*) **Noot.** Sommigen voegen hieraan toe, dat wanneer men bij lieden die lijdende zijn aan asthma hun eigen maat mede begraaft, dat een geneesmiddel daartegen is.

¹⁾ D.w.z. maken geen verdere bewegingen.

²⁾ Soendaasch *ditangkodkeun*; of is bedoeld: „tegen de aarde”?, maar dan toch rustende op de ballen aarde.

³⁾ Boven blz. 153.

Nu werpen de bovenzijnden ¹⁾ een paar hoopjes aarde naar beneden en iemand prevelt een gebed. Daarna wordt door alle omstanders ²⁾ de kuil met aarde dichtgeworpen, de grafleggers stampen haar voortdurend aan. Nadat de kuil vol is, worden de twee grafpaaltjes in den grond gestoken, het eene ter hoogte van het hoofd, het andere ter hoogte van de voeten, met inschrift behelzende den naam van den doode en datum van overlijden. Het is gewoonte het inschrift in het Arabisch [aan te brengen] ³⁾, beginnende: „Haza Makamoe.. tawaffa..”, van wege zulke inschriften pleegt men als betuiging van eerbied de begraafplaats *padjaratan* of *makam* te noemen ⁴⁾. Maar in Prijangan bestaat niet de gewoonte in den vorm der grafpaaltjes of van de bedekking van de lijkbaar onderscheid tusschen mannen en vrouwen te maken.

Nadat dit alles geschied is, gaan alle ouderen aan de Westzijde zitten met het gezicht naar het graf gekeerd, vervolgens worden tusschen beide grafpaaltjes sandelhout [raspsel] en bloemen ⁵⁾ gestrooid en daarna wordt er water uit een koelkan [op het graf] gegoten. Waarop de *lēbe* of een *santri*, ter hoogte van het hoofd van het lijk, de *tělĕkin* *) prevelt. (Bij het lijk van een kind wordt alleen een *doa* uitgesproken).

*) **Noot.** 't Is een geloof van eenvoudige lieden maar zonder juiste kennis van de Wet ⁶⁾ bevreesd te zijn wanneer zij van zonde beticht worden, dan ontkennen zij, zeggende dat zij op den Koran durven zweren of de bĕras-proef durven doorstaan, d.w.z. dat hun gezegd wordt bĕras te kauwen; wanneer zij dan zonde hebben begaan, zal hun speeksel dik zijn, zoo niet dan dun ⁷⁾. Bovenal zijn zij bevreesd (dat er voor hen) ge-*jasin*-d zal worden (dat een godsdienstleeraar voor hen

¹⁾ De omstanders op den beganen grond in beperkten getale.

²⁾ Soendaasch *djalma loba*.

³⁾ Er staat: *lamoen djalma aja nama*, wat geen Soendaasch is. Misschien bedoeld: bij iemand van naam.

⁴⁾ Beide woorden van Arab. woorden afgeleid. — Voor „begraafplaats” kan men ook „graf” lezen, want Schr. gebruikt het hier gebezigde woord, *astana*, in beide beteekenissen.

⁵⁾ Soendaasch *kĕmbang*, *rampe*, *mangle* = bloemen, welriekende blaren, snoeren daarvan.

⁶⁾ Ik vermoed dat dit i.c. de bedoeling is, er staat *djalma noe balaka*, het woord *balaka* wordt door den Schrijver in meer dan één beteekenis gebruikt.

⁷⁾ Dezelfde proef, om uit te maken wie de schuldige is, bestaat bij de Igoroten van Bontok (Noord Luzon), de Tagbanoewa's van Palawan en de Mangyans van Mindoro (Worcester, *The non-Christian tribes of Northern Luzon* p. 843. — Manila 1906).

het [onder den naam] *jasin* [bekend staande, 37e hoofdstuk van den Koran] zal reciteeren) over hun op een met water gevulde koelkruik geschreven naam, welke kruik wordt opgehangen en bewierookt vóór den betichte. Heeft hij schuld dan zal de koelkruik ronddraaien en het water laat men hem in één teug uitdrinken al wil hij niet bekennen.

Ook wordt hij *ge-tělĕkin-d*, aanwending op dezelfde wijze als zoo-even; ook hiervoor is hij bang omdat het heet dat men dan spoedig sterft.

113 De *tělĕkin* is in het Arabisch, men spreekt daarin als tot een levende, hem voorhoudende wat hij te antwoorden heeft op de vragen van de grafengelen: wiens volgeling hij is, wien hij zijn profeet noemt, wie hij zijn broeders [in den geloove] noemt, waarheen hij zich bij de *sěmbahjang* richt, voorts wordt hem gezegd dat alle menschen moeten sterven.

Na opzegging van de *tělĕkin* wordt een weinig *ge-dikir-d* en met de *doa koeboer* geëindigd. Vervolgens wordt *salawat* uitgedeeld aan allen die het tevoren nog niet ontvangen hadden¹⁾.

Indien er nog andere sympathetische handelingen en sacramentele formules worden toegepast, zooals het hoogergenoemde „mat houwēn”, dan hebben die nu plaats²⁾. En tot allen wordt gezegd nu naar het sterfhuis te gaan om aldaar aan den heilmaaltijd *njoesoer tanah* deel te nemen.*)

*) **Noot.** De heilmaaltijd op den dag zelve wordt *njoesoer tanah* genoemd, men zegt hiervan nooit *ngarĕwahkeun* of *njalāmĕtkeun*³⁾, volgens de oorspronkelijke, Soendasche adat is het aetherisch wezen⁴⁾ van den overledene nog niet verre, het eet nog mede in het [sterf] huis. Vandaar het gezegde dat het eten in het huis van den overledene „koud” (zonder geur) pleegt te zijn omdat de *atji* [essence] reeds door de doode is opgemaakt.

De gewoonte der Maleiërs te Bandoeng is den heilmaaltijd *njoesoer tanah* te houden vóór het lijk wordt uitgedragen.

Het is een gedeeltelijke verandering van de overgeleverde adat, door hetgeen de kitab's zeggen teweeggebracht, dat men in West-Prijangan

¹⁾ Boven blz. 152.

²⁾ Boven blz. 157.

³⁾ *ngarĕwahkeun*, *njalāmĕtkeun* - een heilmaaltijd houden met betrekking tot en ten behoeve van iets of iemand; het eerste woord is een heilmaaltijd opgedragen aan overledenen en ten behoeve van dezen of van levenden. Zie ook blz. 125.

⁴⁾ Soendaasch *aloesna*.

bezig is de heilmaaltijden *njoesoer tanah*, op den derden en op den zevenden dag te laten verdwijnen.

Van nu af wordt, wanneer de menschen een weinig welgesteld zijn, elken avond een bijeenkomst gehouden waar allen ten behoeve van den overledene den Koran reciteeren, dit duurt tot den zevenden dag. Op den vierden dag ¹⁾ heeft er weer een heilmaaltijd plaats, *tiloena* [= van den derden dag, versta: na den dag van overlijden] maar dit is zelden een groote *sidëkah*. Op den achtsten dag weer een heilmaaltijd, *toedjoehna* [= van den zevenden dag], deze is tamelijk groot, zoo men niet van plan is op den veertigsten dag een groote *sidëkah* te houden. Er is ook een adat die juist van den heilmaaltijd *matang poeloch* [= op den veertigsten dag] ²⁾ veel werk maakt, met borden en groote doozen vol eetwaren, waar nog bij komen borden en zilveren kopjes die worden toegezonden aan en verdeeld onder allen die tevoren [na het sterfgeval] bijgedragen hebben. ³⁾

Vanaf den sterfdag tot aan den heilmaaltijd op den derden of op den zevenden dag daarna wordt ter plaatse des overlijdens nog wierook gebrand en daar opgeredderd, er liggen opgevouwen kleeren van den overledene en dikwijls houdt men den heilmaaltijd *ngabanjoe mili* ⁴⁾ van eetwaren of koffie [met toebehooren]; men kiest dan het [eet]gerei uit dat de overledene placht te gebruiken en kiest spijzen waar hij veel van hield. En men zegt wel in de kampoeng, iemand moge [tijdens zijn leven] nog zoo rijk zijn geweest, wanneer er na zijn overlijden geen buffel voor hem wordt geslacht, is hij niet verscheiden maar gewoon dood ⁵⁾, men zal eerst van zijn „verscheiden” spreken als er een buffel geslacht is.

Was de overledene welgesteld of heeft hij vele verwanten die zijn nagedachtenis bewaren, dan geeft men weder een heilmaaltijd voor hem, *natoes* ⁶⁾ genaamd, na het *matang poeloch*, op den honderdsten dag. Daarna vindt men nog *newoe* ⁶⁾ op den duizendsten dag. Vervolgens *mëndak* eens per jaar op den sterfdag ⁷⁾. Soms acht men,

¹⁾ Dag van overlijden meegerekend.

²⁾ Deze term is Javaansch.

³⁾ Boven blz. 151.

⁴⁾ Op sacramenteele wijze water laten vloeien voor de zielerust van een overledene. — In hoeverre dit bij de aldus genoemde *sidëkah* geschiedt, blijkt niet.

⁵⁾ Soendaasch *lain poepoes*, *paeh djamak bac*; — *poepoes* is l.p. van *paeh*.

⁶⁾ Het woord is Javaansch.

⁷⁾ Strict genomen staat hier dat men de jaar-maaltijden pas begint te houden na *newoe*; 't is echter mogelijk dat de Schrijver bedoelt te zeggen dat het van af het eerste jaar geschiedt, vgl. boven blz. 156.

na *natoes*, een maaltijd *ngarëwahkeun* voldoende, dit hangt van de kinderen en kleinkinderen af in hoeverre zij zich den overledene blijven herinneren.

Het is de gewoonte als de tijd van den heilmaaltijd *matangpoeloeh* daar is, het graf *) een fraai aanzien te geven.

*) **Noot.** Eerbewijs aan de graven wordt in de gedachten van de familie des overledenen in Oost-Prijangan hooger geschat dan in West-Prijangan, in het Westen wordt daar niet bijzonder veel werk van gemaakt. Bij beiden wordt de in het volksgeloof wortelende adat vermeerderd met uitspraken van de kitab's. Uit die overwegingen gispen de menschen die de graven in eere houden de ruw optredende lieden die de graven schenden [zeggende] dat gravenverering bijgeloof is.

Ik heb in het jaar 1894 de proef genomen op het erf naast de moskee van Koetaradja (Atjeh) ¹⁾, alwaar zich honderden, van steenbezettingen voorziene graven bevonden. Ik heb ze allen opgeruimd en er een Gouvernementserf van gemaakt en slechts één graf overgelaten dat gezegd werd van een sajjid te zijn, op verzoek van een sajjid van gemengd bloed die er tegen op kwam. Deze, mijne handeling werd door de Atjehers niet veroordeeld.

Volgens de adat uit den ouden tijd waren er *hakoelah*-begraafplaatsen ²⁾, welke door alle menschen in de buurt gebruikt werden om er te begraven. Na verloop van tijd kwamen er door godsdienstige lieden *wakap* gemaakte gronden bij [goederen in de doode hand, i.e. om tot begraafplaats te dienen]. Nogmaals na verloop van tijd waren er velen die op eigen grond begroeven. Alle deze adat's zijn nog niet in een definitief stadium gekomen ³⁾ vanwege een nieuw bedenksel, nl. om gelden bij elkaar te brengen, daarvan een stuk grond voor begraafplaats te koopen en de bewaking te bekostigen, [dat alles komt] omdat het eerbetoon aan de dooden van de zijde der verwanten [bij allen] nog niet even zwaar weegt. ⁴⁾

[Het genoemde verfraaiën geschiedt] hetzij door een steenbe-zetting aan te brengen, hetzij door bemetseling al naar het past.

¹⁾ Schr. was daar toen hoofdpanghoeloe.

²⁾ Z.v.a. Gouvernementsgrond.

³⁾ D.w.z. men acht in de behoefte aan begraafplaatsen op deze drie wijzen nog niet afdoende voorzien.

⁴⁾ Of: de zorg voor de dooden niet op allen even zwaar drukt? Bedoeling onzeker.

't Is voorts in Priangan bij degenen die dooden begraven gewoonte om [in de inrichting der] graven de graven der personen die men heeft na te volgen, na te bootsen zooals graven van edelen of wetgeleerden of voorouders.¹⁾

Tot versiering van graven dienen, zoo aanwezig, waringin's, *samodja's*, *handjoewang*, *katomas*, *poering* en *kamoening*²⁾. Binnen de steenbezetting staan kleine planten zooals *salasih*.³⁾ De graven dragen nooit als versiering een navolging van datgene waarmee de erven der levenden verfraaid worden,⁴⁾ tenzij iemand opzettelijk de adat wenscht te overtreden; zoo zijn er lieden die verlangen dat hun doode met een rijtuig worde vervoerd of dat het graf steeds door een zonnescerm overschaduwde zal zijn en dat het graf rondom door loodsen [waarin bezoekers kunnen vertoeven] omgeven zal zijn. Men begrijpt, dat komt alles uit domheid voort van menschen die beweren dat alle oude adats geen zin hebben, zij ontkennen dat zij symbolen zijn die voor Jan en alleman niet te begrijpen zijn, als het maar fraai is, [redeneeren zij], terwijl er toch, wanneer er iemand een moeilijken doodstrijd heeft, al van den beginne voorteekenen zijn en andere handelingen met bedekten zin worden toegepast,⁵⁾ bv. er wordt [bij den stervende] *ge-dikir-d* en het dringt reeds niet meer tot hem door; oogen die niet meer zien kunnen, worden gesloten; de kinnebak wordt aan het hoofd vastgebonden en de man zal niet meer spreken; de armen worden op de borst over elkaar gelegd en hij zal niet meer werken; er wordt een dek over hem gelegd terwijl men hem niet meer zien zal; er wordt haast gemaakt met de begrafenis terwijl [de doode] reeds niet lang meer in huis zal blijven; er wordt wierook gebrand en hij zal het niet meer ruiken; het lijk wordt door vier personen gedragen en het mag niet op andere wijze dan de gebruikelijke geschieden bv. per horde of tandoe, zooals men levenden vervoert; boven de lijkbaar wordt een huif geplaatst⁶⁾; het lijk wordt

¹⁾ D.w.z. edelen begraven hun dooden als edelen vóór hen, enz.

²⁾ *Sam(b)odja* of *kam(b)odja* - *Plumeria acuminata* tit.: *handjoewang* - *Cordyline fruticosa* Backer, *kamoening* - *Murraya paniculata* Jack.; voor *katomas* en *poering* geeft Heyne denzelfden naam *Codiacum variegatum* Bl., beiden zijn crotons.

³⁾ *Ocimum basilicum* Linn.

⁴⁾ Niet duidelijk; genoemde boomen en heesters vindt men, met uitzondering van de *samodja*, niet uitsluitend op begraafplaatsen.

⁵⁾ Bedoeld is: die door deze adatforceerders als van zelfsprekend worden aanvaard.

⁶⁾ Hier volgt: *make ramat lantjah kante bodas* - met netwerk als een spinnewebbe van wit garen [belegd]; dit is geen regel.

in wit doek gewikkeld; er wordt een zonnescerm boven gehouden; er wordt een salat verricht voor iemand die hem zelf niet meer verrichten kan; hij wordt begraven achter grafplanken terwijl hij het niet meer benauwd kan hebben; er worden teekens [= de grafpaaltjes] op verren afstand van hem geplaatst; er worden bloemen [op het graf] gestrooid; de doode wordt vermaand met de *těləkin* terwijl hij het noch hooren noch begrijpen kan; men laat iemand achter [op de begraafplaats] die het niet meer eenzaam heeft; men plaatst een waringin, *samodja*, *handjoewang* bij het graf van iemand die nooit meer rondgaat¹⁾.

Dat alles geschiedt niet zoo maar al²⁾ komt het voort uit de kitab's en uit de oude adat, het is niet aan te nemen dat het met bedenksels van een wereldling³⁾ gelijkgesteld zou kunnen worden, het verschilt stellig niet van de manieren waarop men iets aanlegt en van regelingen dergenen die ex officio onderrichten, ex officio⁴⁾ ze uitvoeren, het is niet noodig nieuwe regelingen te maken⁵⁾.

Wat de adat in de desa ter zake van de lijkbezorging betreft, in de allereerste plaats [wordt gezorgd] voor de begrafenis-kosten.

116 Wanneer de overledene goederen heeft nagelaten, zooals een huis of grond, dan worden dezen eerst door familieleden opgekocht [tot een bedrag dat voldoende is] om [uit de opbrengst] de begrafenis-kosten te bestrijden⁶⁾. Wat te gelde wordt gemaakt, zijn de nagelaten goederen, [wat geschiedt] in overleg met oudere, algemeen geachte lieden, met den *lěbe* en met den *loerah*. Ook als deze goederen door anderen gekocht worden, heet de koop en verkoop *beuli waris*⁷⁾ en wordt de opbrengst voor de begrafenis-kosten gebruikt. Dit gaat nooit met moeilijkheden gepaard want, zooals het spreekwoord zegt: „Liever dan dat de doode (zijn lijk) den nacht over onverzorgd en

¹⁾ Alle deze voorbeelden worden gegeven om de betweters die alle oude adat op zijde willen zetten, terecht te wijzen. De bedoeling schijnt te zijn om te illustreeren dat men veel oogenschijnlijk ongerijms doet, waar toch niemand aanmerking op maakt en wat niemand achterwege zou willen laten.

²⁾ Soendaasch *sanadjan* - al, ofschoon, schijnt hier het tegenovergestelde van wat bedoeld wordt.

³⁾ Soendaasch *toekang drigama*, waarschijnlijk bedoeld: „zonder religieuzen inslag”.

⁴⁾ Soendaasch *ngan darma* - ong. ex officio, d.w.z. het zijn geen bedenksels van hem.

⁵⁾ De vertaling van deze alinea is onzeker.

⁶⁾ Soendaasch *toetoeṗ ṽivirang balandja marabaitna*. — De beide, eerste woorden beteekenen: „bedekken van schaamte (ter zake van de begrafenis-kosten)” nl. de schaamte die men zou gevoelen zoolang de kosten niet bijeen zijn.

⁷⁾ Soendaasch *beuli* gw. v. koopen, *waris* - erfenis.

„in kommerlijken staat gelaten worde, moet al wat hij heeft nagelaten „[verkocht worden ter bestrijding der begrafenis-kosten]”; een ander spreekwoord zegt: *banda tatalang raga*¹⁾ ²⁾).

Het is gewoonte den heilmaaltijd *matang poeloch* opzettelijk vier of vijf dagen na den 40en dag te houden; het is voorts gewoonte na dezen maaltijd *) de kleeren van den overledene op te ruimen, die welke in aanmerking komen te worden weggeschonken, schenkt men weg, die welke voor vererving in aanmerking komen, laat men vererven.

Voorts worden de schulden van den overledene verevend en er wordt *kipajah* en *kiparat* [van den boedel] afgenomen³⁾).

*) **Noot.** Eerst na den heilmaaltijd van den 40en dag heeft de afwikkeling der door het sterfgeval opgelegde lasten plaats; vandaar dat men zegt: „Het is gebrek aan orde en een tekortkoming jegens „de adat wanneer verwanten van den overledene van buiten, niet „de naastgetroffenen, voor de zaken van den doode zorgen”⁴⁾). Wanneer bv. iemand vragen stelt en om schulden van den overledene maant of zijn aandeel in de nalatenschap vraagt vóór den maaltijd van den 40en dag leidt dat tot geschil en getwist. 't Antwoord luidt: „Dat is toch al te erg!”

De schulden aan andere menschen ten laste van den overledene worden in orde gemaakt en betaald, want het gezegde luidt: „De doode „neme geen schulden mee [in het graf]”. Men zegt: „Zijn lotsbe- „schikking⁵⁾ blijft in suspensie zoolang zijn schulden nog niet ge- „regeld zijn”. Gewoonlijk geschiedt dit, als de vrouw overleden is, door den man en de kinderen, is de man overleden, door de vrouw en de kinderen. Wat het restant [der nalatenschap] betreft, indien alle erfgenamen accoord gaan, pleegt men aan de lieden van de *kaoem* [d.w.z. den Panghoeloe c.s., den zg. Priesterraad] te vragen een en ander te regelen⁶⁾ (onder de erfgenamen te verdeelen) tegen een

¹⁾ De goederen treden in de plaats van het lichaam. — Men kan ook vertalen: De goederen dragen het lichaam.

²⁾ Zie toevoegsel N achteraan voor adat-erfrecht.

³⁾ *kipajah* Ar. - levensonderhoud, huishoudgeld. — Niet nader toegelicht. — *kiparat* Ar. - i.c. zoengave, niet nader toegelicht. De Mohammedaansche Wet eischt in bepaalde gevallen een kaffārah.

⁴⁾ Hier volgt nog de spreekwijze: „*leutik ringkang gēde boegang* (onvertaalbaar).

⁵⁾ Soendaasch *pērkarana* - lett. zijn zaak.

⁶⁾ Zie toevoegsel N achteraan.

loon dat $\frac{1}{10}$ bedraagt der goederen die ter verdeling [door de kaoem] zijn voorgedragen, somtijds door de waarde ervan vervangen. Is men het niet eens, heeft ieder zijn eigen verlangens, betwist men elkaar [goederen], wil ieder het grootste deel, wil ieder gelijk hebben, dan pleegt het lang rechten te worden. In den ouden tijd regelde de *kaoem* het en besliste volgens adat en kitab's; datgene waarvan duidelijk was dat het onder de te verdeelen goederen viel, werd kort en goed verdeeld, datgene waarvan niet duidelijk was of het tot den boedel behoorde, werd aan den eigenaar teruggegeven. Als er in den tegenwoordigen tijd zoo iets is, dan verklaren de menschen van de *kaoem*, 117 ingevolge Gouvernementsregelingen, slechts welken personen een erfdeel toekomt, er zijn *kaoem*'s die tevens verklaren hoe de verdeling moet geschieden, anderen volstaan met te zeggen wie deelgerechtigden zijn.

Er is in beide gevallen zeer veel dat niet met de oorspronkelijke desa-adat strookt. Bv. er zijn goederen in handen van één der erfgenamen; nu is de oorspronkelijke adat dat mits men het erover eens is dat ze des overledenen zijn, ze daarop worden toegescheiden,¹⁾ omdat ze nog tot den boedel behooren. Doch wanneer goederen die één der erfgenamen onder zich had, uit diens handen zijn geraakt, moeten er uitvoerige inlichtingen worden ingewonnen, moet er met den houder geprocedeerd worden, als het ware een proces tusschen hem en den overledene, nu voor dezen laatsten opgenomen door zijn erfgenamen. Zoo komt het thans vaak voor — listigheden van den nieuwen tijd — dat de erfgenamen niet èenstemmig zijn in hun verklaringen, bv. men zal staande houden dat het goed een schenking onder de levenden²⁾ van den overledene is geweest, waarop partijen dat elkaar heeten liegen. Zoo gaat het ook wanneer bv. de overledene [d.w.z. de in zijn plaats tredende] een twistgeding aanbindt met den houder van het goed, doch in de meeste gevallen plegen lieden die bevreesd zijn voor langdurige schade aan de menschen van de *kaoem* te verzoeken de zaak in der minne te schikken tegen een tiende der verdeelde goederen als honorarium.

Gedachtig aan het spreekwoord: *padoc hēnteu boeroek digantoeng*³⁾ bestaat nog een ander gebruik: het komt voor dat iemand een

¹⁾ Soendaasch *tēroes dīvariskeum bac*. Dit kan beteekenen dat de houder het goed krijgt, maar de bedoeling kan ook zijn dat het goed in den te verdeelen boedel valt en een anderen erfgenaam aankomt.

²⁾ Soendaasch *pamere (hibat)*, het eerste is Soend., het tweede Ar., geen verschil in beteekenis.

³⁾ Boven blz. 113 noot 1.

aanklacht indient betreffende de nalatenschap van zijn grootvader of van zijn overgrootvader, ter adstructie verhalen van lieden aanvoerende die verlangen getuige te zijn, niet dat hijzelf [het verlangt], en voorts ondersteund door de wetenschap van niet-erfgenamen; de kampoengmensen zeggen hiervan: „Dat is geen rechts-geschil maar „opzettelijke opstokerij met booze bedoelingen, want wanneer de zaak „in orde ware [zooals aanklager wenscht], zou zij reeds oudtijds [ge- „regeld zijn], het is niet aan te nemen dat een goed geslachten lang „in handen van iemand die niet de eigenaar is, zou zijn en dat deze „laatste daar maar genoeg mee zou nemen, zelfs al wordt er be- „driegelijk voorgewend dat het goed oorspronkelijk in bewaring ge- „geven was, toevertrouwd, uitgeleend”. Ten slotte zeggen de getui- gen: „Wij hebben de opdracht¹⁾ van den vader van den aanklager gehoord”. De aangeklaagde zegt: „De opdracht was van mijn vader”. Geen van beide personen [op wie men zich beroept] heeft het goed meer in zijn handen [zijn reeds overleden].

118 Omgekeerd [komt het voor dat] de overledene beschuldigd wordt bij zijn dood goederen van een te verdeelen boedel als leen van de grootouders des aanklagers onder zich gehad te hebben. Ook hier wordt in laatste instantiede opdracht van een ouder op zijn sterfbed ter sprake gebracht, aldus: „Jonge lieden! neem de sawah die „ik van mijn grootvader geërfd heb en die in handen is geweest „van den kleinzoon en nu van den achterkleinzoon van N.N., uw „achter achterneef, weder in bezit, ze is nog niet verdeeld erfgoed „omdat mijn grootvader nog klein was [toen de boedel openviel]”. Dat is ook als een list uit den ouden tijd²⁾, zooals men zegt: *padoe moal boeroek digantoeng*.

Er bestaat nog een desa-adat: omtrent verpande goederen³⁾.

Zoo komt het ook voor dat een deel der erfgenamen te verdeelen erfgoederen zonder voorbehoud en onvoorwaardelijk verkocht hebben, zonder toestemming van de anderen, zij smoezelen nu met de andere erfgenamen, verzoekende gedagvaard te worden opdat de koop en verkoop ongeldig verklaard worde. Bij onderzoek erkennen zij zich het goed eigenmachtig toegeëigend te hebben.

¹⁾ Soendaasch *wangkid*, o.a. een opdracht, vermaning, bevel, door iemand vóór zijn dood aan zijn nabestaanden gegeven, i.c. om een hem toebehoorend goed terug te vorderen. — De opdracht van den vader des houders moet dan ingehouden hebben dat het goed zijn was.

²⁾ ? Soendaasch *akal kabaheulaan*.

³⁾ Soendaasch *noe ngagadekeun* - gewoonlijk de verpander, doch soms ook de pandnemer, dit is hier het geval.

Dit zijn nu de adats ter zake van grond alleen, maar velen zijn in het ongeluk gestort omdat er in zake desa-adat nooit rechtsgeldig bewijs¹⁾ te verkrijgen is, wanneer er de in de desa gebruikelijke practijken betreffende gemaakte zaken tegenover worden gesteld. Daarom is boven in het hoofdstuk over den landbouw gezegd dat een aanklacht betreffende *poesaka*-goed krachtiger is dan een betreffende andere goederen en nieuwverworven gronden²⁾.

HOOFDSTUK X.

Hoogtijden.

In de adat der bewoners van Prijangan en elders zijn er jaren, maanden, dagen, waaraan meer eerbetuiging wordt verbonden dan aan anderen. Een jaar waar men den mond vol van heeft³⁾, waaraan ouden van dagen indachtig zijn, is de afsluiting [het laatste jaar] van een *windoe* [tijdkring van acht jaar] omdat er dan groote dingen gebeuren. Men zegt wel: „Eenmaal in de acht jaren pleegt er in het „land N. N. iets voor te vallen om kennis van te nemen”. Het is ook gewoonte hoog op te geven van een jaar waarvan groote dingen worden verteld of waarover veel wordt gepraat, aldus: „In het jaar „*Alip* zullen wij door iets vreemds getroffen worden, bv. het laatste „oordeel; een bergstorting; krachtige, bloeiende rijken zullen in het
119 „ongeluk gestort worden; de *Mahdi*, de *ratoe adil*, de *ratoe Soenda* „zullen nederdalen”, alles waarop zij [die dit zeggen] hopen. En dan plegen er ook lieden voor den dag te komen die zich voor den aankondigde uitgeven. Dat is alles slechts looze praat van eigen vinding; brengt men den zegsman of den *pandita* in het nauw, dan antwoorden zij ten slotte: „Ik weet niet of hetgeen ik zeide juist is, „want ik zeg het niet, ik heb het van oudere menschen vernomen”.

Wanneer iemand die het ook verlangt te weten, tracht te informeren waartoe bv. de *kaboejoetan* [= heilige voorwerpen uit het

¹⁾ Soendaasch *katêrangan anoe sah*.

²⁾ Boven blz. 113 werd gezegd dat de landbouwer *poesaka* - grond zijn krachtigst bezit vond.

³⁾ Zie toevoegsel O achteraan.

verleden] te *Godog*¹⁾ of wat voor zaken ook dienen en (aan den waker) vraagt: „Zijn deze in gebruik geweest bij lieden in den ouden „tijd of zijn zij ten gebruike van lieden die komen zullen?“, dan zal deze stellig antwoorden: „Zij zouden niet *kaboejoetan* genoemd worden als ze niet in den ouden tijd in gebruik waren geweest. Voor „het huidige zijn de heilige zaken opgeborgen, wachtende op dengene „die ze gebruiken zal, nl. dengene die de heilige voorwerpen in hooge „eere zal stellen“²⁾).

Vraag eens verder [wanneer dat zijn zal]. Stellig zal het antwoord luiden: „Dat is een geheimenis, er is zeker niemand die het weet, „maar de ouden hebben gezegd, in het jaar *Alip*. Maar er wordt nooit gezegd, het hoeveelste jaar *Alip*, opdat telken male als een jaar *Alip* voorbij is gegaan [zonder dat er iets is gebeurd] gezegd kan worden: Ach! niet dit jaar *Alip*!“³⁾.

Men kan zeggen dat de adat om van zulke jaren te spreken voorkomt in de desa's waar Javaansche berekeningen en Javaansch geloof in verband met de jaartallen *alip*, *ha*, *djim*, *dje*, *dal*, *be*, *waoe*, *djim ahir*⁴⁾ zijn doorgedrongen. Bv. nadat het geloof waarbij hadji's te pas komen, er was⁵⁾, ontstond het gezegde: „Elk jaar *waoe* gaan er „vast en stellig velen naar Mekka“. Vraagt men in het kort aan desalieden, zelfs aan de *santri*'s onder hen, wat de reden is dat er in dit jaar velen naar Mekka gaan, dan luidt het antwoord zeker: „Omdat 't het jaar *Waoe* is“. Vraagt men verder: „Wat is er dan in „het jaar *Waoe*?“, dan antwoorden zij stellig: „Hadji Akbar⁶⁾ immers!“ — Er bestaat een grap⁷⁾, dat iemand nadat hij geantwoord had: *Hadji Akbar* immers!“, door den bestuursambtenaar⁸⁾ verder ondervraagd werd: „Wat voor soort man is die hadji Akbar, „waar komt hij vandaan, wat voor bevelen deelt hij uit?“. Waarop de ondervraagde uit ontsteldheid geantwoord had: „Dat weet ik niet, „ik heb het ook van hooren zeggen“.

¹⁾ Op de helling van den Goenoeng Karatjak in het Garoetsche, graf van Keyan Santang.

²⁾ Soendaasch *ngadjoengdjoeng* - opheffen, in figuurlijken zin.

³⁾ Deze alinea is in het algemeen bedoeld.

⁴⁾ Namen der acht jaren van een *windoe*.

⁵⁾ M.a.w. na invoering van den Islām.

⁶⁾ Ar. *haddj akbār* - groote bedevaart.

⁷⁾ Soendaasch *dongeng goejon paribasā panatik* (laatste woord door Schr. onderstreept), beide laatste woorden onvertaalbaar. *Panatik* = Nederl. fanatiek. Schr. denkt hier aan onderzoekingen van bestuurswege naar mogelijk aanwezig, godsdienstig fanatisme; in beroerde tijden werd wel eens achter alles fanatisme gezocht en deed het woord „fanatiek“ opgeld.

⁸⁾ Soendaasch *menak*, hier is wel een Inlandsch bestuurs-ambtenaar bedoeld.

120 In Mekka kent men deze berekeningen niet. Wel zegt men daar: „Dit jaar zullen er vele bedevaartgangers zijn omdat de *woek'oe*¹⁾ „op Vrijdag valt” (d.w.z. als de dag van Arpah [*'Arafah*] op 9 Rajagoeng [12e maand] op Vrijdag valt), meestal klopt dat met het jaar *Waoe*. Menschen van buiten noemen dat arabiseerend *haddi akbar* (= zeer groote bedevaart) omdat die volgens zeggen hooger wordt gesteld, gelijkstaande met zeven [gewone] bedevaarten.

De maand die volgens de adat, naar de verhalen van het volksgeloof, geëerd wordt als grootelijks tot ons heil te leiden, is de maand *Moeloed*. Deze wordt in de hoogste mate geëerd, de verboden van deze maand staan evenals de ascese [in deze maand] bovenaan. Bv. gelooven de kampoengmensen in Prijangan dat men in de maand Moeloed niet te vaak tochten naar het gebergte moet maken. Vraagt men waarom, dan antwoorden zij: „Dan plegen de tijgers rond te „waren”. Vraagt men verder, welke tijgers, dan luidt het antwoord: „De tijgers die op hun weg huiswaarts passeeren, die terugkeeren „van het wachthouden, de tijgers van *Oedjoengkoelan* [Bantën] „gaan degenen die in *Roban lodaja* [Blitar] de wacht hielden, ver- „vangen, de tijgers van Roban gaan in *Oedjoengkoelan* waken”. 't Komt voor dat er naar de desa's of naar de hoofdplaats verdwalen, die dan vaak gevangen worden, er wordt van gezegd: „Een tijger „bij het passeeren verdwaald”.

En het wordt bv. verboden groote werken [uit te voeren] zooals het bouwen van huizen en opstellen enz. Soms is ook het voortzetten van een werk en werk van anderen aard als kapwerk, waterleidingen graven, sawahs aanleggen verboden. Wanneer men in het kort informeert: „Wat is de reden daarvan?”, zal stellig het antwoord luiden: „Dat weet ik niet, oude, eerwaarde lieden zeggen het, maar naar het „heet plegen wonden dan pijn te doen en, indien men door onzicht- „bare machten geslagen of getroffen wordt²⁾, zal dat doel treffen”.

Men zal bv. nooit onachtzaam zijn in het opvoeren van verhalen die uit den ouden tijd stammen of daarover handelen, zooals *wajang* en *pantoen*. Bv. plegen oude, eerwaarde lieden te verbieden een opvoering van het *pantoen*-verhaal *Loetoeng kasaroeng* te geven; naar de reden daarvan gevraagd zullen zij stellig kort antwoorden: „Niet „doen! De ouden hebben gezegd: Niet doen!, naar het heet, trekt

¹⁾ Ar. wukūf - het vertoeven gedurende den vastgestelden tijd te 'Arafah, onderdeel van den haddj.

²⁾ Soendaasch *kabadina kasambētna*, zie boven blz. 15 noot 8.

„dat de tijgers aan, ja, de voordrager van een *pantoen*-verhaal wordt „dan vaak door een tijger opgegeten”.

121 Verder zal het bv. zelden gebeuren, wanneer iemand eigener beweging een verre reis gaat maken, dat hij in de maand Moeloed vertrekt.

Maar bovenal wordt deze maand verkozen om vereering te gaan brengen en zich door geheime wetenschap te sterken¹⁾; men zegt bv. als men de kracht²⁾ van een wapen toetst: „Is het van een smid van *Salamnoenggal*?³⁾”. *Salamnoenggal* is [een desa] in [het district] Leles [Garoet]. Men smeedt op 14 Moeloed en zendt daarbij een *djampe* op³⁾, het smeden duurt den ganschen nacht tot den volgende morgen. Al wat dan vervaardigd wordt, overtreft andere wapens in hetgeen ermee bereikt wordt, een kapmes zal nooit zwak [krachteloos] zijn, een kris, een houwer brengen geluk aan. De spreekwijze zegt: „Zelfs een pennemes [aldus gesmeed] is meer dan een kapmes „of houwer van gewone makelij”.

Voorts zal men bv. van de weefkunst eener vrouw niet zeggen *seunkur ngeujeuk saroengna beunang ninoen sapeuting*⁴⁾ zoolang zij nog niet het volgende gedaan heeft: een *djampe* in de maand Moeloed opgezonden, een nacht op zolder geweven, met garen, in de maand Moeloed op de spoel gewonden, als schering op het weefgetouw opgezet waarna deze scheringdraden zijn gespannen en met welk garen een begin met den inslag is gemaakt. Verder moet zij op den zolder waar wierook gebrand heeft, geweven hebben, naakt, een *djampe* prevelende waarin de *pohatji* [godin] die de katoen geschapen heeft, wordt genood te komen en te blijven tot het weefsel gereed is. Zij weeft den geheelen nacht van 14 Moeloed, het wordt een sarong zonder naad (een rondlopende sarong, zonder dat twee einden aan elkaar zijn genaaid). Dit laatste geldt als een lof van

¹⁾ Vrij voor Soendaasch *pranjipoehan*.

²⁾ Soendaasch *pagaweannana* - lett. het werk, het nut ervan, nl. dat men er van te wachten heeft.

³⁾ Schr. gebruikt hier eenige malen de uitdrukking „*naekkeun djampe*”, die hij elders nooit gebruikt; ik ben niet zeker dat de vertaling „*djampe's opzenden*” Schr.'s bedoeling goed weergeeft. Misschien wordt de *djampe* tot hogere machten opgezonden om haar krachtig te zien worden.

⁴⁾ Soendaasch *seunkur* is een onderdeel van het weefgetouw, een dunne bamboe, soort weverskam, dienende om het weefsel op zijn breedte te houden; in de uitdrukking *seunkur ngeujeuk* schijnt het adjectivisch gebruikt en te beteekenen: zorgende dat alles op zijn plaats komt, dat alles richtig toegaat; het geheel zou beteekenen: in het weven bedreven; de woorden *saroengna beunang ninoen sapeuting* beteekenen: zij heeft haar saroeng in één nacht geweven. Vgl. boven blz. 89 noot 4.

vrouwen die snel kunnen weven, aldus gezegd: *seungkeur ngeujeuk bisa ninoen samping tanpa dongdoman* [zij is bedreven, zij kan een sarong zonder naad weven].

De maand Moeloed wordt ook uitgekozen om, wat men noemt, zijn wetenschap te versterken¹⁾ door tijgerbezweerders (*doekoen's* die tijgers en menschen met elkaar bekend kunnen maken), zij zenden op 14 Moeloed hun *djampe's* op; evenzoo doen de krokodillen- en de slangenbezweerder en bezweerders van allerlei wild gedierte²⁾.

Men zegt ook dat de maand Moeloed goed is om [andere] wetenschap te versterken, zooals [de wetenschap der] onkwetsbaarheid, van het zich onzichtbaar kunnen maken of/en *sarwa sampoerna*³⁾, om liefde op te wekken van vrouwen bij mannen en van mannen bij vrouwen, van de dansmeid bij dengene die met haar danst, van den muzikant bij de toehoorder. Daarom dient gewoonlijk de 14e Moeloed voor het *ngamoeloedkeun*⁴⁾; *kaboejoetan* [heilige, oude voorwerpen] worden uitgekapt, er worden welriekende olieën bij gedaan, er wordt wierook bij gebrand, een *gong*⁵⁾ wordt gebaad en
 122 bewierookt, de menschen gaan *boengbang* - en⁶⁾ in het woud en op de begraafplaatsen en baden in rivieren. De spreekwijze luidt: „Ook „op de *djampe toetoeng*⁷⁾ kan men niet vertrouwen zoolang zij nog „niet in Moeloed op de proef is gesteld“. Wat men ermee bereikt heet: „Tot het juiste inzicht gekomen“.

Wanneer iemand een eigenaardig voorwerp aantreft of vindt, iets eigenaardigs hoort, informeert hij er fluks naar bij zijn goeroe, ieder bij zijn eigen goeroe, hetzij hij zijn bevinding in wakenden, hetzij in droomenden toestand deed; zijn goeroe noemt het nooit een verwarde droom⁸⁾, nooit een alledaagsche bevinding, liever noemt hij het *ilapat* [voortekenen] of *ilham* [ingeving]. Daarop zet hij de beteekenis ervan uiteen. Beide woorden zijn Arabisch, de Soendaneezen geven er de volgende beteekenis aan: eenig bericht of een uitspraak die door het populair geloof begrepen worden als iets aangenaams [in de

1) Soendaasch *njipoch* - lett. met een nieuwe laag bedekken.

2) O.a. wilde zwijnen en apen. Alle deze bezweerders heeten *malim*.

3) Er bestaat een spreuk *adji sarwa sampoerna*. Afgaande op den naam zou dit een spreuk kunnen zijn waardoor men alles wat men wenscht volmaakt kan doen slagen. Vgl. blz. 249 noot 3.

4) Lett. met iets datgene doen wat men er in Moeloed mee doet, waarvoor de maand Moeloed is uitverkozen.

5) Kan ook beteekenen: een gamelan - stel.

6) Zie boven blz. 147. Het *boeng-bang* - en is niet tot Moeloed beperkt.

7) Niet nader toegelicht.

8) Soendaasch *impian riwan*.

toekomst] te beduiden. Ook de droom die op iets aangenaams dat in de toekomst zal gebeuren, wijst, wordt door den droomuitlegger¹⁾ duidelijk gemaakt.

Er bestaat nog een ander eerbetoon in de maand Moeloed, nl. op den 12den, *walilat* *) genaamd.

*) **Noot.** *Walilat* is oorspronkelijk de nacht vóór den *lěbarandag* [1en dag na de Vastenmaand] en deze zelf en de nacht vóór den *lěbaran Rajagoeng* - dag [10den der 12e maand] en wel omdat er na afloop van de *takbir*²⁾ op den avond vóór den *lěbaran*-dag er druk sprake is van *walilat hilhamd*, door de jeugd tot *walilat ilham* verhaspeld³⁾, waarvan zij bij wijze van grap *walkat hajam* [= schouderblad van een hoen] maken. — Vandaar wordt iets *walilat* genoemd uit hoofde van de omstandigheid dat er een godsdienstige maaltijd aan verbonden is. Vervolgens is het woord *walilat* voor den dag en den nacht van 12 Moeloed en 14 Rěwah [8e maand] in gebruik gekomen, omdat de vereering der vier jaarlijksche *walilat*'s⁴⁾ den menschen zwaar weegt, twee bij *lěbaran* [van de Vasten en 10 Rajagoeng], de twee anderen in Rěwah en Moeloed. Buiten en behalve deze wordt een godsdienstige maaltijd, hoe groot ook, nooit *walilat* genoemd.

[Op genoemden 12en Moeloed] wordt eer bewezen aan een godsdienstig verhaal, want de profeet Moehammad werd op den 12en Moeloed geboren. Dit is een plicht welke de menschen zich zouden schamen niet na te komen⁵⁾; al is het maar met een kleine bete, zij zullen en moeten een godsdienstigen maaltijd ter herdenking van Moeloed houden. Er bestaat zelfs een gezegde waarmee men lieden van slecht levensgedrag bespot: „Hij is iemand die niet toegelaten „wordt tot [den maaltijd van] Rěwah en Moeloed”, d.w.z. het is niet goed hem eten van den Moeloed - maaltijd te geven. De verplichting tot deze *siděkah* bestaat van af den 12en, op een willekeuren datum tot den 30en Moeloed, of vóór de *walilat* van den 12en⁶⁾.

123 Maar welgestelden houden drie maal een *siděkah*, t.w. op den 1en der maand een kleine ter verwelkoming van de maand, op den *walilat*-

¹⁾ Soendaasch *toekang naksir* - lett. waardeerder.

²⁾ Zie boven blz. 153 noot 1.

³⁾ Er staat: *disoendakein* - gesoendaiseerd.

⁴⁾ I.e. op de vier jaarlijksche, door de desagemeenschap gehouden, godsdienstige maaltijden toegepast.

⁵⁾ Vrij voor: *eta djadi papait toetoep wizwirang djalma-djalma*.

⁶⁾ Voor *antara* lees ik *atawa*.

dag een groote, aan het einde der maand een kleine als uitgeleide van de maand.

Het aan de *sidĕkah Moeloed* te bewijzen eerbetoon bestaat uit het volgende: De padi [waarvan de rijst voor de *sidĕkah* zal dienen] mag niet door een vrouw die de menstruatie heeft, gestampt worden, de spijzen mogen niet voordat er een *doa* over uitgesproken is, geproefd worden. Het is onder desamenschen gewoonte deze *sidĕkah* toe te bereiden in [een hoeveelheid die] op zijn minst voldoende is voor één persoon en die dan bij den *lĕbe* [dorpsgodsdienstbeambte] thuis te bezorgen (als *sidĕkah* toe te zenden). De desamenschen zeggen: „Ik heb het gevoel dat ik mijn schulden heb afbetaald, al hetgeen er te doen is, heeft de *lĕbe* in handen, zooals: de *doa*, de in acht te nemen vormen¹⁾; als wij dat zelf regelen, vreezen wij zeer dat wij ons ergens boven verheffen of over iets heenstappen²⁾ en dan zijn wij bang in het ongeluk te storten.

Wanneer een welgesteld man een groote *sidĕkah* aanricht waarop vele menschen genoodigd zijn, dan is er als men aan de *sidĕkah* in den kring aanzit, nog meer te regelen in zake geloovigheden, verder worden den ganschen dag gebeden opgezegd en wolkt de wierook op, *kaboejoetan*-wapens*) [heilige wapens uit den ouden tijd] worden uit de scheede genomen na geolied te zijn³⁾, alle *kaboejoetan*'s worden op wit katoen uitgestald tot op het tijdstip van de *sidĕkah*, als vaste *doa* doet dienst de *doa Moeloed* uit het boekdeeltje *Saripoe-lanam*⁴⁾.

*) **Noot.** In het volksgeloof wordt van alles wat *kaboejoetan* is niet de uitwendige kracht gezocht, ook niet als het een wapen is, bv. *gobang* [houwer], zwaard, *loeboek* [ander soort houwer], kris of *badi* [soort dolk maar éénsnijdend], laat staan kapotte zaken⁵⁾, garen, kleeren; ook geschriften zooals *pakĕm*'s [handleidingen], *piagĕm*'s [decreten, besluiten, aanstellingsbrieven], *paririmbon*'s⁶⁾ of van de voorouders stammende kitab's plegen *kaboejoetan* te zijn; het is daarbij niet om de luid en de beteekenis maar om de [zegenrijke]

¹⁾ In den tekst volgt: *soetji-soetjina*; *soetji* - rein, heilig; ongeveer „heiligmaking”.

²⁾ Overdrachtelijk: iets overtreden.

³⁾ Zoo staat er, het geschiedt echter in omgekeerde volgorde, zie blz. 172.

⁴⁾ Levensgeschiedenis van den Profeet (maelid sjarafi'l-anām).

⁵⁾ Men kan dit in het bijzonder op wapens laten slaan en dan is de beteekenis: half vergane wapens.

⁶⁾ Vademecum van heterogenen inhoud, vooral wichelarijen, mystieke leerin-gen, aantekeningen van diversen aard.

uitstraling en de eer die eraan verbonden is, te doen ¹⁾).

In die *doa* [*Moeloed*] komt het woord *kaboelan* voor, z.v.a. een komma ²⁾; zoodra degene die de *doa* opzegt tot die plaats gekomen is, nemen alle in den kring gezeten een handvol rijst. Die rijst heet *kedjo* [= gaargestoomde rijst] *kaboelan*. Zij wordt als *tjangkarock* [= gedroogde *kedjo*] bewaard onder den naam *tjangkarock Moeloed* en tot zegenaanbrengende *djimat* gemaakt. Landbouwers nemen er een weinig van en begraven dat, telken male als het werk op de sawahs een aanvang neemt, bij de *hoeloezwotan* ³⁾ als afweermiddel (ter afwending van gevaren). Als men een verre reis gaat maken, neemt men een weinig als *djimat* mee. Bij storm en ontij bespuwt men er de kinderen mede en spuwt het op de *tazweuran*. Daar komt nu de rijst die van de Moeloed-maaltijden is overgebleven, nog bij. Men bewaart die als *běrkāt* ⁴⁾ mee naar huis genomen rijst om ze bij
 124 gelegenheid, als het noodig is, met de *tjangkarock Moeloed* vermengd, te gebruiken. Men zegt zelfs wel van menschen van slecht levensgedrag: „’t Lijkt wel of zij niet met *tjangkarock Moeloed* be-
 „spuwd zijn”. Of iemand die erkent „volkomen uitgehold” te zijn (dat alle zijne bezittingen op zijn) zegt: „Ik heb zelfs geen *tjangkarock Moeloed* meer”, d.w.z. dat hij noch rijst noch padi heeft. Dan wel, van iemand die zich uitput met een feest [besnijdenis of huwelijk] zegt men: „’t Lijkt wel of hij zelfs het stof uit zijn *kandjoet* ⁵⁾ heeft „geschud”, of: [„’t Lijkt wel] of hij zijn *tjangkarock Moeloed* op-
 „maakt”.

Deze zijn de in de desa gebruikelijke adat’s, er wordt het sterkst aan vastgehouden door welgestelden, mannen en vrouwen.

Wanneer men oude mannen of vrouwen beknort zegt men: „*Noe-roes toendjoeng!*” ⁶⁾ gij, oude man, of: gij, oude vrouw, zijt reeds „zeven Moeloed’s kindsch en kent geen schaamte meer”.

De tijgers scherpen elk jaar op den 14en Moeloed hun nagels aan *kamoening-boomen* ⁷⁾, vooral aan die op kerkhoven staan, want de

¹⁾ Soendaasch *hibarna hormatna*.

²⁾ Soendaasch *djadi koma*.

³⁾ Zie blz. 104.

⁴⁾ D.w.z. ieder nuttigt tijdens den gemeenschappelijken maaltijd slechts een deel van zijn portie en neemt het meeste mee naar huis, dit deel heet *běrkāt*.

⁵⁾ Soendaasch *kandjoet* - geldbuidel, hier bedoeld het taschje dat op blz. 30 is besproken.

⁶⁾ Scheldwoord: „Je bent wat je lijkt!” — Er bestaan ook andere verklaringen van.

⁷⁾ *Murraya paniculata* Jack.

kamoening pleegt op begraafplaatsen aangeplant te worden.

Voor al onder ouderen wordt gezegd dat alle zeven Moeloed's alles *ge-moeloed* wordt ¹⁾. Jongelui die aan schermen doen, hebben een gezegde: *peureup beunang ngamoeloedkeun* ²⁾. Maar wanneer dit in een boek staat neergeschreven en men informeert [of het is zooals daar gezegd wordt], dan zal het stellig ontkend worden. Voor al *santri's* zullen stellig antwoorden: „Dat is maar een bijgeloovige adat, „de godsdienst verordent daaromtrent niets”. [Vraagt men het] aan ambtenaren, [dan luidt het antwoord]: „Dat is een regeling uit den „vóór-Mohammedaanschen tijd”.

Zelfs heb ik in Prijangan bevonden dat er een panghoeloe was die aldus sprak: „Bijgeloovigheden of geloofspunten waarover verschil „van meening heerscht, zijn hier niet meer; alles is onderzocht, ver- „boden en er is bekend gemaakt dat het alles door den godsdienst „verboden bijgeloof is, om niet te spreken van verhalen over *djoerig's* „[= booze geesten] en *ririwa's* [spoken van overledenen]”. — De zaak is echter dat tot nu toe, terwijl reeds de tijd van het zg. jonge geslacht is ingetreden, het bovengenoemde niet verdwenen is, soms slechts eenigermate van voorkomen veranderd. Volgens de verhalen van lieden uit den ouden tijd werd de *kitab Moeloed* ³⁾ hooger ge- waardeerd en was zij meer in eere dan de Koran.

125 Er was eens een man in het bergland van [het regentschap] Soekapoera, hij was welgesteld, zijn woning lag ver van de woning van iemand die een *doa* kon prevelen. Nadat de couverts voor den maaltijd gereed stonden [bij gelegenheid dat hij een godsdienstigen maaltijd hield], brandde hij wierook op een *gantoengan* ⁴⁾, welke hij gebruikte om er de [op schrift gestelde?] *doa Moeloed* aan op te hangen, hij wiegde ze heen en weer en zong er een loflied voor den Profeet bij, eerbiedig verzoekende om zijn zegen, dat die in vervulling mocht gaan. In het volgende jaar om denzelfden tijd werd het Moeloed-verhaal van den Profeet (de geboorte van den Profeet), geschreven door Sch. *Djapar bērdjandji* [Dja "far al Barzandji], voorgedra-

¹⁾ Soendaasch *sagala toedjoeh moeloed sagala dimoeloedkeun, dimoeloedkeun* - lett. wordt ermee gedaan wat men er in de maand Moeloed mee doet, d.w.z. gebeurt er iets speciaals mee, de zaak ondergaat een bepaalde Moeloed - wijding. Voorbeelden, zie boven blz. 172.

²⁾ D.w.z. een vuist die *ge-moeloed* is; schijnt te beteekenen: een vuist die door toepassing van bepaalde practijken in de maand Moeloed stevig gemaakt is.

³⁾ D.w.z. geboortegeschiedenis van den Profeet; hiervan bestaan meerdere bewerkingen.

⁴⁾ Lett. iets waar men iets aan ophangt; heeft hier misschien een speciale beteekenis.

gen¹⁾. Dit heet „de Běrdjandji lezen”, er wordt niet van gezegd „de Moeloed lezen”. [Deze Moeloed-geschiedenis] kwam ongeveer in de jaren tusschen 1860 en 1870 naar Prijangan en werd door een uitgelezen kijai [in den zin van superieur man] voorgelezen, er werd bij gezegd: „Deze is de *Moeloed*-geschiedenis van den Profeet, van „den Sjafiitischen ritus, onzen ritus, maar die anderen [niet-genoemd] zijn dat niet”. Het geviel dat de man die haar voordroeg en aldus sprak, Kijai Moehammad Sarip was, van de pasantren Tjilědoeg (Garoet), bij gelegenheid dat hij tot een groote siděkah was genoodigd²⁾.

Van toen af tot nu toe hebben hier [in Prijangan] Moeloed³⁾, de godsdienstige maaltijd in *Moeloed* en het *kaboelan* standgehouden, alleen pleegt men wel te zeggen: „Wij behoeven niet de Moeloed⁴⁾ „[voor te dragen], laten wij maar de Běrdjandji nemen”.

Ook het eerbetoon verschilt. Wanneer de menschen aan welgestelde desalieden vragen of zij reeds een heilmaaltijd met Běrdjandji gehouden hebben met de woorden: „Waarom houdt gij geen Moeloed-„maaltijd?”, antwoorden zij: „Dat is reeds gebeurd met Běrdjandji”. — Dan wordt van de andere zijde weer gezegd: „Dat is gelogen, „waar is de *kaboelan* ervan? Zie maar, er is geen *djakat* [opgebracht]”⁵⁾. — Het is namelijk Soendasche gewoonte om de *djakat* van goud en zilver en van koopwaren in de maand Moeloed op te brengen, al zij het in dezer voege⁶⁾: geld uit te deelen als liefdegaven aan oude, eerwaarde personen, aan de jeugd, een duit of een halve cent, op de wijze van *salawat*-geld⁷⁾. Dit is anders als bij Maleiers en Javanen, ook van die in de Soendalanden, in Prijangan wonen, deze doen aldus [de genoemde *djakat* betalen] in de Vastenmaand. Vooral in Tjěrbon en Soerabaja is het algemeen gebruik dat de kooplieden hun *djakat* [van koopwaren, c.q. van goud en zilver] in de maand Poewasa opbrengen. Vandaar dat het in die maand gebruikelijk is op de pasar's van Soerabaja te gaan bedelen⁸⁾; santri's

¹⁾ Het was dus om het woord *kaboel* te doen (zie boven) dat niet gehoord werd omdat niemand de *doa Moeloed* uitsprak.

²⁾ Niet onwaarschijnlijk was hij de leermeester van den Schrijver die later in Mekka zich vestigde en daar bij de Djawah in hooge eer stond (Snouck Hurgronje, Mekka II 361).

³⁾ I.c. Het voordragen van de levensgeschiedenis van den Profeet.

⁴⁾ Hier schijnt weer de Saripoel anam bedoeld.

⁵⁾ Mal. *běrdjandji* is: beloven.

⁶⁾ Vrij voor: *sanadjan roepa woengkoel*.

⁷⁾ Boven blz. 152.

⁸⁾ Soendaasch *ngěmis*, dit is het bedelen wat personen doen die geacht worden
Verh. dl. V. — 12

en hadji's komen dan opzetten om het *djakat* - getijde mee te maken; zoo gaat het ook in Tjërbon, soms komen zij ook in Prijangan bij de [daar woonachtige] Javanen. Maleiers die van vroeger af de gewoonte hadden deze *djakat* op te brengen, doen het ook nu.

Deze maand heet niet Moeloed en de daarin gehouden heilmaaltijd
126 heet niet *sidëkah Moeloed* volgens Arabische nomenclatuur, volgens deze heet zij *Rabioelawal*. De kampoengmensen kennen dezen naam niet, alleen santri's en oude lieden die zich met *patangan's* [berekeningen] bezig houden, kennen haar.

Na Moeloed komt *Silimoeloed* (Ar. *Rabioel ahir*), *Djoemadil awal* en *Djoemadil ahir*; in deze maanden is er niets bizonders, alleen komt het wel voor dat lieden zich verbinden dan hun kinderen uit te huwen, omdat het dikwijls zoo uitkomt dat zij dan de padi oogsten¹⁾.

Er is nog een uitverkoren dag maar die alleen in godsdienstige kringen aandacht geniet, nl. 27 *Radjab* [de maand volgende op *Djoemadil ahir*] houden dezulken in hooge eere door de overlevering omtrent den *Mi'rādij**) voor te dragen.

*) **Noot.** Alhoewel het verhaal van de luchtvaart niet in den Koran voorkomt en daar alleen de Isra, het verhaal van de snelle reis naar Betal Makdis [beneden Betal Moekadis] voorkomt, is de overlevering omtrent de luchtvaart zeer populair omdat een verhaal waarbij in de lucht gestegen wordt voor elke bijgeloovige menschenziel iets aantrekkelijks heeft, maar er wordt geen godsdienstige maaltijd gehouden²⁾, de dag is ook geen beletsel om arbeid te verrichten of een dekmantel om van buitengewonen dag te spreken, maar de Regeering heeft velen dagen een plaats boven anderen gegeven meenende dat hun die volgens de adat toekomt³⁾.

[Voorgedragen wordt] het verhaal van de reis van den Profeet

zich meer dan anderen met den godsdienst in te laten, *santri's* e.d. Men kent hun een recht op de *djakat* toe als armen en behoeftigen op grond dat zij niet in de gelegenheid zijn hun levensonderhoud te verdienen.

¹⁾ Daar het Mohammedaansche jaar een maanjaar is dat 11 dagen korter is dan een zonnejaar en dus over de jaargetijden verschuift, voorts de groote oogst afhankelijk is van het jaargetijde, geldt deze opmerking van den Schr. slechts binnen enge grenzen voor een reeks van jaren.

²⁾ Soendaasch *walilat*, zie boven blz. 173.

³⁾ Schr.'s kritiek richt zich hier tegen den maatregel der Regeering die een aantal officieele Mohammedaansche feestdagen heeft vastgesteld en daaronder ook den 27en *Radjab* heeft opgenomen. Hij acht dat blijkbaar overdreven.

naar Betal Moekadis en verder door het luchtruim naar den zevenden hemel, door Allah opgeroepen, een luchtreis heen en terug zonder dat iemand daarvan wist. Het moskeepersoneel, in de eerste plaats dat ter hoofdplaats, maakt daar een feest van, soms wordt het verhaal dan door kijai's of een kundig panghoeloe voorgedragen, het feestelijke bestaat alleen in het luisteren naar het verhaal, er is geen godsdienstige maaltijd aan verbonden, er wordt slechts koffie met bijbehooren aan verbonden. Het meeste behagen in het aanrichten van zulke *Mi'rādĵ* - bijeenkomsten scheppen rijke lieden, kooplui van de pasar, het zijn bijeenkomsten van mannen en vrouwen waar santri's voor het voordragen worden genoodigd. [Men hecht zulke hooge waarde aan de voordracht] omdat daarin het verhaal van des profeten wonderkracht, de grootheid des hemels enz. en vele voor- teekenen voorkomen.

Bij de menschen in de desa komt daar nog wat bij: vóór den persoon die de voordracht houdt, wordt wierook gebrand en staan vele flesschen en koelkruiken, met versch water gevuld, daar door de toehoorders¹⁾ neergezet. Straks zullen zij ze weer mee naar huis nemen, ieder het zijne, om er zegen aan te ontleenen.

Er bestaat nog een andere uitbreiding, door oude lieden die de voorschriften van den eeredienst in acht plegen te nemen, betracht, nl. de geheele maand *Radjab*, 30 dagen lang, te vasten, ook wel minder, met schriftlezing²⁾, lofprijzingen of de *doa Radjab* gepaard. Soms zijn er zulke ouderen die het vasten tot 1 Sawal vermogen voort te zetten, in totaal drie maanden. Men vraagt wel eens hoe zij het aanleggen, hebben zij misschien een *sarat Radjab*?³⁾.

Dit alles wat in Radjab in practijk wordt gebracht, zijn uitsluitend Mohammedaansch-godsdienstige handelingen, het is geen gewone desa-adat.

Er is nog een maand die boven anderen wordt verkoren, nl. de maand *Rēwah*. 't Is de gewoonte dat de maand *Rēwah*, Arabisch Sa'ban, wordt uitgekozen om de zielen der voorouders te gedenken; hoog en laag weegt de *walilat* [godsdienstige maaltijd] *Rēwah* zwaar. Men spreekt wel van: „Menschen die niet toegelaten worden tot

¹⁾ Er staat: *anoe laladjo* - de toeschouwers.

²⁾ Soendaasch *babatjaan*, hieronder valt ook het reciteeren van *doa's* en spreken.

³⁾ Soendaasch *sarat* - middel dat iemand ergens toe in staat stelt, vaak een middel van geheimzinnige kracht. — Onder „vasten” te verstaan het vasten zooals dat in de Vastenmaand geschiedt.

„[de godsdienstige maaltijden in] *Rěwah* en *Moeloed*¹⁾. Ook zegt men: „Wederspannig²⁾ in de hoogste mate als die mensch is, *Rěwah*, „*Moeloed* zal hij zeker niet vergeten”.

Er bestaat een gezegde: „Hij heeft een *toekoeng*-, *tjamani*-, „*hawoek*-, *borontok*-kip en nog andere soorten, in aanmerking „komende voor *Rěwah* en *Moeloed* (kan voor de *siděkah* van *Rěwah* „en *Moeloed* gebruikt worden”)³⁾. Alleen over *toekoeng*-kippen wordt wel eens een grap gemaakt: „*Een toekoeng* - kip kan niet voor „*Rěwah* en *Moeloed* gebruikt worden”. — Als men dan vraagt: „Waarom niet?”, luidt het antwoord: „Eigen schuld, ze heeft een „*kětoek* [soort trom] en een gong bij zich, die in de maand *Moeloed* „niet geslagen mogen worden, want [als men dat doet], breekt het geluid”⁴⁾.

Wat den godsdienstigen maaltijd van 14 *Rěwah* betreft, het wordt van het grootste belang geacht dezen te houden. Is het niet mogelijk uitnoodigingen rond te zenden, dan kan het ook zoo geschieden dat men bij de menschen aan huis laat bezorgen, de echtgenoot brengt dan één mand met rijst en bijspijsen, in de slendang op de heup gedragen, aan den *lēbe* [dorpsgodsdienstbeambte], aan de ouders en aan de schoonouders. Vandaar het gezegde der kampoenglieden: „Op „*walilat* - dagen overeet de *lēbe* zich aan een mengeling van spijsen”.

Daar komt voor hen die Arabisch kunnen reciteeren⁵⁾ bij, dat zij op 15 *Rěwah* uit de kitab's het verhaal voordragen van de boeken van Allah's volk waarvan aan den hemel rapport wordt gedaan⁶⁾. Allah stelt dan een onderzoek in naar 's menschen goede en slechte

1) Reeds vermeld en toegelicht, boven blz. 173.

2) In den zin van: „zich niet voegende naar de gewoonten en gebruiken”.

3) Men kan hetzelfde, in vertaling, ook in den 1en of 2en persoon stellen. — De kenmerken van deze soorten van kippen zijn als volgt: *toekoeng* - met bolstaart, ook: zonder staart, zonder stuit; *tjamani* - zwart, donkerblauw van vel of vleesch; *hawoek* - grijs, muiskleurig; *borontok* - bont (rood, wit, zwart).

4) D.w.z. dan barst het vel van de *kětoek* en komt een breuk in de gong. — 't Is niet duidelijk hoe *kětoek* en gong met een *toekoeng*-kip in verband worden gebracht.

5) Soendaasch *noe bisa ngadji*, dit beteekent: die den Koran kunnen reciteeren, maar schijnt hier ruimer te moeten worden opgevat.

6) *boekoe-boekoe oemat dilaporkeun ka langit*. — Pijper (Tijdschr. Bat. Gen. LXXIII 410 v.v.) en Snouck Hurgronje (De Atjehers I 238) vermelden het gebed dat in den avond (*malēm 15 Rěwah*) wordt opgezegd en waarin Allah wordt gebeden, zoo hij in de Moeder des Boeks den naam van den biddende heeft opgeschreven als ongelukkig enz., dezen staat van ongelukkig te zijn, te niet te doen, doch zij spreken niet van het voordragen van vrome verhalen.

128 daden. Daarom behoort er als goed werk bij te bidden en de *salat saratoes adëgan*¹⁾ of de *salat tasbeh*²⁾ te verrichten.

Er is nog een buitengewoon teeken: het water in de put Djamdjam [Zemzem] stijgt tot zij geheel gevuld is, de menschen putten het om er zegen aan te ontleenen³⁾.

Deze nacht heet *Nispoe Saban*, de *doa* [van dezen nacht] *doa N. S.* en de *sëmbahjang salat N. S.* Maar in Prijangan wordt er alleen in het westelijk deel druk aan gedaan, daar kennen allen [de viering] en brengen haar in practijk. In het Oosten wordt over het algemeen alleen eenigermate aan de straks genoemde, oude adat vastgehouden⁴⁾.

In Prijangan bestaat niet de gewoonte van het *nadran*⁵⁾ of het schoonmaken der graven in *Rëwah*, tenzij het lieden die uit de Java-landen zijn uitgezwermd, betreft, want aldaar bestaat het gebruik in de maand *Rëwah* de graven schoon te maken, soms ook met bloemen te bestrooien. In de Soendalanden heeft het schoonmaken in de laatste vijf oneven nachten der Vastenmaand plaats, het gravenbezoek⁶⁾ na *lëbaran*.

Er is nog een maand waarin het in meerdere mate dan in anderen levendig toegaat, dat is de maand *Poewasa* of Vastenmaand. Er zijn geen bijzondere adat's in deze maand behalve dat men zegt dat er dan geen spoken [van overledenen] zijn, die zijn dan geketend.

¹⁾ Soendaasch *adëgan* - stand recht overeind, is in de godsdienstige werken de vertaling van Arab. *kiyām*; *salat saratoes adëgan*, zou dus neerkomen op een salat van 100 *rakaat* (Arab. *rak'ah*), wat onaannemelijk is. Hoe de berekening geschiedt, wordt niet aangegeven. Ook is niet duidelijk of het een andere naam is voor de vervolgens genoemde *salat tasbeh* of daarvan onderscheiden.

²⁾ Dit is een *sëmbahjang* waarin Allah op bepaalde wijze geloofd wordt door een groot aantal malen zekere *tasbīh* - formule = formule tot prijzing van Allah, te reciteeren.

³⁾ In Mekka bestaat inderdaad het geloof dat het water in de put Zemzem in dezen nacht tot de oppervlakte stijgt (Pijper o.c. 407). Het is echter niet zeker of de Schr. de Mekkanen op het oog heeft. 't Is niet uitgesloten dat het laatste deel van den zin op Soendaneezen in eigen land slaat. Pijper (o.c. 424) vermeldt het geloof in Banjoemas dat men, op 15 *Rëwah* in zeven putten badende, eigenlijk met Zemzem-water baadt. En door het baden onder een bepaalde brug nabij Djoewana wordt men de kracht van het Zemzem-water deelachtig (o.c. p. 420). Elders in Midden-Java wordt water van zeven badplaatsen mee naar huis genomen en door de thuisgeblevenen als Zemzem-water gedronken (o.c. 420).

⁴⁾ De godsdienstige maaltijd van *Rëwah*? — Maar hiervan is gezegd dat allen hem houden.

⁵⁾ *nadran* Jav. - een offermaal geven bij de graven in *Rëwah*, Jav. wb. s.v. *sadran*; hiernaar wordt de maand in de Java-landen wel *Sadran* genoemd.

⁶⁾ Soendaasch *nadran*, omvat geen maaltijd.

En men pleegt trouwen verboden te verklaren¹⁾, velen vinden het zelfs volgens den godsdienst verboden en niet geldig²⁾. Men voegt er nog aan toe dat het verboden is³⁾ dat man en vrouw echtelijke gemeenschap hebben.

Als een huwelijk noodzakelijk is en men kan niet wachten, dan wordt het wel gesloten, bv. als iemand een vrouw buiten echt bezwangerde en nu gedwongen wordt haar te huwen, of omdat de vrouw zg. als stille hoer is opgevat, of als het lieden betreft die inderhaast naar den vreemde willen trekken; wordt een huwelijk om die redenen gesloten, dan hebben er vele overtredingen van de adat plaats, het zijn geen huwelijken met in achtneming van de desa-adat's en -manieren. De reden dat deze maand zoo levendig is, komt omdat wat oorspronkelijk feestbedrijf in de desa was met de oorspronkelijke adat en met den godsdienst is vermengd.

De oorsprong van het vasten is dat het in 's menschen aard ligt [het besef te hebben] dat alle verlangen met *tapa* [onthouding] gepaard moet gaan⁴⁾, d.w.z. zich onthouden van spijs en drank, daar komt nu de omstandigheid bij dat in den Islam het bevel om te vasten als vierde zuil bestaat.

De vasten begint met op 30 *Rĕwah*, den dag vóór 1 *Poewasa*, op de *doelag* [= *bĕdoeg*] te slaan, in de moskeewijk, bij den *lĕbe* [dorpsgodsdienstbeambte] en in de pasantren, allen tegelijk op den zelfden dag, de bedoeling daarvan is kond te doen dat den volgenden dag de vasten zal beginnen.

129 In overeenstemming met de adat dat als men aan een goed werk wil beginnen, men zich eerst reinigen moet, wordt de naam *doelag* veranderd in *doelag koeramas* (baden + haarwasschen), men reinigt zich van alle onreinheid. Het woord *koeramas* is *lĕmĕs* [hoog], het *kasar* [alledaagsche] woord is *diangir*. Voor andere gelegenheden dan de Vasten zegt men *koedjamas*.

Op dien dag maken mannen en vrouwen reeds allerlei voorbereidselen en berekeningen, nog vóór zonsopgang gaan zij inkoopen doen op de pasar die dan drukker dan gewoonlijk is wat *marema* heet. Het woord wordt gebezigd met betrekking tot drukte en beweging op de pasar die veroorzaakt wordt door een op handen zijnde feestelijke

¹⁾ Soendaasch *diparantang* - verboden volgens oud gebruik.

²⁾ Soendaasch *haram* Ar.

³⁾ Soendaasch *pamali* - verboden volgens oud gebruik.

⁴⁾ Hier wordt dus het offer als een behoefte van het menschelijk hart gesteld, als complement van elk verlangen.

bedrijvigheid op godsdienstig terrein of in verband met de oude adat; doch nooit op ander gebied.

Het is de gewoonte dat de moskeewijk, de *kalèbean* [zetel van den dorpsgodsdienstbeambte] en de pasantren de bij de Vastenmaand behorende goede werken verrichten¹⁾. Het begint hiermee dat men op den 1en 's avonds 8 ure²⁾ naar de moskee gaat om na de *isa* [*salat*] de *taraweh-salat* te verrichten; het rumoer wordt verhoogd door menschen die anders nooit de salat in de moskee verrichten en [zelfs] door lieden die nooit ofte nimmer aan de salat doen en door aankomende jongens voor wie het een spelletje is, want in het *taraweh* komt de kreet *salimolch* voor, wat zoo luid mogelijk door de knapen wordt uitgeschreeuwd. Voorts zijn er vele lichtjes, meer dan gewoonlijk, ook stellen zich op het moskee-erf meer verkoopers van eetwaren op dan gewoonlijk. Na het *taraweh* geeft de voorganger onderricht in de bewoordingen waarmee men de bedoeling te willen vasten moet formuleeren. Wie wil, doet vervolgens mee aan het *tadarocs*, het om beurten lezen van den Koran³⁾. Na het *tadarocs* volgt, in den kring gezeten, het nuttigen van koffie met toebehooren; dit onthaal heet *djadjaboer* en bestaat uit gebak en zoetigheden, door alle moskeewijkbewoners, ieder naar hem past, van hun huizen toegezonden. In den ouden tijd bestond de instelling een vast bedrag aan kosten van het totaal bedrag der aan het geheele personeel toekomende bezoldigingen vóór tot verdeeling werd overgegaan, in te houden. Maar nadat de hogere autoriteiten dit bemerkten hadden, kwam er een aantekening met een vraagteeken in de boeken luidende: „Pesta-pesta sadja?” [Wordt er aldoor feest gevierd?] en toen waren de lieden van de moskeewijk beschaamd⁴⁾. Maar de adat om spijzen te nuttigen zette door en handhaafde zich, zij kwamen nu van personen die ze eigener beweging schonken, vooral was dit het geval als de schenkers ook de gebruikers waren. Het is niet in elke moskeewijk zoo gegaan.

De gewoonte is om 12 uur 's nachts de *doelag*, nu *doelag djanari*⁵⁾ geheeten, weer te slaan om te waarschuwen dat wie in den nanacht

1) Vrij voor: *ngalampahkeun kahadean boelan poewasa*.

2) De Vasten is dan even te voren, na zonsondergang, begonnen.

3) D.w.z. om beurten leest één hardop, terwijl de anderen koran's vóór zich hebben en den voorganger volgen.

4) Dit ziet ongetwijfeld op het nazien der boeken van de moskeekas door een Europeesch bestuursambtenaar, vermoedelijk een assistent-resident. Zijn onkunde wordt hier aan de kaak gesteld.

5) Soendaasch *djanari* - nanacht.

130 willen eten, wat *saoer* genoemd wordt, het eten — het wordt kort vóór *soeboeh*, bv. tusschen 3 en 4 u. genuttigd — moeten bereiden en dat de volgende dag [overdag] vastendag is. Op den zooevenge-noemden avond wordt er druk aan het *taraweh* deelgenomen en op den 1en *Poewasa* wordt er veel gevast, want de onwetenden zeggen: „Vasten en *taraweh* zijn zaken die de *lěbe* moet weten, wij hebben „slechts te maken met *pitrah*, gravenbezoek en bad met haarwas-sching; als wij er de middelen toe hebben, gaan wij de graven be-zoeken en trekken fraaie kleeven aan [op *lěbaran*-dag], maar de „*pitrah* moet aan de Vasten aangehaakt worden, opdat deze niet „vergeefs zij, al vasten wij dan slechts „*toetoep kěndang*” (begin „en einde”) ¹⁾.

Het vasten zelf is het werk van hen die de Mohammedaansche wet naleven. Maar de vormen en gebruiken [die daar] in de Vasten-maand [bijkomen], vormen het deel dat door aller adat wordt bijge-bracht, vandaar dat de drukte van allerlei feestbetoon, van *malěm's* [= *mamalěman*, zie beneden], van *pitrah*, van het betalen van *pitrah* voor anderen, het zich fraai aandoen op *lěbaran*-dag, het *silatoelrahmi* [aan elkaar bezoeken brengen na afloop van de Vasten], het elkaar begroeten en heil wenschen, het grafbezoek, niet door de vastenden veroorzaakt wordt maar door de adat der Vastenmaand.

Er zijn in de Vastenmaand nachten waarvan meer werk gemaakt wordt dan van de anderen, t.w. de nachten van [= vóór] den 21en, 23en, 25en, 27en en 29en, dan is het zonder mankeeren tegen den avond vóór het tijdstip der ontnuchtering een druk door elkaar loopen van menschen die bij elkaar eetwaren gaan bezorgen, het noodzake-lijkst moet dit bij den *lěbe* en bij de ouders ²⁾ geschieden, al ware het slechts één enkel bord, niet te vergeten de lieden die in de moskee aan het *tadaroes* deelnemen. De gewoonte bestaat niet om de men-schen en de feestelijkheden op één punt te concentreeren zooals in de Javalanden geschiedt. Voorts is het gewoonte dat op gemelde *malěm's* de menschen, hoog en laag, lichtjes vóór hun huizen aan-steken; ook plegen er lieden te zijn die lang in de moskee vertoeven, wat *itikap* ³⁾ genoemd wordt. Omdat er een verhaal bestaat dat in

¹⁾ Het beeld is ontleend aan de *kěndang*, een trom van een uitgeholden boom-stam vervaardigd, aan de beide open einden met een huid bespannen, het in-wendige is dus hol.

²⁾ Of zijn oude, eerwaarde lieden bedoeld?

³⁾ Ar. *ĩtikāf* - het zich in vrome afzondering terugtrekken.

één van de genoemde nachten *Lelatoelkadar* zal neerdalen¹⁾, wat door de menschen aldus begrepen wordt dat Allah iets zenden zal, verlaten velen hun huizen om zich in de moskee op te houden of zij gaan rondwandelen en *boengbang-en*²⁾. Vraagt men hun: „Waarom doet gij dat?” of: „Wat gaat gij doen?”, dan zullen zij stellig antwoorden: „Wij gaan de *lelatoelkadar* opwachten”.

De menschen zijn dag en nacht gansch niet bevreesd want, naar het heet, zijn *djoerig*'s, duivels en *ririwa*'s [spoken van vóórouders] in de Vastenmaand allen inactief en geketend, met *lëbaran* worden zij weer losgelaten.

131 Als de 30e *Poewasa* daar is, wordt weer op de *doelag* geslagen, ongeveer één uur lang, op de gewone wijze. Het heeft plaats 's morgens vroeg, somtijds doet men het na den noon. De bedoeling daarvan is om te waarschuwen dat het den zelfden avond [na zonsondergang] 1 *Sawal* zal zijn, het tijdstip voor den ter gelegenheid van *lëbaran* te houden godsdienstigen maaltijd. Maar aangezien de naam [van den 1en *Sawal*] in het Arabisch idil pitri — het verbreken der vasten, is, het volgens een zuil van den Islām verplicht is *djakat* van lijf en goed te betalen, het voorts een sterke adat is geworden als Mohammedaan zijn schaamte te bedekken³⁾, in den vorm van het betalen van *pitrah*, wordt de *doelag*, [bij deze gelegenheid] *doelag pitrah* genoemd, zooveel als het slaan op de *bědoeg* dat het bevel inhoudt *pitrah* te komen brengen.

De adat *pitrah* te betalen voor zich en voor anderen vindt haar krachtbron [in verschillende oorzaken]: er zijn lieden die [de eischen van] den godsdienst kennen en begrijpen; men doet het omdat men geloof hecht aan godsdienstige verhalen; men doet het omdat men eens van zin wil zijn met zijn geloofsgenooten. Men zegt zelfs wel als iemand beleedigd wordt: „Waarom beleedigt ge die persoon als „ware er voor hem geen *pitrah* betaald?”. Vandaar dat iemand die in de buurt wonende verwanten heeft, hun het noodige ter betaling der *pitrah* pleegt toe te zenden, dit heet „de *pitrah* voor iemand betalen”, dan wel men geeft ze aan den *lëbe* *) met de *pitrah* voor zichzelf, zeggende: „Hier is mijn *pitrah* tesamen met die van mijn „moeder en van mijn echtgenoot”.

¹⁾ Ar. *lailat al kadar* is de nacht van het goddelijk raadsbesluit waarin Allah den Koran naar lagere sferen heeft laten neerdalen, de woordenkeus toont aan dat de Schrijver hier de populaire opvatting wenscht weer te geven.

²⁾ Zie boven blz. 147.

³⁾ Soendaasch *toetoep wiwirang*, d.w.z. men zou beschaamd zijn als men geen *pitrah* betaalde.

*) Noot. Volgens de adat in Prijangan vormt de *lěbe* als het ware den bijstand van den *naib*¹⁾ c.s. Oorspronkelijk diende hij om de zorgen en moeilijkheden der menschen in godsdienstzaken in het reine te brengen, bitter en zoet. Vervolgens werd hij door hen op het gebied van den godsdienst als moeder²⁾ beschouwd, de baten die hij ontvangt zijn datgene waarmee de menschen van zijn ressort hem vergelden. Omdat de *lěbe*'s gewoonlijk dom zijn, komen hun godsdienstige en wereldlijke werkzaamheden voor verantwoording van het personeel der districts- en regentschapsmoskeeën, de *lěbe* voelt dat ter dege hierin dat hij wel is waar een deel van *djakat* en *pitrah* ontvangt, maar als gave van de moskee-autoriteiten op districts- en regentschapshoofdplaatsen³⁾. Tot nu toe zal de *lěbe*, als hij van plan is bedriegelijk van de adat af te wijken, dat heimelijk doen opdat het verborgen blijve omdat hij zich bewust is [dat de hogere instantie heeft te verdeelen]. Als hij zich vergrepen heeft, luidt dan ook achteraf de bekentenis: „Ik erken gestolen te hebben, ik heb „een ongeluk gehad”, of: „Ik zat in moeilijkheden”. De menschen noemen hem dan een zondaar omdat hij gestolen heeft wat aan een ander toekwam. Vooral ook wanneer bevonden wordt dat hij de voorschriften van den godsdienst overtreden heeft, plegen de menschen erover te praten of er komen anonyme brieven, aan het bestuur van districts- of regentschapsmoskeeën gericht, omdat men hem vervangen wil zien.

132 Ook menschen die elders als *boedjang* koelie-arbeid verrichten, zullen, vooral wanneer zij in hun kampoeng vrouw en kind hebben, niet nalaten voor den godsdienstigen maaltijd en, in nog meerdere mate, voor de *lěbaran* naar huis te gaan, zeggende: „Het betalen „van *pitrah* weegt me zwaar, de *lěbe* moet maar weten of het in „orde is, wij hebben slechts te betalen met de bedoeling het lichaam „te reinigen”. Er pleegt ook gezegd te worden: „De *pitrah* is de „losprijs des lichaams [tot reiniging] van alle vuil en ongerechtigheid „[die daaraan kleven] door de zonde”.

¹⁾ Directeur districtsmoskee.

²⁾ Dat hier van „moeder” gesproken wordt, vindt zijn oorzaak in het feit dat het desahood op dezelfde wijze wel „vader” genoemd wordt, toeverlaat in alle zaken die niet mohammedaansch in engeren zin zijn. Dat zijn dus wereldsche aangelegenheden maar ook van religie doortrokken handelingen, die niet rechtstreeks uit de Mohammedaansche wet voortvloeien.

³⁾ Er wordt wel het woord „gave, gift” gebruikt, doch dit is zoo te verstaan dat hogere autoriteiten *djakat* en *pitrah* verdeelen, de *lěbe* heeft rechtens op een deel aanspraak. Wat de hier „wereldlijk” genoemde werkzaamheden van den *lěbe* betreft, heeft men aan administratieve besognes te denken.

Wat het tijdstip waarop men gewoon is *pitrah* te betalen betreft, het is voldoende als het in de Vastenmaand geschiedt. Oorspronkelijk is het tijdstip volgens de kitab's bij zonsondergang (*magrib*) op [vóór] 1 Sawal, den avond van den godsdienstigen maaltijd.

Den volgenden morgen, ongeveer even over zessen, heeft, als de menschen bijeen zijn, de *salat lĚbaran* plaats, gevolgd door een preek. Op *lĚbaran* is het gewoonte dat de mannen, oud en jong, die gewend zijn de salat te komen verrichten, allen ter moskee komen¹⁾, ingevolge hun geloof in het verhaal betreffende het afdalen van den preekstoel (einde van de preek) door den preeklezer²⁾, allen zullen stellig met den preeklezer en met de andere aanwezigen *) heilgroeten wisselen. Dit afdalen van den preekstoel zal een onderwerp van gesprek uitmaken als de zonde teniet gedaan³⁾ zal worden, als zij die zich in de graven bevinden, opstaan en de levenden zich met hun bezit zullen tooien. Daarom spreekt men van *lĚbaran*⁴⁾.

*) **Noot.** Tijdens het heilwenschen wisselen loopen allen juichende rond; in de eerste plaats begeven de menschen zich naar den preeklezer en de aanzienlijkste aanwezigen. Zoo plegen in de regentschaps-moskee buiten het moskeepersoneel de Regent en de Inlandsche ambtenaren aanwezig te zijn, zij komen na reeds zeer vroeg [$\pm$ half vijf v.m.] door het moskeepersoneel opgewacht te zijn, er is een vaste plaats voor hen gereserveerd. Nadat de preeklezer van den preekstoel is afgedaald, worden zij in statie naar de Regentswoning geleid; daar wordt, naar aanleiding van het afgeloopen zijn der Vasten, trouw betuigd en is eten gereedgemaakt. Vroeger was er nog een eerbetoon, nl. om elf uur 'smorgens kwamen de Europeanen in de Regentswoning, de Inlandsche ambtenaren stonden daar opgesteld; uit naam van het Europeesch bestuur werd gelukgewenscht en 's avonds was er receptie. Thans bestaat dat niet meer⁵⁾.

Weer een nieuwe adat is om brieven met betuiging van trouw (*siratoerahmi*)⁶⁾ of visitekaartjes te zenden. Dit gebruik neemt steeds meer af.

¹⁾ Ongeacht het hier gezegde nemen aan de *salat lĚbaran* personen deel die anders nooit in de moskee komen of nooit de salat verrichten.

²⁾ Interpunctie gewijzigd.

³⁾ Soendaasch *lĚboer*.

⁴⁾ De strekking van deze alinea is niet duidelijk. — In *lĚbar* ligt de betekenis „vrij van iets”, *lĚbaran* - de dag waarop men vrij (van de Vasten) is, vgl. Jav. *lĚbar-ing-pari* - als de padi van het veld is.

⁵⁾ Afgeschaft door G.G. van Heutsz.

⁶⁾ In de plaats van het brengen van bezoeken, boven blz. 184 *silatoelrahmi*.

Nadat de menschen de moskee verlaten hebben, loopen zij kris en kras dooreen, mannen en vrouwen, ouden en jongen, vooral de vrouwen, oud en jong, zijn het die het meeste werk van de feestelijkheden der Vasten en van *lĚbaran* maken, men brengt elkaar bezoeken, wisselt heilwensen, vraagt elkaar vergeving en vergeeft elkaar, in de eerste plaats aan de ouders, aan superieuren, aan godsdienstleeraren. Een deel der menschen gaat dan door naar de begraafplaats der voorouders om daar vereering te brengen. Wie in het geheel geen kleeren bezit, zal ze voor deze eene gelegenheid van het graven-
 133 bezoek, hoe dan ook, leenen. Bezit iemand ten eenenmale niets om de *pitrah* te betalen, dan vraagt hij het aan verwanten en wordt geholpen. Als hij het naliet, zou hij bevreesd zijn iemand die geen *pitrah* betaalt, genoemd te worden. Vooral zeer arme lieden en menschen uit de onderste lagen der maatschappij plegen als zij bedelen te zeggen: „Ik zoek de middelen om de *pitrah* te betalen”.

De menschen hebben al van den vorigen dag af, een ieder in zijn eigen woning, schoonmaak gehouden van het huis, van de plaats waar men gasten ontvangt, er zijn matten gespreid en er worden op grootere of kleinere schaal eetwaren gereed gezet, koffie of thee met toebehooren, om allen die geluk komen wenschen te onthalen.

Het is voorts voor de naaste familie en voor goede vrienden niet voldoende dat men des morgens in de moskee na het *toeroen im-bar*¹⁾ of op de kruispunten van wegen heilwensen heeft gewisseld, men gaat ook bij elkaar aan huis gelukwensen, elkaar trouw betuigen en vergeving [voor mogelijk begane zonden] vragen. En het is de gewoonte om op *lĚbaran*-dag het zooveel mogelijk zóó in te richten dat men elkaar eer bewijst om te betuigen dat dit een goede dag is. Ten aanzien van personen die ver weg wonen stelt men zich ten plicht dit schriftelijk te doen.

Wat nu de zaken die men bij het bezoek aan de graven meeneemt, betreft, bovenal zijn noodig: *rampe* [blaren van welriekende bloemen], sandelhout, een koelkruik met water en een weinig geld om als liefdegave geschonken te worden aan den bidder van een *doa* of aan den *koentjen* *).

*) **Noot.** De *koentjen* is de *djoeroe koentji* — grafbewaarder van een begraafplaats, van *karamat's* [heilige, wonderkrachtige graven] of van plaatsen die *sangĕt* zijn²⁾. Het woord *koentjen* komt

¹⁾ = Afdalen van den preekstoel (door den preeklezer), zie boven.

²⁾ Soendaasch *sangĕt* - magisch geladen, deswege bezocht maar vooral gevreesd.

van *koentji*¹⁾ - de sleutel van het hek van begraafplaatsen, maar men zegt het niet van een deurwachter van pakhuizen of van goederen [bewaarplaatsen] of van den bewaker van den toegang tot een veekraal, want men weet hoe het met de Soendaneezen is: als iets is vastgesteld dan is er stellig ook iets dat vaststaat²⁾, zooals bv. de *koentjen* gewoonlijk de vraagbaak is die kan zeggen wie op een bepaalde plaats begraven ligt, men vraagt hem ook welk eerbetoon aan den daar begravenen te brengen is. En bij een *karamat* of bij een *kaboejoetan* [oud heiligdom] is de *koentjen* de middelaar die het oogmerk van den adorant vertolkt. De *koentjen* is dus de *djoeroe koentji*, geheime middelaar tusschen den adorant en het vereerde en hij is het die den verborgen zin³⁾ van iemands droom of datgene waarvan deze het voorteken is, sprekende namens dengene die daar vereerd wordt, duidelijk maakt⁴⁾. Om deze redenen gaat het ambt van *koentjen* gewoonlijk van vader op zoon over.

Maar omdat [de grafbezoekers] geen last verkiezen te hebben [van het meenemen], pleegt hetgeen men noodig heeft nabij de plaatsen van vereering te koop geboden te worden, afgezien van den *lēbaran*-gang dergenen die het niet op den dag zelf hebben kunnen doen en nu op een anderen dag gaan.

Hetgeen men verder met *lēbaran* te verrichten heeft en niet op den dag zelf heeft kunnen afdoen, blijft voor een volgenden dag bewaard.

134 Daar komt nu bij dat er op den tweeden dag weer een door den godsdienst ingevoerde adat bestaat, nl. het *njawalan* (afgeleid van de maandnaam Sawal) [het Sawal-vasten], een door den godsdienst aanbevolen handeling; oude, eerwaarde lieden en wetgeleerden plegen dit te houden. De *lēbaran* daarvan valt na zes dagen vastens op den 8en en heet *lēbaran Sawal*; het is geen groote feestdag, alleen gebruikt men met zijn kennissen een maaltijd, vooral doen dat degenen die gevast hebben of aan de *lēbaran*-gebruiken hebben meegedaan. De maaltijd bestaat uit koffie met toebehooren, eten, eenige

¹⁾ De gewone Soendasche uitspraak is *kontji*.

²⁾ Soendaasch *samangsa aja bangsa anoe ditangtoekeun tangtoe aja katangtoeannana*. De bedoeling blijkt uit wat er verder volgt, nl. is iemand ergens voor aangewezen, dan is hij ook de vraagbaak die weet aan te geven wat er gebeuren moet.

³⁾ Soendaasch *siloka*.

⁴⁾ De bedoeling zal wel zijn dat de verborgen zin van een droom en hetgeen hij voorzegt, ten nauwste met de persoon van dengene die ter plaatse vereerd wordt, samenhangen en deze den *koentjen* van zijn wetenschap deelgenoot maakt.

tangtang-angin's [rijst gekookt in driehoekig gevouwen bamboeblad]. Vandaar dat men in de Java-landen spreekt van *rijaja hĉtoepat*, omdat men dan kleefrijst eet. De adat houdt deze dagen [van het Sawal-vasten] ook nog in eere door handelingen, besprekingen, afspraken vóór *lĉbaran Sawal* verboden te verklaren. Op dezen dag bestaat er geen enkel bizonder door de adat geboden gebruik, alleen wordt hij als tijdstip om een huwelijk te sluiten gebruikt, naar het voorkomt is dit volgens den godsdienst samengaande met vergenoeging of omdat het nog dicht bij den tijd van overvloed van *lĉbaran* [= 1 Sawal] is. Zoo komt het ook voor dat besnijdenissen in de maand Sawal gehouden worden. Van beiden geldt dat dit vooral het geval is als het zoo uitkomt dat het oogsttijd is of men een voordeelig jaar heeft gehad.

In de maand *Hapit* [11e maand], met den Arabischen naam Doelkaidah, zijn er niet meer of minder adats dan gewoonlijk, men zegt wel dat zij *Hapit* genoemd wordt omdat zij tusschen de vasten van *Sawal* en de maand *Rajagoeng* in gelegen is ¹⁾.

Als de maand *Rajagoeng* [12e maand] bereikt is, berekent het moskeepersoneel weer den juisten dag van 1 Rajagoeng ten einde den dag van den 10en *Rajagoeng* (Arabisch Doelhidjah) te kunnen vaststellen. Is dit geschied, dan wordt op den 7den weer op de *doelag* geslagen ter bekendmaking dat het den volgenden dag den 8en zal zijn; wie dat verkiest, kan dan de aanbevolen vasten *antrawijah* houden ²⁾, vastende voor hen die dan Mekka verlaten om de bedevaart, zuil [van den Islām], naar Arpah te verrichten, bij wijze van steun en hulp sterkte toezendende opdat de bedevaartgangers niet in kommer en moeite zullen geraken. De *doelag* kondigt ook aan dat wie wil, op den 9en dag, den dag van *Arpah* kan vasten als wanneer de menschen in de kale vlakte bij den berg Arpah een dag lang in de hitte kampeeren. Ook die [vasten] dient tot steun ³⁾ van hen die ter bedevaart zijn. In den ouden tijd was het gewoonte dat menschen die verwanten hadden welke op de bedevaart waren, voor hen in hun beproeving als steun ³⁾ een verhitte steen bevochtigden, als het

¹⁾ D.w.z. tusschen het kleine en het groote feest. Dit is een moderne, Mohammedaansche verklaring. De naam is vóór-Mohammedaansch, past in het zonjaar en is aan den landbouw ontleend (beloken tij), zie Brandes, De maandnaam Hapit, in Tijdschr. Bat. Gen. XLI 19 v.v.

²⁾ De 8e Rajagoeng heet in het Arabisch tarwijah - dag.

³⁾ Soendaasch *totonden*, l. *tatandon*. Deze „steun” is een beproeving die men zich oplegt nu de verwanten in het heilige land beproevingen moeten doorstaan, een soort sympathetische handeling.

ware water druppelende (gietende) op hen die in Arpah aan de hitte blootgesteld waren.

Maar dit alles is en was geen algemeene adat en wordt door de menschen in het geheel niet begrepen omdat ten dezen de godsdienst niet goed met de adat overeenkomt.

In den ouden tijd was het in Prijangan in de moskeewijken en in de kampoengs gewoonte dat velen op den 9den *Rajagoeng* schapen en buffels gereed hielden om die den volgenden dag na de *lëbaran*-preek als offerdier te slachten, men gaf er een gearabiseerden naam aan: *lëbaran idoelkorban* (in het Arabisch van Mekka *idoel adha* = *lëbaran* na de slacht). [Zij deden dat] als goed werk, [ten eerste] omdat oudtijds het vee goedkoop was, [ten tweede] als teeken van instemming met het godsdienstig verhaal van het volksgeloof volgens hetwelk de mensch voor wien een slachtoffer gebracht wordt, op zijn tocht in het hiernamaals dat slachtdier tot rijdier hebben zal¹⁾. Zoo waren er dan velen die de gewoonte in practijk brachten een slachtoffer te houden voor zichzelf, voor hun ouders, voor één man een schaap, voor zeven man een buffel. Toen ter tijde werden er in elke moskeewijk op de regentschapshoofdplaats in Prijangan, in de eerste plaats in de groote, twintig tot dertig offerbuffels uit de districten gezonden, het vleesch te verdeelen onder alle bewoners van de moskeewijk ter hoofdplaats en de menschen van buiten. Het aandeel dat ieder kreeg, werd *gaganting* genoemd. Evenzoo ging het in de districten. — In den tegenwoordigen tijd is het zoo dat wegens de duurte van het vee en de weinige scheutigheid der menschen[?] ²⁾ slechts kan gezegd worden dat elk jaar offervee nooit geheel ontbreekt.

De *doelag* wordt den 9en overdag opnieuw geslagen om te waarschuwen dat het 's avonds 10 *Rajagoeng* zal zijn, wie daar lust toe gevoelt, neemt dan aan den *takbir*-dienst in de moskee deel³⁾ en den volgenden morgen vroeg aan de aanbevolen *sëmbahjang lëbaran rajagoeng*. Als de gestelde tijd daar is, omstreeks half zeven, verrichten allen die opgekomen zijn, meest oudere lieden, de aanbevolen *sëmbahjang*, d.i. de gemeenschappelijke *sëmbahjang* van *lëbaran idoel adha*, vervolgens krijgen zij van de preekstoel een preek te hooren.

¹⁾ De voorstelling dat het offerdier in het hiernamaals rijdier worden zal, is in den Indischen Archipel zeer verbreid, zie Snouck Hurgronje, *De Atjehers* I 262, maar vloeit niet uit de Wet voort.

²⁾ Soendaasch *mahal tanganna djëlëma-djëlëma*.

³⁾ Zie boven blz. 153 noot 1.

136 Na de preek staan allen op en wisselen heilwensen, tegelijkertijd wordt de slot-*doelag* geslagen. Er zijn geen feestelijkheden [op dien dag], eerst recht niet als er noch slachtdieren noch bezendingen vleesch toegezonden worden en wanneer de menschen weinig stevig aan den godsdienst vasthouden. Zelfs in het Bandoengsche bemerken de Inlandsche ambtenaren vaak pas dat het *lëbaran* is wanneer er een offerdier is of wanneer er iets van de moskee verteld wordt. En om het verhaal dat de offerbuffel later rijdier zal worden, wordt nu al gelachen.

Wat de menschen betreft die geloovig en milddadig zijn, zij laten niet na op dezen dag, zoo zij niet tevens een offerdier slachten, toch zeker een heilmaaltijd aan te richten. Daarom was het dan ook den vorigen dag, den 9en, van wege den naam *walilat*¹⁾ bijzonder druk op de pasar van lieden die inkoopen voor te bereiden spijzen gingen doen ten behoeve van door hoog en laag aan huis te houden heilmaaltijden een deel daarvan, al ware het maar één *takir*²⁾ voor elk, wordt bij den *lëbe* en bij de oude, eerwaarde lieden aan huis bezorgd.

Deze maand *Rajagoeng* is volgens de adat boven anderen uitverkoren voor het sluiten van huwelijken, in verhoogde mate als het tevens een tijd is van „aisance” en van welvaren. Men zegt wel in de moskeewijk dat de maand *Rajagoeng* meer [inkomsten geeft] dan de tijd van de *pitrah*. Er worden dan veel dolzinnige huwelijken gesloten, bv. omdat er een gerucht gaat dat er een drijfjacht op alle weduwnaars en alle weduwen zal gehouden worden en zij met geweld naar een werk dat *sangët* [magisch gevaarlijk] is, gedreven zullen worden of dat zij zullen moeten dienen tot bevrediging van een aardschuiving opdat deze tot staan kome of opdat bij het doorgraven van een berg niemand door een onheil getroffen worde³⁾.

Van oudsher bestaat het woord *patepok*⁴⁾. Wanneer het zoo uitkomt dat in één en dezelfde kampoeng in één maand vier of vijf huwelijken gesloten worden, dan pleegt men, tot nu toe, daar druk over te praten en ervan te zeggen: „Het lijkt wel *patepok*-tijd!”

¹⁾ Zijnde de naam, gegeven aan de vier groote, jaarlijksche godsdienstige maaltijden, vgl. boven blz. 173 noot 4.

²⁾ Soendaasch *takir* - schuitje van pisangblad of pinangbloemtrosscheede, aan weerskanten met een bamboenaald vastgemaakt; dient om spijs in te doen.

³⁾ Het „bevredigende” voorwerp, i.e. de kop, wordt op het werk begraven.

⁴⁾ = algemeen aan elkaar uithuwelijken van de beide geslachten tengevolge van een alarmeerend gerucht dat als een loopend vuurtje rondgaat.

In verhoogde mate wordt dit gezegd als er zich iets voordoet waar de menschen met vreeze over spreken en als de Inlandsche ambtenaren het bevestigen. Zoo heerschte in 1882 in Prijangan de veepest. Daar kwam het bericht dat er soldaten bij ons zouden komen, men wist niet of zij kwamen om te vechten of voor iets anders, maar [zeide men], zij maakten er hun werk van op groote schaal vrouwen te rooven, in de eerste plaats maagden. Welnu, door dat praatje ontstond het gezegde dat tot nu toe bestaat: „Ook al is er „*patepok*, dan zal er toch wel niet meer getrouwd worden dan in „den tijd van de veepest.”

137 In één moskee van het district Tjimahi ¹⁾ traden drie personen als huwelijksluiter op, weduwen en maagden trouwden er, dag en nacht [werkende] kon men aan de verzoeken van personen die verzochten vóór anderen te mogen huwen, bijna niet voldoen. Dit ging zoo meer dan drie maanden door. 't Hield op nadat de soldaten die langs het cordon ²⁾ moesten patrouilleeren, gekomen waren. Toen bleek dat er niets van wat er verhaald was, gebeurde, integendeel, vele vrouwen wilden met de soldaten meegaan, maar deze wilden haar niet meenemen.

De maand *Rajagoeng* wordt door de menschen ook verkozen voor besnijdenissen en voor alle groote ondernemingen, als het maken van berekeningen voor het laten werken in *bědoeg*-overeenkomst ³⁾ of voor het maken van reizen.

Na *Rajagoeng* is het Mohammedaansche jaar afgelopen en komt weer *Mocharram*. Op den 1en [dier maand] is er niets waar werk van wordt gemaakt of dat in eere wordt gehouden. Slechts berekenen de astrologen of de *pandita's* of het een goed of een slecht jaar zal worden; zij maken berekeningen voor den landbouw, voor den handel en voor het welvaren der menschen en des lands. De menschen zijn zich niet bewust dat met Mocharram een nieuw jaar begint, hoogstens vernemen zij het van de mannen die berekeningen maken. Bv. Er is een zeker jaar in Prijangan waarover gesproken wordt als: de letter van dit jaar is X, die van den zooveelsten dag Y, de som der *naktoe's* [cijferwaarde van letterteekens]

¹⁾ Schr. kan hier bedoelen: district Tjimahi, afdeeling Soekaboemi, thans Karang tēngah, of het district dat thans Tjimahi heet, maar tot ± 1913 Tjilokotot heette, afdeeling Bandoeng.

²⁾ Een om het besmette gebied opgerichte omheining.

³⁾ Boven blz. 122. Dit hangt af van den stand van het gewas en houdt geen verband met de maand Rajagoeng. Bedoeling duister.

is Z, stellig zullen er groote zorgen komen en de gezondheidstoestand zal ongunstig zijn¹⁾, of er zal iets gebeuren vóór men het heeft berekend. Velen gelooven eraan omdat het spreekwoord zegt: „Er zal geen verhaal [ergens van rondgaan] als er niet iets van „aan is”²⁾.

Er is wel één dag van Moeharram dien men van de andere dagen der maand onderscheidt, nl. den 10en, van wege het verhaal van Sajidina Hasan Hoesein welke op dien datum te gronde ging en wel omdat hij gedood werd. Volgens het verhaal werd zijn hoofd door zijn vijanden afgehouden en als bal die men elkaar toewerpt, gebruikt, er werd mee gevoetbald, er werd met den voet tegen gestooten, met de zool van den voet tegen geschopt, tegen gestompt. Daarom zegt men tot heden toe dat het verboden [*pamali*] is of door den godsdienst verboden [*haram*] biljard te spelen, met de zool van den voet tegen een krat te schoppen of voetbal te spelen omdat het navolgingen zijn van den tijd der schandelijke behandeling, Sajidina Hasan Hoesein aangedaan³⁾. Soendaneezen en Maleiers zeggen dit gelijkelijk en dit komt voort uit het zooeven genoemde verhaal.

138 Zeker verhaal luidt: Op *rěbo wěkasan* brak de zondvloed ten tijde van den profeet Noach los waardoor alles verdierf en alleen de arke van den profeet Noach met bewoners gespaard bleef. Daarom wordt een heilmaaltijd als betoon van droefenis gegeven⁴⁾ bestaande uit 10-15 kopjes rijstepap. Deze wordt in de kopjes bestrooid met fijngesneden ei, fijngesneden vleesch, vruchtvleesch van djěrock zonder schil, een weinig granaatappel, kerrisau van kip, dit heet *boeboer soera*⁵⁾. Maar men weet er de reden niet van. De betekenis van *boeboer soera* is de *boeboer* [rijstepap] van den heilmaaltijd op Asoeradag (den 10en Moeharam). Dezen heilmaaltijd be-

¹⁾ Soendaasch *koerang waras*, misschien ruimer op te vatten: „alles zal minder goed gaan”.

²⁾ M.a.w. geen rook zonder vuur.

³⁾ Hasan en Hoesein waren broers en zoons van Ali. In de populaire opvatting is Hasan in de martelingen van Hoesein betrokken. Schr. vat beide personen als één op.

⁴⁾ Vrij voor: *měnoeroet* [geen Soendaasch] *adat sědih*. Of: „zooals men die pleegt te houden als betoon van droefenis, op bijzondere wijze?”

⁵⁾ *Rěbo wěkasan* is de laatste Woensdag der maand *Sapar*, zie beneden blz. 196. Het verband met *boeboer soera* wordt niet duidelijk gemaakt. Zie voor bijzonderheden betreffende de gewoonte deze bijzondere spijs op den Asjoera- of anderen dag van Moeharram te bereiden: Snouck Hurgronje, *De Atjehers* I 217 v.v.

schouwen in Prijangan alleen welgestelde vrouwen als haar plicht en het is een heilmaaltijd in dezen vorm dat men de spijzen rondzendt [aan magen en vrienden], men schaaft zich niet in een kring met genoodigden. De mannen breken er zich het hoofd niet over, zij hebben er ook niets voor te doen. Deze dag vormt alleen een punt van gesprek voor ouderen die vertellen dat zij een verre reis willen maken of kinderen uithuwelijken of bouwwerken oprichten. Zij informeerden naar den goeden dag. Dan luidt het antwoord kort: „Doe „het alleen niet vóór den 10en *Moeharram*”. — [Het geldt als] een verbod der ouden, als men groote plannen heeft, die niet vóór een *walilat* uit te voeren, men moet eerst berekeningen maken [?],¹⁾ vooral in de maand *Moeharram*, waar nog bij komt dat het een nieuw jaar is. Andere verboden, uit het feit dat het 10 *Moeharram* is voortvloeiende, zijn er niet.

139 De jaarswisseling is zelfs voor aanstaande Mekkagangers*) een glorie omdat het jaar waarin zij van vroeger af het plan hadden opgevat ter bedevaart te gaan nu is aangebroken, er blijft slechts over toebereidselen te treffen en de maand van vertrek door berekening vast te stellen. Het is zelfs voor iemand grootelijks beschamend als hij al gezegd heeft [in dat jaar te zullen gaan] en als het dan per slot van rekening niet doorgaat. Het is dan jammer dat hij tevoren al geprezen is: „De heer N.N. of *Bapa* N.N. zal dit jaar „de bedevaart doen. Wat een buitenkansje! Naar het uitwendige is „hij voorspoedig,²⁾ in het hiernamaals zal het volmaakt met hem „zijn, me dunkt, wat zal hij verder zoeken?”

*) **Noot.** Wie het plan heeft opgevat de bedevaart naar Mekka te verrichten, volvoert de vijfde zuil van den Islām; zij brengt hem eer en luister boven zijn landgenooten die nog geen hadji zijn, in de kampoeng wordt hij om zijn waardigheid boven anderen geëerd. Oudtijds werden waarden en arbeid van een hadji door het Bestuur³⁾ hooger geacht dan van wie nog geen hadji was. Daar komt bij dat het in dien tijd een teeken was dat zoo iemand het bevel van den godsdienst aan het hoofd waarvan het moskeepersoneel stond, had opgevolgd, vandaar dat dit moskeepersoneel vóór zijn ter bedevaart gaan en vóór zijn reis vanaf het oogenblik van vertrek tot

¹⁾ Soendaasch *koedoe bae taksir heula*.

²⁾ D.w.z. Hij bezit de middelen voor de reis.

³⁾ Soendaasch *ti nagara*.

aan zijn terugkomst aansprakelijk was. Voortaan was hij als één der hunnen.¹⁾

In den nieuweren tijd werd het steeds meer gewoonte ter bedevaart te gaan tevens als buitenlandsche reis en om handel te drijven. Ten slotte verwierven de hadji's in de desa een reputatie niet van wege hun godsdienstigheid maar wegens hun meerdere bereidsheid. Ook is het geen bezwaar dat zij zich tevoren niet met den godsdienst inlieten, [na hun terugkeer] zetten zij hun vroeger bedrijf voort.

In de maand *Sapar* [2e maand] is er niets, waarvan verhaald wordt dat het met de adats der menschen in verband staat; alleen zal men in deze maand zooveel mogelijk verbieden personen uit te huwelijken en zelf ook niet huwen, want het gezegde, al wordt het niet begrepen, luidt: „In de maand *Sapar* trouwen de honden” (is het druk van spelende honden). Maar dit verbod geldt alleen voor normale huwelijken waarbij de adatgebruiken in acht genomen worden. Voor huwelijken waarbij de adat wordt overtreden, uit noodzaak, vormt *Sapar* nooit een beletsel.

Er is nog een datum in *Sapar* die volgens de [godsdienstige] verhalen een uitgezochte onheilsdag is, nl. de laatste Woensdag der maand; die dag pleegt door de Soendaneezen *rĚbo wĚkasan* te worden genoemd.²⁾ Naar het heet wordt die dag gebruikt om onheil op tien- en honderdduizenden van Gods volk neer te laten. Als middelen van afweer noemt men een aanbevolen *sĕmbahjang* en een *djimat rĚbo wĚkasan*, [een spreuk] op schrift gesteld en geweekt in water dat daarna gebruikt wordt om te baden met inbegrip van hoofdwassching. Menschen die gewoon zijn zich te laten scheren³⁾, worden [op dien dag] geschoren, wie geknipt pleegt te worden, laat zich knippen. Vrouwen dragen het haar gewoonlijk lang, dit

¹⁾Vermoedelijk doelt de Schr. hier op vroeger bestaande voorschriften dat de panghoeloe namens den Regent zich had te verzekeren dat de aspirant-bedevaartganger kon aantonen voldoende middelen voor de heen- en terugreis te bezitten en tevens in het onderhoud zijner achterblijvende betrekkingen gedurende zijn afwezigheid behoorlijk had voorzien.

Bij wat verder gezegd wordt omtrent de aansprakelijkheid van van den panghoeloe c.s. omtrent de reis van den bedevaartganger naar Mekka en terug, valt te denken aan het zg. hadji-examen. — Een en ander geldt thans niet meer.

²⁾ Volgen in den tekst de woorden: *lain wĚkasan basa koe basa dĭatwa*, waarmee waarschijnlijk bedoeld wordt: niet in de Javaansche beteekenis van „boodschap”, echter heeft *wĚkasan* in het Javaansch ook de beteekenis „einde, uiterste”.

³⁾ D.w.z. het hoofdhaar.

wordt door afkapping op een onderleg, [ter lengte van] ongeveer twee vingers getopt. En menschen die in het verhaal [van het dreigend onheil] gelooven, geven, als zij eraan denken, een heilmaaltijd met een weinig *koepat*¹⁾ en *tangtangangin*²⁾. Dit is alles niet op groote schaal adat, maar er bestaat wel een gezegde: „Elke woning³⁾ moet „*koepat* en *tangtangangin* maken”.

De menschen hebben hiermee verschillende bedoelingen, er zijn er die verlangen voor het [aan *rěbo wěkasan* verbonden] onheil bewaard te worden, anderen verlangen bestendig jong en krachtig te blijven, omdat een verhaal daaromtrent bestaat; er zijn er voorts die de bedoeling hebben afkeer die hun een ziekte zou kunnen bezorgen, van zich te werpen, omdat er een verhaal in dien geest is. Knapen verlangen verlichting des gemoeds [opgeruimdheid], meisjes verlangen lang hoofdhaar.

140 Er bestaat nog een adat die echter van de Javanen afkomstig schijnt te zijn, want Soendaneezen van origine kennen haar niet allemaal en er zijn er weinigen die haar in practijk brengen, nl. deze dat wanneer er een wichtje in de maand *Sapar* geboren wordt, het dadelijk na de geboorte tegen padi of rijst afgewogen wordt, of, zoo het er is, tegen *apěm*⁴⁾; dit tegenwicht, ter zwaarte van den boreling, wordt als liefdegave aan de vroedvrouw gegeven.

Zoo is het ook zeer gebruikelijk te zeggen dat de vader en de moeder den geboortedag van hun kind plegen te onthouden omdat die in de maand *Sapar* valt. Voor een kind dat in de maand *Sapar* geboren is pleegt men een, al is het maar uit een bordvol *apěm* bestaanden heilmaaltijd te geven [d.w.z. in deze maand zijner geboorte telken jare].

HOOFDSTUK XI.

Ongelukkige tijdstippen, sterrenwichelarij, voortekenen, verbloemde voorspellingen.

Buiten en behalve de reeds genoemde jaren, maanden, dagen, welke door de gewone adat in de desa worden uitverkoren, zijn er

¹⁾ Kleefrijst, in vierkant gevouwen klapperblad gepakt.

²⁾ Rijst, gekookt in driehoekig gevouwen of gevlochten bamboeblad.

³⁾ Soendaasch *paimahan*, onzeker wat hieronder verstaan moet worden, bedoeld kan zijn: een huis en erve, maar ook: een verzameling van huizen.

⁴⁾ Platte, ronde koekjes, gebakken van rijstemeel met klappermelk.

geen anderen. Wel komt het voor dat een dag wordt uitgezocht om dien te eeren of als dag waarop iets verboden is, doch dan geldt zulks alleen voor dengene die er een bijzondere reden toe had, zooals een ongelukkig tijdstip (een ongeluksdag), door berekening gebleken in verband met onheil, verbonden aan iemands geboortedatum. Dan wel, men zegt, het is verboden een verren tocht te maken of een groot werk te ondernemen, omdat het de ongeluksdag van den vader was (omdat de vader op denzelfden datum is overleden), een onheilsdag is en de [eigenlijke] sterfdag van den vader; evenzoo ten aanzien van den sterfdag der moeder.

Op dezelfde wijze plegen verboden gelegd te worden als het volgens sterrenwichelarij zoo uitkomt dat iets verboden¹⁾ is in verband met den stand der maan. Verder zijn er [verboden] dagen die op *naas Nabi* of *naas pitoe* vallen²⁾. Ook is iets verboden³⁾ wanneer het tijdstip volgens berekening anders uitvalt dan de bedoeling was, bv. op *djoehal* [niet slagen] terwijl men *saat moestari* [gelukkig moment] zocht.

Voor dit alles bestaan geen vaste regels omdat wat berekend is slechts voor een bepaald persoon geldt. Zoo kunnen ook voor het aan [een bepaalde] maand, dag, stonde te verleenen eerbetoon geen vaste regels gegeven worden. Evenzoo staat het met het waken voor eigen welzijn of het heil van dorp of stad en land; allen hebben daar mee te maken maar wat de aanleiding daartoe is, staat niet vast en men begrijpt ook niet waar zij vandaan komt; zoo is het zeer
 141 gewoon dat wanneer een *kabar angin* [loopmare] rondgaat of wanneer er oproer in de natuur is (een teeken dat van verre komt), daartegen al een afweermiddel bestaat. Bv. In het jaar 1910 zeiden de menschen algemeen: „Dit jaar zal er iets komen dat ons in zorgen zal brengen maar er is een middel tegen waarmee men het kan bezweren; men moet een kleine *tjalongtjong*⁴⁾ van bamboe maken, „van $\pm$ 5 duim lengte en $\pm$ 3 duim middellijn, daarin steke men „drie⁵⁾ verschillende zaken: roode Spaansche peper, witte en roode „uien en *paliyas*-gras⁶⁾ en hange een en ander op aan de sluiting „van de deur of aan den bovendorpel”. — Ik heb zelf vele huizen

¹⁾ Soendaasch *larangan* - verbod in het algemeen.

²⁾ Niet nader toegelicht, *naas* is ongeluksdag!

³⁾ Hier gebruikt de Schrijver het woord *pantangan*.

⁴⁾ Een *tjalongtjong* is een opengevlochten mandje of krat waarin men pluimvee vervoert.

⁵⁾ Soendaasch *tiloe*; lees: vier.

⁶⁾ *Pogonatherum paniceum* Hack. *Paliyas* beteekent ook: dat zij verre.

die hiervan voorzien waren, aangetroffen; ik heb aan de eigenaren onder geheimhouding gevraagd wat daarvan de reden was, wat de bedoeling. Zij antwoordden: „Ik weet het niet, maar mijn kam-„poenggenooten hebben het gezegd, overal zijn ze aangebracht. Men „zegt dat er iets zal komen of passeeren en dan behoeven alleen „degenen wier deuren daarvan voorzien zullen zijn, niet bevreesd „of beschaamd te zijn”.

Niet lang daarna is alles door de politie ingezameld. In dat zelfde jaar kwam de cholera. De kampoengmensen zeiden toen: „Dit „was het ongetwijfeld waarover vroeger gepraat is”.

Er zijn nog veel meer zulke zaken in Prijangan maar het wordt geen boek¹⁾, want er bestaan geen vaste regels voor de te bezigen afweermiddelen buiten de *doa toelak bala*, de *doa koenoet* en *koe-lajoe*, dit is godsdienstadat, geen echte, Soendasche adat.

Bij allerlei feiten die een dieperen zin hebben of op verhulde wijze iets tot uitdrukking brengen²⁾ laat men nooit een *toelak bala*³⁾ achterwege; men houdt een heilmaaltijd met *hajam toelak* [= afweerkip] en in de deur steekt men *paliyas*-gras. De afweerkip heet zoo omdat zij zwart vel en zwarte veeren heeft, alleen de borst is wit, spottenderwijze zegt men wel: „Het is knevelarij van de *doekoen* „die kippevleesch wil eten”. *Paliyas*-gras wordt bij allerlei gelegen- heden genoemd of gebruikt van wege deszelfs naam „paliyas” [= dat zij verre]. Dit woord dient om uit te drukken dat men niet door zekere zaak bezocht verkiest te worden, bv. vraagt iemand: „Het „is roekeloos van U naar het bosch met zijn vele tijgers te gaan; „wat zou het zijn als U het ongeluk trof door een tijger opgevreten „te worden?”, dan antwoord hij: „Paliyas!”

142 Zoo was er in het jaar 1872 opschudding in Singaparna, er werd gezegd dat er sterren zouden vallen, wie er goed af verlangde te komen moest een ring van klapperdop gemaakt aan den vinger hebben, want straks zou het beginnen met de komst van een oude vrouw op de pasar die zou zeggen dat zij kwam om de menschen die geen ster op zich wilden krijgen, mee te nemen, slechts wie een ring uit klapperdop gemaakt, aanhadden, zouden niet worden meegenomen omdat zij stellig ongedeed zouden blijven.

Te allen tijde is er in de Soendalanden gezegd: „Als er later „tegen het einde der dagen iemand komt met een *oemboel-oemboel*

¹⁾ D.w.z. ik zal ze niet in dit boek opnemen.

²⁾ Vrije vertaling van *kirata atawa sasmita*.

³⁾ Soendaasch *toelak bala* bet, iets waarmee men het gevaar afweert.

„[soort vlag of wimpel, zie Wb.] van *kadoet* [gevlochten vezel van „de *gěbang*-palm] gevlochten en een gordelsluitplaat van klapperdop „[*batok*] vervaardigd, spreek dan het woord „klapperdop” uit”.¹⁾ Al is dit gezegde looze praat, het ligt den menschen zeer vast op de lippen, zij bedenken niet dat in het Soendaasch een plat woord voor *sirah* [hoofd] *babatok* [= test, *batok*-klapperdop] is en een plat woord voor „inhoud van den buik” *kadoet* [= maag, pens].²⁾

In het jaar 1890 hadden *menak*'s en Europeanen veel animo om op het meer Bagëndit bij Tarogong [Garoet] te gaan spelevaren. Alles was er voor in gereedheid gebracht. Daar ging de mare dat op den dag van het feest de voor ons oog onzichtbare heirscharen van dengene aan wien Bagëndit behoort, allen die zich daar zouden bevinden, zouden aanvallen. Er ontstond een paniek onder de *menak*'s, mannen en vrouwen, die, bevreesd voor het praatje niet langer mee wilden gaan, anderen wilden het plezier maken doorzetten. Velen beproefden te weten te komen of het zou gebeuren of niet. Zij vroegen het aan mij. Ik zeide: „Of het zal gebeuren of „niet zal gebeuren, daar durf ik niet voor in te staan, ik denk van „niet want men spreekt immers van degenen „aan wie Bagëndit „behoort”, en dat zijt gij zelf”³⁾. Wat betreft het meevoeren van „allerlei⁴⁾, allen hebben immers het een en ander bij zich”.

Toen de tijd [van het feest] daar was, werd er lustig plezier gemaakt, er gebeurde niets.

Zoo zijn er vele voorbeelden van Soendasche gezegden of Soendasche *oega*'s [verbloemde voorspellingen] *) waarvan men de waarde moeilijk kan afwegen omdat de wenschen der zegslieden verschillend zijn⁵⁾.

*) **Noot.** Het woord *oega* wordt gezegd van uitspraken die aankondigen hoe mettertijd iets zijn zal, aangename dingen of moeilijkheden (zorgen), maar men gebruikt het niet van [beweringen om-

¹⁾ Hierna volgen nog de woorden: *teu njarahoeun ahirna djëlěma noe ngoe-roes bēbēnēran oeteuk sorangan djeung pangensi beuteung oerang*. Deze woorden zijn voor verschillenden uitleg vatbaar.

²⁾ Interpunctie gewijzigd.

³⁾ De gewone wijze om den geest eener plaats aan te duiden is: „noe kagoengan” (Bagëndit) - aan wien (B.) behoort.

⁴⁾ Soendaasch *babawaannana*, dit ziet op het genoemde aanvallen (en meevoeren van wat zij bij zich hadden).

⁵⁾ D.w.z. zij zich er iets verschillends bij voorstellen en ze verschillend verklaren.

trent] uiterlijke dingen¹⁾), bv. deze pisangstam zal eenmaal vrucht dragen, of: deze man zal eens begraven worden. Integendeel, men gebruikt het woord *oega* voor [voorspellingen van] gebeurtenissen die men volgens den gewonen loop van zaken niet zou verwachten te zullen vinden, maar, naar het volksgeloof wil, stellig wel gevonden zullen worden, alleen weet men niet of dat nog door ons zelf of eerst door onze kinderen en kindskinderen zoo zal bevonden worden te zijn. Vandaar dat wanneer er zich iets voordoet dat op hetgeen men zich voorstelde ongeveer gelijk, daarover aldus gesproken wordt: „De *oega* is in vervulling gegaan” of: „’t Komt uit zooals „de *oega* gezegd heeft”. — Domme menschen zwijgen daarop maar onder de schranderen zijn er velen die bezwaren hebben en elkaar de vraag stellen: „Hoe komt het dat de *oega* zoo volkomen juist „was? Is het een gezegde van een *wali* [heilige], van een profeet „of van een sterrenwichelaar?”

Dikwijls heeft men mij [ter zake] vragen gesteld, ik antwoordde er slechts op: „’t Kan niet missen! Is een gezegde juist, dan zegt „gij, ik sta verbaasd!, blijkt het ernaast te zijn geweest, dan zegt „gij weer, ik sta verbaasd! Waartoe dient dat?”

Voorbeelden van *oega's* uit den ouden tijd:

„Jongelui! later zal de weg over zijn geheele lengte een overkapping krijgen”. — En zie, daar is de spoorweg —

„Berichten zullen vlug gaan wanneer er reeds een afsluiting van „ijzerdraad zal zijn”. — En zie, daar zijn nu telegrammen —

„Jongelui! in de toekomst zal het brengen van eten aan lieden „die op het veld werken [het werk van de vrouw des huizes] in „dezer voege geschieden dat gestoomde rijst op een wandelstok „wordt gebracht ten teeken van gezwind werken”. — En zie, daar komen nu verkoopers op het veld —

„Jongelui! in de toekomst zullen de steenen dalen en het zand „zal rijzen”. — Ziedaar, kinderen van desalieden bereiken hoge ambten, kinderen van *menak's* zijn ambteloos.

Dit zijn voorbeelden van datgene waarvan men zegt: „’t Komt uit zooals de *oega* gezegd heeft”.

Evenzoo staat het met de spreuken die landstreken en haar hoofdsteden betreffen, [bv.]: „Jongelui! in de toekomst zal Bandoeng „overeind staan en vol zijn, Soemëdang zal de bladeren laten vallen, „in Galoenggoeng [= Tasikmaja] zal een Toemënggoeng [= Re-

¹⁾ Soendaasch *bangsa anoe lahir*, men kan ook vertalen „stoffelijk, materieel”.

„gent] zijn, Tjiandjoer zal verlopen".¹⁾ Ook hier zegt men: de *oega* is in vervulling gegaan. Buiten deze zijn er nog vele andere *oega's* die, naar het geloof dat de menschen erin hebben, ten deele reeds zijn vervuld, wat belichaamd is in de woorden: Een toezegging moet werkelijkheid worden, een belofte moet vorm aannemen. — Men weet het, in elk hart leeft het geloof in vreemde zaken die men hoopt en verwacht.

- 143 Zoo zeggen de menschen van Bandoeng: „In de toekomst zal Batawi naar Tjimahi verhuizen, Galanggang zal leerschool worden, in „Baros zullen soldaten exerceeren²⁾, voor één pompoen of kalebas „zal men een *tjinde tamaja*³⁾ krijgen". Tot heden toe kent men dit nog van buiten. Het blijk van dit alles is dat velen uit Batawi naar Tjimahi zijn verhuisd, Galanggang dient om te leeren⁴⁾, „Baros om te exerceeren.⁵⁾ Alleen zeggen lieden die daarvan opschrikken wel: „De ouden hebben gezegd, later [zou dat gebeuren] en zie, nu is „het in vervulling gegaan".⁶⁾ Toch gaat men voort met die gezegden.
- De lieden die zulke *siloka's* [bedekte aankondigingen] hebben uitgesproken, zijn niet meer onder de levenden; wie ze nu nazeggen, begrijpen ze niet; zij denken niet aan het woord *mahi* [toereikend], zij bedenken alleen dat zij een ander woord dan Batawi moeten gebruiken⁷⁾. Het bewijs is dat er niet gezegd wordt: „Batawi verhuist
144 „naar Tjilokotot"⁸⁾. Zoo is ook *galanggang* het woord voor „strijdperk van hanen of schapen". Nu het zoo geschied is [als boven], meent men dat de *oega* in vervulling is gegaan⁹⁾. En zoo is het ook met *baros*, het is de naam van een boom die alleen van nut is als men niets anders heeft, het is daarmee niet zoo als met andere houtboomen.

¹⁾ Vrije vertaling van: *Bandoeng heurin koe tangtoeng, Soemëdang ngarangran, Galoenggoeng ngadëg toemëngoeng, Tjiandjoer katalandjoeran*, men lette op de assonanties.

²⁾ Soendaasch *baris*.

³⁾ Dit schijnt een soort *tjinde* te zijn. Bedoeling niet toegelicht.

⁴⁾ In de desa Galanggang, grenzende aan Batoedjadjar, worden artillerie-schietoefeningen gehouden.

⁵⁾ In de desa Baros, grenzende aan Tjimahi, ligt het grootste gedeelte van het militair kampement, met inbegrip van het exercitie-terrein.

⁶⁾ Interpunctie gewijzigd.

⁷⁾ De bedoeling schijnt te zijn: Als de menschen deze spreuk uitspreken, weten zij dat op „Batawi" een andere plaatsnaam moet sluiten met assoneeren-den klank, daaraan voldoet „Tjimahi", er is daarbij niet aan een bepaalde plaats gedacht.

⁸⁾ De [vroegere] naam van het district waarvan Tjimahi de hoofdplaats is.

⁹⁾ M.a.w. degene die de *oega* uitsprak, behoeft niet aan Galanggang-Batoedjadjar te hebben gedacht.

Hierbij vergeten de menschen ook hun eigen taal, want zij gebruiken zeer veel *baris* als synoniem van *pikeun*, *keur*¹⁾. Men zegt bv., informeerende: „*Ijen baris naonnana?*” — „Waartoe dient dit?” — De bezitter antwoordt: „Voor [*baris*] zijbalk of voor dwarsbalk”. — Vraagt men: „Wat is dit voor een boom?”, dan luidt het antwoord: „Een *baros-boom*, hij dient (Soend. *pibari-seunnana*) tot niets, tenzij „er niets anders is; dan is het hout wel voor opstap voor het huis of als „materiaal voor een van houtblokken vervaardigde haardstede te „gebruiken”.

Dit hoofdstuk dient om allerlei dat ik mij herinner en in het voorgaande nog niet heb vermeld, [neer te schrijven], uitsluitend mededeelingen betreffende zeden en gewoonten van stad en land. Zooals het spreekwoord zegt: 's Lands wijs, 's lands eer en [er wordt gehandeld] van menschen die *bibit boewit*, *pitocwin*, *isēli*, *bale ngadjadi*, *tapēl adam* genoemd worden²⁾. Terwijl deze een aangeboren adat hebben, komt daar nu *darigama* (onderrichting bij het voorgaande)³⁾ bij: Er bestaat nog een ander desa-gezegde: „De mensch „moet niet betweterig zijn”, d.w.z. het niet altijd alleen bij het rechte eind willen hebben, immers, de Mohammedaansche wet is de moeder, de wereldlijke overheid is de vader⁴⁾. Men ziet het in de desa, daar is de *lēbe* de moeder, de *loerah* [dorpshoofd] de vader, zoo spreekt de adat aan de periferie het uit. Meer naar het centrum: de *kaoem* is de moeder, de *paseban* de vader⁵⁾, nog centraler: de Gezant [Moehammad] is de moeder, de Vorst is de vader.

Vervolgens ontstond het gezegde: „De vorst zal nooit een kale

¹⁾ Hierop volgen de woorden: *anging kabawa tjara hidji potong kai aloes*, vrij vertaald: (baros) dient slechts als surrogaat voor een stuk goed hout?

²⁾ Met alle deze benamingen wordt de oorspronkelijke bevolking aangegeven.

³⁾ De woorden tusschen haakjes zijn, als altijd, van den Schr. Het woord *darigama* heeft bij hem uiteenlopende beteekenissen, zie volgende noot.

⁴⁾ Soendaasch *indoeng hoekoem bapa darigama*; onder *hoekoem* is de Moh. godsdienstige wet te verstaan; *darigama* is alles wat bindend is door voorschrift of zede, maar niet uit de Moh. wet voortvloeit, vandaar: landsverordeningen, voorschriften van het wereldlijk gezag, het Bestuur, de Overheid, zeden en gebruiken, enz. — Deze spreuk vindt een tegenhanger in Atjeh waar echter de tegenstelling *hoekōm-adat* luidt, men voegt er daar nog aan toe: de *keutjhi* [gampōng-hoofd] is [onze] vader, de *teungkoe* [gampōng - godsdienstbeambte] is [onze] moeder; Snouck Hurgronje, De Atjehers I 14, 173, m.m. als bij de Soendaneezen.

⁵⁾ Soendaasch *kaoem* is de moskeewijk, de benaming der plaats dient hier tot aanwijzing der personen die er zetelen, nl. het moskeepersoneel, de officieele godsdienstbeambten. Evenzoo is *paseban*, de gehoorzaal in den hof der Regentswoning, zetel des Bestuurs, de plaats die het wereldlijk gezag verzinnebeeldt en vandaar dat gezag zelve. Als adjectief gebruikt beteekent *paseban* „wereldsch”, in tegenstelling met het teruggetrokken van de wereld leven, wat neerkomt op zich concentreeren op de Moh. wet.

„stam, van blad en tak ontdaan, worden; de adel [tevens het In-landsch bestuur] zal nooit de blaren laten vallen; het woord des vorsten gaat voort zijn werk te doen¹⁾. Het is een uitvloeisel [van dezen gedachtengang] dat de kleine luiden bevreesd zijn voor den vloek der *menak's* en hiervoor dat dezen aan hen geergerd zullen worden. Wanneer de Overheid op hen begint in te werken, worden zij slapper, volgzamer en verharder zij zich in de oorspronkelijke *desa-adat*. Zij zoeken hun heil in dienen [der over hen gestelden]. Van-
 145 daar dat de aangeboren *adat*, wanneer de nieuwe *adat*, [bestaande in] nieuwe leeringen, daaroverheen komt, op den duur, wanneer deze goed is het goede overneemt, wanneer zij slecht is, het slechte, met gevolg dat de menschen zich in het verderf storten. 't Spreekwoord drukt dit aldus uit: *djati kasilih koe djoenti* (een boom gelijk aan de *djati*)²⁾ d.w.z. door ons op een verkeerd spoor te laten meetrönen hebben wij ongeluk over ons gebracht, [d.w.z. door] de nieuwe onderrichting.

Alle dorpers zijn vergeetachtig en worden pas iets gewaar als het gezegd wordt³⁾. Vandaar dat men, hen uitscheldende, *si* zegt, want zij zijn *oerang sisi* [lieden van den buitenkant, plattelanders]⁴⁾; van de hoofdstad zegt men dat zij in het midden is, daarmee bedoelt men te zeggen dat zij de stok van het zonnescerm, het plechtanker des rijks is, die welvaart aan de buitenaf gelegen streken zal zenden.

Dit blijkt hieruit dat ten aanzien der van de hoofdstad [= het Bestuur] uitgaande voorlichting en aanmaning, aan de *desa* gericht, men nooit opzettelijk weerspannig is, [maar ze aanvaardt] zooals een kind de vermaningen zijns vaders aanneemt, tenzij ze te zeer van de *adat* afwijken, of, nog erger, wanneer ze inbreuk maken op wat voor iemand verboden is⁵⁾; het resultaat is dat het land groeit en bloeit, wanneer *adat* en onderrichting beiden soepel en elastisch zijn.

In dezen stand van zaken kwamen daar nu onderrichtingen en leeringen van ver weg uit den vreemde bij, waarvan het nut, alles wat met de bedoeling ervan strookte, niet begrepen werd; het is zelfs

¹⁾ Vrij voor: *těrah sabdaning koesoema*.

²⁾ Een *djoenti-boom* is in de plaats getreden van een *djati-boom*; *djati* is deugdzaam, *djoenti* ondeugdzaam hout; m.a.w. het goede wordt door iets minder goeds vervangen. — *Djoenti* is *Dillenia pentagyna* Roxb. (Volgens de Clercq's Plantkundig Woordenboek).

³⁾ Onbegrijpelijk. 't Is bekend dat ongeschoolde *desa*lieden beter geheugen hebben dan stadsmenschen. Vertaling onzeker.

⁴⁾ *si* en *sisi* zijn verschillende woorden.

⁵⁾ Soendaasch *kapamalian*.

een spreekwijze den tegenwoordigen tijd den tijd van beweging¹⁾, den tijd van vooruitgang te noemen²⁾. Er bestaat thans nog een Javaansch gezegde: *desa gawa tjara, nagara gawa tanga*³⁾, maar van de desa blijft slechts het gezegde over, luidende: naar willekeur macht uitoefenen, al geschiedt het met mate, verwoest de adat.

Onder dit alles door ging het wereldsche steeds vooruit, de wetenschap van den godsdienst vermeerderde⁴⁾, want de van vroeger aangeboren godsdienst vermeerderde met onderrichting van de desa. Vervolgens is daarbij gekomen onderrichting van de wereldlijke overheid, nogmaals onderricht in de *agama pantja nagara*⁵⁾, er kwamen de theologische geschriften daarvan⁶⁾, er kwamen de kenners daarvan, er kwamen somtijds ook lieden uit die landen [Voor-Indië] over. De menschen in Prijangan en elders hadden dus toen reeds tweërlei leiddraad om hun godsdienstig en wereldlijk leven naar te richten. Toen kwam de Islām met zijn vijf zuilen, waarvan vier in practijk te brengen: de ritueele godsdienstoefening, de vasten, de
 146 weldadigheid, de bedevaart en één, de geloofsbelijdenis om tot richtsnoer in het leven te nemen⁷⁾. Behalve dat slechts losse stukken⁸⁾.

Voorts wees en wijst de wereldlijke Overheid op de noodzakelijkheid te leeren spreken⁹⁾, schrijven en lezen en met ouders die kinderen hebben, wordt overleg gepleegd opdat deze zullen leeren schrijven, lezen en rekenen, te hunnen nutte als zij eenmaal groot zullen zijn.

Zoo zijn er ook op het gebied van den Mohammedaanschen gods-

1) Vrij voor: *alam rame*.

2) Hierbij aan de kennismaking met allerlei denkbeelden uit het Westen te denken.

3) 1. *desa mawa tjara, nagara mawa tata* - land en stad hebben elk hun eigen gewoonten.

4) Soendaasch *agamana tambah elmoena*, men kan ook vertalen: de kennis van den godsdienst nam toe. De bedoeling van den Schr. lijkt mij niet zeker.

5) *agama* wordt hier eenige malen niet, zooals gewoonlijk, bepaaldelijk voor den Mohammedaanschen godsdienst, maar voor den godsdienst in het algemeen gebruikt. Schr. grijpt hier terug naar de oudste tijden en geeft een beeld van de geschiedenis van Prijangan in vogelvlucht, zooals hij die ziet. *Agama pantja nagara* ziet op de Hindoeiseering.

6) Soendaasch *kitab-kitabna*, hier bij uitzondering niet van Mohammedaansche theologische geschriften gezegd.

7) Vrij voor: *tekad-tekadkeumennana hidji: sahadat kalima kalih*.

8) D. w. z. godsdienstige voorschriften van onderscheiden aard?, bedoeling onzeker.

9) Soendaasch *omongan*; duidelijke formuleering, zuivere uitspraak? Bedoeling onzeker.

dienst velen die anderen leeren lezen¹⁾ en hunne naasten tevens vermanen, zijn er ook velen die op een pasantren in de theologie gaan studeeren teneinde het geleerde weer in de desa aan anderen bij te brengen.

Vervolgens maken sommige menschen, omdat zij gezien hebben dat beide vormen van onderwijs [drigama, agama] moeilijk zijn, een wending en informeeren naar den goeden, gezonden [midden] weg godsdienst en wereld te dienen. Dit blijkt hieruit dat velen [in de wereld] dienen, zich schikkende naar den eisch van maat en wijze van den heer²⁾, niet omdat dezen hen in knapheid overtreft [maar alleen omdat hij de heer is]. In den godsdienst zijn velen zeer knap, aan wie toch niet het juiste in zake den godsdienst gevraagd kan worden.

Deze twee groepen volgen elk een curriculum, de groep die de wereldlijke Overheid dient, volgt den weg *tata, titi, soerti, ati-ati*³⁾, de andere groep beoefent achtereenvolgens de godsdienstige Wet [plichtenleer] en *tarekat, hakekat, maripat* [mystiek].

Om zooeven gemelde redenen verklaar ik mijn leertijd te zijn begonnen met studie van den godsdienst, [later] van af het jaar 1900 heb ik voor mijn genoegen op landraadzittingen, in den trein of bij andere gelegenheden geschriften opgesteld, alleen in dichtmaat, naar schatting 10 à 20.000 strophen⁴⁾ afgezien van gedichten in boekvorm, 6 à 7 deeltjes⁵⁾. Dat alles is niet bij wijze van leesboek opgesteld maar het zijn verhalen van wat mij tot mijn 60e jaar wedervaren is. Velen hebben afschriften van die geschriften genomen, sommigen van alles, anderen slechts van een klein gedeelte, nl. van die verhalen waarin zij behagen schiepen.

Volgens lieden met volledige en juiste kennis van den godsdienst, d.w.z. naar de bevinding van lieden die een juistere meening dan ik bezaten, in de eerste plaats personen die mijn meerdere in leeftijd, in wetenschap, in ras⁶⁾ waren, [moest mijn werk afgekeurd worden],
147 maar lieden die beneden mij stonden zeiden eveneens [dat mijn werk] verkeerd [was]. Dat heeft in woord en geschrifte ongeveer twee jaar

1) Soendaasch *matja*, schijnt hier als synoniem van *ngadji* - den Koran reciteeren, gebruikt.

2) Vrij voor: *ninggang wirahma ti doenoengannana*.

3) Zie Toevoegsel A achteraan.

4) Men kan hier ook lezen: „waarvan in dichtmaat alleen reeds enz.”

5) Hier schijnt bedoeld: „in druk uitgegeven”.

6) *bangsa*, ook kan bedoeld zijn: groep, klasse, soort.

geduurd, alleen durfden zij niet met mij in debat te treden. Eerst nadat ik geantwoord had, waar is het bewijs van wat juist is en van wat verkeerd is, is den mensch de macht gegeven (een beslissend oordeel geven: dit is juist, dit is verkeerd) in godsdienstzaken, zweeg men¹⁾. Ik ging voort als tevoren.

Er bestaat nog een andere, op het volksgeloof berustende adat (een meening gegrond op wat men zich voorstelt) en wel deze: de Soendaneezen gelooven sterk aan geschiedenissen die van het gewone afwijken, niet alleen betreffende bezielde wezens maar ook betreffende planten-, dieren- en delfstoffenrijk is het evenzoo.

Eens, vóór het jaar 1860, was Garoet in rep en roer^{*)}.

^{*)} **Noot.** Tot den huidigen dag houdt het niet op van lieden die geloof slaan aan allerlei gezegden die zij hebben vernomen als bv.: „Bij den waterval X. is het *sangët* [magisch geladen], in den nacht „van [= vóór] Vrijdag hoort men de stem van een menak²⁾, order „gevende op de gamelan te slaan, dan worden de instrumenten geslagen en klinkt het als bij een besnijdenisfeest”. — Zoo ook het gezegde: „Op den bodem van den waterval van Dago [nabij Ban-doeng] oefent een slang ascese, zij houdt in haar kronkels een „diamant gevat ter grootte van een duivenkooi³⁾. Wien het gegeven „is, pleegt haar aan te treffen”.

Slechts zijn er in den nieuwsten tijd, nu het schrijven van Arabisch, Latijnsch en Javaansch schrift zooveel beoefend wordt, geen lieden meer die verdichtselen welke vrees aanjagen maken. Oudtijds was het een gewone zaak dat wanneer iemand aan een zijweg ziek werd of stierf, hij van waroeng tot waroeng door een aantal personen gedragen werd en wel in een richting waar men meer vertier kon verwachten, gewoonlijk ging men door tot de hoofdplaats van het regentschap.

¹⁾ Hierop volgt tusschen haakjes: „*malah koe sabal soerat-soeratna daratang „ka kaoela basa Arab, kaoela njijeun basa Arab deni, ti ngaranna Soendana „kitab, ngalastarikeun djangdji keur mareuman seunen gëlédëg*” - omdat de brieven die tot mij kwamen in het Arabisch waren gesteld, schreef ik ook in het Arabisch.... [ik deed zulks] ter nakoming eener belofte om het knetterende vuur te dooven. — De laatste zin schijnt erop te wijzen dat den Schrijver van hoogerhand was verzocht iets te doen om de gemoederen te bedaren. De dik gedrukte woorden zijn niet duidelijk, tenzij bedoeld wordt te zeggen dat die brieven van Soendasche kitab-geleerden afkomstig waren.

²⁾ Vermoedelijk is hier bedoeld: een Inlandsch ambtenaar. — Deze zin is ook zoo op te vatten alsof zich het geval éénmaal heeft voorgedaan.

³⁾ Soendaasch *titiran* - tortelduif.

In dien tijd kenden gewoonlijk alleen de *patinggi's*¹⁾ en hooger Javaansch schrift, men schreef op bamboe *haoer*²⁾ en grifte de letterteekens in met de *pangot* [soort pennemes].

Vele Inlandsche ambtenaren die een tijdelijke verblijfplaats betrokken hadden, bv. om toezicht te houden op de cultuurdienstplichtigen die nieuwe ontginningen voor den verplichten koffieaanplant in het bosch aanlegden of op heerendienstplichtigen, die aan de wegen werkten, schreven brieven op [zulke] bamboe *haoer* waarin zij op-teekenden³⁾ wat de *siloeman's* [soort geesten] van *Goenoeng Ratoe Galoch* of de *djoerig's* [booze geesten] van het *Lakbok* - moeras⁴⁾ of van het *Onom* - moeras⁵⁾ gezegd hadden. Van zulke brieven werd beweerd dat zij passeerende post waren, zij werden aan een bos padi - stroo gebonden en deze werd een eind weegs tot vóór een waroeng [aan den kant van den weg] gebracht. Den volgenden dag werd een en ander door iemand uit de waroeng verder gebracht [naar een volgende waroeng] waar er wat [padistroo] bij werd gedaan. Dit ging zoo voort van waroeng tot waroeng. Bij aankomst in de hoofdstad waren het honderden bossen padistroo geworden, aan lange bamboestokken gedragen en er ontstond opschudding [van wege het feit] dat er een post door middel van padistroo werd overgebracht passeerende van den berg X naar den berg Y, voorzeker was dit een voorteken van een komende landplaag. Volgens de *doekoen's* bestond het afweermiddel hierin dat men zus en zoo een heilmiddel toepaste⁶⁾.

Tegenwoordig bestaat niet meer wat men noemt: „door een mensch overgebracht” of „per bos padistroo overgebracht”; wat nog wel voorkomt is dat dienstbrieven, buiten posttijd verzonden, per oppasser, kamponghoofd of dorpsgodsdienstbeambte worden overgebracht.

- 148 [Garoet was, als gezegd, in rep en roer] van een herdersknaap die op den middag hard naar huis liep om rijst te halen. Hij vertelde: „Eén van de buffels die ik hoed, de witte mannetjesbuffel met de

¹⁾ Bestuurshoofd over een „troep” of een groep van desa's, te vergelijken met den *tjamat* van thans.

²⁾ *Schizostachyum Durie Rupr.*

³⁾ Soendaasch *nirac*, lett. nabootsten.

⁴⁾ Uitgestrekt moeras in het district Bandjar, ten Zuiden van de Tjitandoej, om de vele *siloeman's* die daar huizen bekend.

⁵⁾ Niet ver van de rawa *Lakbok* (Bandjar) gelegen, aan de overzijde der Tjitandoej.

⁶⁾ Hierbij in de eerste plaats aan een heilmaaltijd te denken.

„naar voren omgebogen hoorns kan spreken; toen ik wegging zei „hij: „Waar gaat ge naar toe?”. — Ik antwoordde: „Ik ga naar de „kampoeng om rijst te vragen”. — De buffel, sprak weer: „Maak het „niet te lang, baas!””. — De vader van den knaap schrok en ging den buffel opzoeken. En inderdaad, het verhaal was waar, de buffel kon spreken.

Dadelijk kwamen er vele menschen water aandrigen waarmede zij de hoorns van den buffel wieschen, het waschwater deden zij in allerlei vaatwerk en gebruikten het vervolgens als geneesmiddel, zelfs zou de buffel, volgens het verhaal, naar de stad geleid zijn, aan elke deur waren er menschen die water voor medicijn vroegen.

Kort vóór 1880 was er een hevige, epidemische ziekte in het district Leles¹⁾ een buikziekte; volgens de menschen ter plaatse waren er vóór de ziekte inviel tallooze eksters in de boomen neergestreken die aldus spraken: „De menschen zullen wel ongelukkig worden als zij „hier passeeren”.

Dit gezegde drong overal door en men hield heilmaaltijden tot afweer, bevreesd geworden door wat er rondverteld werd.

De meeste van zulke [verhalen als die van Garoet en Leles] worden in de wereld gebracht door menschen die gewoon zijn droomen van anderen uit te leggen of die beweren het zelf gedroomd te hebben. Ook wanneer het komende moeilijkheden (zorgen) betreft, moeten alle menschen van te voren zus en zoo doen, bv. wanneer uit stellige berekeningen met behulp van wichelarij betreffende sterren, maand en jaar verricht, wordt opgemaakt dat er een langdurige droogte of groote nood zal komen. In nog meerdere mate komen de verklaarders met uitleggingen van voortekenen (op-schudding in de natuur)²⁾ voor den dag, bv. als een losgebroken buffel het erf van een Inlandsch ambtenaar oploopt, of als er van een waringin op de aloen-aloen takken afbreken of de boom ontwor-teld wordt, of wanneer het topstuk van een moskee breekt, of de *bědoeg* op den verkeerden tijd wordt geslagen; dat alles wordt be-sproken door lieden die gewoon zijn de geloovigheden der menschen uit te leggen.

¹⁾ Toen nog Tjikẽmboelan geheeten en behoorende tot het zelfstandig patih-schap Tjitjalengka.

²⁾ Soendaasch *kilakila* (*gara-gara*) *alamat*; *kilakila* = *alamat* - teeken, voor-teeken; blijkens de voorbeelden gebruikt de Schrijver het woord *gara-gara* als synoniem van deze beiden.

HOOFDSTUK XII.

Adat-allerlei ²⁾.

Het is een zeer hechte adat der Soendaneezen om vast te houden aan zeker gezegde (spreuk) van het voorgeslacht dat luidt: *tjiri saboemi tjara sadesa* ['s lands wijs 's lands eer] en zich te laten leiden door het gezegde *indoeng hoekoem bapa drigama* ²⁾.

Wanneer iemand de wijde wereld intrekt, wordt hem de vermaning toegevoegd: „Gij moet de bakens met het getijde weten te ver- „zetten” ³⁾, waarvan de bedoeling is dat iemand de gewoonten der desa waarheen hij trekt moet navolgen als hij wil dat het hem goed zal gaan. En het is de gewoonte dat hij de juistheid daarvan erkent door zijn voornemen uit te spreken met lichaam en goed te dienen met de woorden: *njawa gagadoehan banda sasampeuran* ⁴⁾.

Wanneer men een nieuw bestuurshoofd of een nieuwen chef krijgt, voegt men er nog de volgende woorden aan toe: „Men moet „onder den nieuwen heer kunnen dienen”. Wanneer een slecht en huichelachtig mensch noodgedwongen een heer dient, zegt men, lakkend en spottend, van hem: „Hij huichelt” ⁵⁾. Het bewijs is de tot nu toe gevolgde adat dat wanneer er een nieuwe Inlandsche bestuursambtenaar komt in het ressort waartoe men behoort, men niet zal nalaten daarvan te doen blijken door een gave bestaande uit een blad met verschillende spijsen, dit heet *malik rahi pindah nga-woela* ⁶⁾ ⁷⁾.

¹⁾ Soendaasch *adat-adat sedjen* - lett. andere adat's. — In dit hoofdstuk komen beschouwingen voor, o.a. op taalkundig gebied, die, als geen verband houdende met de adat, zijn weggelaten.

²⁾ Boven blz. 203 noot 4.

³⁾ Soendaasch *pindah tjai pindah tampian*, d.i. als het water een anderen loop neemt, moet ook de badplaats verplaatst worden.

⁴⁾ De ziel [het leven] is toevertrouwd goed, aardisch goed is als iets wat men ergens aankeerend ophaalt.

⁵⁾ Soendaasch *ati moengkir beungeut njanghareup, koemarwoela bengkok sēmbah* - zijn hart keert zich af, zijn gezicht wendt zich toe, hij gedraagt zich als één die dient, maar zijn sēmbah is krom, niet eerlijk gemeend.

⁶⁾ D.i.: het aangezicht omwenden, van heer veranderen. De bedoeling der volgende woorden: *djeung noe ti heula kitoe deui*, - lett. en met die voorafgingen was het evenzoo, is niet duidelijk. Misschien wil de Schrijver zeggen: Zoo is het van oudsher gegaan.

⁷⁾ Uit het hier gezegde mag niet worden opgemaakt dat alleen slechtaards en huichelaars een gave aanbieden. Het is beleefd en een zaak van fatsoen dat men den nieuwen heer zijn opwachting maakt en dan niet met leege handen komt.

Als er een Inlandsch ambtenaar in de desa komt, is het onvermijdelijk dat hem eer wordt bewezen, hetzij door hem op te wachten, hetzij hem te onthalen. Het is zelfs een reden tot misprijzing en spot wanneer de ambtenaar zich tegen zulke voornemens verzet en per slot begint te vloeken, men heeft het gevoel dat hij de fortuin afstoot, en men verdenkt hem van kwaadstoken¹⁾. Wanneer dan ten slotte de ambtenaar ontslagen wordt, wordt er druk gepraat: „Hij heeft geen „zegen gehad, eigen schuld! hij doet anders dan anderen, hij ver- „langde dat hij alleen een gaaf mensch genoemd zou worden; niet
150 „eens later, nu reeds hebben allen het kunnen zien, want hij vertrad „het spoor der wijze vaderen, hij wist de bakens niet met het getijde „te verzetten”. Soms komt er een bestuursambtenaar die alle regelingen ten onderste boven keert om het zelf aangenaam en gemakkelijk te hebben. De uitkomst is dat hij alleen maar gehoorzaamd wordt met *heneuh boeweuk*²⁾, doch in het geheim is het net andersom.

Deze adat's scheppen na- noch voordeelen, maar wanneer zij door dwang worden afgeschaft, geeft dat aanleiding tot allerlei achterklap, want [de menschen] voelen het aldus: er zijn steeds heerendiensten gepresteerd, weer of geen weer, bij tij en ontij³⁾; dat alles is van oudsher van geslachte tot geslachte zoo geweest, [ouders] hebben hun kinderen en kindskinderen in de hoede [der menaks] gegeven voor den weg waarlangs zij een bestaan kunnen vinden, zij gelooven niet dat zij zich in knapheid met hun heeren kunnen meten, het gezegde luidt zelfs: *oeloen ngawoela ka ratoe, njëmbah ngawoela ka menak*⁴⁾. Er is in den laatsten tijd wel een gezegde dat luidt: *ilang kahormatan* [het eerbetoon is verdwenen]⁵⁾, waarin de menschen over één kam geschoren worden, maar waar het op uitloopt is dit: van de zijde der opstandigen verlangt men dat het [door hen te brengen]

¹⁾ Ook: twistzoekerij, Soendaasch *radjatoisoena*.

²⁾ D.i.: „ja” zeggen op de manier van een *boeweuk* (zekere uil), deze maakt het geluid „boeweuk”; m.a.w. werktuigelijk „ja” zeggen.

³⁾ Vrij voor: *toetoevoer toetoendan hoedjan powek ngarit kēmit ēnggeus*; *toetoevoer toetoendan* is een collectieve benaming voor heeren- en transportdiensten, *toevoer* was in het bijzonder de benaming der diensten ten behoeve en ten huize van de hooge heeren verricht, *toendan* waren transportdiensten, de dienstplichtigen liepen hun vast traject en gaven bij aankomst hun last over aan anderen van het volgende traject, *toenda* - ophouden met, neerzetten, van zich afzetten; *ngarit* - grassnijden, *kēmit* - waken, vallen onder *toevoer*, het laatste omvat nog wachtendiensten in ruimeren zin.

⁴⁾ Den vorst en den adel dienen, *ratoe* is de incarnatie van het gezag, de *menak*'s [i.e. Inlandsche bestuursambtenaren] zijn de uitvoerders daarvan, *oeloen* - nederige persoon, dienaar, onderdaan.

⁵⁾ De uitdrukking is Maleisch.

eerbetoon zal verdwijnen, maar men verlangt meer eer van hen die dienen¹⁾. Dit blijkt hieruit dat men, liever dan de zeden en gebruiken te vernielen, het eerbetoon in het geheim steunt. Men zegt wel: „[Die man] wil, naar het schijnt, niet de spreuk *pindah tjai pindah*, „*tampian* toepassen²⁾, maar hij wil: *pindah djeung tjaina, dibarwa tampiannana* [verhuizen met medeneming van het water, de badplaats wordt medegenomen]³⁾.

Somtijds moet iemand die uit aangrenzende landen komt, gedwongen worden [zich aan de adat te houden] en zijn werk in orde te brengen⁴⁾, en aldus de goede orde des lands te verzekeren en tot zijn bloei bij te dragen. Daarover praat men niet tot de kleine luiden, want deze bezitten het gezegde: *indoeng hoekoem bapa drigama*, waarvan de strekking is: de man van de *hoekoem* verzorgt als een moeder, het hoofd van de *drigama* vermaant en onderricht gelijk een vader. Vandaar dat de menschen zeggen: „Al sterft men van honger, „men moet het dragen, erkennende dat men rijst placht te eten; men „moet dienen en het uithouden, erkennende dat wij zijn gecreëerd”⁵⁾. Er zijn geen slechte en huichelachtige menschen wanneer degenen die voor hen zorgen: *hoekoem* en *drigama*, in harmonie met elkaar zijn.

151 Zoodat het naar Soendasche adat verboden is dat de landbouwer wordt aangezocht negotie te drijven [want] wanneer men iemand uitnoodigt mee handel te drijven, noodigt men hem uit mee schade te lijden. De lust des landmans is op den weg die tot een bloeiend bedrijf voert, geleid te worden, de handelaar vindt het aangenaam dat hem de weg die voordeel brengt, wordt gewezen. De bevinding is dat er over zeer vele menschen gepraat wordt omdat zij overstag zijn gegaan, oorspronkelijk landbouwer zijn hun inkomsten nu schoon op omdat zij begeerig waren in den handel te gaan; evenzoo hande- laren die overstag gaan, hun bedrijf van koop en verkoop met het doel winst te behalen in den steek laten en in den landbouw overgaan. Het resultaat is dat de menschen zeggen: „Waroeng- en tokohouders „overstroomden het bergland”. Als zij dan op de flesch gaan, bespot

¹⁾ D.w.z. de nieuwlichters verlangen van het eerbetoon dat zij moesten brengen, ontslagen te worden, maar zij vragen des te meer eerbetoon van wie onder hen staan.

²⁾ De bakens verzetten als het getijde verloopt, zie boven blz. 210, noot 3.

³⁾ M.a.w. het nieuwe bemachtigen zonder iets van het oude prijs te geven.

⁴⁾ Ziet waarschijnlijk op dienstprestatie.

⁵⁾ M.a.w. er is geen honger lijden zonder verzadiging gekend te hebben; het dienen vloeit uit het geschapen zijn voort.

men hen [met de woorden]: „t Is hun eigen schuld, zij joegen een „rhinocerosvogel na en lieten een miereneter los”¹⁾.

Dit alles betreft de adats der oude inwoners van het land, niet de adats der grenslanden, daaromtrent zijn nooit woorden of uitdrukkingen in omloop, want men kent den oorsprong niet en hoe zij zijn overgeleverd. Wanneer menschen van een ander volk of ras eigen adats zooals die in hun land zijn, meebrengen, zal men die nooit verbieden of bespotten, zelfs al grijpen zij vernielend in op de orde en de gebruiken der desa tot welke zij komen²⁾. Zoo zegt men als er het een of ander gebeurt: „*toenggoel diparoed tjatang diroem-pak*”³⁾; dat laat zich hooren, hij is immers iemand uit aangrenzende „streken, hij zal zeker zijn eigen zeden en gebruiken hebben, die van „zijn land. Alleen voor de landzaten die dat van ouder tot ouder⁴⁾ „zijn geweest, geldt dat zij aan de uitspraken der voorouders moeten „vasthouden”.

Vandaar dat de desaman, de koelie, de ambtenaar, nog niet aflaten van de berekening van ongunstige tijdstippen, van sterrenwichelarij, verboden in verband met den maanstand⁵⁾, hoe men in het ongeluk komt. Het gebeurt vrij vaak dat iemand noodgedwongen een overtreding begaat; wanneer dan blijkt dat hij in het ongeluk is gestort, smaalt men hem met de woorden: „Zoo moest het wel gaan, want „gij hebt tegen beter weten in gehandeld, gij vermeendet dat [uw „handeling] niet tot gevolg zou hebben *tamjang meulit ka bitis*”⁶⁾.

De allerkrachtigste adat der Soendaneezen en van anderen ook is de vrees die zij koesteren voor buitengewone verwoestingen, bv. aardstoringen in het gebergte zóó dat zelfs de naam van een kam-poeng verdwijnt, overstromingen van rivieren, regen en wind, zwaar onweer, de dood, vooral als het plotseling geschiedt. Vandaar dat ten aanzien van alles dat volgens het volksgeloof te vreezen is er stellig [machten] zijn die dat bewerken, al zij het pas in den vorm van

¹⁾ Hierna volgt, tusschen haakjes, *rajoengan*. Wordt gezegd van een getrouwde vrouw, genegen om het met andere mannen aan te leggen, dit schijnt hier niet bedoeld.

²⁾ D.w.z. verbodsbepalingen zijn tot de eigen gemeenschap beperkt, voor anderen hebben zij geen geldigheid; wat men bij eigen volk spottend afkeurt, laat men bij anderen voor wie andere regels gelden, passeeren.

³⁾ Vgl. boven blz. 73, noot 2 (en blz. 74) en blz. 148, noot 2.

⁴⁾ Soendaasch *ti wuwitan tēpi ka wēkasan*, - lett. van het begin tot den einde.

⁵⁾ Soendaasch *larangan boelan*, er kan ook „in verband met de maand” bedoeld zijn. Zie hiervoor hoofdstuk X Hoogtijden.

⁶⁾ D.i. de *tamjang* (soort bamboe) slingert zich om de kuit, het onheil dat iemand aanricht, valt op hem zelf terug.

- een droom of van een voorspelling, hoeveel te meer [is dat het geval] als het iets van den godsdienst is zoo als de dag des oordeels.
- 152 Tegen dit alles bestaan afweermiddelen doch alleen in dezen vorm dat men er iets op zoekt te vinden. Echter zijn degenen die het eerst verteld hebben dat er iets is waarvan te vreezen staat dat het ongeluk over de menschen zal brengen en wat men verlangen moet voor zijn behoud, ook degenen tot wie men zich wendt als vraagbaak, omdat zij oude, eerwaarde lieden zijn: *doekoen's*, *pandita's*, *oelama's*, *malim's*, *koentjen's*, *paradji's*¹⁾. Zij zijn het die de droomen hadden, zij zijn het ook die onthullen waarvan deze de voortekenen zijn, zij geven ook onderricht in bezweringsmiddelen, welke afweermiddelen en welke middelen ter verdrijving aan te wenden, opdat er geen ramp gebeure en men bewaard worde. Doch zij dragen geen verantwoordelijkheid voor een stellige uitkomst; dat komt hiervandaan dat het geen oorspronkelijk volksgeloof (schatting) is, weer met volksgeloof gemedicineerd en afgeweerd wordt. Zooals de vrees voor een diepe kom in de rivier omdat zij een eigenaar heeft die daar huist, een *boengka*-slang met spaarzame haren op het lichaam[?]²⁾, opgerold als een mat, die de menschen onder water pleegt te trekken zoodat zij verdrinken; men voegt er de bewering aan toe dat het gebleken is dat er een *djoerig* is of dat het lijk van den verdronkene er de sporen van vertoont. Zoo is het ook gesteld met groote boomen, hooge bergen, wellen, door de natuur gevormde bergmeren, plaatsen die *sangët* [magisch geladen] zijn, het kan niet missen of zij behooren aan *doeroewiksa's* [booze geesten] ter plaatse. Wanneer men nu van wege een droom bang geworden is voor een ongeluk van deze zijden, dan zal men niet nalaten met behulp van een afweermiddel er iets op trachten te vinden. [Schr. geeft dan eenige voorbeelden]: Er wordt een *palijas* - grasblad ergens tusschen gestoken van wege den naam *palijas* d.i. ver van het gevaar³⁾ er wordt een witte ui met wortel en al in de deur gestoken, hiervan wordt gezegd dat de *djoerig's* er bang voor zijn vanwege het harige achterste der ui; de navelstreng wordt op de knol van *koneng tēmēn* [soort curcuma] als onderleg afgehakt⁴⁾, waarbij een dunne, scherpe bamboe als kapmes

1) *doekoen* - medicijnman of -vrouw; *pandita* - godsdienstman, wijze; *oelama* - Moh. godgeleerde; *malim* - bezweerder; *koentjen* - grafbewaker; *paradji* - vroedvrouw, vroedmeester.

2) Soendaasch *boeloe tjarang*, de *boengka* is een zeer giftige slang.

3) Soendaasch *palijas* bet. dat zij verre. — Dit gras wordt, van wege den naam, bij verschillende gelegenheden als afweermiddel gebruikt, waarvan boven voorbeelden zijn gegeven.

4) Boven blz. 29, 30.

153 dienst doet, men beoogt hiermee dat het kind, groot geworden, *katě-měnan*¹⁾ zal hebben [vanwege de] door eigen huid en huidvuil[!] gevoelde pijn en smart. Voorts zal men bv. voor zijn welzijn een heilmaaltijd van *liwět woedoek* [met klapper, zout en een paar *salam*-bladeren doorgekookte, gekookte rijst] houden. Het is noodzakelijk hierbij *salam*-bladeren te mengen omdat men *salamět* [heil, behoud] vraagt; dit is een Arabisch woord, overgebracht op *salam*-blad, dat als kruiden van *woedoek* gebruikt wordt. Verder moet bij allerlei heilmaaltijden gebruik gemaakt worden van uitspruitsels van *waloech* [pompoen, kalebas] of van gekookte *waloech* of van een rijstkegel met *waloech*, de beteekenis daarvan is dat *waloech* = *waloeja* en wat men verzoekt is iemands *waloeja* [welvarend (zijn)]²⁾. Als er zwaar weer in aantocht is, luiden de vermaningen dat men overjarige, in de zon gedroogde *kedjo* [gaargestoomde rijst] moet strooien. Als men uitgaat tijdens onweer moet men *soesoemping's*³⁾ dragen of een *kanjere*⁴⁾ - blad ergens aan zijn hoofd of aan zijn zonnehoed steken of men moet zich wapenen met een wandelstok van *kanjere* - hout, want de *kanjere* - boom heet in het Javaansch *kandri* dewelke de op Kijai Agěng Sela *) neerschietende bliksem bond.

*) **Noot.** Het verhaal zegt dat deze toen aan het patjoelen was, het hout waarin het ijzer was gevat en de steel waren van *kanjere* - hout en daarom dat de *kanjere* - boom door den bliksem wordt gevreesd, zal deze wellicht ook bevreesd zijn voor den naam⁵⁾. Ook wordt wel eenig vreesaanjagend schrift of teekening als afweermiddel tegen onheil aan den wand bevestigd, zooals bv. de namen *sahiboel kahpi* of *radjah moeka* of *ridjal*⁶⁾ of de *djimat Soelaeman* of [de namen] Allah, Moehammad, van de *sahabat's* [de leden der oudste, Mohammedaansche gemeente] of allerlei *isim's*⁷⁾; volgens het volks-

1) Heeft uiteenloopende beteekenissen: getrouwheid, nauwgezetheid, naarstigheid, braafheid.

2) Anders boven blz. 105.

3) Soendaasch *soesoemping* - oorsieraad als door wajang en topeng gedragen, ook een achter het oor gedragen *djimat*. Dit laatste zal wel bedoeld zijn.

4) *Bridelia minutiflora* Hook, er zijn nog andere soorten van *kanjere*.

5) De Babad Tanah Djawi ed. Meinsma zegt wel dat Kyai Agěng Sela den bliksem die zich in de gedaante van een ouden man voordeed, bond terwijl hij op de sawah aan het patjoelen was, maar spreekt niet van *kandri*-hout, doch de Clercq vermeldt de bliksemafwerende kracht van dit hout.

6) Ook kan bedoeld zijn: de spreuken welke bij die namen bekend zijn.

7) Een spreuk, een heilige naam of iets dergelijks ergens op geschreven en als amulet dienende. Zie beneden blz. 251 noot 2.

geloof zullen de op schrift gestelde namen wellicht doeltreffend zijn ter wering van gevaar.

Heeft men geen *kanjere* - blad bij zich en wordt men door een onweer overvallen, dan kan men den bliksem met het woord „kandri” afweren. Volgens een ander verhaal is de donder zelf het zeven maal weerklinkende geluid van den aartsengel Michael, de duivels die den regen verzoeken [tot het kwade], weggagende; omdat het zou kunnen gebeuren dat een duivel op ons trapte, moeten wij zoodra het bliksemlicht flitst, fluks de [*doa*] *Aoedoebillah* prevelen.

Aangezien alles wat ik hier heb neergeschreven uit het volksgeloof, uit wat men vermeent, voortkomt, zijn ook de afweermiddelen vermeende afweermiddelen zoodat er geen graden zijn in wat den naam „volksgeloof” draagt, deze benaming wordt voor allerlei geloof gebruikt.

Maar dit alles bezorgt voor- noch nadeel aan wie deze geloovicheden verkeerd noemt of wie ze juist achten; wanneer degenen die al het vermelde volksgeloof verkeerd noemen, het veroordeelen, houden zij daarbij vast aan de landsinzettingen ¹⁾. Maar de Overheid heeft er voor- noch nadeel bij wanneer zij het juiste juist verklaart. Evenzoo, wanneer lieden zeggen, het is verkeerd of het is juist, daarbij vasthoudende aan de voorschriften van den godsdienst, dan heeft dat niet tengevolge dat er iets verandert ²⁾.

Alle deze voorbeelden van volksgeloof heb ik hier opgeschreven omdat ik vaak lieden aantref die zeggen dat menschen die nog aan deze uitingen van volksgeloof gelooven, het mis hebben of dat zij dom zijn, maar dezulken weten niet wat het woord *tahajoel* is, dat
 154 het nl. oorspronkelijk Arabisch is, in het Soendaasch: beeld van de werking des harten in zake wat te vreezen is of wat voordeel kan aanbrengen ³⁾. [Deze betweters] beweren dat [*tahajoel*] voor het

¹⁾ Soendaasch *patokan nagara*.

²⁾ Hierna volgen de woorden: *sabab pamoentangannana ngan tijap njalahkeun tahajoel koe tahajoel deni*. — Het door Schr. veel gebruikte woord *tahajoel* heb ik als regel door „volksgeloof” vertaald; het betreft gebieden die buiten de leeringen der Mohammedaansche wet vallen. Van wettisch standpunt gezien is het „bijgeloof”. De vertaling van dezen bijzin is: „want hetgeen waaraan hij „vasthoudt is slechts dat hij de eene *tahajoel* met de andere veroordeelt”, waaruit schijnt te volgen dat Schr. het Mohammedaansche geloof op één lijn stelt met andere gelooven, m.a.w. dat alle geloof gelijkwaardig is. — Intusschen moet ik opmerken dat de geheele alinea duister is en ik niet zeker ben de bedoeling van den Schr. goed te hebben weergegeven.

³⁾ Soendaasch *kalangkang*, hier met „beeld” vertaald, is: schaduw, schim, ook: verborgen zin. De zin luidt: *kalangkang përbawa ali pikasijeuneun atawa pikaentoenganeun*, vertaling onzeker.

winnen van levensonderhoud niet te gebruiken is, dat men zich daarvoor door zijn verbeelding en door beleid en behoedzaamheid moet laten leiden. Iemand zegt bv.¹⁾: „Ik ben van plan het volgend jaar „naar Mekka te gaan maar mijn reiskosten zijn nog slechts in *kalangkang* aanwezig²⁾, aldus: ik heb een sawah die nog geoogst moet worden waarvan de gemiddelde opbrengst 20 *tjaeng* is; 1 *tjaeng* „doet fl. 25.—, nu is het niet aan te nemen dat dat, als mijn reis „doorgaat, niet voldoende reiskosten voor de bedevaart van één „persoon zou opleveren”.

Afgezien van dit alles zijn er nog veel meer voorbeelden van geloovigheden der menschen; niet alleen in zaken waarvan nooit iets naar buiten blijkt maar die [niettemin] heil brengen, maar ook in aangelegenheden van die godsdiensten welke heilige boeken bezitten ontbreekt het niet aan geloovigheden van hen die deze boeken lezen en er een uitleg aan geven die niet schriftuurlijk is.

Allen die dit boek lezen zullen zeker begrijpen dat het hier gaat om echte Soendaneezen³⁾ van Prijangan die gelooven in het bestaan van *hijang's*⁴⁾, hun geloof is gehoorzaamheid aan de *hijang's*; de maker van dit boek is een geboren Soendanees, van Soendasche tale, van Soendaasch ras, zijn geloof bestaat slechts in het in gehoorzaamheid volgen der *jang's*⁵⁾, vandaar dat in de Soendalanden de termen *sambahijang* en de Hoohe Heer, bestaan⁶⁾.

Vroeger heb ik aan oude Soendaneezen gevraagd: „Waarom „worden wij het Soendasche volk genoemd en spreekt men van „*përhijangan*? Hebben vreemden van buiten ons land dien naam „gegeven of hebben wij ons zelf bekend zoo te heeten?”

Zij antwoordden: „Wij worden Soendaneezen genoemd omdat wij „ons zelf als zoodanig erkennen. Het woord *soenda* kan worden „afgeleid van *soendëk*, even goed van *soendoel*, even goed van *soeda*, „dat alles is in overeenstemming met de werkelijkheid”.

De bekrompenheid der Soendaneezen is als volgt⁷⁾: in hun land

¹⁾ Als illustratie van de beteekenis van *kalangkang* bedoeld.

²⁾ Men zou hier kunnen vertalen: „potentieel”.

³⁾ Voor *basa Soenda* lees ik *bangsa Soenda*.

⁴⁾ Geesten van afgestorvenen, van (vergoddelijke) voorouders, van goden.

⁵⁾ Om de merkwaardigheid dezer uitspraak geef ik haar in het Soendaasch: *agamama ngan tijap manoetan ka bangsa jang*.

⁶⁾ Soendaasch *sambejang* of, zooals de Schrijver zegt, *sambahijang* is het uit het Maleisch overgenomen *sëmbahjang*, bestaande uit *sëmbah*, de bekende eerbiedsbetuiging en *jang*. — *Goesti Jang Agoeng*, de Hoohe Heer, is een gebruikelijke benaming van God.

⁷⁾ Vrij voor *kasoendëkannana*; *soendëk* - laag, inz. van een deur, en zie beneden.

is alles dicht bijeen, eng, het [ligt ingesloten] ten Zuiden door de zee, ten Noorden door Karawang en Djakëtra, ten Westen door Bantën en Oedjoengkoelan, ten Oosten door de Java-landen; zij zijn dus omringd door gebieden die de Soendalanden omklemmen¹⁾. Wanneer zij willen zeggen dat iets ver is, dan duiden zij het verste met een onzekere benaming aan. Wanneer zij iets willen verdrijven, [zeggen zij]: „Dat het ver weg zij, ginds heen naar Madijoen, naar
155 „de overzijde²⁾, naar Palembang, naar Oedjoengkoelan”. Den afstand kennen zij niet.

De beteekenis van *soendëk* is dat men niet verder denkt dan zijn neus lang is³⁾; de spreekwijze zegt ook: „De mensch moet zich „voorover buigen naar het gras en opzien naar de arenpalm ter „plaatse waar zij wordt afgetapt”, hierna wordt in bedekte bewoordingen gezegd dat men hem van wien men gevoelt dat hij ons gecreëerd heeft, trouw moet dienen.

[Volgen taalkundige beschouwingen die niet zijn overgenomen].
158 De palmwijnapper⁴⁾ [beoogt] dat hij de ladder⁵⁾ kan beklimmen, kan *ninggoer*⁶⁾, kan *magas*⁷⁾, suiker koken en daartoe brengt hij zijn vereering.

De visscher — duiker [beoogt] onder water lang zijn adem te kunnen inhouden, de jager, dat hij, in het bosch spoorzoekende, vlug kan loopen, onbevreesd voor brandnetels en dorens en stekend gedierte en onbevreesd zal zijn om rivieren over te steken en voor den regen. De beroepsjagers⁸⁾ willen onbevreesd zijn voor gevaren die hen in het ongeluk zouden kunnen storten. Om te dienen met zijn lichaamskracht is het voldoende, zijn kracht of zijn *kawëdoe-kan*⁹⁾ in te zetten.

Bij alle dezen is er nooit een die in ernst verlangt naar iets dat niet

1) Er staat *ngoengkoelan*, lett. te boven gaan.

2) Soendaasch *ka alas pentas*, *ka sabrang*, i.e. synoniemen.

3) Vrij voor: *tara aja pikiran noe pandjang*.

4) Soendaasch *panderesan* (*toekang njadap*), synoniemen, het eerste woord is door den Schrijver van het Javaansch afgeleid, het tweede is Soendaasch.

5) Soendaasch *sigaj* - bamboe met inkepingen, waarlangs hij naar boven klimt.

6) Kloppen van den bloemkolfstengel met een houten hamer om de uitvloeijing van sap te bevorderen.

7) De vruchtros afslaan, waarna het sap uit de steel kan vloeien.

8) Schr. bezigt hier de woorden *paninggaran*, *pamatang*. *Panninggaran* is lett. iemand die op de jacht pleegt te gaan met een vuursteengeweer, *pamatang* is een jager met lans, kapmes of strik. Zonder andere bezigheden na te laten, houden zij zich meer met de jacht bezig dan andere liefhebbers van de jacht, waarvoor Schr. even te voren het woord *paboeroe* bezigt.

9) Bet. onkwetsbaarheid, misschien bedoelt de Schr. gehardheid.

datgene is wat hij in het bijzonder voor zich ter dege moet bezitten.

Bij deze allen doet het zich nooit voor dat iemand iets zeer goed wil kunnen doen wat niet zijn eigen kracht uitmaakt¹⁾.

De oorspronkelijke Soendasche bekrompenheid [blijkt hieruit] dat de Soendaneezen het voldoende achten hun muziekinstrumenten zelf te maken uit bamboe, hout, leer en arenvezel, zij maken daarvan *gambang's*²⁾, *tjaloeng's*³⁾, *angkloeng's*⁴⁾, *hatong's*⁵⁾, *soeling's*⁶⁾, *tarompel's*⁷⁾, *dogdog's*⁸⁾, *katjapi*⁹⁾, *tarawangsa*¹⁰⁾, *këndang*¹¹⁾, *tërčbang*¹²⁾, *bědoeg*¹³⁾. 't Luidst en fraaist klinkend¹⁴⁾, zóó dat de bezitter erom geprezen wordt zijn [instrumenten] van brons: *kětoek tiloe* met één gong¹⁵⁾. 't Levendigst en volst geluid gevende¹⁶⁾ [instrument vindt men] bij aanzienlijken en Inlandsche ambtenaren en rijke lieden: zij bezitten een gamēlanstel, een *renteng koromong*¹⁷⁾, één stel. De lieden die ze bespelen zijn niet meer dan eenvoudige muzikanten, geen geoefende beroepsspelers¹⁸⁾ ¹⁹⁾.

Wat [het maken van] berekeningen betreft, dat deed men vroeger zoo ongeveer met touwtjes die men omhoog of met kalkstrepen of met geheugen herinneringstokje of -wisch, telkens één van een tiental, telkens tien vormden dan een honderdtal.

Op het gebied van kernachtige uitdrukkingen, dartelheid, streeling

1) Vrij vertaald voor: *tara aja anoe hajang satēmēna kana lain katēmēnan-nana pīrbadi*.

2) Houten trog waarop houten of bamboezen plankjes waarop getokkeld wordt.

3) Soort hangende gambang, bestaande in bamboezen buizen, in touw ladder-vorm aan elkaar bevestigd, zonder trog.

4) Op octaven afgestemde bamboekokers, hangende in een bamboe raamwerk, die heen en weer kunnen glijden in de onderste raambuis; door heen en weer schudden brengen zij klokkende geluiden voort.

5) Soort Pansfluit.

6) Fluit.

7) Schalmei.

8) Soort trom.

9) Soort cithar met 6 tot 18 metalen snaren.

10) Soort twee- of driesnarige viool.

11) Langwerpige trom.

12) Tamboerijn.

13) Zware moskeetrom, oproepende tot de godsdienstoefening.

14) Vrij voor: *pangrame-ramena*.

15) Bestaat uit 3 *kětoek's* - zeer platte slagketels, viool of schalmei, *këndang* en gong.

16) Vrij voor: *pangharoes-haroesna*.

17) Soort gamēlan.

18) Soendaasch *pandjak* *lain* *panajagan*. Wij vermoeden dat dit het onderscheid is dat de Schr. tusschen beide woorden maken wil.

19) Voor meer bijzonderheden omtrent deze muziekinstrumenten zie men het Wb. in, zeer uitvoerig, Kunst, De toonkunst van Java. - 's-Gravenhage 1934.

van het gehoor van hen die er behagen in hebben om ernaar te luisteren volstaat men met verbloemde spreekwijzen, melodieën, nagevolgd van dansmeiden, of van den *pantoen*-vertoonster.

- 159 Zoo zijn ook de beleefdheidsvormen jegens meerderen slechts ongeveer wat ouderen hebben voorgehouden.

Wat het Soendasche nationaal karakter betreft¹⁾, dit is *lěmbek hate*²⁾, de Soendanees denkt nooit lang na over zaken die hij zelden zal beleven. Voor een Inlandsch ambtenaar geldt het als lof dat hij jegens den kleinen man is *moerah tjongtjot* (den kleinen man gegene)³⁾, *moerah batjot* (grof scheldt, opvliegend)⁴⁾. Maar vooral wanneer een Inlandsch ambtenaar *lěmbek hate*⁵⁾ is, *leuleus kedjo powena*⁶⁾, hij zich meegaande en buigzaam betoont tegenover overreding van hooger geplaatsten of ondergeschikten, dan wordt hij geprezen [als een man die] ruimhartig en rechtvaardig is⁷⁾.

De bekrompenheid der Soendaneezen in andere [zaken] dan het behalen van winst is dat zij nooit denken aan zaken die veraf zijn, aan zaken die voor hen niet gewoon zijn.

Hun bekwaamheid in den godsdienst is slechts dat zij hetgeen er in het Arabisch gezegd wordt, volgen⁸⁾.

Zij die groote heeren dienen voelen zich prettig bij degenen die *moerah tjongtjot* zijn en dan doet het er niet toe of zij *moerah batjot* zijn, als het maar niet is *moerah batjot* zonder *tjongtjot*⁹⁾.

[Na gezegd te hebben dat kampoengs, rivieren enz. namen ge-

¹⁾ Vrij voor *kasoendaannana djeung kasoedaannana*.

²⁾ Men kan hier van allerlei onder verstaan: flauwhartig, kleinmoedig, slap.

³⁾ Soendaasch *moerah* - i.c. mild met iets, *tjongtjot* - gestoomde rijst, nog in het mandje, de uitdrukking wil zeggen: mild in het verstreken van eten, goedgeefsch.

⁴⁾ Dit is blijkens het volgende zoo te verstaan dat als de Inl. ambtenaar *moerah tjongtjot* is, men het *moerah batjot* op den koop toe neemt. — Er volgen nog de woorden: *ngarah ka noe leutik* - het op den kleinen man voorzien heeft.

⁵⁾ De uitdrukking wordt hier in gunstigen zin gebruikt, ong. „een soepel gemoed heeft”.

⁶⁾ Lett. zijn overdaagsche rijst is week, gezegd van iemand die begint met boos te zijn maar daarna verteederd wordt.

⁷⁾ Vrij voor: *aloes bobot pangajonna gēde timbang taradjoena*; met *bobot* [ong. weegsteen] wordt katoen gewogen, met een *pangajon* rijst gemeten, met een *taradjo*-weegschaal, goud gewogen.

⁸⁾ Bedoeld zijn de voorschriften der Mohammedaansche wet, d.w.z. voor zoo-ver bekend en nageleefd.

⁹⁾ De spreekwijze luidt: *larang batjot moerah tjongtjot*, gezegd van een goed regeerder die niet raast maar onder wiens bestuur er ruimschoots voedsel is.

- 160 geven worden o.a. aan planten ontleend als anderszins, voegt Schr. eraan toe:] Vechthanen, vechtrammen, renpaarden, alle dieren die erop na gehouden worden als koeien en buffels krijgen een naam van de eigenaars, soms ook erven, meren, sawahs.

[Boven den titel *si* [= het persoonlijk lidwoord] staat *ki*, hooger *ki mas*, voor vrouwen *nji*, hooger *nji mas*. Nog hooger, voor mannen *raden*, voor vrouwen *enden*, afhankelijk van de mate van eer die de spreker bewijzen wil, waarbij niet de afstamming eerst wordt uitgeplozen.

- De toestellen die dienen om landdieren, groot en klein, te vangen, zijn door de menschen zelf uitgedacht. Vangtoestellen voor groote dieven zijn bv. *porog*, *garogol*, *piroewang*, *boerang*, *rawe*, *eurad*, *wělēng*¹⁾. Voor kleine dieren: *pitapak*, *ratjik*, *sahab*, *pikat*, *soempit*, *bandring*, *leugeut*²⁾. Voor wild gedierte: *toembak*, *koeli*, *bēdil*(?)³⁾.
161 Zoo ook wat dient om in het water te zamelen: *hētjrik*, *sirib*, *lambit*, *sair*, *soesoeg*, *boeboe*, *wide*, *djaring*, *anggok*, *saweu*, *oerēk*, *posong*, *boengboen*, *badodon*, *sapan*⁴⁾.

Vangtoestellen die men uitzet in rivieren, meren, in zee, op plaatsen waar water uitstroomt, in waterkommen, zijn: *balingēr*, *tingkēr*⁵⁾. Men verstaat de kunst van oudsher.

Nu duidelijk is wat de Soendasche adatinstellingen zijn, [weet men tevens] dat wat men meer aantreft dan hier is neergeschreven, is ingevoerd, uit de aangrenzende landen of door een of anderen Soendanees die uit den vreemde is teruggekeerd. Maar door dat alles worden de echt-Soendasche voortbrengselen niet ter zijde geschoven of te niet gedaan, bv. handelswaren als garens, katoenen stoffen [weefsels], gambir, gedroogde visch. Het allereerst kwamen zich kust-Javanen als vreemde handelaren in de Soendalanden vestigen en Maleiers van Palembang. Zoo is ook als gevolg van het feit dat

¹⁾ *porog* - een val voor herten en reeën; *garogol* - val; *piroewang* - vangkuil; *boerang* - angel; *rawe* - touwstrik; *eurad* - strik; *wělēng* - tiggervang, zie verder het Wb.

²⁾ *pitapak* - strik; *ratjik* - strik; *sahab* - vinkennet; *pikat* - lokstrik; *soempit* - blaasroer; *bandring* - slinger; *leugeut* - vogellijm, zie verder het Wb.

³⁾ *toembak* - lans; *koeli* - lans; *bēdil* - geweer; het vraagteken is van den Schr.

⁴⁾ *kētjrik* - klein, fijn werpnet; *sirib* - totebel; *lambit* - schepnet a. e. hoepel; *sair* - zeefschepnet; *soesoeg* - fuik; *boeboe* - fuik; *wide* - staketsel; *djaring* - werpnet; *anggok* - ?, *saweu* - strik; *oerēk* - snoer zonder hengel om aal te vissen; *posong* - palingfuik; *boengboen* - soort *roempon* (met bamboestokjes afgesloten plaats in een rivierkom; *badodon* - fuik; *sapan* - fuik. Zie verder Wb.

⁵⁾ *balingēr* - ?; *tingkēr* - omsingeltoestel.

de adel der Soendalanden aan Cheribon en Mataram onderhoorig is geweest, vanwaar hij voorbeelden van goede manieren, goed spreken en beleefdheidsvormen ontving [aan de oude adat toegevoegd] de kennis van gradatie te brengen in wellevendheid en de wijze hoe men als dienstbare zijn heer heeft te dienen¹⁾. Zoo ook [leerde men] melodieën en zangwijzen voor poezie en het zingend voordragen van geschriften omdat men er door de Javanen mee bekend werd, oorspronkelijk in Javaansch schrift en in het Javaansch; de Soendanezen voelden zich gedrongen een en ander met Soendasche melodieën na te volgen. In den nieuwsten tijd maakt men Soendasche *sair's* in navolging van Maleische. Dit alles zijn niet-oorspronkelijke Soendasche kundigheden, men trad daarmee buiten het overgeërfde litteratuur-bezit²⁾ der Soendalanden.

Oorspronkelijk aan de Soendalanden eigen is het voordragen van *pantoen*-verhalen, aan het nageslacht nagelaten door *Tjijoeng Wanara*; oorspronkelijk-Javaansch zijn he tvetoonen van de *wajang* en het zingend voordragen³⁾, nagelaten door *Harijang Bangah*, zij waren broers, de eerste was de jongste van beiden, zij waren zoons van *Praboe Siliwangi*, zij twistten met elkaar bij de rivier *Tjipamali*, Brëbës en trachtten elkaar een erfstuk van den vorst van *Galoeh* afhandig te maken: *Tjijoeng Wanara* keerde terug naar het Westen, *pantoen* - verhalen neuriënde, *Harijang Bangah* ging oostwaarts, *wajang* - verhalen neuriënde en zingende³⁾. Vandaar dat thans de *pantoen* niet is weggeëbd in het Westen en *těmbang* niet verdwenen is in het Oosten, tot geneucht der menschen die vandaar geboortig zijn.

- 162 De vaste basis van het geloof der Soendanezen in de gezegden der ouden van hun landaard en in de verhalen van een ver voorgeslacht is overgegaan op [volgende geslachten] die nu niet meer leven, bv. dat oudtijds kinderen⁴⁾ en dieren konden spreken, bv. het verhaal van den aap en den tijger en andere meer. Gewassen en delfstoffen hadden toen nooit dorens of venijn, gesteenten waren nooit zacht, *tjadas* [zacht gesteente] was nooit bros, eerst in later tijd is

¹⁾ „en de wijze hoe men... enz.”, Soendaasch *lajang sewaka*, eigenlijk naam van een geschrift dat lessen voor dienstbaren bevat.

²⁾ Soendaasch *poesaka babad*; *babad* is eigenlijk slechts geschiedverhaal, er staat dus het aan *babad's* overgeleverde bezit, doch de bedoeling is hier wel ruimer: alle eigen letterkunde.

³⁾ *tětěmbangan*. Er is geen reden aan te nemen dat de Soendanezen dit van de Javanen zouden hebben overgenomen.

⁴⁾ Soendaasch *baroedak*. Bedoelt Schr. dadelijk na de geboorte?

dat veranderd, omdat men zich den toorn dergenen aan wie zij behooren¹⁾ op den hals heeft gehaald.

Zoo zeggen ouders tot hun kinderen: „Past op, later!“. En dan volgen verhalen die erop berekend zijn de kinderen bang of verlangend te maken. Daarna vloeiden, op dezelfde wijze als voren, geloovigheden uit aangrenzende landen toe. Zoo kwam er nu een nieuw gezegde bij: „In den ouden tijd [zus en zoo]“ en „later [zus en zoo]“. De tijd tusschen verleden en toekomst wordt gebruikt om met zijn naaste te twisten en elkaar voor de voeten te werpen dat zij het mis hebben. Bv. Er is een verhaal in omloop gekomen dat de menschen oorspronkelijk apen waren of dat zij van de apen afstammen. Sommigen zeggen: „Dat is niet waar“, anderen: „Het is wel waar“. *Ik* zeg, er is wat voor te zeggen dat het waar zou zijn²⁾, want ieder mensch heeft het gevoel nog geen waar mensch te zijn; [van den anderen kant] lijkt het ook weer niet waar te zijn³⁾, want het is onzin dat iets als zaad zou ingaan en als ander zaad zou uitkomen dan de boom waaruit het zaad voortkwam, een koe zou een buffel worden! Nooit wordt het zaad van een buffel een koe, laat staan het zaad van twee parende menschen; als daar iets van komt, is het stellig een mensch.

Alles wat uit de grenslanden is ingevoerd of vandaar is verkregen, is niet erg vast [verankerd], het is, om zoo te zeggen, slechts opsiering; hoogstens zullen uit de Soendalanden geboortigen zich verbreiden, zoekende naar iets meerders, tot den leeftijd van 30 jaren, dan pas nemen zij een wending en zoeken winst te behalen tot den leeftijd dat de erfgoederen der Soendasche geboorte beginnen te minderen; als hun Soendaasch-zijn afneemt, hun bevindingen niet verder gaan, niet vooruit komen, afstompen, hun levenskracht afneemt, dan brengen zij zich de Soendasche spreuk⁴⁾ te binnen: De *kamiri* - noot valt bij het onder einde van den stam, de karbouw keert naar zijn kraal terug, d.w.z. zij keeren terug tot hun adat, manieren, hoog en laag, uit hun ouden tijd; zoo voelen zij zich prettig⁵⁾.

¹⁾ Zijnde geesten.

²⁾ Soendaasch *rada ĕnja*.

³⁾ Soendaasch *rada salah*.

⁴⁾ Soendaasch *tjatjarakan* lett. 't A, B, C.

⁵⁾ De bedoeling van deze onduidelijke alinea schijnt te zijn dat de Soendanezen tot ongeveer dertigjarigen leeftijd erop uit zijn nieuwe ervaringen op te doen, dan daarmee tot het keerpunt in hun leven waarop hun krachten gaan afnemen, hun voordeel doen en vervolgens dit alles loslaten om weer geheel tot hun oude adat terug te keeren.

- 163 Ik die dit boek geschreven heb, ben een echte Soendanees, [ik heb verhaald] van echt-Soendasche adat, [waaromtrent ik inlichtingen heb] verkregen van echte Soendaneezen.

Voltooid 4 October 1910 == 29 Poewasa 1328.

TOEVOEGSELEN

TOEVOEGSELEN.

A *Tata, titi, soerti, ati-ati*. [Zie boven blz. 8].

Deze spreekwijze is afkomstig uit Java, het zijn de ouden geweest die deze spreuk gegeven hebben. Jongere geleerden hebben haar met voorbeelden toegelicht, aldus:

Een voorbeeld van *tata* leveren de *tataman* (zwarte mierensoort), zij zijn met hun velen en, al loopen zij gehaast, wanneer zij op kameraden stooten, houden zij zonder mankeeren stil om elkaar vragen te stellen.

Een voorbeeld van *titi* leveren de *titinggi* [groote, niet-schadelijke duizendpoot], een klein dier, als een rups, met honderden pooten links en rechts, welke hij allen goed weet te gebruiken. Zoo staat het ook met menschen van groot verstand, zij weten de kleine luiden te regeeren.

Een voorbeeld van *soerti* is de witte mier, zij weet dat er in de hoogte geen aarde is; als zij naar boven krabbelt, neemt zij aarde mee om er een huis van te maken. Men kan bij menschen van *soerti* spreken, zoowel bij den kleinen man als bij de hooger geplaatsten. De eerste is *soerti* als hij, aan de wenschen der hooggezetenen voldoende, zooveel in zijn vermogen is zorgt voor datgene wat hun ontbreekt door te doen wat 't hun past te presteeren, schulden betalen en met beleefdheid te vergelden¹⁾. *Soerti* van de zijde der hooggeplaatsten is het als zij, wanneer er van de beneden hen geplaatsten een roep [om hulp] komt, zij zich daaraan gelegen laten liggen²⁾. Het is niet behoorlijk wanneer de kleintjes zeggen: „Ach! „wij zijn allen menschen, met een beeld aan een boom ontleend: hoog „overschaduwte laag en laag overschaduwte hoog”.

Een voorbeeld van *ati-ati* levert de *haphap* [de vliegende hagedis], een dier dat op een tjitjak gelijk; telken male als het zich neerzet,

¹⁾ Men kan dit ook ruimer opvatten, dat de eenvoudige den in hoogte gezetene wat in zijn vermogen is en eerbied toebrengt als tol zijner dankbaarheid voor het hem goedgunstig verleende.

²⁾ Hier volgen de woorden: *ngalap socka koe teu pantēsna* met iets wat niet passend of behoorlijk is, de lagergeplaatsten [niettemin] voor zich weten in te nemen(?). Vertaling geheel onzeker.

al is het op een grooten boom, stoot het daar met kracht tegen ¹⁾ om dien te probeeren uit vrees dat hij [d.w.z. de tak waarop zij zich zetten] af zal breken. Wat den mensch betreft, hij zal de wereld niet breken, de bergen niet doen nederstorten, maar wanneer hij te kort schiet of het vorenstaande ²⁾ zelfs overtreedt, zal hij stellig vóór de wereld en vóór de bergen, door eigen gedrag ineensstorten.

B Toevoegsel tot hoofdstuk III.

Doa noerboewat. [Het *noerboewat*gebed]. [Zie boven blz. 14]. Een *doa* moet in het Arabisch ³⁾, een *djampe* moet in het Javaansch ⁴⁾ opgezegd worden. In den ouden tijd heette [een spreuk e.d.] waarvan de
166 bewoordingen erop gericht waren iets onzichtbaars te doen terugwijken *radjah* ⁵⁾, moesten zij macht oefenen, dan heette zij *dijjad* ⁶⁾, de bewoordingen [van beiden] zijn in de *paririmbon's* ⁷⁾ te vinden. Wordt naar de beteekenis geïnformeerd dan zal men daar stellig een antwoord op geven. *Djangdjawokan's* zijn in ongepolijst Soendaasch ⁸⁾, d.w.z. dat de bewoordingen en de toepassingen ⁹⁾ ervan aan de oude taal zijn ontleend.

Wat het woord *noerboewat* betreft, kenners van den Mohammedaanschen godsdienst en de wijzen die zich met de waarheid bezighouden ¹⁰⁾ zeggen eenparig dat het Arabisch is, afgeleid van *noeboewatil moehammadijah*, want het grondvest van aarde en hemel met alles wat daarin is, is de lichtstraal van Mohammeds profeetschap, zoodat in de *doa* om het licht van de *noer Moehammad* gebeden wordt. Nadat [deze woorden] door de Soendaneezen op de lippen waren genomen, werd een deel afgeworpen en werd het *noerboewat*. [Dit woord] trof in het Soendaasch [als het ware] het woord *boewat*

¹⁾ Soendaasch *dicundeukeundeuk* lett. wiegelen zij [aan den tak].

²⁾ Hier schijnt bedoeld: *tata, titi, soerti, ati-ati*.

³⁾ De Schrijver gebruikt herhaaldelijk de termen *doa* en *djampe* door elkaar voor oud-Soendasche, min of meer geislamiseerde spreken.

⁴⁾ Of Soendaasch.

⁵⁾ Minder juist, zie *radjah*, boven blz. 41, noot 3.

⁶⁾ *dijjad* Ar. - voorbede; uit het feit dat het woord uit het Arabisch is overgenomen, blijkt reeds dat het niet uit den ouden tijd dateert.

⁷⁾ Vademecum, formulieren- en aanteekeningenboek.

⁸⁾ Soendaasch *djavok* Zuid Bantën = *djampe*; *djangdjawokan* is volgens het Wb. een korte *djampe*. Dit gaat niet altijd op. Ook de taal is niet anders dan die van andere *djampe's*, het is in het algemeen een bezweringsformule, vooral in verband met den rijstbouw. Vgl. Tag. *dabug* - brommen, de eigenlijke beteekenis van *djangdjawokan* is dus „het een en ander dat men prevelt”.

⁹⁾ Soendaasch *soeroepan*, lett. de indringing, nl. der woorden.

¹⁰⁾ Soendaasch *pandita hakikat*, vgl. beneden blz. 249.

(werk)¹⁾ aan, er werd de beteekenis aan gegeven van fraai, ergens uit geworden werk. 't Trof in het Soendaasch mede nog het woord *noeroet* (op iets anders overgaan, navolgen) aan. Oorspronkelijk Soendaasch geloof aantreffende, kon het op alles en nog wat toegepast worden door besmetting²⁾. Is er een gebrekkig klein kind met een defect aan het aangezicht, dan volgt het daarin iemand na die door zijn vader of door zijn moeder geslagen is en dientengevolge een kwetsuur heeft bekomen in den tijd dat het wicht nog in den moederschoot gedragen werd en wat nu op zpn gezichtje is overgegaan, er wordt dan gezegd dat het kind *noeroet boewat*³⁾. Het geneesmiddel hiervoor is bezwering of de *doa noerboewat*. Er zijn allerlei soorten van *noerboewat*, al naar hetgeen de vader of de moeder hebben gedaan en daarmee in overeenstemming⁴⁾. Bv. de zuigeling heeft een wonde hals, wat *tatalieun* genoemd wordt, [hier vandaan komende dat] de vader [vóór zijn geboorte] padi placht te bosselen of pagër's te binden⁵⁾. Vele zuigelingen hebben een zwarte huid, dit heet *leuleumeungeun*, naar *leumeung*-kleefrijst in een i.c. *natte* bamboekoker met water gekookt, het heet *leumeung* omdat de moeder zich te veel bij het vuur placht te warmen⁶⁾. Of een zuigeling heeft bv. veel kleverig vuil in de oksels of in de huidplooien zóó dat het reinigen moeilijk is, dat heet *leuleugenteun* [en komt hiervandaan dat] de moeder te veel hield van overdag slapen⁷⁾.

C [Toevoegsel tot hoofdstuk III, zie ook blz. 7, noot 1].

De redenen waarom iets *pamali* is.

De menschen die het woord *pamali* goed duidelijk kunnen maken, zijn zeldzaam⁸⁾.

¹⁾ Een Maleïisme.

²⁾ Vrij voor: *sagala kongang koe tepa*, m.a.w. men bracht het woord *noerboewat* in verband met *noeroet* (volgen) en *boewat* (werk).

³⁾ Vandaar de door Raden Memed gegeven vertaling van *noeroet boewat* - getroffen door den kwaden invloed van hetgeen de vader of de moeder van het kind gedurende zijn verborgen bestaan heeft gedaan (Djawa XI 26), vgl. boven blz. 11 v.v.

⁴⁾ Schr. stelt dus *noerboewat* = *noeroet boewat*.

⁵⁾ Bij het bosselen wordt bindtouw gebruikt, bij het maken van *pagër's* worden de kruisingen met touw gebonden, in beide gevallen wordt van *azwi tali* (*azwi* = bamboe) gebruik gemaakt.

⁶⁾ Niet toegelicht.

⁷⁾ Verband niet toegelicht; *leugeut* - gom, hars, vogellijm.

⁸⁾ Hier volgen taalkundige beschouwingen (tekst blz. 166/167) die niet zijn overgenomen.

167 Zoo is er een gezegde: „Wees indachtig aan uw *bali ngadjadi*”, d.w.z. keer terug naar de *koedrat*, de plaats [waar gij waart] toen gij werdt¹⁾. Aldus is de adat²⁾ van Soendasche en Javaansche geleerden die een verklaring geven van bewoordingen, vernoemingen, gedragingen die nooit aan het jonge geslacht worden duidelijk gemaakt.

Toen ik in de Java-landen vroeg: „Wat is de beteekenis van „*pamali*?””, waren er vele panghoeloe's die antwoordden: „Haram” [volgens de Mohammedaansche wet verboden]. — Ik vroeg weer: „Veroorzaakt het niet dat men in de hel terecht komt?”³⁾. — Zij antwoordden weer: „In de hel komt men later door Allah, maar „wat door [overtreding van] *pamali* veroorzaakt wordt, komt van „de goden”⁴⁾. — Ik vroeg weer: „Gaan beide straffen, beide wraak-oefeningen samen?”. — Zij antwoordden lachende: „Inderdaad!”

Als ik tegenover *djawa abangan* [niet Mohammedaansch-godsdienstige Javanen] over de *kitab*'s sprak, zeiden zij: „Ach, kijai! „gij zijt nog geen [echte] Javaan!”. — Dus iemand die van afkomst Javaan was, was nog niet weer Javaan geworden⁵⁾. Daarom geven de Javanen elkaar de volgende namen: een kampoeng van menschen die den Mohammedaanschen godsdienst [meer dan gewoon] betrachten, *moetihan*⁶⁾, een kampoeng van onwetenden [op dit gebied] heet *abangan*⁷⁾. De slechten van beide categorieën heeten *badjingan* [gespuis].

D Toevoegsel tot hoofdstuk IV [zie hiervóór blz. 30].

De inhoud van de *gonggorekan* bestaat uit alles wat noodig kan zijn om een jong kind dat stuipen krijgt te cureeren, het zijn medicijnen van de soort die men kauwt⁸⁾. De zaken die als geneesmiddel waarmee men iemand bespuwt⁹⁾, toegepast worden zijn, zoover ik

¹⁾ Men zegt ook: *bali geusan ngadjadi* en *bale geusan ngadjadi*, in de beteekenis „geboorteplaats”. Is de eerste uitdrukking juist, dan wijst zij naar de nageboorte, in het tweede geval zou aan de woning te denken zijn. — *koedrat* Ar. - Almacht Gods, i.e. oorsprong.

²⁾ I.e. wijze van redeneeren.

³⁾ D.w.z. als men het *pamali* overtreedt.

⁴⁾ Soendaasch *para dewa*.

⁵⁾ Niet duidelijk. Schr. noemt zich elders in zijn boek een rasechte Soendanees.

⁶⁾ Verkorting van *pamoetihan*, *wong moetihan* - de samenwonende vromen.

⁷⁾ Javaansch *wong abangan* - groep ongodsdienstigen.

⁸⁾ En er daarna den patiënt mee bespuwt.

⁹⁾ Zulke geneesmiddelen worden eerst gekauwd. Schr. noemt echter ook geld en geneesmiddelen die men niet kauwt.

168 mij herinner, [de volgende]: navelstreng (geldstuk waarop [als onderleg] de navelstreng is doorgesneden), de bamboespaan [waarmee de navelstreng is doorgesneden], schrift, *panglaj*, de curcuma waarop als onderleg of hakbord de navelstreng is afgesneden, verschillende soorten *koneng* [curcuma] als: *k. tēmēn*, *k. tinggang*, *k. bodas*, *k. hideung*, witte ui, roode ui, koriander, *djintēn*¹⁾, *tjarijoe*²⁾, *matahi-jang*³⁾, *peundeuj*⁴⁾, *soepa kakaboe*⁵⁾, *sintok*⁶⁾, *daoē kahitoetan*⁷⁾, droge *djēroek mipis*⁸⁾, *djēroek lemo*⁹⁾, overjarige *tjangkaroe* [in de zon gedroogde, gestoomde rijst], overjarige [katjang] *rowaj*¹⁰⁾. Om dezen inhoud wordt het [taschje] *kandjoet koendang* genoemd, d.w.z. dat het nooit achtergelaten wordt¹¹⁾, in den nieuweren tijd ook *gonggorekan*.

Van alle die zaken heeft men een weinig uit de *pabetekan* [kruid-doos] genomen, [een bergplaats] die allerlei als geneesmiddel of als kruidery aan te wenden ingrediënten bevat, de medicijnkundigen weten de juiste stoffen daaruit te kiezen; bij sommigen heet zoo'n doos *pabetekan*, bij anderen *parisikan*. In bereiden staat worden deze middelen *ratjikan*¹²⁾ genoemd. 't Zijn oude vrouwen die de medicijnen mengen en ze in een vijzel fijn maken.

Verder is het volgens Soendasche adat dat allerlei voorwerpen waar zaken van verschillenden aard in gedaan worden een eigen naam hebben, zooals bv. de [mand met benoodigdheden voor het weven] van de weefster *paseureungan* heet.

Zoo is het ook een uiting van Soendaasch geloof om allen die een zuigeling na bestaan¹³⁾, daarna broer of zuster te noemen, vervolgens

1) Volgens de Wbn. komijn, bij Heyne (*djintēn bodas*) karwij, *Cuminum cyminum* Linn.

2) St. Thomasboonen, *Entada phaseoloides* Merr., er zijn nog andere *tjarijoe* heetende planten, die ook bedoeld kunnen zijn.

3) *Caesalpinia nuga* Ait. — Ook deze naam wordt aan meer dan één plant gegeven.

4) *Parkia biglobosa* Benth.

5) Sponsachtige paddestoel tegen winden in den buik.

6) *Cinnamomum javanicum* Bl.

7) Heyne vermeldt 3 planten *kahitoetan*, allen als medicijn aangewend.

8) *Lasianthus purpureus* Bl. (bij de Clercq).

9) *Idem* (bij de Clercq), doch door Schr. als een andere plant aangemerkt.

10) *Dolichos lalab* Linn.

11) Soendaasch *kandjoet koendang* bet. een taschje dat men bij zich draagt.

12) Lett. wat in afgepaste hoeveelheden bij elkaar wordt gevoegd.

13) Men kan hier ook lezen: alles wat in nauwe aanraking met hem komt of in nauw verband met hem staat. — I.c. schijnt aan de zg. 4 broeders gedacht te zijn, vgl. boven blz. 32.

wordt het op schrift gebracht, in den vorm van een lang verhaal gegoten. Is de voordrager van het *pantoen*-verhaal een geletterd man, dan wordt het verhaal ten slotte iets waarvan de taal het omhulsel is voor niet-uitgesproken gedachten¹⁾.

Als men nu weder vraagt: „Hoe ziet dat omhulsel er uit?, dan luidt het antwoord: „Als wij”.

Of bv. het verhaal van *Moendinglaja* [pantoen-verhaal] die in de lucht steeg, verlangende een hooger rang te verkrijgen, nl. de toevoeging aan zijn naam van „di koesoemah”. Hij voerde eerst oorlog met de zeven *goerijang's* [godheden of geesten] tot hij den *domas* genaamden vlieger verwierf.

Bij dit alles [geldt] als men informeert wat daarvan gebleken is, dat er gezegd wordt: „De blijken daarvan zijn immers ons vrucht-
 „water, de navelstreng van N.N., de nageboorte van N.N., het vlies
 „waarin het kind vóór de geboorte besloten lag van N.N., de onder-
 „leg waarop de navelstreng van N.N., is doorgesneden. Moendinglaja
 „verkreeg eerst de onderscheiding „di koesoemah” nadat hij de zeven
 „*goerijang's* overwonnen en den vlieger *domas* *verworven* had. Ook
 „wij zullen pas in waarheid mensch worden, wanneer de familiever-
 169 „houding van ons met hen die ons²⁾ na bestaan en de ordening
 „daarvan geregeld zijn³⁾”.

E *Indoeng beurang* [lett. dagmoeder] [zie boven blz. 32].

Het is de gewoonte der Soendaneezen dat zij meer gehecht zijn aan hun moeder dan aan hun vader, het teeken daarvan is dat alles naar welks leiding men zich richt⁴⁾, moeder genoemd wordt en niet vader. Alles wat van jongs af verzorgd heeft, ook al betreft het geen menschen, wordt steeds „moeder” genoemd. Bv. [Men zegt] *indoeng beurang* tot de vroedvrouw, *indoeng peuting* [moeder van den nacht] van de wolken bij zonsondergang, *indoeng soekoe* [moeder van den voet = de groote teen], *indoeng leungeun* [moeder van de hand = de duim], *indoeng angkloeng* [moeder van de angkloeng = de pijp met het zwaarste geluid]. Men zegt zelfs

¹⁾ Soendaasch *toengtoengna tjarita sok djadi basa koeroeng; basa koeroeng*, lett. kooi-taal; de (vrije) vertaling is geheel onzeker.

²⁾ Er staat: *badan oerang* - ons lichaam. Dit „badan” in verband te brengen met „koeroeng” boven.

³⁾ D.w.z. Wanneer wij onze betrekkingen met familieleden die ons na in den bloede bestaan, goed hebben geregeld.

⁴⁾ Vrij voor: *sagala panoetan*.

wanneer een jong mensch zijn moeder veronachtzaamt: „Hij gelijkt „wel een *angkloeng*”; [bij deze] is de *indoeng* met het front naar de anderen gekeerd, de anderen [lett. de kinderen] staan met hun ruggen naar hun moeder gekeerd alhoewel zij tesamen één stel vormen¹⁾.

Bij het opsommen wordt eerst de moeder genoemd, men zegt *indoeng bapa* [Nederl. vader en moeder]. — Gevoelt men pijn dan zegt men: „Ach moeder!” — Het fijne woord [l.p.] voor *indoeng* is *iboe*, men zegt *iboe pare*²⁾.

Een ander fijn woord [voor moeder] is *ěma*³⁾.

Er is een *pantoen*-verhaal van *Rangga Malela*, verhalende dat hij door zijn moeder bemind werd.

„Moeder der slaperigheid” heet een ader die trilt aan den hals; als er lang op gedrukt wordt, gaat men slapen. Een gezegde bij het masseeren is: „Masseer niet bij ongeluk den „moeder - der - slaperigheid - ader”.

De [*toekang*] *pantoen* zegt: „De zevende dag, de vijfde stonde, „wie is de moeder van den zevenden? Welken dag heeft de Zaterdag tot moeder? — Hij heeft tot moeder den Vrijdag”. —

Afgescheiden hiervan hangt men meer aan zijn moeder, is dankbaarder aan zijn moeder dan aan zijn vader. — Er zijn nooit menschen van wie niet vaststaat wie de moeder is, doch velen van wie niet vaststaat wie de vader is.

Er zijn vele eierleggende dieren welker eieren totdat zij uitkomen worden bebroed en waarvan de jongen tot zij zich verspreiden worden verzorgd door een ander moederdier, bv. een eendenei door een kip, een ei van den vogel *sirit oentjoewing*⁴⁾ door den vogel *siki nangka*. Van af het oogenblik dat de jonge vogels uit het ei komen totdat zij door de pseudo-moedervogel op de vlucht worden meegenomen maar nog niet zelf het voedsel kunnen opsporen, beschouwen zij voortdurend de pseudo-moeder als hun moeder, maar deze is voortdurend bevreesd door hen te worden opgegeten omdat zij zeer klein is en de jongen grooter zijn dan zij, waarbij komt dat het geluid dat zij maken, hun veeren en hun gedragingen niets van de moeder hebben.

Een ieder weet dat een moeder stellig van het vrouwelijk geslacht is.

¹⁾ De pijpen worden bij het spel door menschen in de handen gehouden.

²⁾ Zie hieromtrent hoofdstuk VII over den landbouw.

³⁾ Bij aanspraak.

⁴⁾ Volgens de woordenboeken: *sit - oentjoewing*.

Ook in de spraak laat men de vrouwen vóór mannen gaan; men zegt: „Er is een bijeenkomst van vrouwen en mannen”¹⁾; „zoowel „mevrouw als mijnheer zijn gekomen”; „vrouw en man zijn gekomen”. Zijn de menschen reeds oud dan zegt men: „oude vrouw, „oude man”. Geld het jonge lieden [dan zegt men]: „meisjes en knapen”. Wanneer zij gehuwd zijn geweest: weduwen, weduwnaars.

Dit alles vertel ik ter illustratie dat bij de Soendaneezen het geloof in vrouwen krachtiger is [dan in mannen] bv. *poehatji* [vrouwelijke godheid], *Njai Sri* [de vergoddelijke rijst], of *ipri* [jonge, vrouwelijke geesten], *Dewi Asri*²⁾, in de Java-landen *Lara kidoel*; men gelooft dat in den regenboog een schoone prinses aan het baden is. Zelfs bij ontkenningen laat men de vrouwen voorgaan, zooals in het gezegde betreffende den [Mohammedaanschen] godsdienst: „Engelen zijn noch vrouwelijk noch mannelijk”. — Voorts bv.: „Die kampoeng is geheel ledig, er is zelfs niet één vrouw”. — Hieruit blijkt dat waar sprake is van oorspronkelijke leidlieden van mannen niet wordt gesproken.

Bij de behandeling van een zuigeling worden de volgende middelen toegepast: opdat de armen bij het ellebooggewricht naar binnen zullen kunnen doorbuigen, worden de armen lang recht getrokken en de ellebogen gemasseerd, want als het kind reeds groot is geworden, zal de eigenschap dat te kunnen doen een reden tot lof zijn; de neus wordt gemasseerd en plat gedrukt opdat hij zal uitsteken(spits, puntig [zal zijn]), want als iemand, reeds volwassen, een spitsen en niet platten neus heeft, is dat reden tot lof. De ooren worden gemasseerd en ontroid³⁾, vooral bij meisjes ter plaatse van de gaten voor de oorknoppen, opdat zij, groot geworden, groote, van het hoofd staande ooren zullen hebben wat [wederom] een reden tot lof is. En als men een kind uitscheldt, kan men verwachten dat het er leed van zal hebben als men zegt: *si roempoeng* „(oorlooze)” of: „Jij hebt geen ooren”, eerder dan wanneer hij uitgescholden wordt voor „*si rëbing*” [met de ooren ver van het hoofd staande].

¹⁾ D.w.z. in het Soendaasch in deze volgorde gezegd; dit geldt ook van wat verder volgt.

²⁾ Vgl. toevoegsel G hierachter.

³⁾ Soendaasch *dibeberbeber*, bedoeld is uitgerekte en zoo getrokken dat zij van het hoofd af staan.

F Toevoegsel tot hoofdstuk V¹⁾. [Zie boven blz. 71].

171 Een *besan*²⁾ [der ouders] is de moeder of de vader van schoon-
zoon of schoondochter. Het woord *besan* is zeker niet nieuw want
het betreft aanverwantschap door huwelijk ontstaan³⁾. Stellig zijn
er vele woorden die van denzelfden tijd dateeren als de adat des
huwelijks, zooals: *mitoha* [schoonvader, schoonmoeder], niet *mitoe-*
ha; *měrtowa* [idem], niet *mitoewa*. Zoo ook in de *kitab's*: de *mas-*
kawin [bruidschat] behoeft niet in *ěmas* [= goud] te bestaan,
ook al wordt hij in zilver [opgebracht, heet hij zoo], men noemt hem
niet koopsom des huwelijks⁴⁾. De woorden: *minantoe* [schoonzoon,
schoondochter], *dahoean* [schoonbroer of schoonzuster, ouder dan
de echtgenoot of de echtgenote], *adibeuteung* [idem, jonger],
anak tere (niet *anak tereh*)⁵⁾ [stiefkind], zijn allen termen ter zake
des huwelijks, uit woorden als men tot anderen bezigt, vervormd⁶⁾.
Er is in de *besan*-betrekking geen hoog of laag, de vader der jonge
dochter wordt niet door den vader van den jonkman opgeheven
noch omgekeerd. Het is er mee als bij een echtpaar: is het de man
die de vrouw tot echtelinge maakt of maakt de vrouw den man
tot echteling? *Besan* is dus een rang welke het deel van twee [par-
tijen] is.

G [Toevoegsel tot blz. 79].

Kasang djiněm. Dit zijn half en half heilige erfstukken waarin
men veel vertrouwen heeft. Of zij zijn in het bezit van rijke, aan-
zienlijke lieden, zij zijn geen handelswaar van de pasar. Soms zijn
het erfstukken van over- en betovergrootouders.

Eén voorvader plantte zelf de katoen, zijn echtgenote haalde er
met behulp van een molentje de pitjes uit, kaarde ze, maakte er
garen van en zette vervolgens het weefsel op. Hiervan werd een
kasang djiněm gemaakt of een *boweh larang*⁷⁾, een geweven hoofd-
doek, een saroeng zonder naad of een geweven schouderdoek.

¹⁾ Drukfout voor hoofdstuk VI.

²⁾ Jav., Soend. *warang*.

³⁾ Tag. *baisan*, Boeg. *baisěng*.

⁴⁾ 't Is bekend dat de *maskawin* een door den man aan de vrouw verschuldigd
nominaal bedrag is dat niet wordt uitbetaald maar op schuld wordt gegeven,
zie hiervoor het hoofdstuk over het huwelijk.

⁵⁾ Soendaasch *tereh* - spoedig.

⁶⁾ Volgen taalkundige beschouwingen, die niet zijn overgenomen.

⁷⁾ Volgens anderen heet een lap geweven katoen aldus als zij door een maagd
geweven is.

In den oerouden tijd waren de bewoners van Prijangan volgelingen van *Dewata Seungkeur ngeujeuk*¹⁾, de leidsvrouwe [schuts-godin] der katoen en van *Dewi Asri (Sri panoetan pare)*²⁾. Er zijn bepaalde handelingen en geloovigheden van tegenwoordig uit voortgekomen, zij zijn onder woorden gebracht in de met begeleiding van *rēbab* en *tarawangsa*³⁾ voorgedragen *pantoen*-verhalen, soms komen zij voor in de *paririmbon's*⁴⁾ waarin de ouden verhalen hoe te doen. Dit geloof wordt door de tegenwoordige menschen fluister-wetenschap genoemd.

H [Toevoegsel tot blz. 79].

Ngeujeuk seureuh [sirih gereed maken voor het gebruik]. De oorspronkelijke beteekenis van *ngeujeuk* is „met de handen vastklemmen” = *ngeujeukan*. Het woord wordt ook door vrouwen gebruikt in verband met het weven.

- 172 Thans wordt hier de uitdrukking *ngeujeuk seureuh* gebezigd met de bedoeling te spreken over *paheujeukheujeuk seureuh* [in elkaar grijpen van sirihblad en -takjes] en het tegen elkaar klemmen van sirihblad met blad van andere takjes, top tegen top, blad tegen blad. Oorspronkelijk was het een symbool van het aan elkaar klemmen, van het ineenstrengelen der vingers van de huwenden. Daarom pleegt men de pinken van het bruidspaar in elkaar te haken. Ook buiten het huwelijk zegt men dit: „Zij zijn ware vrienden, hun „vingers zijn ineengestrest”⁵⁾ ⁶⁾).

De reden dat sirih en benoodigdheden voor het sirihkauwen bij het huwelijk op Java en in de Maleische landen wordt uitverkoren is dat sirih dagelijks genuttigd wordt en de sirih c.a. een zaak is van de vrouw. Wanneer zij nu in het huwelijk treedt, is er niets om [beter] beelden aan te ontleenen dan de benoodigdheden voor het sirihkauwen en van het weefgetouw⁷⁾ met garen, *aren*-pen, ei, koelkruik⁸⁾.

¹⁾ Zie voor *ngeujeuk seureuh* toevoegsel H.

²⁾ = Goddelijke leidsvrouwe der padi, uit welke benaming zou volgen dat zij = Nji Sri, doch boven blz. 234 zijn Njai Sri en Dewi Asri onderscheiden.

³⁾ Soendaasch *tarawangsa* - soort viool, in het bijzonder ter begeleiding van een pantoen-voordracht in gebruik.

⁴⁾ Vademecum, formulieren- en aantekeningenboek.

⁵⁾ Zoo kan men vrienden over straat zien gaan.

⁶⁾ Hier volgen taalkundige beschouwingen die niet zijn overgenomen.

⁷⁾ *paninoenan*, bet. ook „alles wat met het weven samenhangt”.

⁸⁾ De Schrijver denkt hier aan de zinnebeeldige handelingen waarmee het huwelijk gesloten wordt, zie boven blz. 88 v.v.

Zij kunnen niet door iets anders vervangen worden; dan zou de inhoud [zin] krachteloos worden.

I [Onderdeelen van het weeftoestel, zie boven blz. 88] ¹⁾.

Pakara is van het voorgeslacht af uitsluitend de benaming van het weefgestel. Zooals het bij ons in gebruik is, ziet het er als volgt uit [bestaat het uit de volgende onderdeelen]: 1 *gědogan* ²⁾, links en rechts van de weefster [d.w.z. aan het voeteneinde]; 2 *toendjangan* [plank waarom de scheringdraden geslagen zijn, rustende in de *gědogan*], aan het voeteneinde der [door de weefster] recht vóór zich uitgestrekte beenen, het weefsel wordt naar den buik der weefster toe strak gehouden; 3 *tjaor*, een stuk hout in den vorm van een boog [waarmee men schiet], dienende om het weefsel te spannen, 173 Het wordt links en rechts met een touw, de *tali tjaor*, bevestigd aan de uiteinden van de zg. *hapit*, een vierkant hout ³⁾, het opgerolde weefsel voor zoover afgeweven, wordt vastgemaakt aan de *galeger*, aan deze zijn de uiteinden van de garen draden bevestigd [de schering] ⁴⁾.

Aan het opgezette weefsel zijn de volgende onderdeelen te onderscheiden, van het voeteneinde der weefster af gerekend:

1 *limboehan* (een rond hout) ter lengte van de breedte van het weefsel; 2 *djingdjingan galeger* [schachtlat] waaraan een ophaler verbonden is (kluwen garen dat telkens met één draad is vastgehecht) ⁵⁾; 3 *soeri-kam*, een toestel om de draden der schering vaneen te houden, telkens 2 draden tusschen 2 tanden van de kam; 4 *seungkeur* (een dunne bamboe) aan de uiteinden waarvan naalden bevestigd zijn waarmee het gewevene in de breedte gspannen gehouden wordt [de naalden worden in de zijranden van het weefsel gestoken waardoor dit in de breedte strak blijft]; 5 *taropong* [spoelkoker] van bamboe *tamijang* gemaakt, waarin de *palët* [spoel, dun bamboestokje] waar de draad omgewonden is, voor den inslag van het weefsel. (De scheringdraden heeten *loesi*). De weefster werkt

¹⁾ Ter verduidelijking kan men raadplegen: Jasper en Pirngadie, Weefkunst blz. 15 v.v.

²⁾ Jasper en Pirngadie: *tjaktjak*; *gědogan* is echter de gewone benaming.

³⁾ Hier volgen de woorden *pakara kawanan*, welke mij niet duidelijk zijn.

⁴⁾ De *galeger* is een staafje, gelegd in een gleuf van de *hapit*.

⁵⁾ De bedoeling is dat de ophaler, een draad, eenerzijds aan de schachtlat verbonden is, anderzijds in een kluwen overgaat. De kommapunt in den tekst na „djingdjingan” moet vervallen.

er aldus mede dat zij telkenmale als zij de *taropong* van links naar rechts en van rechts naar links wil inwerpen, zich voorover buigt en de *djingdjingan* ophaalt, een deel der draden gaat omhoog, het andere deel gaat door de zwaarte der *limboehan* naar beneden. Zij worden op hun plaats gehouden¹⁾ door de kam als de *taropong* met den inslag ingeworpen wordt. Vóór de *soeri* wordt de *barera* (dun, schoon hout) [= de sabel] ingeschoven, eerst daarna laat men de *djingdjingan* neervallen, de hand van de weefster grijpt de uiteinden van de *barera* en drukt deze tegen het weefsel aan terwijl zij de voeten tegen de *toendjangan* drukt, dit doet zij twee of drie malen, de *gëdogan* maakt er een klikkend geluid van.

Voorts is er een toestel om de katoen te zuiveren, *hindësan* (molen om de pitten te verwijderen) [= rolpers] genaamd. Voor het spinnen (maken van draad) dienen: *kintjir* [spinnewiel], *tali kintjir* [draad zonder eind], *kisi* [spinstokje], *goerinda pamoetëran asiwoeng* (gezuiverde katoen)²⁾. De *kintjir* dient om den draad om de *palët* te winden, het afwindende van de *ëlekan* (een tamelijk groot, rond stuk bamboe [klos]) waarop het garen [van de *oendar* - garenwinder] [door ronddraaien van de *kintjir*] was overgebracht, de *ëlekan* heeft een *kentjeh* [handvat van hout] dat met blaren wordt vastgezet [³⁾]. Daarvan is de spreekwijze gekomen als iemand woest te keer gaat: „Zijn zwaard doet als een *kentjeh* (zwaait „rond als een *kentjeh*)”. Een loszittend handvat voor het *mihane* [het opzetten van de schering] heet *andir* [klossenstandaard]⁴⁾, deze heeft een stevig handvat om de *ëlekan* goed vast te kunnen houden. Gewoonlijk heeft het overwinden van garen [van de *oendar*] op de *ëlekan* 's avonds plaats, vandaar dat het in het Javaansch gelijk is met „waken”, maar het komt ook voor dat men het overdag doet.

- 174 Het woord *ngëlek* komt van de handhouding van de *kentjeh*. Het garen van de *ëlekan* is [eerst] op de *oendar* [garenwinder] gewonden als een [horizontale] band om een holle ruimte, de *oendar* is een standaard waarom vier armen ronddraaien [de uiteinden der armen zijn de steunpunten voor den omgewonden draad]. Het op-

¹⁾ Soendaasch *diberesan*, lett. geordend.

²⁾ Soendaasch *asiwoeng* is met behulp van een gespannen boog en een tokkelaar gezuiverde katoen, *goerinda* is een draai-slijpsteen, hier schijnt een ander draaiend instrument bedoeld. Laat men de komma tusschen *kisi* en *goerinda* weg, dan staat er, vrij vertaald: het spinstokje z.v.a. draai-instrument waarom de van de *asiwoeng* komende draad gewonden wordt.

³⁾ Soendaasch *diangsël koe daoën*, echter zoo dat het draaien kan.

⁴⁾ „loszittend handvat”. Bij Jasper en Pirngadie o.c. afb. blz. 92 is dit een steel met klos die men vrij in de hand heeft.

winden van garen geschiedt over een *lawajan* [haspel] als het van de *kintjir* komt waarop het tot draad gesponnen is geworden, het zal nu in stijfswater gedompeld worden, geborsteld of blauwgeverfd. 't Heeft nu den naam *tinoeneun* [tot een doek te weven garen] of *polengan*¹⁾, want eerst moet de schering opgezet worden²⁾ op een lang scheerraam³⁾. Vervolgens wordt de schering op het weefgestel gespannen, van onderen schuin opgesteld en in orde gemaakt, de *limboehan*, de *toendjangan* en de *djingdjingan* worden erin gebracht, de kettingdraden door de *soeri* [kam] gestoken waarbij zij met de pen van een stekelvarken uit elkaar worden gehaald. Aldus was het werk der vrouwen vóór er op Java garens op de pasar's te koop waren

Heeft een sarong twee *toempal's* [breede rand, streep], de eene op ongeveer één *sikoe*⁴⁾ van het begin, de andere op ongeveer één *sikoe* van het einde dan wordt zij, gereed zijnde, afgesneden. Wat er overblijft, ongeveer één *sikoe* aan het voeteneinde, heet *ramboe* [zoom, rand]. Maakt men een saroeng met links en rechts een witten rand⁵⁾, dan wordt zij nooit in het midden genaaid⁶⁾, de naam ervan is *saroeng dogdog*, in den ouden tijd was zoo'n saroeng een oefenstuk voor maagden.

Deze gansche aangelegenheid van het weven en zijn benodigdheden heeft oude, Soendasche geloovigheden doen voortduren; vooral is dat voor de vrouwen het geval, alle verrichtingen moeten van *djampe's* vergezeld gaan.

Het geluid van het weven⁷⁾ maakt iemand verliefd, de draad zonder eind van het spinnewiel is medicijn, het geluid dat de *gëdogan* maakt, heeft een eigen naam, de *taropong* vormt het onderwerp van een vertelsel en van een *pantoen*-verhaal, de *soeri* en de *djingdjingan* zijn een beeld van netheid, de *pascureungan*, het mandje voor weefbenodigdheden wordt genoemd als er sprake is van opwekken van liefde, de *asiwoeng* is een beeld van reinheid en on-

¹⁾ Een gewezen, katoenen doek heet *poleng*.

²⁾ Soendaasch *dipihane*.

³⁾ Er volgt: *diitoeng poleng kana karap djingdjingan teja*, wat schijnt te beteekenen dat berekend wordt waar in verband met de breedte van het weefsel de ophaler van de schachtlat moet aangebracht worden.

⁴⁾ Een maat, van elleboog tot de vingertoppen.

⁵⁾ Dit zal wel zoo zijn te verstaan dat de scheringdraden aan de zijanten wit zijn.

⁶⁾ Soendaasch *tara kapoet tēngah*; bedoeld schijnt dat men nooit twee banen aaneennaait, waardoor immers de witte zijstukken in het midden zouden komen.

⁷⁾ D.w.z. het klikklakkend geluid bij het aandrukken van den inslag.

schuld, ook de *boweh rarang* en *kasang djinēm* worden genoemd als zaken waardoor het geloof der Soendaneezen geleid wordt. Vandaar dat nog heden ten dage huwenden de benooidgheden voor het weven, als zij ze niet hebben, links en rechts leenen, zooveel als ze krijgen kunnen¹⁾, men vraagt *ramboe* en een *kasap* [kluwen garen] als *toembal* [afweer- en behoedmiddel] tijdens het *ngeujeuk scureuh*²⁾ en het laten opgaan van het bruidspaar [het binnenhalen in huis]³⁾ omdat men leeft in de vreeze der afweermiddelen, erfstukken uit het verleden. 't Is waar dat men ze niet begrijpt, maar kan ze niet door anderen vervangen, bv. alle bezweringen en afweermiddelen die van de voorouders of door den godsdienst zijn overgeleverd, al gebeurt het tegenwoordig zelden dat vrouwen weven met gebruikmaking van de *djampe*'s der ouden uit het verre verleden ter zake van het behandelen der katoen en de zorg voor het garen⁴⁾.

Toevoegsel J *Talekna disoehoenkeun* [en ik verzoek de *talek*]⁵⁾.

Met deze woorden doet de *wali* mondeling of schriftelijk het verzoek. Ten rechte is het gebruik op aandringen⁶⁾ der wereldlijke overheid tot stand gekomen omdat volgens de oude adat een desa door huwenden in zielental toenam, te meer wanneer de man van buiten kwam. Men vond het minder aangenaam als het aantal zielen afnam, vandaar de spreekwijze: „Een vrouw doet komen, een man „doet [het zielental der desa] achteruitgaan”⁷⁾. Daar kwam nu een landsregeling uit dien tijd bij van wege de dringende behoefte aan een groot aantal arbeid verrichtende dienstplichtigen⁸⁾, dat het een man niet geoorloofd was te huwen tenzij hij ter plaatse diensten bleef presteeren⁹⁾. De Overheid (Regent) bepaalde nu als volgt:

¹⁾ Dit sluit in dat deze benooidgheden bij een huwelijk waar men ze wel in huis heeft, ook aanwezig zijn. Dit is inderdaad het geval, zie boven blz. 80.

²⁾ Zie boven blz. 79/80.

³⁾ Zie boven blz. 88/89.

⁴⁾ Hier volgen nog de woorden: *djeung manoetannana* [een Javanisme] - „en het volgen ervan”.

⁵⁾ Zie boven blz. 83.

⁶⁾ *pangwarah*. Aangenomen dat Schr.'s voorstelling juist is, kan men even goed van „gebod” spreken waaraan slechts formeel, om niet met de Mohammedaansche wet in strijd te komen, die naam niet werd gegeven.

⁷⁾ D.w.z. doordat de man introk en nog veelal intrekt bij de vrouw en het paar in haar desa blijft wonen.

⁸⁾ Vrij voor: *tina angkēr gaweana djeung bilanganana rahajat*. Hierbij in den Compagniestijd vooral aan de koffiecultuur te denken.

⁹⁾ D.w.z. ter woonplaats der vrouw.

't Is wel dat een vrouw wordt uitgehuwelijkt, zelfs aan een man die van elders gekomen is, gezwegen van een man die ter plaatse geboren en getogen is, maar hem moet de *talek* worden opgelegd en het beding dat hij zijn echtgenoot niet zal verlaten en haar niet in kommer en armoede zal brengen door op reis te gaan, te lande of ter zee, tenzij op bevel der Overheid¹⁾.

Daarom werden de bewoordingen [der *talek*-formule] door den panghoeloe c.s. zoo in orde gemaakt dat zij zoowat met de *kitab's* in overeenstemming waren. In de Java-landen wordt de *talek* tot heden toe „djandji dalēm” [het vorstelijk beding] genoemd.

Het is gewoon dat de menschen [c.q.] erkennen het bovenstaande overtreden te hebben, maar in den nieuwsten tijd zijn er velen die recht zoeken door zich te baseeren op wat volgens de *kitab's* recht is²⁾, alhoewel deze *talek* een anderen oorsprong heeft als de *talek* waarvan de *kitab's* spreken.

K [Toevoegsel betreffende hoofdstuk VI Het huwelijk³⁾].

[De ouders der bruid] geven alles wat naar behooren is en voorzien daarvan het jonggehuwde paar.

Er zijn [ouders] die, nadat zij gezien hebben dat het jonge paar zich in het verdienen van zijn levensonderhoud ferm en naarstig toont, er wat aan toevoegen: een huis ter bewoning, een sawah ter bewerking, een vischvijver om die als zoodanig te exploiteeren. Wanneer zulke zaken van den vader van de vrouw komen, geeft hij de opbrengst aan beiden, komen zij van den vader van den man, dan eveneens. De naam van zulke goederen als: sawah, droge grond, erf, is *pangrahab* [goederen tot onderstand]; oorspronkelijk werd het woord *rarahab* voor paardetuig gebruikt⁴⁾. De goederen blijven *milik* [eigendom] van dengene die de opbrengst er van afstond.

¹⁾ Het verlaten zijner echtgenoot wordt hier als een verbod omschreven. De *talek*-formule luidt eenigszins anders, zie hiervoor Snouck Hurgronje, De Atjehers I 385.

²⁾ Schrijver bedoelt te zeggen dat de oud-Soendasche zg. *talek* een andere instelling is dan de *talek* der Mohammedaansche wet. Dit schijnt mij volkomen juist. Het proto-type van de Soendasche en Javaansche zg. *talek* vindt men in de nu nog op Bali gebruikelijke wetboeken Agama. Zie nog Bijdr. Kon. Inst. 92, blz. 471 v.v.

³⁾ Zie in het bijzonder blz. 79.

⁴⁾ Soendaasch *rahab* - alle voor iets benodigde materialen, *sawah rahab* - apanage's van het desabestuur (plaatselijk, Adatrechtbundel II 11, IV 138), *ngarahab* - iemand uitrusten, in iemands behoeften voorzien.

Over deze goederen ontstaat na den dood van één der echtgenooten of van beiden vaak geschil, velen houden tegen dat zij vererven zouden omdat zij slechts door de ouders gegeven *pangrahab*-gronden zijn. Vele anderen [daarentegen] willen doorzetten dat zij wel vererven omdat het reeds jaren en jaren zoo is; zij noemen die goederen dan goederen van het jonge paar¹⁾. Daar komt bij dat ook [de op den grond drukkende lasten]²⁾ door het huwelijks-paar gepresteerd zijn, zoo lang als hun ouders het passend hebben geacht, en dat het duidelijk is dat die goederen oorspronkelijk van de ouders zijn geweest.

Naar het oordeel van de desa-adat plegen deze goederen bestendig te worden als *pangrahab*. 't Is weer een ander geval als iemand pretendeert dat het goed een schenking onder de levenden van zijn vader geweest is, daaromtrent worden dikwijls inlichtingen gevraagd betreffende het tijdstip van overgang of betreffende de reden die tot de schenking geleid heeft. Hoe dit zij, erfgenamen plegen listige verzinsels te bedenken, ten doel hebbende de zaken in overeenstemming met hun verlangen te brengen, [dit geschiedt dan] met instemming van [alle] erfgenamen.

L Toevoegsel van hoofdstuk VII³⁾.

Het volgende is een beschrijving hoe men ten plattenlande de padi naar de schuur bracht. Lang geleden, in het jaar 1864, ben ik zelve ooggetuige geweest⁴⁾ van het naar de schuur brengen der padi van den Regent van Garoet van zijn sawah's te Soekaradja naar de hoofdplaats, een afstand van twee paal. Het ging bizonder levendig toe, honderden schoudervrachten padi werden door mannen in een lange rij gedragen, de dragers hadden bellen aan de lendenen, buitendien waren er tientallen stellen *rěngkong*'s, er waren draagzetels van diverse *iboe* [*pare*], er waren *papandanan* (over iets afhangende *pandan*-bloemen) aan bamboe-staken waarover sitsen waren gehangen, door één man op den schouder gedragen⁵⁾, er waren wit en gele

¹⁾ Ter onderscheiding van de ouders.

²⁾ Samenvatting van wat in den tekst omschreven wordt als: heeren- en transportdiensten, wachtdiensten en grassnijden voor den lande of de Inlandsche ambtenaren. De Schrijver heeft een tijdperk op het oog dat thans is afgesloten.

³⁾ In den tekst staat, door een drukfout, 8. Zie boven blz. 130 alwaar ook de *rěngkong* beschreven wordt.

⁴⁾ De Schrijver was toen een aankomend jongeling.

⁵⁾ De bedoeling is wel dat één staak per man werd gedragen.

oemboel-oemboel's [soort wimpels overlans aan een bamboestok bevestigd], er waren ook vlaggen, geheel vooraan ging de potsenmaker van de *angkloeng*, een *renteng*-stel ¹⁾ werd in oplopenden toon geslagen ²⁾; het feestbedrijf duurde den geheelen weg over, met baadjes van aren-vezel en maskers, als *djoerig lakbok* [soort booze geesten] vermomde knapen zaten de toeschouwende knapen achterna, er waren groote *badawang's* [poppen], *runggeng's* in draagzetels, *ogel*, er waren lieden die met krachtige, stootende stem vóór de zetels der *iboe's* loopende, zongen.

- 177 De hoofden die den optocht regelden, waren het hoofd der sawahbewerders [van den Regent], *loerah*, *kopral*, *koelisi*, *kaliwon* ³⁾. Op de aloen-aloen [van Garoet] aangekomen, ging men die eenmaal rond en vervolgens naar het achtererf der Regentswoning, daar kregen allen een *timbel* rijst [in pisangblad gerolde, gekookte rijst] en een *atjir* van een gebakken, klein vischje ⁴⁾. 's Namiddags was er van 3—6 uur *oedjoengan* ⁵⁾ op de aloen-aloen. De menschen hielden toen wedstrijd wie de sterkste was in het slaan met rotanstokken, vervolgens maten zij hun krachten wie het best zijn tegenstander kon neerleggen, het leidde niet tot echte vechtpartijen want het was spel. 't Noodigste was dat alle spelers een *balakoetak* [hoofdbedekking] bezaten, een dik verband om het hoofd met openingen ter plaatse van de oogen, wat de verdere kleeding betreft, moest alleen de broek stevig bevestigd zijn. Dit spel en de erbij behorende *adjian* [spreuken om zich te sterken] leerde men van een schermmeester, de spreuk heette *adji katimboelan* en moest bewerken om zoo men zijn tegenstander al niet kon doen vallen, geen ongeluk te krijgen.

Dit vermaak bestond alleen in Garoet, Soemëdang en Soekapoera. Toen de kleeding steeds goedkooper werd, werd er gamelan bij gespeeld en werden er allerlei dansbewegingen die bij een *balakoetak* pasten [bij gemaakt] ⁶⁾, het werd nu een vermaak voor de groote heeren, de kleeding bestond nu uit laken en zijde met passement ⁷⁾, [het ging] van Garoet tot Soemëdang, zelfs de [land]heeren van

¹⁾ Soort gamelan, zie Wb.

²⁾ Soendaasch *ditabeuh moenggah tjara Siliwangi Padjadjaran*.

³⁾ Soendaasch *loerah* - dorpsheer; *kopral* - korporaal-oppasser; *koelisi* - desa-politie; *kaliwon* - postcommies en hoofd van het transportwezen. Met uitzondering van den *kaliwon* in het meervoud te denken.

⁴⁾ Soendaasch *atjir* - wat boogvormig uitstaat, de naam *atjir* van deze spijze ziet misschien op den vorm die eraan gegeven wordt.

⁵⁾ Schermen, in de volgende zinnen beschreven.

⁶⁾ Niet toegelicht hoe men zich dat heeft te denken.

⁷⁾ Misschien bedoeld: laken met zijden passement.

Tjikadjang bezaten dozijnen stellen¹⁾, [dit ging] tot het Bandoengsche toe. Waar zij tevoren niet waren: Tarogong, Leles, werd [het voorbeeld] nagevolgd.

Nu was het juist in dien tijd dat mijnheer K. F. Holle erover dacht of het goed voor Prijangan zou zijn de landrente in te voeren²⁾. In het jaar 1870 was het nog druk van tegen elkaar oprukkende [schermers] op de *karijaan*'s [besnijdenis- of huwelijksfeesten] der Regenten van Soemëdang, Garoet en Soekapoera³⁾. Op zeker tijdstip ging er een verhaal dat in Leles iemand bij het schermen gestorven was. In Garoet wilde men het feest vieren van het *noeroenkeun*⁴⁾ van een kleinzoon van den Regent van Soemëdang uit het huis van den Patih van Garoet⁵⁾, er waren al troepen schermers, honderden, bijeen, die waren opgetrokken uit Singaparna, Tasikmalaja, Indihiang, Tjiawi enz., toen er een schriftelijk verbod kwam.

M *Diroewat*⁶⁾.

Diroewat komt oorspronkelijk uit de Java-landen, het is de adat die in de Soenda-landen *dilokat* wordt genoemd⁷⁾. [Om dit te doen plaats hebben] is het niet noodig dat het kind ziek zij, maar het geschiedt omdat het kind eenigst kind is, d.i. geen oudere of jongere
178 broer of zuster heeft of omdat, als het het jongste is en een meisje, de ouderen allen jongens zijn of, omgekeerd, de jongste is een jongen en de ouderen zijn allen meisjes of een kind is het middelste met evenveel kinderen boven als beneden zich⁸⁾, of wel het kind is rampspoedig en het geluk verre of het kan moeilijk zijn levensonderhoud vinden. Of [het geschiedt] omdat [het kind] het teeken *wisnoe* (een witte plek op het lichaam) heeft, of als het kind niet stil wil

¹⁾ Soendaasch *adoean*, i.e. tegenover elkaar staande schermers. Uit hoeveel *adoean* of stel bestond, wordt niet vermeld.

²⁾ Of: hij dacht na over de grondslagen der in te voeren landrente, Soendaasch: *dipikir bakoena . . . aja atoeran padjêg*, vertaling onzeker.

³⁾ In dier voege dat een groep van de door één Regent meegebrachte schermers zich met een groep van een ander Regent maten.

⁴⁾ Zie boven blz. 39/40.

⁵⁾ Soendaasch *poetoe pangeran Soemëdang ti patih Garoet*, waarschijnlijk was de laatste de vader.

⁶⁾ Zie boven blz. 145 v.v.

⁷⁾ In *roewat* ligt het begrip „los, losgemaakt, verlost, bevrijd” (Hazen in Album Kern 326), *loekat* K.B.W. - wegnemen van den tijdelijken toestand waarin iemand tengevolge van een vloek verkeert.

⁸⁾ Het aantal gevallen waarin *roewat* - ten moet plaats hebben, is hierme niet uitgeput.

zijn en men niet weet welke ziekte het heeft, wat de menschen *boedak kamalole* (van het woord *hama* [plaag] *lole*)¹⁾ noemen omdat vader of moeder losbandig is.

In alle deze gevallen maakt men een eind aan het zich bezwaard voelen door *lokat*-ten: het kind wordt gebaad in water waarin zeven soorten bloemen gedaan zijn. Daarna komt de *dalang* *wajang* en wordt het kind *ge-roewat* met de *Roewat Batara Kala*. Er is thans tweeërlei adat. 't Sterkst gelooven de vrouwen hieraan. Het *roewat*-ten waarbij men *Batara Kala* eer bewijst, geschiedt met een *wajang*-vertooning en is van Javaansche herkomst. Het *roewat*-ten²⁾ door middel van een *pantoen*-vertooning houdt verband met de aarde en den grond waarop men woont, zooals het *roewat*-ten van de *hoeloewotan* eener bevoeiingsleiding³⁾, van kunstmatige meren [waarin visch gehouden wordt], bovenal heeft het plaats wanneer een kampoeng, een nieuwe vestiging *sangët* [magisch geladen] is, een nieuw huis is betrokken; dit dient om de *doerocwiksa* [booze geesten] onder de *lalëmbuot* [geesten] ter plaatse af te weren. Wanneer het *roewat*-ten²⁾ door middel van een heilmaaltijd plaats heeft, wordt een geit geslacht, liefst een zwarte, of een buffel welks kop op de *sangët* zijnde plaats als *parepeh* [= bevrediger] wordt begraven. Wanneer de Overheid een groot werk onderneemt zooals het graven van een bevoeiingsleiding, het bouwen van een brug of het vellen van een woud dan, zegt men, komt het voor dat iemand droomt dat een *djoerig* een klapper vraagt. Dit beteekent dat hij een menschenkop als *parepeh* vraagt. Men pleegt daar gehoor aan te geven, er moeten menschen gezocht worden om dien het hoofd af te slaan. De personen die erop uitgaan om te zoeken heeten *tjoelik*, met dien naam maakt men kinderen die ver van huis spelen bang opdat zij uit vreeze voor de(n) *tjoelik* [dichter bij huis zullen blijven]. De ouders zeggen dan: „Kinderen, speelt niet ver van huis, uit vrees „voor de(n) *tjoelik*; als jullie aan het spelen zijn en de *tjoelik* neemt jullie mee, dan doet hij jullie in een zak van *gëbang*-vezel⁴⁾ en zijn „armen daaromheen slaande, draagt hij jullie weg om als *parepeh* „te dienen”.

Ik heb in de Java-landen navraag gedaan wat de oorsprong van

¹⁾ *kamalole* - liefdevuur, hier adj.: „v. liefdevuur blakende [nl. een ouder]”, vgl. KBW., s.v. 4. *kami* en *tolja*.

²⁾ Wat dus volgens het voorafgaande hier oneigenlijk zoo genoemd wordt.

³⁾ Zie boven blz. 104.

⁴⁾ *Corypha utan* Lamk, waaierpalm.

het woord *roewat* was, men antwoordde mij, de beteekenis van *ngaroewat* is *ngaroewati botjah*; *ngaroewati* bet. waken voor ongeluk van de zijde van *Dewa Batara*¹⁾. Soms gebruikt de [*toekang*] *pantoen* [de woorden]: „Ik *roewat* het land, ik *roewat* Padjadjaran, „ik slacht zeven buffels, dat is met de kraal mee acht, de hoofdstad
179 „wankelt van de vele menschen, orkesten zijn verzameld en vallen „daverend in, Lengser slaat erbij op het bekken, ieder doet het werk „dat hem aangewezen is”²⁾.

Bij het *roewat*-ten nu zooals van een kampoeng³⁾, van een nieuwe nederzetting, als dan de *toekang pantoen* den droom van een prinses of van de gemalin des vorsten, welke een voorteekeken is van de moeilijke omstandigheden waarin het rijk zal komen te verkeerren, wil voordragen, is het dat deel van een *pantoen*-verhaal dat dien avond zal worden voorgedragen⁴⁾.

N Toevoegsel van hoofdstuk IX⁵⁾.

Menta diwariskeun, d.w.z. aan den godsdienstigen rechter (lieden van de moskeewijk) of aan iemand wien hij, de panghoeloe, het opdraagt, verzoeken [de verdeeling der nalatenschap] te bezorgen, in orde te maken en te berechten⁶⁾, het loon bedraagt 1/10 van het totaal der te beredderen goederen, in goed of van de waarde. In dit stadium is het gewoonlijk de houder der goederen van den overledene die verzoekt tot bereddering van den boedel over te gaan. In dit stadium ook is het noodzakelijk eerst overleg te plegen welke goederen tot levensonderhoud van de ouders ontvangen goederen zijn; is men het daarover eens geworden en is het goed of datgene wat ervoor in de plaats wordt gesteld, aanwezig, dan moet dit afgescheiden worden als *milik* [eigendom desgenen van wien het goed afkomstig is] of als goed tot onderhoud aangewezen. Dan wel de erfgenamen beraadslagen verder over de goederen die door den man mee ten huwelijk waren gebracht, dat deze eerst moeten worden afgescheiden als *milik*, eigendom van dengene die ze mee ten huwelijk

¹⁾ = *Batara Kala*.

²⁾ Aanhaling uit een *pantoen*-verhaal.

³⁾ Soendaasch *lēmboer*, kan ook een enkel huis met erf zijn.

⁴⁾ M.a.w. de *toekang pantoen* draagt dat deel van het verhaal voor waarin over den droom der prinses enz. gehandeld wordt. Ook kunnen bedoeld zijn de moeilijke omstandigheden welke te wachten zijn als de *toekang pantoen* zijn voordracht houdt.

⁵⁾ Zie boven blz. 165.

⁶⁾ Ook op te vatten als: op rechtvaardige wijze.

bracht, toen de vrouw in het huwelijk trad. Vervolgens beraadslaagt men over de goederen die stellig eigendom van anderen dan den overledene zijn, bv. kleeren en gereedschappen bij welke dat zonder twijfel het geval moet zijn zooals vrouwengoederen als de overledene de man was en omgekeerd. Daarna wordt verder beraadslaagd over die schulden van den overledene welke niet met die van anderen vermengd zijn, deze moeten eerst van de *milik* van den overledene betaald worden. Daarna wordt weer beraadslaagd of er soms goederen zijn waarvan het duidelijk is dat zij door anderen toevertrouwd goed zijn of *wakap* [goed in de doode hand] of een goed waarvan de overledene levenslang het gebruik heeft gehad als aan het ambt verbonden¹⁾. Daarna wordt over de begrafenis-kosten, de verpleegkosten van den overledene en een passend bedrag voor heilmaaltijden beraadslaagd; wanneer deze niet met goederen van den overledene gekweten kunnen worden, moeten de kosten eerst uit den boedel vergoed worden²⁾. Vervolgens beraadslaagt men, als het een man betreft, over het aan de echtgenoot te toekomende huisraad en de *maskawin*³⁾, ook deze moeten van den boedel worden afgescheiden. Hierna beraadslaagt men over de te vererven goederen. Daaronder plegen zich in pand bezeten goederen te bevinden, alsdan vererft [het recht] de pandsom terug te vorderen en er wordt overlegd wie het pand wil overnemen dan wel de overledene had goederen verpand wat door den pandnemer wordt erkend⁴⁾, of het goed moet eerst worden ingelost of er wordt vastgesteld welke erfgenaam zal inlossen, hem wordt dan [zijn] deel gegeven waarmee hij kan inlossen.

Het gebeurt vaak⁵⁾ dat de overledene een [zich aldus noemend] aangenomen kind had, vooral als hij geen andere kinderen noch broers of zusters had of dat een op zichzelf wonend stiefkind beweert een aangenomen kind te zijn dat den overledene steeds in zijn werk heeft bijgestaan en dat hem deswege die en die goederen ge-

¹⁾ Soendaasch *kaparabon noe hade dipake saoemoer majit*. — *kaparabon*, hangt samen met de uitoefening van het ambt en wordt slechts genoten zoolang het ambt wordt uitgeoefend; wat de Schrijver hier met levenslang gebruik bedoelt is niet duidelijk.

²⁾ Bv. doordat één der erfgenamen goed van den erflater tot het benoodigde bedrag koopt of op andere wijze goed tot het benoodigde bedrag te gelde wordt gemaakt.

³⁾ = bruidschat nominaal, zie boven blz. 93.

⁴⁾ Even goed kan bedoeld zijn dat de pandnemer beweert dat het zijn eigen goed is.

⁵⁾ Volgen de woorden *lēbah dijeu*, d.w.z. dat als men zoover met de afwikkeling der zaken gekomen is, zich iemand aanmeldt en beweert een aangenomen kind te zijn.

geven zijn. Dat is vaak waar en daar het volgens de adat is, hechten velen er geloof aan. Soms zijn er lieden die een desbetreffende *wangkid* (*wasijat*) [laatste opdracht] van den overledene, kort vóór zijn dood [uitgesproken], gehoord hebben, de reden dat men er geloof aan hecht is dat men volgens de adat in de desa meer liefde gevoelt voor hen die ons terzijde staan dan voor verwanten.

Wanneer dit alles nu tot een breuk leidt en niet vreedzaam verloopt, plegen het lange geschiedenissen te worden, alles wordt met vervalschingen [of: valsheid] bedorven. Mijzelf is vaak hulp gevraagd waarbij ik het tiende deel kreeg¹⁾, waartegenover dan degene die de goederen ontving, ze „zuiver” ontving²⁾. Dit alles ging dan niet langs den weg van rechten. Het in der minne tot een goed einde brengen heeft zijn moeilijke en zijn gemakkelijke zijde, heel iets anders dan een nieuwerwetsch, civiel rechtsgeding[?] ³⁾, bv. als een goed zich niet in handen van een of anderen erfgenaam bevindt, dan is het, ook al is er volop bewijs dat het goed eigendom van den overledene was, alsof de overledene zelf een rechtszaak heeft zoodat de erfgenamen als één persoon moeten [optreden]; het komt hierop neer dat zij allen scheiding en deeling moeten vragen volgens de regeling van de [Nederlandsch Indische] wet. Volgens de adat daarentegen vragen de erfgenamen die een goed onder zich hebben aan de andere erfgenamen een deel der nalatenschap [in dier voege] dat zij verzoeken in het goed dat zij van dengene die het hun gegeven heeft, houden, bevestigd worden. Of de andere erfgenamen vragen een door den godsdienstigen rechter toe te wijzen erfdeel uit de goederen waarvan de [eerstgenoemde] erfgenamen houders zijn. Krijgen zij het, dan zijn er die willig zijn het te aanvaarden liever dan een langdurig proces te voeren, anderen daarentegen weigeren de aanvaarding en geven de voorkeur aan een langwijlig proces. Dan eerst gaat men zijn opwachting bij den Priesterraad maken met de bedoeling de [Ned. Indische] wet te volgen, kitab's en adat loslatende⁴⁾. Wanneer men de zaak bij den Priesterraad voorbrengt, 181 wordt onderzocht wie de aanbrenger is en wie de andere erfgenamen zijn, niet alleen zij die houders van goederen zijn maar ook niet-houders welke niet wenschen te verschijnen en slechts antwoorden:

¹⁾ Het honorarium dat de zg. Priesterraad voor berechting van zaken in rekening bracht, zie boven blz. 165, doch hier voor ondershandsche hulp aangeboden.

²⁾ D.w.z. dat hij van mogelijke kwesties af was.

³⁾ Soendaasch *ngaran padoe noe anjar*.

⁴⁾ Dit kan alleen op de executie zien, daar de Priesterraad geen verdeling opstelt volgens Nederlandsch recht.

„Ik ben een kind van den overledene, erfgenaam, een [rechterlijke] „beslissing is niet noodig want ik verlang geen erfdeel”¹⁾. De erfgenamen [die de zaak voorbrachten] ontvangen dan de beslissing dat de laatsten mede voor de rechtbank gebracht moeten worden.

O Toevoegsel van hoofdstuk X²⁾.

Ter zake van jaren waarover gesproken wordt: Wat er verteld wordt komt van de *pandita sasmita*³⁾ die in het bezit zijn van gelijkenissen en verbloemde zegswijzen welker zin het omgekeerde is van hetgeen men, afgaande op eigen geloof (schatting, meening), hoopt en verwacht. Vandaar dat de menschen wel [deze gezegden] van buiten kennen maar zonder de bedoeling of den inhoud te begrijpen. [De meesten] dergenen welke zulke gezegden hebben geuit en er het geheim van kunnen openbaren, komen uit de Java-landen. Bij degenen bij wie dat het geval was, kwam dat [hiervandaan] dat zij ter dege gevoelden wat de *tarekat Satarijah* zegt: De menschen behoeven niet betrachters van de Wet te zijn die den Koran kunnen reciteeren en ijverig goede werken doen, zij behoeven ook niet lid van de *tarekat Kadarijah* of *Naksabandijah* te zijn door de *dikir's* daarvan op te zeggen, als zij maar doen wat in het Javaansch, het Soendaasch of het Maleisch reeds is opgeschreven of aangeteekend. [Het boekje waarin een en ander opgeteekend staat] heet dan ook *paririmbon* (*paririmboean*, *para imboean*)⁴⁾, wat in het Soendaasch beteekent „allerlei toevoegingen bijeengebracht”.

Degenen die ze kunnen uitleggen, zijn [te vinden] in Banjoemas, Bagelen, Sala, Jogja en Bantën, 't zijn geen mannen van de Wet, maar, volgens henzelf, menschen die zeggen hoe het in waarheid is, de menschen van de Wet noemen het: *elmoe hakekat* [waarheid]⁵⁾, omdat wat zij gewoonlijk verhalen de wetenschap is van andere dan goede werken en derzelve blijken⁶⁾.

¹⁾ D.w.z. erfdeel volgens rechterlijke uitspraak. M.a.w. de adat zegt wat mij toekomt en dan heeft de rechter er niets mee te maken.

²⁾ Zie boven blz. 168. De vertaling van dit toevoegsel is op eenige punten onzeker.

³⁾ Hiermee schijnt bedoeld: „iemand die knap is in de kennis van gelijkenissen en verbloemde spreekwijzen.”

⁴⁾ *imboean* -?; grondwoord is *rimboe*; volgens Jav. wrb. = *simpèn* - opbergen.

⁵⁾ Vgl. *pandita hakikat*, boven blz. 228 noot 10.

⁶⁾ Bedoeld schijnt: andere dan de stellige voorschriften der Plichtenleer.

P *Djimat rēbo wēkasan*¹⁾.

182 In den grond is de bedoeling van een *djimat* om wat men van plan is, succes te doen hebben of om gevaar af te wenden, een en ander als boven verhaald. Het woord *djimat* komt van Ar. "adjimat wat „vreemd (zeldzaam) goed" beteekent. De *djimat*'s vertoonen verschillende vormen, sommigen bestaan uit schrift, aanhalingen uit den Koran²⁾ waarvan de beteekenis dusdanig is dat zij heil verschaffen en gevaren afweren; waar het om te doen is, zijn de Arabische letterteekens, ook aan de inkt worden allerlei middelen toegevoegd, is het niet? honing of muskus, al naar de vinding van den *pandita*³⁾ is. Niet de *djimat* is kostbaar maar de zegen van den- gene van wien de [aangegeven en opgeschreven] tekst afkomstig is. [Deze *djimat*'s] verschillen niet van medicijnen van Soendaasch bedenksel als daar zijn het „leggen" van een *tawa* of *djampe*⁴⁾ op [d.i. het uitspreken over] een bereide sirihpruim of op water, bloemen, olie of benzoë; men beoogt [weer] niet de werkzaamheid van de medicijnmaterie maar het effect van de *adji* [spreuk] desgenen van wien de *tawa* of *djampe* is⁵⁾.

Als de kampoengmensen bij zieken of aan een kwaal lijdenden informeerden, plegen zij te vragen: „Waarmee hebt ge de wonde ge- „cureerd?" — Daarop pleegt dan geantwoord te worden: „Met *antanan*⁶⁾ die eerst is gekauwd en daarna geapliceerd", of: „Met „een pakje spinrag". — Of: „Welke medicijn hebt gij tegen de „hoofdpijn gebruikt?" — Antwoord: „Een smeersel van kalk en „*babadotan*-blad"⁷⁾ 8). — Of: „Waarmee hebt ge de door sirih „kauwen veroorzaakte draaierigheid gecureerd?" — Antwoord: „Ik „heb er kalk opgesmeerd en het oor met kalkstrepen besmeerd".

Dit alles zijn voorbeelden van medicijnen waarbij geen *djampe* wordt aangewend.

1) Zie boven blz. 196.

2) Soendaasch *kitab soetji*, waarmee nog andere heilige geschriften bedoeld kunnen zijn.

3) I.c. een in zulke zaken bedrevene en vermogende.

4) Zie boven blz. 142 noot 4 en blz. 143 noot 1.

5) Schr. maakt hier onderscheid tusschen *adji* eenerzijds, *tawa* en *djampe* anderzijds; met *adji* schijnt i.c. de „bewoording" bedoeld, met *tawa* en *djampe* het middel. Elders stelt hij *adji* = *djampe* = *tawa*. De bedoeling is dat het aankomt op hetgeen hij die de *tawa* of *djampe* uitspreekt, van zijn persoon daarin legt.

6) Vermoedelijk *antanan gēde*, *Centella asiatica* Urban. Er zijn meer medicinale kruiden die den naam *antanan* dragen.

7) *Ageratum conyzoides* Linn.

8) Op het voorhoofd geapliceerd.

Wordt er naar den persoon die een *djampe* heeft toegepast, geïnformeerd dan zal de zieke bij gezonden aldus informeerden: „Waar, „tot wien moet een zieke zich om een middel [tegen zijn ziekte] „wenden?” — Antwoord: „Tot *kijai* N.N. of *adjengan* N.N.¹⁾), hij „geeft het in water dat gebruikt moet worden om te baden, of: in „een sirihpruim, of: in een jonge cocosnoot van de soort *kalapa* „*hedjo*”.

De adat is dat men gelooft in het effect der *adji* [spreuk], niet in de uitwerking van het door dengene die de *djampe* uitsprak, gegevene²⁾ ³⁾ [medicament].

Vandaar dat de kampoengmensen als het om lieden van de *pasantren*, *santri*'s of *kijai*'s gaat, zoo iemand plegen te prijzen als kunnende een *adji* zeggen, maar zij nooit de *adji* [op zichzelf] als van hooge waardij prijzen, deze krijgt pas haar waarde (waardij, eer) door de omstandigheid dat degene die ze zegt bijzonder kundig is. Wanneer men eerbiediglijk het een of ander wat men beoogt aan een godsdienstleeraar e.d. vraagt, zegt men: „Ik vraag eerbiediglijk
183 „den zegen van uw *doa*⁴⁾”, want zij weten dat die godsdienstman iemand is die *doa*'s kan uitspreken.

Dit is iets anders als het eerbiedig vragen aan een *pandita* van diens *djijad* [zeggen] of de werkdadigheid eener *adji* met de woorden: „Ik verzoek uw bescherming (uwe hoede) dewijl ik een verre reis „wil maken of een groot werk wil ondernemen”, alsdan pleegt de *pandita*⁵⁾ die te geven, niet waar? [in den vorm van] een spreuk die men telkens moet opzeggen, een bepaalde gedraging die men heeft te betrachten en hij geeft dan iets stoffelijks bij wijze van herinnering aan hem, sommigen geven een sirihpruim, anderen benzoë, weer anderen geven een stel⁶⁾ rijstkorrels om mee te nemen, met de woorden: „Dat is een middel opdat ge u niet eenzaam zult gevoelen”⁷⁾.

1) De woorden *kijai* en *adjengan* worden gebruikt van personen die zich aan den godsdienst of een godsdienstig beroep op Mohammedaanschen grondslag wijden, de eerste titel is wat ruimer.

2) Hier wordt weder *adji* = *djampe* gesteld.

3) M.a.w. het effect is te danken aan den persoon van dengene die de *adji* uitspreekt. De volgende zin bedoelt met andere woorden hetzelfde te zeggen.

4) *Doa* wordt hier in den meest-uitgebreiden zin gebruikt, ook van niet-Mohammedaansche gebeden.

5) In de terminologie van den Schrijver is *pandita* een godzman op minder positieven grondslag dan de Mohammedaansche godsdienstleeraren: *kijai*'s en *adjengan*'s.

6) Soedaasch *sakoerën*, de gewone beteekenis is: „man en vrouw”.

7) De *pandita* geeft dus iets van zich mede dat den begiftigde op zijn reizen bijblijft en beschermt. Het verschil met de bovengenoemde „besproken” medicijn

Ook in dit geval is het niet de werkzaamheid der meegenomen zaak welke men zoekt maar het effect der *adji* van den persoon die ze gegeven heeft. Het gebeurt dan ook dat waneer achteraf ervaren wordt dat het nagestreefde resultaat heeft opgeleverd en goed is afgelopen, men den gever zijn verbondenheid gaat betuigen en voortaan vast gelooft dat des gevers *adji* „hoog” is, niet dat hij knap zou zijn in het opzeggen daarvan¹⁾.

In verloop van tijd komen er steeds meer lieden die dat van een en denzelfden persoon ervaren hebben, stellig zullen zij hem dan een te eeren *pandita* noemen, zijn *adji* wordt vermaard, maar zoo'n vermaarde *adji* draagt vele namen²⁾, de vermaardste is *adji saroewa sampoerna*³⁾, in de Java-landen voegt men daar nog aan toe de *adji papat kalima pantjër*. Er zijn er in de Soendalanden nog vele anderen meer.

Wat nu de menschen betreft van wie gezegd wordt *pageuh pantjërannana bisa dina parapat opat*⁴⁾ of *poendjoel sampoerna dipantja têngah*⁵⁾, in het Javaansch: *bisa mantjapoetra mantjapoetri*⁶⁾, niemand kan zeggen hoe dat zoo gekomen is, het komt alles door het volksgeloof, te vergelijken met het morgenrood dat opeens overal pleegt te zijn, daar wordt het gevonden, hier wordt het gevonden, daar bemerken de menschen het, hier bemerken de menschen het, allen op hetzelfde tijdstip.

Er zijn nog vele andere namen op het gebied van *kadigdajaan* [machtigheid], *djimat*-wezen en *adji*'s waarin de menschen in Priangan en elders gelooven, zoo ook *djampe*'s in de bewoordingen van een *djangdjawokan*⁷⁾ of *doa*'s in de bewoordingen van een verzoek⁸⁾.

is dat in het besproken water enz. iets van den „bespreker” is overgegaan, in het tweede geval een deel van dezen bij iemand blijft; in het eerste geval heeft alleen de persoon des besprekers waarde, in het tweede geval wordt de waardeering tot op zekere hoogte op de zaak overgebracht.

¹⁾ Soendaasch *lain pintër ngadjina*. De conclusie schijnt in tegenspraak met het hooger gezegde, 't gaat ook hier in laatste instantie om den *persoon* des uitsprekers. Wel kan men zeggen dat in een meegegeven *adji* meer los komt van den gever dan in geval van „bespreken” zonder meer. Vgl. blz. 250 noot 5.

²⁾ D.w.z. er zijn verschillende *adji*'s met vermaarde namen.

³⁾ Vgl. blz. 172 (*sarwa* = *saroewa*).

⁴⁾ Vrij vertaald: Hun inzettingen staan vast, hun vermogen reikt over de vier windstreken.

⁵⁾ Vrij vertaald: Zij zijn voortreffelijker, volmaakter dan anderen op deze wereld.

⁶⁾ 1. *bisa mantjalapoetra mantjala poetri* - zich in elke gedaante, man of vrouw, kunnen veranderen.

⁷⁾ Zie boven blz. 228 noot 8.

⁸⁾ Het woord *doa* wordt hier weder tot niet-Mohammedaansche gebeden uitgebreid.

Het is nog voortreffelijker wanneer een *kijai* (*adjëngan* [overste, monseigneur] van een *pasantren*) iemand is met gedegen kennis van de Wet, van een *tarekat* [mystieke broederschap], de *maripat* [mystieke kennis], de *hakekat* [waarheid in mystieken zin] ¹⁾, dan komt daar, volgens zeggen van lieden die het weten, nog bij dat hij de *elmoe saepi* (*isim saepi*) ²⁾ bezit, welke [*elmoe* of *isim*] aangewend pleegt te worden tot voorbede bij een verzoek of dat hij onderricht geeft in een *wirid* ³⁾ of *ngabejatkeun* (leert hoe zich te gedragen) ⁴⁾ aan dengene die de *elmoe saepi* komt „halen”.

184 Dit alles zijn geloovigheden van menschen die voor een enkel maal [zegen] halen of vereering brengen of die in voorkomende gevallen als het noodig is een geneesmiddel te zoeken. Menschen die er niet in gelooven, kunnen [deze middelen] niet van hun kracht berooven of heeten liegen, maar men moet er een voorraad van hebben en een *pandita* [hier = *kijai*] bij wien erop kan worden aangedrongen als zij noodig zijn, men kent ook de namen zeer goed van buiten: *isim saepi angin*, dient om vlug te loopen [of: te reizen]; *saepi seuneu*, om in de hitte te kunnen loopen ⁵⁾; *saepi banjoe*, als men de zee wil oversteken; *saepi boemi*, dient bij het graven van bevoeiingsleidingen en het aanleggen van sawahs. Maar men pleegt wel te zeggen dat wanneer de *isim saepi* geen belichaming krijgt ⁶⁾ en het onderricht geen resultaat geeft, men er krankzinnig van wordt, dat heet: krankzinnigheid opgedaan van de *adjian* ⁷⁾. Vandaar dat de meeste menschen van meening zijn dat het beter is de goede uitwerking van een *adji* [slechts] te vragen voor de keer dat men er gebruik van maken wil, liever dan zich in te spannen en bij een *goeroe* in de leer te gaan

¹⁾ Soendaasch *maripat* en *hakekat* zijn graden van mystieke kennis.

²⁾ Een *isim* is naam (van Allah), gebedsformulier, maar ook een spreuk uit den Koran of anderszins in Arabisch schrift op een stukje papier geschreven, dienst doende als *djimat*. Als bij andere *djimat*'s komt het aan op den persoon die de *isim* verschaft. — *Elmoe* - wetenschap, *saepi* -?

³⁾ Een *wirid* Ar. is een stuk uit den Koran of ander boek dat op vastgestelde tijden wordt opgezongen, in bepaalde houding en in vereeniging, bv. tusschen *magrib* en *isa* in de moskee. Deze oefeningen zijn voor de verschillende *tarekat*'s verschillend. *Ngawaridkeun* (drukfout voor *ngawiridkeun*?), het hier gebruikte woord, schijnt te beteekenen: het onderricht in zulk een *wirid* geven.

⁴⁾ Daar *bejat* Ar. het plechtig verbond is tusschen leeraar van een *tarekat* en zijn adept (zie boven blz. 146 noot 6), kan *ngabejatkeun* beteekenen: iemand in een *tarekat* opnemen. De toelichting van den Schr. tusschen haakjes zou dan bedoelen: hoe zich te gedragen als lid der orde.

⁵⁾ Soendaasch *papanasan*, onzeker of Schr. dit hier bedoelt.

⁶⁾ Soendaasch *teu kaawakan* - het daarmee beoogde zich niet verwezenlijkt.

⁷⁾ Soendaasch *adjian* = *adji* - spreuk, hier van de *isim* gezegd.

[met de wetenschap] dat men er krankzinnig van wordt als de *isim* niet tot wat ermee beoogd werd, leidt.

Afgescheiden hiervan [valt op te merken dat] als men niet aanwijst welke *adji* men hebben wil en alleen iemand's *karamat* [wonderkracht] vraagt, men nooit iets geeft; slechts zal men, wanneer hetgeen men bedoelde resultaat heeft, erkennen dat het komt van den zegen en de uitstraling van de *karamat* [des *kijai*'s].

Adji's welke door het geloof dat men erin heeft, hooggeëerd worden, zijn er zeer velen, bv. de *adji pangabaran* [vreesaanjagende *a.*] [werking:] de naaste zal voor ons beschaamd en bevreesd zijn; de *adji katimboelan* [*a.* van oprijzing], [werking:] de naaste zal ons meer in waardij houden dan anderen; de *adji pileumpeuhan* [*a.* die week, zwak maakt], pleegt des gebruikers vijanden slap en zwak te maken; de *adji pilengketan* [*a.* die doet vastkleven], biolo-geert iemand zoodat iemand die den gebruiker haat, niets kan utruchten; de *adji piboengkēman* [*a.* die stom maakt] waardoor iemand in een bijeenkomst waar een twistgeding behandeld wordt, plotseling niet goed kan spreken; de *adji halimoenan* [nevel-*a.*], maakt dat men door iemand die ons verfoeit, nooit gezien wordt; de *adji panjirēpan* [verdoovende *a.*], maakt dat onze tegenstander plotseling slaperig wordt; de *adji kinasihān* [*a.* waardoor men bemind wordt], verwekt liefde in het hart desgenen [of: dergene] die[n] wij begeeren. [Deze *adji*'s] zijn dus van velerlei nut, er zijn er die dienen jegens menschen en jegens dieren, onder die jegens menschen [aan te wenden] zijn er ook van vrouwen jegens mannen en omgekeerd, van dienstbaren jegens hun heer en omgekeerd, voor alles bestaan *djampe*'s en *radjah*'s, in de Javaansche *primbon*'s verzameld, woordelijk met gebruiksaanwijzing. Maar de menschen plegen te zeggen: „Men moet bij alle dezen weten hoe ermee te werken en ze goed aan te wenden”. — Wanneer een reiziger een of andere *adji* bezit of kan toepassen en deze per slot van rekening niet toereikend blijkt, pleegt men te zeggen: „Voorwaar, de ouden hebben al gezegd, *lir „djampe dening pamake”*¹⁾, d.w.z. welke *djampe* [men gebruikt] doet er niet toe, als zij maar goed wordt aangewend. Men voegt er nog aan toe: „*pamake lir noe makna*”²⁾, d.w.z. het gebruik doet er niet toe, als de gebruiker maar een goede wijze van toepassen heeft.

¹⁾ D.i. ongeveer: uit de manier waarop zij gebruikt wordt, moet de waarde eener *djampe* blijken.

²⁾ D.i. ongeveer: het hangt van den persoon af hoe de *djampe* gebruikt wordt.

Q²).

Slotmededeeling. Landbouwers die padi planten, bezitten vele adats die van de gewone afwijken, zij hebben ook hun adats in verband met transacties betreffende sawah's en padi en den handel daarin die niet zijn als in andere gevallen, ik acht het passend om hier iets te vertellen van de adats der echte landbouwers in hun verkeer met andere echte landbouwers die den landbouw en de door dezen gevolgde wegen verstaan.

I. Eén wijze van koop en verkoop van sawah's is *moetlak* (*lēpas*)²), waarbij geen beding van terugkoop wordt gemaakt en waarbij ook wel wordt bepaald dat het is een koop en verkoop *kontan* [Nederlandsch contant]. De overgave en overname geschiedt op de sawah, wat heet *adoe tēloe ampar tiga, adab bijada, tampan tinampanan. dah bawang dah kapas*³), de verkooper geeft de sawah over en ontvangt het geld, de kooper geeft het geld over en ontvangt het goed, het goed gaat over in handen van den kooper, de koopsom gaat over in handen van den verkooper.

Wanneer deze koop en verkoop „*kontan*” of „*lēpas*” [= los, vrij] niet op de sawah plaats heeft maar in dezer voege dat eerst het goed wordt overgegeven en de koopsom later, dan heet dit *andjoek hoe-ang* [z.v.a. koopen op schuld], wordt eerst het geld afgedragen en volgt het goed later, dan is de naam *timpah* [z.v.a. voorschot op het te leveren goed, i.c. landbouwgewassen], men spreekt ook van geld waarvoor padi wordt teruggegeven [hier aan sawahs te denken] of waarvoor knolgewassen worden teruggegeven [vooral op droge gronden gekweekt] enz. dus: verkoop *moetlak*⁴). Zulk een transactie leidt, zoolang zij tot de personen die de transactie aangingen bepaald blijft, nooit tot geschillen, maar het gebeurt vaak dat na den dood van den verkooper iemand een aanklacht indient op grond dat de

¹) Sluit aan bij hoofdstuk XII.

²) Verkoop waarbij de sawah zonder eenig voorbehoud voor goed en volledig wordt overgedragen.

³) Soendaasch *adoe tēloe ampar tiga*, vrij vertaald: drie komen tegenover elkaar, drie worden uitgespreid. — Dit schijnt hierop te zien dat drie personen samen komen: verkooper, kooper en een hoofd, vgl. Jav. *dipoenabèn tiga*, in het geval dat drie personen tegen elkander verhoord of gehoord worden, nl. een aanklager, de beschuldigde en een getuige, *ampar* ziet misschien op de uitgespreide zitmatjes. — *adab bijada* -? *adab* is wellevend, wellevendheid, *bijada* het tegenovergestelde. — *tampan tinampanan* - over en weer in ontvangst nemen, — *dah bawang dah kapas* wil zeggen: gelijk oversteken, i.c. uien contra katoen, het is een staande uitdrukking.

⁴) Soendaasch *moetlak* Ar. heeft hier dus de beteekenis dat de kooper zich definitief van het later te oogsten gewas verzekert, de grond staat hierbuiten.

186 kooper een sawah die onder erfgenamen te verdeelen is, heeft gekocht d.i. een sawah die nog onverdeeld is. Zelfs beweert men veelal dat er geknoeid is, dat de verkoper erkent onrechtmatig verkocht te hebben met de gedachte dat het goed was goederen uit den onverdeelden boedel tesamen met een goed dat van hemzelf was te verkoopen. Of wel, iemand beweert dat de transactie *djoewal akad* [verkoop met recht van wederinkoop, zie beneden] is aangegaan, [dit wordt dan beweerd] hetzij door den verkoper zelf hetzij door zijn kinderen of kleinkinderen, maar dat gaat moeilijk omdat er andere adats bij overtreden zijn ¹⁾. Immers de desagenooten weten welke sawahs *sawah akad* en welke *sawah moetlak* zijn, zelfs de man die de sawah met recht van terugkoop gekocht heeft, pleegt dat dagelijks te zeggen, want hij pleegt ook sawahs te hebben die hij op dezelfde wijze met recht van weder-inkoop verkocht heeft. Telken jare is de houder [= de kooper met voorwaarde] gewoon te zeggen: „Zult gij dit jaar kunnen terugkopen of niet?” Voorts weten de hoofden [desahoofden c.s.] voor welken prijs oorspronkelijk verkocht is ²⁾.

II. *Djoewal akad*. [Deze transactie komt onder de volgende omstandigheden tot stand]. Gewoonlijk is het zoo dat de eigenaar van de sawah geld nodig heeft, maar het gaat hem aan het hart zich van zijn sawah te ontdoen, dit is bv. zeer vaak het geval als iemand vreest te weinig reisgeld voor [de bedevart naar] Mekka te hebben, dan gaat hij ertoe over op stel en sprong zijn sawah met recht van wederinkoop te verkoopen. Men noemt dat nooit *ngadjoewal akad* van de sawah, het staat alleen in den koopbrief, ingeval zoo'n stuk opgemaakt wordt. Men neemt ook nooit de volle waarde op, hoogstens de helft. Men zegt dan dat de opbrengst der *sawah akad* tot dat zij wordt teruggekocht wordt overgegeven aan d.i. het deel is van den geldschieter.

Er zijn nog vele andere dringende redenen om een sawah met recht van weder-inkoop te verkoopen, vandaar het gezegde: „De „eigenaar van een sawah staat gelijk met iemand die een klomp „goud heeft, hij pleegt anderen te voeden maar wordt nooit zelf „gevoed, niet zoo als bij paaarden en buffels” [die voeder ontvangen, niet geven].

¹⁾ D.w.z. het zou moeilijk zijn omdat het slechts mogelijk zou zijn doo- andere adats te overtreden.

²⁾ Lager bij *djoewal akad* dan bij *djoewal lēpas*.

III. *Sawah gadean*. Hetzij de houder van een sawah de eigenaar is, hetzij hij ze als tusschenpersoon geleend heeft om ze te verpanden, hetzij het een sawah is uit een boedel die nog verdeeld moet worden, [in alle deze gevallen] is er geen bezwaar als men geld nodig heeft zoo'n sawah tegen een geldsom te verpanden, de opbrengst wordt dan het deel van den geldschieder, de verpander heeft de verantwoordelijkheid voor de sawah¹⁾, hij moet in staat zijn de sawah in te lossen, met geld of door een ander stuk grond in pand te geven.

Het verschil tusschen *djoewal akad* en *gade* van een sawah is een verschil van naam²⁾. De kracht [zekerheid] van den geldschieder is dat hij houder der *sawah akadan* is, de kracht van den sawahbezitter is het beding dat hij ze weder kan terugkopen³⁾. Bij *gade* [pand] is de kracht van den sawahbezitter dat hij den *milik* [eigendom] van zijn sawah niet uit handen geeft⁴⁾, de kracht van den geldschieder is dat hij de opbrengst geniet tot tijd en wijle de sawah weer wordt ingelost. De reden dat er veel gehaspel over pleegt te komen is dat de sawah dóór bewerkt wordt door den verkooper middels inhuur of door den *djoewal akad*-verkooper of verpander en dat dit slechts mondeling overeengekomen werd of niet met nauwkeurige aanwijzing der grenzen [?] ⁵⁾.

187 IV. *Sawah sewa*. [Huursawahs]. Wanneer een landbouwer zijn sawah aan een mede-landbouwer-bewerker verhuurt, is het de gewoonte de huur vast te stellen uitgaande van de normale opbrengst in padi, de waarde hiervan wordt uitgedrukt in bossen padi of in geld berekend op den grondslag van het gewicht, zoodat een groote landbouwer in den oogsttijd buiten de padi die hij van de door hemzelf bebouwde velden naar de schuur brengt, aldaar ook nog huurpadi ontvangt. Komt de huurder zijn verplichtingen na, dan pleegt de eigenaar hem bij voortduring het veld in huur te geven, doch blijft hij, zonder geldige redenen, in gebreke, dan wordt hem nooit meer een sawah in bewerking gegeven. En dan wordt aan

1) Soendaasch *sawahna tanggoengan noe ngagadekeun*, in verband met wat volgt schijnt bedoeld: de verpander heeft te zien hoe hij zijn goed terugkrijgt.

2) Cf. Adatrechtbundel XXXIV 92 v.v.

3) Dit geldt dus als de term *djoewal akad* gebruikt is.

4) Soendaasch *ten koengsi kaloewar*.

5) Soendaasch *toedoch apaengan*; *toedoch* - aanwijzen, *ngapoeng* - de hoogte in gaan, in de lucht omhoog rijzen, *toedoch apaengan* - misschien: aanwijzingen op het terrein geven met opzwaaien van de armen, bij benadering de grenzen aangevende.

anderen bekend gemaakt dat de sawah te huur is. Daar wordt [bij wijze van spreken] om gevochten. 't Is reeds adat geworden om als men het verzoek komt doen een sawah te mogen huren *maskawin-geld*¹⁾ mede te brengen, op zijn minst één rijksdaalder per bouw [te huren grond].

V. *Sawah paroan* [sawahs in deelbouw bewerkt]. Wanneer iemand die zelf geen sawah bezit, er een wil bebouwen, vraagt hij een sawah ter bewerking ten einde de helft van de opbrengst voor zich te verkrijgen. Zaad, kosten van uitplanten en van wieden zijn voor rekening van den eigenaar, de landrente wordt door beiden voor de helft betaald²⁾. [Bij deze transactie] is het voordeel van den sawahbezitter grooter dan wanneer hij verhuurt. [Als mogelijke] schade [staat daartegenover]: Mislukt het gewas, dan deelt hij in de mislukking, of het geval dat de deelbouwer de opbrengst bedriegelijk opgeeft. Het is noodzakelijk dat de eigenaar kennis draagt van het werk der verdeeling in tweeën der opbrengst als deze nog in de loods op het veld ligt, doet hij dit niet dan zal hij zeker schade lijden.

In deze vijf gevallen onstaat er over de desa-adat welke tusschen landbouwers onderling van vroeger vaststaat, nooit een geschil dat tot vóór het gerecht gebracht wordt. Er plegen eerst gerechtszaken te ontstaan als men de adat der landbouwers schendt bij verkoop of verpanding van sawahs aan of huur van kooplieden. De landbouwer komt aanvankelijk op voor de sawah, de koopman voor geldelijk voordeel. Vandaar dat er zeer vaak rechtszaken zijn waarin de landbouwer veroordeeld wordt de sawah af te staan, daar hij belast wordt met de waarde der huur in padi, waarbij de padi gewaardeerd wordt, naar den marktprijs, niet naar den gemiddelden prijs of dien onder landbouwers geldende³⁾.

Omgekeerd komt het zeer dikwijls voor dat de koopman-geldschierter schade lijdt doordat hij in het geheel geen huur krijgt. Als hij dan de sawah in beslag wil nemen, heeft de eigenaar gelijk dat tegen te houden, want bij de koop en verkoop zijn alleen papieren

¹⁾ Soendaasch *maskawin* is benaming van den huwelijkschat, boven blz. 93.

²⁾ Er komen nog andere combinaties voor.

³⁾ De bedoeling is deze: Een landbouwer, in geldnood, verhuurt zijn sawah, blijft die bewerken, moet dus rente van de huursom en huur van de bebouwing betalen, i.c. in padi: Laat hij dit na, dan kan de schuld, door met den marktprijs te rekenen, zoo hoog worden dat hij niet betalen kan en de verhuurde sawah in eigendom aan den geldschierter laten moet.

opgemaakt zonder overgave van den grond op de manier zooals men in de desa zegt: *adoe tēloe ampar tiga*¹⁾, als wanneer bij ontvangst van het geld de sawah wordt losgelaten [overgedragen]. De redenen zijn tweërlei: 1e dat de sawah indertijd beneden de waarde is verkocht, 2e dat zij niet het eigendom van den verkooper was. 't Meest fatsoenlijke²⁾ is nog dat de verkooper huurder van de sawah was en het overschot van de aan den eigenaar afgedragen huur gebruikt om de huur aan den geldschietter te betalen³⁾. Zeer dikwijls worden menschen met verbanning gestraft omdat ze mee geknoeid hebben, die eigenlijk in het ongeluk zijn gestort omdat ze verandering in de adat hebben gebracht.

In de genoemde vijf gevallen⁴⁾ is het niet de gewoonte te spreken van „volgens de kitabs” of „volgens de Europeesche wet-„geving” of „uit kracht van de adat”, want aan die kracht is door hemzelf [den landbouwer] reeds getornd vanaf het oogenblik dat hij uit geldgebrek zich tot den koopman wendde. Stellig zal de koopman vragen op koopmansmanier te handelen in zake koop en verkoop van sawah of padi, aan deze transactie verbindt hij verhuur [van de zoojuist gekochte sawah]; somtijds worden alle bescheiden, onderteekende stukken enz. naar den notaris gebracht, alles op verzoek van den koopman. De landbouwer is zich niet bewust van de richtigheid van wat geschreven staat⁵⁾, in zijn bewustzijn leeft slechts dat hij nog niet los is van de sawah. Vandaar dat wanneer het tot een rechtszaak komt, de koopman beweert dat de grond zijn eigendom is volgens de schrifturen, de landbouwer daarentegen slechts erkent dat hij geld heeft opgenomen onder garantie van zijn sawah en [door hem te behalen] voordeelen. De koopman zegt: „'t Is mijn sawah, ik heb ze van beklaagde gekocht”, de landbouwer zegt: „'t Is mijn sawah, ik heb ze als onderpand verkocht”⁶⁾.

1) Boven blz. 255.

2) Vrij voor: *paling bēnēr*.

3) De situatie is dus als volgt: B. huurt een sawah van den eigenaar A. en is deswege huur verschuldigd. Maar hij verkoopt ze bedriegelijk aan C, houdt ze echter in bewerking en moet dus huur aan C. betalen. Voor C. is dit practisch de rente der betaalde koopsom. Maar daar B. de sawah van den waren eigenaar A. in huur heeft, heeft hij nu naar twee kanten huur te betalen. Doet hij dit werkelijk dan handelt hij in de omstandigheden nog behoorlijk, maar die omstandigheden zijn op zichzelf niet anders dan bedrog en met de desa-adat in strijd.

4) D.w.z. met deze beperking: wanneer zij onderwerp eener transactie met een koopman-geldschietter zijn.

5) D.w.z. de ware beteekenis daarvan.

6) Soendaasch *didjoetwal boroh*, d.w.z. ik heb het geld geleend en de sawah als onderpand gegeven.

Soms zegt hij. „Al ware het dat ik de sawah had overgedragen dan „zou [de koopman] ze nog niet verworven hebben want de sawah „behoort mij niet. Dan wel: „Zij is van mij, ik heb haar reeds „vroeger aan een ander verpand”¹⁾. Soms luidt de beslissing dat de aanklager het wint, maar er wordt lang over de sawah geharreward²⁾. Soms wordt de eisch afgewezen.

Maar vervolgens dienen velen valsche aanklachten in [onder overlegging van] schrifturen met kruisjes onderteekend, soms zelfs is niet na te gaan waar het geld gebleven is.

Dit verkoopen met recht van wederinkoop³⁾ heeft zich uitgebreid tot geld opnemen tegen rente waarbij vijvers, tuinen, erven verkocht worden op huur-overeenkomst maar daarbij kan het zich voordoen dat volgens de adat niet maandelijks huur betaald werd, bv. in het geval van sawahs, daarbij bestond oorspronkelijk nooit de gewoonte voor minder dan één oogstjaar huur te berekenen, en nu moet maandelijks rente berekend worden. Zoo is het ook bij vijvers, volgens de gewoonte en lettende op de wijze waarop er voordeel van getrokken wordt, is [de huur] nooit voor minder dan één termijn van leeg visschen⁴⁾, zes maanden of een jaar, zoodat dit per maand moet worden omgerekend.

189 Ook hierbij is het, als het tot een rechtsgeding komt, moeilijk uit te maken tot welk bestanddeel [van het vermogen] iets behoort: tot den oorspronkelijken boedel⁵⁾ of tot dat deel dat zijn oorsprong heeft in het huwelijk, of dat van oorsprong *wakap* [goed in de doode hand] is of vererfd goed waarover de erfgenamen reeds een rechtsgeschil hebben gevoerd. Alle zaken zijn gebaseerd op het adatrecht⁶⁾, maar het adatrecht heeft geen kitab's, de Mohammedaansche godsdienst [daarentegen] baseert zich op kitab's. In de kitab's staan vele zaken die langs den weg van de adat [het adatrecht] worden afgedaan⁷⁾.

¹⁾ Wat insluit dat hij na verpanding bewerker is gebleven, iets wat inderdaad vaak voorkomt.

²⁾ Men kan hier lezen dat het proces lang duurt, maar ook dat na het vonnis het twisten doorgaat.

³⁾ Soendaasch *përakadan* (*përdjalan djoewal beuli*).

⁴⁾ *sapangbédahan*; op gezette tijden laat men het water uit den vijver wegloopen en verzamelt de achtergebleven visch.

⁵⁾ Soendaasch *patokan asal tirkah* (*bodël*), de z.g. *barang bawa* - ten huwelijk aangebracht goed, dat van den aanbrengeende blijft, bedoeld? In het algemeen is *tirkah* boedel, nalatenschap.

⁶⁾ Vrij voor: *moelang ka adat*.

⁷⁾ De bedoeling van dezen zin schijnt te zijn: Als gevolg van het feit dat zaken in de kitab's beschreven zijn terwijl dat in het adatrecht niet het geval is,

Ik deel dit alles mede opdat de toestanden in den tegenwoordigen tijd duidelijk mogen zijn, daarom schijnen de beslissingen van den z.g. Priesterraad sterk te staan; in werkelijkheid is dat niet het geval. De gewoonte is dat beslissingen door hen wier zaken beslist worden, niet worden aanvaard, alsof zij geen kracht hadden. Maar een rechtszaak kan niet haar beloop hebben als er niet de „poetoesan (advies)”, op de kitab's gegrond, van den Priesterraad bij is. Gewoonlijk heeft de panghoeloe, als de zaak straks voor de rechtbank [landraad] komt, mede zitting. Wat dunkt U? Zou hij de gedachten die hem tot zijn beslissing leidden [in den Priester-raad] kunnen vergeten of zou hij zich die nog herinneren?

VI. De adats die wij de revue hebben laten passeeren, zijn reeds van ouden datum, stellig zijn er in verloop van tijd vele veranderingen in gekomen naar den regel: 's Lands wijs 's lands eer. Een verandering die ik zelf heb geconstateerd is dat velen reeds meer vertrouwen stellen in [meer waarde hechten aan] geschriften dan in de zaken waarom het gaat¹⁾, zelfs in zaken van den Mohammedaanschen godsdienst zooals huwelijk, verstooting en herroeping van verstooting.

Als de berichten over koop en verkoop onzeker zijn, wordt, naar het schijnt, aan geschriften meer kracht toegekend dan aan de feiten. Maar omdat er vele falsificaten gemaakt worden uit verlangen de zaken met de voorschriften die aangeven hoe het moet zijn, te laten kloppen, keeren de menschen weer tot het oude terug en zijn er velen die zich niet bekommeren om geschriften indien zij niet met de feiten strooken.

VII²⁾. Een andere verandering in de denkbeelden van den nieuwen tijd, buiten den kring van echte landbouwers, is dat lieden er smaak in hebben vereenigingen te vormen tot gemeenschappelijk nastreven van een of ander doel [coöperatie] bv. een maatschappij op aandelen voor een bepaalde onderneming of het bijeenbrengen van kapitaal door de heffing van contributies die voor de contribuanten niet bezwaarlijk zijn, met de bedoeling in practijk te brengen wat men

volgt men de oplossing volgens de agama en komt er geen op de adat berustende oplossing tot stand.

¹⁾ Soendaasch *kaboehtian*, ook: klaarblijkelijke handelingen.

²⁾ Vrij vertaald.

noemt *rěmpoeg djoekoeng*¹⁾, één van zin en één lijn trekkende met anderen, maar men is daarbij pas gevorderd tot de zeer oude gedachte „elkaar over en weer vertrouwen”, omdat het maar zelden gebeurt dat [de onderneming] slaagt en dan keert men weer terug tot het gezegde: „Het is niet goed voor gemeenschappelijke rekening „handel te drijven terwijl ieder zijn eigen weg gaat”²⁾.

190 VIII. Ten aanzien van de wijze waarop men zijn kinderen of verwanten opvoedt³⁾ is het een eigenaardigheid van den tegenwoordigen tijd dat er vele voorbeelden zijn aan te halen aantoonende dat men op aangename wijze zijn levensonderhoud verdient door kennis van de taal [lezen?], schrijven en rekenen. Daardoor komt er een verandering in wat de menschen gewoon zijn hun kinderen voor te houden, zij wijzen hun nu, jongens en meisjes, langs welken weg zij de bekwaamheden welke door de Overheid gewaardeerd worden, kunnen erlangen, ja zelfs vermindert of verdwijnt geheel hun belangstelling voor aangelegenheden die niet onmiddellijk voordeel brengen⁴⁾, zooals kundigheden in zaken van den godsdienst. Als een uitvloeisel van die gedachten blijkt duidelijk dat het alleen reeds in Prijangan iets vreemds is als een vader het zoo regelt dat zijn kinderen ter *pasantren* onderwijs ontvangen dat verder gaat dan de kennis van het Arabisch schrift. Het blijkt ook ten aanzien van het onderwijs op de *pasantren*'s zeer duidelijk hieruit dat zelden nieuwe worden opgericht maar velen ophouden te bestaan en de *goeroe*'s gewone *somah*'s [burgers, landbouwers] worden wegens het feit dat er weinige of in het geheel geen jongelieden de *pasantren* bezoeken en ook omdat de eerbied die hun betoond, de lof die hun gebracht wordt, dewelke het leven van den *goeroe* (*kijai*, *adjěngan*) veraangenamen, zijn afgenomen of geheel verdwenen. Zelfs is de eerbied dien de menschen in hun hart hun toedragen minder dan jegens *pandita*'s of *doekoen*'s die aan hun verzoeken voldoen⁵⁾.

Zoo komt het dat de menschen ertoe terugkeeren datgene tot richt-

1) = lotgemeen, i.e. ong. eendrachtig willende.

2) Soendaasch *hěnteu hade djoetwal meuli papatoengan leumpang sasambajan*; deze uitdrukking wordt op verschillende manieren uitgelegd.

3) Vrij voor: *pangwarah* - onderricht, vermaning.

4) Vrij voor: *pěrkara kapoedjian noe djaoeh-djaoeh* - iets dat stof tot prijzen oplevert maar in de verte.

5) Bij Schr. is *pandita* vaak = *kijai*, doch hier stelt hij *pandita*'s en *doekoen*'s tesamen tegenover de *kijai*'s van *pasantren*'s. Er schijnt hier bij *pandita* meer aan personen die bijstand in moeilijkheden verleen, gedacht te zijn, het verstreken van medicijn waarover een spreuk is uitgesproken e.d., zie toevoegsel P.

snoer te nemen dat gemakkelijk te hanteeren is¹⁾, bv. zij keeren terug tot de *hakekat*²⁾, tot de adat van overeenstemming met zijn naaste³⁾, ook in Mohammedaansche godsdienstzaken [nemen zij] wat gemakkelijk is, zooals de op volksgeloof berustende adat's waarvan boven wel voldoende voorbeelden verhaald zijn, ongeveer zooveel als voldoende is om te toonen dat zij Mohammedaan zijn⁴⁾, bv. zij houden *poewasa* door aan de feestelijkheden der Poewasamaand deel te nemen⁵⁾; zij verrichten de *salat* door aan het *taraweh* mee te doen⁶⁾, *lěbaran* te vieren, zich van den djakatplicht te kwijten, veel werk te maken van den in de maand *Rěwah* gehouden godsdienstigen maaltijd, den *haddj* te verrichten zóó dat van de reis naar Mekka en Madinah een soort plezierreis wordt gemaakt.

191 IX. Nadat omtrent de in dit boek behandelde onderwerpen in geheel Prijangan voldoende inlichtingen waren verkregen waarbij bleek dat de adat's bijna overal gelijk waren, maakte ik in December 1889 door toedoen van Dr. C. Snouck Hurgronje tweemaal een reis naar de Java-landen om de beschrijving van de adat's der inheemsche bevolking zooals zij op verschillende plaatsen bestonden, op te stellen, haar onderscheidene zeden, gewoonten en gebruiken op de wijze van bovenstaande hoofdstukken. Hetgeen hij aldus bijeengekregen heeft, zal nu stellig reeds een dik boek vormen⁶⁾.

Maar naar mijn bevinding verschillen die adat's niet zooveel van de oorspronkelijk Prijangansche, alleen vertoonen zij zich wel eens in een anderen vorm, bv. bij het *noeroenkeun*⁷⁾ komt er bij dat men het kind op de aarde laat stappen, gepaard aan feestelijkheden⁸⁾. Verder bv. bij de orde van zaken bij het middel dat men toepast wanneer een bruidegom die vóór zijn oudere broers en zusters huwt⁹⁾ het huis [waar zich de bruid bevindt] binnen wil gaan bij welke gelegenheid een draad gespannen wordt welke hij met een

1) Vrij voor: *njěkěl běběněran anoe gampang kapakena*.

2) Vgl. blz. 249 noot 5 en blz. 228 noot 10.

3) Soendaasch *adat noe moepakat djeung sasama*.

4) Soendaasch *sakadar tjoekeop djadi tjonto*; m. a. w. door zich aan eenige uiterlijkheden te houden meent men de zwaardere eischen die den godsdienst stelt, na te kunnen laten.

5) Boven blz. 184.

6) Men zie bv. Brieven van een wedono-pensioen (V.G. IV, I, 111 v.v.).

7) Soendaasch *noeroenkeun* is de plechtigheid van het naar buiten brengen van het kind, boven blz. 39.

8) Soendaasch *tambah moedoen karamean moedoen lěmah*; dat dit bedoeld wordt, blijkt uit het op blz. 40 gezegde.

9) Vgl. boven blz. 100.

kris moet dóórbreken. Voorts bv. als men den bruidegom [naar het huis der bruid] wil laten opgaan, moet hij in plaats van op het voetstuthout [van het weefgestel] op het juk van een span buffels treden; de zin hiervan is dat man en vrouw in het huwelijk als een span buffels moeten worden. Alverder bestaat de gewoonte de grafversieringen in den vorm van opstaande plankjes aan hoofden- en voeteneinde van een graf voor mannen aan den top toe te spitsen, voor vrouwen van boven plat te maken¹⁾. [De praktijk van] de naamsverandering is bijna gelijk²⁾. Sterft iemand op Zaterdag dan wordt dat geconstateerd door [vermelding van den naam van den zevendaagschen weekdag] Zaterdag en den pasardag [van de vijfdaagsche pasarweek].

Verder moest ik de godsdienstleeraars der *pasantren's* bezoeken en hun leerinrichtingen opnemen. De meesten hunner kenden mij reeds uit Mekka omdat het zelden voorkomt dat de *goeroe* van een *pasantren* geen hadji is.

Ik ging ook het *tarekat*-onderwijs na en onderzocht het; de meesten dergenen die daarin onderwijs gaven, doceerden tevens de Wet³⁾ ⁴⁾. De meesten van zulke plaatsen [waar *tarekat*-onderwijs gegeven wordt] worden in West-Prijangan gevonden, meer dan in de Java-landen.

Slechts de volgende *tarekat's* kwamen [in de Java-landen] voor: die gesticht door Seh Abdoelkadir, *Kadarijah* genaamd en de *tarekat* gesticht door Naksabandi Alholdi, genaamd *Naksabandijah Holdijah*, maar het komt bijna niet voor dat het niet met [de beoefening van] de Wet samengaat, in de *pasantren's* zal men dit stellig vinden ook al zijn er niet veel *santri's* [seminaristen] want volgens de kitab's moet de regeling der *tarekat's* met de wortelen [grondslagen] der mystiek in harmonie zijn.

En dan was er nog iets dat vanwege de praatjes het allernoodzakelijkst [te onderzoeken] was, nl. de *tarekat Satarijah* die het eerst
192 naar Java gekomen is; volgens zeggen klimt zij op tot de zg. zeven graden [van mystieke kennis] en de *elmoe hakekat*-wetenschap der

¹⁾ In Prijangan wordt geen onderscheid gemaakt, boven blz. 159.

²⁾ Soendaasch *ti ratana* - over het algemeen?

³⁾ Soendaasch *dirangkép djeung djadi goeroe sara djeung lampahna*; de beide laatste woorden schijnen te willen zeggen dat zij niet alleen als docenten maar ook als geestelijke leidlieden in breederen kring optraden.

⁴⁾ Volgt de zin: *lamoen goeroena geus boga tarekat diidinan ngadjarkeun koe goeroena*. — Volgens Gouvernementsvoorschrift moest een godsdienstleeraar vergunning hebben van de Overheid om onderwijs te geven, dit gold echter ook voor niet-*tarekat* leeraars. Bedoeling onduidelijk.

waarheid [in mystieken zin]. Ook dat werd nagegaan, misschien waren er wel zetels van *goeroe's*, hun leeringen en de door hen gebruikte kitab's met zekerheid aan te wijzen maar ik vond er niet velen, slechts in Tjërbon vond ik er twee die nog doceerden en adepten van de door *Seh Kadi Satari Arab* gestichte en naar Java gebrachte *tarekat Satarijah* aannamen. Vóór ik de goeroe's gevonden had, bezat ik reeds vele Javaansche *primbon's* waarvan gezegd werd dat zij van de *tarekat Satarijah* afkomstig waren, de zg. *martabat pitoe*¹⁾. Maar ik heb geen persoon aangetroffen die een echte goeroe [van deze *tarekat*] was, die zich ervoor uitgaf en de geheime wegen ervan ontsluisde.

In die jaren was er een leeraar die boven alle anderen beroemd was, hij heette Kijai Noerhakim en woonde in de desa Pasar nagri, Poerwakarta, Banjoemas. Er werd van hem gezegd dat hij duizenden *moerid's* [leerlingen, adepten] had; de vereering die deze *moerid's* den goeroe toedroegen, geleek op die toegebracht aan den Profeet of aan den Sultan die *tapa* doet op den Goenoeng Salamët en tegen het einde der tijden zal afdalen of aan Djajabaja, van wie allen in de voorspellingen der Javanen verhaald wordt. Ik heb toen zelf, met medewerking van het Bestuur, hem in zijn kraton mijn opwachting gemaakt. Hij bleek een gewoon mensch²⁾ te zijn, oud, van groote ervaring, iemand die veel had rondgetrokken, hij was reeds vaak in Prijangan geweest. Ik heb dat in Prijangan nagegaan en inderdaad hij was daar geweest maar werd er Kijai Noer Moehammad genoemd. Hij bezat vele en dikke *primbon's* en beweerde vele groote vrienden in Prijangan te hebben! Alleen om mij aangenaam bezig te houden besprak hij de deelen der geloofsbelijdenis³⁾, de Wet, *tarekat's*, *maripat* en *hakekat*⁴⁾, van verschillenden inhoud.

Behalve dezen trof ik nog twee niet-vermaarde [goeroe's] aan, van wie echter door de Inlandsche ambtenaren en de stricte betrachters van de godsdienstige wet veel kwaad gesproken werd. De eene, in Poerbalingga, Mas Ranoe Soemita genaamd, was slechts iemand die geregeld de ritueele godsdienst oefeningen verrichtte, hij was een oude man van een desa in het district Tjahjana, residentie Banjoe-

1) Soendaasch *djadina martabat pitoe* - de zeven graden van het Zijn. Hier in het bijzonder een benaming der *tarekat Satarijah*.

2) Soendaasch *djëlëma bae*.

3) Soendaasch *pangkatin sahadat*, vertaling onzeker.

4) Graden van kennis in de mystiek, *maripat* Ar. is de hoogste graad, de diepste kennis, de onmiddellijke kennis van Allah, *hakekat* Ar. = waarheid, hoogste trap van kennis.

193 mas. Hij kon de grondslagen der *primbon's* van de Satarijah verklaren. Meer nog, hij had het werk Akmalijah Insan Kamil in het Javaansch vertaald onder den titel „De volmaakte mensch”. Naar mijn meening kon hij met recht een geleerde en exegeet van de *primbon's* der *martabat pitoe*¹⁾ genoemd worden.

Ik vond nog één kleinen goeroe [van de Satarijah] in Bandjar-nagara, Ki Aspia genaamd, geen groot verklaarder²⁾ [zijner *tarekat*]. Hij had nog een collega, Ki Isak geheeten. Van dezen hadden prijadi's en wetgeleerden, hoewel hij er slechts eenige notie van had³⁾, gehoord.

Voorts trof ik in Wanasaba een ouden man aan, men noemde hem een leerling van Pasir, de grootste [goeroe] van Wanasaba, hij was reeds oud, hij verschaftte aan landbouwers de origineelen voor *djimat's* [afschriften]⁴⁾ welke tot afweermiddel tegen onheil moesten dienen om een goeden afloop van den oogst te verzekeren. Hij vertelde ook, als lofprijzing ter verheffing van zijn goeroe, dat deze een rang innam als scherm tusschen den dienaar en zijn Heer.

De voorspellingen waarvan hij vertelde dat zij in vervulling waren gegaan, waren van zijn goeroe afkomstig⁵⁾. Hij, Ki Soerjadi, ontkende niet, zeggende: „Ik ontken dit niet. Want mijn gedrag is niet „dat van iemand die zijn goeroe verloochent”. — Ik heb hem in tegenwoordigheid van Hadji Noh, panghoeloe van Wanasaba onder-vraagd, ik zeide: „Pasir ikoe poendi lan goeroe ikoe sapa djënenge „lan kaja apa tatrapanne lan wandanne?” — Antwoord: „Apa kene „ditoedohakën lan ditjaritakën panggonanne, roepane lan sipat, ta-„trapanne kaoela botën bisa soembërono, soemantana woes sinëboet „nagaranne bae, noer ikoe apa, hakim ikoe apa, parwi ora bisa nesa „njipati wong kang njipati lan ora bisa noedohakën wong kang „noedohakën⁶⁾).

Onder allen lof aan Noerhakim⁷⁾ door zijn *moerid's* gebracht was slechts één zaak welke de *panghoeloe's*, godsdienstleeraren en In-

¹⁾ Deze en de volgende zinnen schijnen op den tweeden persoon te slaan die echter niet genoemd wordt.

²⁾ Soendaasch *teu sakoemaha përtelana* - niet heel duidelijk in zijn mededeelingen?

³⁾ Soendaasch *ngamben bae*.

⁴⁾ Vrij voor: *babonna mítóeroet djimat-djimat*.

⁵⁾ Soendaasch *omongan oega-oega noe katjarita boektina njaeta goeroena*; vertaling onzeker.

⁶⁾ Dit gesprek wordt in het Javaansch gegeven. Voor de vertaling zie aan het Slot, blz. 273.

⁷⁾ De goeroe van Pasir.

landsche ambtenaren onaangenaam stemde, nl. dat hij de Javaansche symbolen en uitleggingen weinig telde en alleen in de Arabische gezegden geloofde.

194 Buiten en behalve dit alles vond ik uiteenzettingen van de *hakekat* en oude Arabische kitab's, *soeloek's*¹⁾ en *kidoeng's*²⁾ in het Javaansch in Bagelen, Sala, Jogja, Madijoen, gewoonlijk bij oude desalieden en niet bij jonge leeraren der Wet. Men kon ook niets van hen denken, want deze lieden vertoonden geen teekenen boven anderen die ik op twee reizen in twee jaar ontmoette, uit te munten. De eerste maal dat ik van Prijangan erop uitging, was naar Tjërbon, Tëgal, Pakalongan, Banjoemas, Poerwakarta, Poerbalingga, Bandjarnagara, Wanasaba, Poerwarëdja, Kaboemen, Tjalatjap. De tweede maal naar Samarang, Jogja, Moentilan, Magëlang, terug naar Samarang. Naar Prijangan teruggekeerd schreef ik over of kocht alles wat ik gevonden had aan *primbon's* kitab's, erfstukken uit de Java-landen en uit Prijangan, uit Bantën, ook nieuwe geschriften en bood [alles] aan aan Dr. C. Snouck Hurgronje³⁾. De namen van de woonplaatsen der godsdienstleeraren met wie ik al of niet kennis maakte, schrijf ik hier niet neer als zijnde van geen belang. Ik heb het alleen [aangeteekend] bij wijze van dagboek te mijner herinnering en ten teken dat het mijn eigen bevindingen waren. Eenigen tijd daarna, in 1893, verhuisde ik naar Koeta Radja Atjeh als panghoeloe bësar⁴⁾, in September 1895 werd ik weer overgeplaatst naar Bandoeng [als hoofdpanghoeloe en ben dat] tot nu toe gebleven⁵⁾. [Ik zeg dit] bij wijze van toelichting op wat ik boven over den staat van de rechtspraak heb neergeschreven⁶⁾. Want de gewoonten veranderen of nemen andere vormen en manieren aan zonder dat de menschen die in deze gewoonten leven, het zich bewust zijn, laat staan dat de grondslagen zouden veranderen. Zoo bestond in alle tijden de gewoonte zijn levensonderhoud en anderer lof te zoeken onbeperkt, bv. door goede manieren, moed en beleid, dat schijnt nu

1) Een *soeloek* is een geschrift van mystiek-godsdienstigen aard in dichtvorm.

2) Soort gebedsformulier-afweermiddel.

3) Soendaasch *tëroes njalin meuli sagala noe kapanggih primbon-primbon*.. enz. Misschien is bedoeld dat Schr. op zijn reizen geschriften had aangekocht, andere ter overschrijving had ontvangen, misschien dat hij van het door hem gekochte afschriften maakte.

4) D.w.z. over niet-Atjehers.

5) Dit toevoegsel moet tusschen 1910 en 1913 geschreven zijn.

6) D.w.z. wat ik over de rechtspraak kon mededeelen, berust op mijn in die periode opgedane ervaring.

verdwenen en overgegaan te zijn in het streven de lof van den tegenwoordigen tijd in te oogsten¹⁾.

Velen zoeken kunde en bekwaamheid te verwerven waarbij het hun onverschillig is of zij trouw en waarheid in den steek laten, velen zijn er ook die gaan rondzwerven en naar den vreemde trekken, het „'s land wijs 's lands eer" dat hun verwanten prezen en hun tot tevredenheid stemde, achter zich latende. Er zijn vele adat's welke den lof die door den tegenwoordigen tijd gezocht wordt, najagen, den lof die hun grootvaders en hun grootmoeders is toegebracht, prijs gevende, bv. afstammelingen van een *pasantren* jagen lof na die niet des *santri*'s is, vele nazaten van of gewezen *paseban*-lieden²⁾ jagen den lof der moskeewijk na.

195 Dit alles zijn veranderingen in de adat van Java die men niet adat-grondslagen kan noemen; zij [die zich daaraan overgeven] zijn zelf verbaasd [en vragen zich af]: „Hoe komt het dat het maatschappelijk „leven steeds veelkleuriger wordt³⁾, maar de tevredenheid en de goedsrust in toenemende mate teloor gaan⁴⁾ (in wanorde zonder zin)?"

X. Thans is er voor alle wegen die men op wil gaan een leermeester te vinden die als leidsman kan strekken, zoodat men zich op gemakkelijke wijze in de gewenschte richting bewegen kan. [Men kan voor alles opgeleid worden]. Tegenwoordig kunnen in de desa meisjes van vijf, zes jaren reeds lezen en schrijven, borduren, *songket*-werk verrichten⁵⁾, werk dat in den ouden tijd door ouderen uit den adelstand verricht werd en van dezen nog de uitgelezenen die er aanleg voor hadden. En de ouders van den tegenwoordigen tijd, verheugd als zij zijn dat hun het geluk treft kinderen te bezitten die van meer dingen verstand hebben dan zij, steken hen in de hoogte, verwennen hen, geven aan al hun verlangens toe en behoeden hen voor zorgen. Het gevolg is dat zij minder gewoon zijn aan armoede (nooddrift) en daaraan, door anderen bevolen te worden, wat ten gevolge heeft dat zij brutaler jegens hun ouders zijn dan kinderen in den ouden tijd; zij zijn gewend lekkerder te eten en beter gekleed

¹⁾ Vertaling onzeker. Ziet wel op de zg. Inlandsche beweging.

²⁾ Inlandsche ambtenaren, in ruimen zin: mannen met wereldlijke ambten.

³⁾ Vrij voor: *nagara beuki mantjawaarna*.

⁴⁾ Vrij voor: *kasénangan beuki tambah mantjawaera*.

⁵⁾ Soendaasch *njongket* - met zijde, gouddraad enz. figuren of bloemen in het weefsel enz. werken.

te gaan dan hun ouders. Het is moeilijk hen op dien weg tot staan te brengen [als men wil] dat zij zich zullen inspannen om zelf een bestaan te zoeken. In de laatste vier à vijf jaren heb ik zeer vele voorbeelden daarvan gezien.

XI. In den ouden tijd waren er zeer velen die behagen schiepen in knapen en meisjes die vlug veel begrip ervan kregen hoe men zich heeft te voegen, men verlangde hen om strijd als schoonzoon of schoondochter aan te nemen; men gaf aan dat verlangen meerdere zekerheid door lange verlovings¹⁾, of door dat het huwelijk voorloopig als kinderhuwelijk gesloten werd²⁾, vooral wanneer men bespeurde dat het kind begrip van en neiging voor godsdienstzaken bezat.

Die gewoonte van elkaar [een a.s. schoonzoon of schoondochter] te betwisten is in den tegenwoordigen tijd nog toegenomen want, zoo denkt men, terwijl hij of zij nog een kind is, valt er reeds iets van hem of haar te loven, hoeveel te meer zal dat het geval zijn als hij of zij reeds volwassen zal zijn; vandaar dat het aantal dergenen die als kind uitgehuwelijkt worden, toeneemt. Zelfs laat het de menschen onverschillig of zij daarmee de voorschriften der kitab's overtreden, als het maar gelukt. Vele menschen verzoeken [aan de godsdienstbeambten] nog minderjarige weezen die ook geen grootvader hebben voor hen in het huwelijk te verbinden³⁾; maar welke weezen, gelet op hun verstand, hun orde en netheid en kunde als meerderjarig te beschouwen zijn, zij verlangen dan van de godsdienstbeambten dat zij ze zullen uithuwelijken⁴⁾. Zijn de lieden van de *kaoem* net zoo⁵⁾, dan overtreden zij stellig en zeker de kitab's. Houden zij zich aan de kitab's dan zullen zij het verzoek zeker afwijzen. Zijn zij verstandig dan aanvaarden zij het verzoek en wordt de verbintenis bevestigd als verloving⁶⁾, zoodat anderen den jongen of het meisje niet meer zullen kunnen krijgen. Aan den

¹⁾ Soendaasch *babakalan*, *papatjangan*, synoniemen.

²⁾ D.w.z. zonder samenleving.

³⁾ Dit zijn dus verdere verwanten die niet als dwingende voogd kunnen optreden.

⁴⁾ Bij meerderjarigheid kunnen ook verdere verwanten dan vader of grootvader als *wali* optreden, ev. ook de godsdienstbeambte.

⁵⁾ D.w.z. gaan de huwelijksluiters op het voorstel in.

⁶⁾ Soendaasch *papatjangan*, *lalamaran*, synoniemen; het eerste woord ziet op het aan elkander verbonden zijn der verloofden, het tweede op het aanzoek om de hand van het meisje van de zijde des jonkmans.

- 196 *wali* wordt duidelijk gemaakt dat dit nu geen huwelijk is met samenleving als man en vrouw, het is een huwelijk zonder meer¹⁾, de feitelijke voltrekking zal plaats hebben na meerderjarigheid²⁾. Als het aldus gaat begrijpen velen het en geeft men verheugd een feestmaaltijd, de wederzijdsche ouders begroeten elkaar als *besan*³⁾ en dat blijft zoo tot het huwelijk feitelijk voltrokken wordt⁴⁾.

Velen verlangen te huwen zonder de *iddah* in aanmerking te nemen⁵⁾, omdat de man en de vrouw behagen in elkaar hebben.

Dit komt alles daarvandaan dat men niet de *doerijat* of de kitab's volgt⁶⁾ maar aan zijn sexueele lust wenscht te voldoen, door een huwelijksbriefje gedekt.

Deze adat [van kinderhuwelijk] is het eerste opgekomen in kringen van onwetenden op het punt van den godsdienst⁷⁾ en van daar overgeslagen op lieden die om strijd een krachtig geluk najoegen [?] ⁸⁾. Op den duur moesten er wel velen komen die er aan de hand van de kitab's een list op verzonnen. 't Zal hierbij al niet anders gegaan zijn dan bij het zoeken van levensonderhoud: niemand erkent zijn fouten maar de grondslagen van zijn handelen verbetert hij, hetzij den naam hetzij de wijze van doen. Op den duur verandert de adat⁹⁾. Een voorbeeld aan de taal [ontleend]: men behoeft zijne gedachten niet bezig te houden met nieuwe woorden die van buiten [in de taal] komen, in de eigen taal zijn er reeds vele woorden die voor den hoorder verkeerd worden gebruikt, omdat de bedoeling omgekeerd is [men zegt iets anders dan men wilde zeggen], bv. het woord *balik* [wenden, terugkeeren, naar huis gaan] zegt een aanzienlijke van zichzelf, als hij zeggen wil dat *hij* naar huis gaat [taalkundig *kasar*], [daarentegen] is *moelih* het woord

¹⁾ Soendaasch *etamah kawin bac*; uit het voorgaande valt op te maken dat er nog geen huwelijkscontract is.

²⁾ Soendaasch *djadina* - huwelijksluiting? consummatie?

³⁾ Boven blz. 75 v.v.

⁴⁾ Zie toevoegsel F. Daar een vader zijn minderjarige dochter wel kan uithuwelijken, schijnt Schr. hier aan een kinderhuwelijk te denken of daarvoor in de plaats gestelde verloving met later te volgen huwelijksluiting.

⁵⁾ D.w.z. zonder het verstrijken daarvan af te wachten. De *iddah* is de tijd na de ontbinding des huwelijks gedurende welken de vrouw geen nieuw huwelijk kan aangaan.

⁶⁾ Soendaasch *doerijat* - genegenheid. Zin?

⁷⁾ Historisch niet juist.

⁸⁾ Soendaasch: *ka noe pakoewatkoewat doerijat*, vertaling geheel onzeker.

⁹⁾ Volgt: *noe bēnēr ajeuna*, bedoeling: totdat de tegenwoordige [veranderde] adat als de juiste geldt? of: (verandert) de tegenwoordige juiste adat?

van den lagere als hij tot den hoogere spreekt van diens „naar huis gaan” [taalkundig *lēmēs pisan*], *wangsoel* zegt de lagere van zijn eigen naar huis gaan als hij tot een meerdere spreekt [taalkundig *lēmēs*]. In den jongsten tijd zijn er reeds velen die, bij een aanzienlijke informeerende, zeggen: „Waar komt mijnheer vandaan (*wangsoel*)”; ik, uw dienaar, keer terug (*moelih*) van de markt”. — Buiten en behalve dit [gebruik van] *kasar* en *lēmēs* is er ook in het gebruik van benamingen van kledingstukken veel onderste boven gekeerd. In geschrifte en vooral in het spreken van halfbloeden van ander ras wordt al tot den koetsier van een huursado gezegd: „Rijd maar door naar het station!”¹⁾.

Wat dit alles betreft is het stellig allen bekend dat alleen wie twee adats volgen het gevoel van stijfheid hebben²⁾, vandaar dat Inlandsche ambtenaren aan ambtenaren die een onderzoek instellen naar de adat ten einde die in boeken vast te leggen³⁾ plegen te zeggen: „Och! dat is een adat uit den ouden tijd, van het jaar, „zij is nu reeds verdwenen”. Doch zij geven zelf geen inlichtingen over de adat die ervoor in de plaats getreden zou zijn, want nog daargelaten als de adat niet veranderd is, ook al is zij wel veranderd, dan zullen zij het toch niet weten en niet beseffen dat zij onder de heerschappij van die adat leven.

197 Vandaar dat zoo iemand, als hij antwoordt, om zich heen ziet zooals de gewoonte is van domme lieden die vast in iets gelooven, als zij tegenover knappe lieden staan, van den gewezen ambtenaar in dezelfde omstandigheden jegens den ambtenaar in functie en [zooals de gewoonte is] te gelooven zijn medemenschen goed te moeten doen [?] ⁴⁾.

Sedert kort bestaat er zoo half en half een verbod tot het geven van bijdragen aan een feest in den vorm van *pamoros*, *pahadjat*, *panjamboengan*⁵⁾, allen hebben dat vernomen. Fluks is de *pamoros* enz. vervangen door geld of berekening [van de waarde der bijdragen] of schijnverkoop, want de waarde [der bijdragen] is dezelfde gebleven.

¹⁾ Soendaasch *tēraskeun* l. - zet voort, ga door met, terwijl *tēroeskeun* k. op zijn plaats zou zijn.

²⁾ D.w.z. dat wie niet geheel leeft in zijn eigen adat maar met allerlei uit den vreemde bekend is gemaakt en rekening heeft te houden, zooals een Inlandsch ambtenaar, een gevoel van gêne moet hebben.

³⁾ Vrije vertaling van: *ambtenaar noe nētēpan boekoe adat*.

⁴⁾ De laatste alinea is mij duister.

⁵⁾ Drie namen voor zoo'n bijdrage, meest in natura.

*Noerboewat*¹⁾, *daoelat*²⁾, *hibar*. *Daoelat* is uit het Arabisch, een woord dienende om de hoogheid van een rang aan te duiden. Maar de Soendaneezen gebruiken het woord om buitengewoon voordeel uit te drukken, vandaar de spreekwijze om als men een voordeel heeft behaald maar er is een ongeluk aan verbonden, te zeggen: *meunang bagdja teu daoelat*³⁾.

De oorspronkelijke beteekenis van *hibar* is: lichtstraal of afstraling van lichtglans. Vandaar dat het gebruikt wordt van menschen van wie men gelooft dat zij uitermate veel aanzien⁴⁾ en geluk hebben, vooral op het gebied van wonderkracht⁵⁾ en heiligheid⁶⁾, lieden van weinig aanzien [voorspoed] plegen tot hen zelf of zelfs maar tot hun graven het verzoek te richten: „Ik vraag eerbiedig „*hibar* [de afstraling van Uw wezen] of *běřėkah* [Uw zegen]”, d.w.z. zij vragen eerbiedig dat dier wonderkracht of dier heiligheid op hen moge afstralen. Soms vraagt men aan een *pandita* of *kijai*: „Ik vraag eerbiedig Uw *hibar* als middel tegen eenzaamheid”, d.w.z. als bezweringsmiddel”. Dan ontvangt men gewoonlijk een gave, iets dat men moet prevelen, een *djimat*, een bereide sirihpruim of olie welke de wonderkracht van datgene waarmee men wordt toegerust, kan manifesteren. Tezelfder stond moet men als middel om het geschonkene doeltreffend te maken⁷⁾ wat geld geven, ten minste een kwartje. Wanneer later hetgeen men beoogde resultaat heeft, zal men dat niet vergeten en ongetwijfeld een gelofte afleggen, passende bij het meer of minder gewichtige van datgene wat men op het oog had.

Dit geloof is het allerkrachtigst in de harten der menschen en het komt nooit voor dat men achteraf zegt bedrogen te zijn, mits slechts de persoon wiens zegen en uitstraling is verzocht, zich niet in stellige bewoordingen garant heeft gesteld.

Er bestaan vele andere practijken, wel van bedriegelijken aard, zooals wanneer men er voor instaat dat iemand beoogt resultaat zal hebben door onbegrepen hulp te verleen, bv. het gisten van geld zóó dat het in den tijd van twee, drie etmalen vertienvoudigd wordt,

1) Over dit woord wordt verder niets gezegd. Zie echter toevoegsel B.

2) Soendaasch *daoelat* Ar. - voorspoed, geluk.

3) Hij heeft geluk gehad maar het heeft hem niet tot voordeel gestrekt.

4) Soendaasch *daradjat*, ook: voorspoed.

5) Soendaasch *kasaktian*.

6) Soendaasch *kasoetjiam*.

7) Soendaasch *sarat panadjēm*, lett. een middel dat een scherp-maker is. Vgl. boven blz. 143.

omdat er wierook bij gebrand wordt en er *djampe's* over gepreveld worden. Hiervan plegen rechtszaken te komen, vooral in geval van bedrog, wanneer iemand op zich neemt en ervoor instaat [iets te kunnen] op gemakkelijker wijze dan de gewone.

Dit alles komt hieruit voort dat de uitkomst anders is dan de vrager in goed geloof had verwacht. Maar allen loochenen dat hier sprake zou zijn van bedrog zooals men spreekt van stelen. Deze twee woorden¹⁾ worden gebruikt bij de beslissing [van een rechts-geding?], de naam van dit alles is in de taal der menschen *njabab* (bij dag stelen, stelen als het licht is, *njolok mata boentjĕlik*²⁾), men zegt dat de dief een *adji pipahokan*³⁾ heeft (d.i. een *djampe djang-djarwokan*⁴⁾) en derzelver aanwending maken dat de oogen van den bedotte verduisterd worden, d.w.z. waardoor hij hetgeen de bedotter of de bedrieger zegt, gelooft).

Aanteekening. De vertaling van het in het Javaansch gevoerde gesprek op blz. 266 is als volgt:

„Waar ligt Pasir en hoe heet die goeroe en hoe zijn zijne manieren en hoe is zijn uiterlijk?”

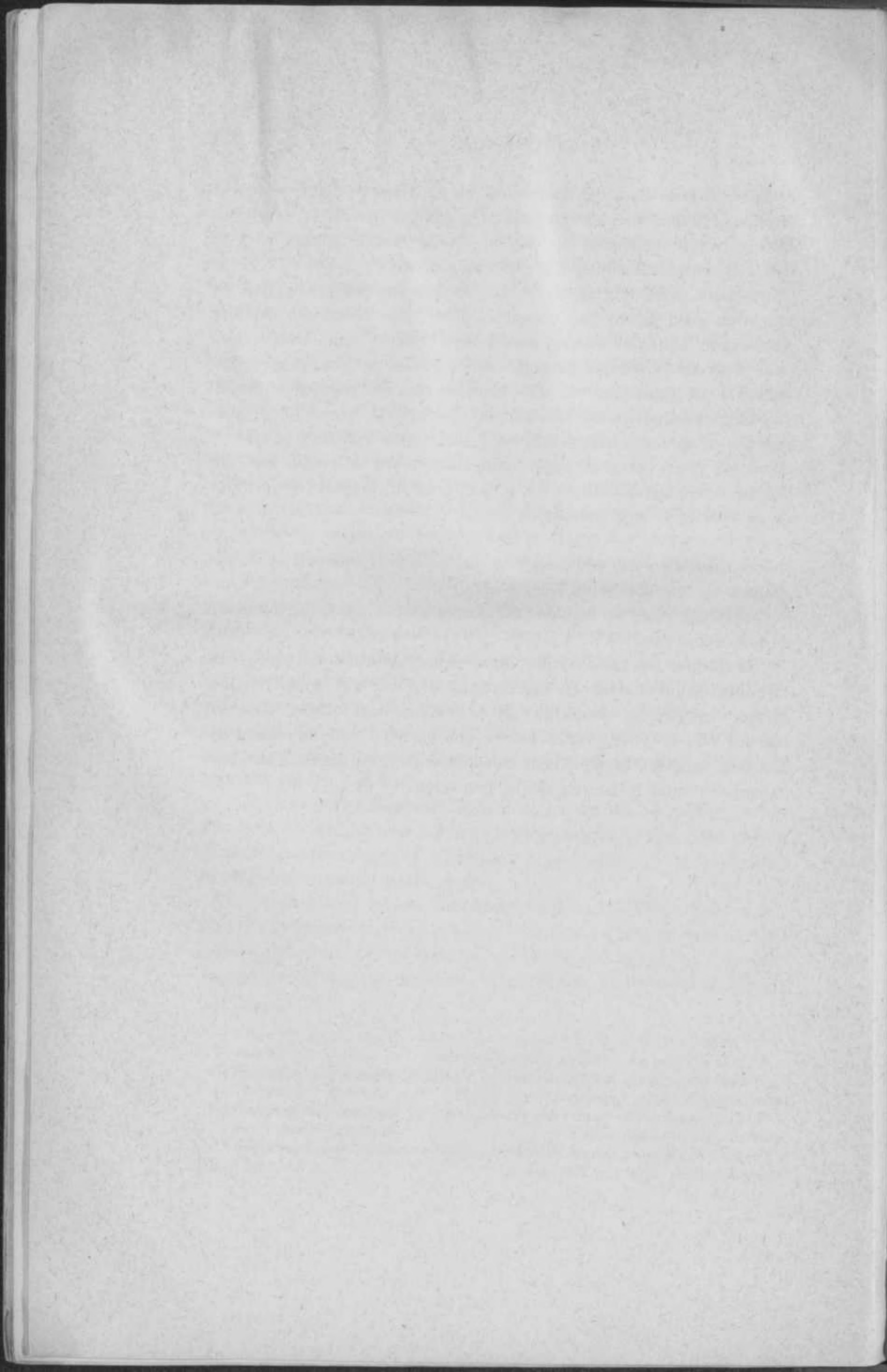
„Er zal hier gewezen worden op en verteld worden van zijn plaats (woning), zijn uiterlijk en eigenschappen. Over zijn manieren kan ik niet lichtvaardig oordeelen, hij wordt familiaar alleen Noer genoemd. Wat is *Noer*, wat is *hakim*, een *parwi*(?), de menschen die met hem omgaan, kunnen hem niet beschrijven en degenen die hem aanwijzen, kunnen dat [eigenlijk] niet doen.

¹⁾ D.w.z. *tipodaja* - bedrog, *maling* - stelen.

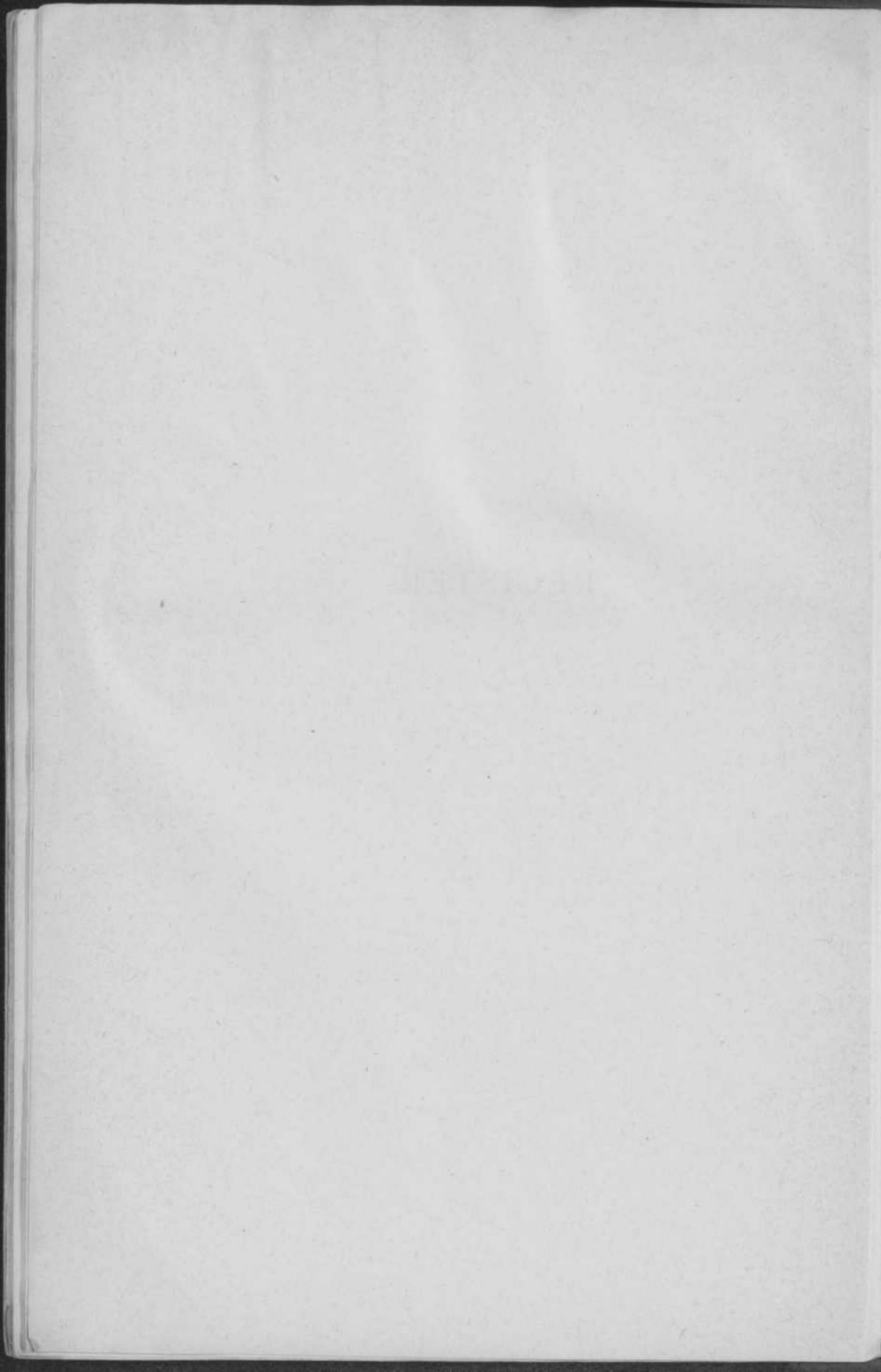
²⁾ Lett. in iemands wijdgeopende oogen prikken, staande uitdrukking voor: voor iemands oogen wegnemen.

³⁾ Een spreuk welke maakt dat het dengenen op wien men het gemunt heeft, duister voor de oogen wordt.

⁴⁾ In het algemeen is er geen onderscheid te maken tusschen *djampe* en *djangdjarwokan*. Vgl. blz. 228 noot 8.

REGISTER

REGISTER.

A.

abangan, 230.
 adab bijada, 83, 255.
 adan, 61, 158.
 adat istiadat anoe moepakat, 101.
 adibeunteung, 235.
 adjag, 124.
 adjëngan, 143, 251, 252, 262.
 adji, 43, 44, 143, 250, 251, 252, 253, 254.
 adji halimoenan, 254.
 adji katimboelan, 243, 254.
 adji kinasihan, 254.
 adji panggabaran, 254.
 adji panjërëpan, 254.
 adji piboengkëman, 254.
 adji pilengketan, 254.
 adji pileumpeuhan, 254.
 adji pipahokan, 273.
 adji sar(oe)wa sampoerna, 172, 252.
 adjian, 243, 253.
 adoe tëlœ ampar tiga, 83, 255, 259.
 adoean, 244.
 agama, 205, 206.
 agama pantjanagara, 205.
 agoes, 38.
 ahir baleg, 70.
 alam rame, 205.
 alamat, 48, 108, 209.
 alihan, 34.
 alip, 168, 169.
 Allah hoemma woedjoed Mëkah, 105.
 aloes bobot pangajon, 220.
 aloesna, 160.
 Ambia, 35.
 anak tere, 235.
 andjoek hoetang, 255.

andjrah, 128.
 angkloeng, 37, 63, 131, 233, 243.
 antanan, 250.
 antrawijah, 190.
 apëm, 197.
 araj, 128.
 Ardjoena, 20, 91.
 ari-ari, 36.
 arit, 129.
 Arpah, 190, 191.
 asak djeudjeuhan, 9.
 aseupan, 95, 109.
 asiwoeng, 239.
 Asoeradag, 194.
 asrakal, 38, 40, 63.
 astana, 159.
 ati moengkir beungeut
 njanghareup, 210.
 atjep, 38.
 atji, 160.
 atjir, 243.
 awi tali, 126.

B.

babadotan, 250.
 babakalan, 100, 269.
 babango, 51, 52, 64.
 babatjaan, 179.
 babatok, 200.
 babon, 121.
 badawang, 243.
 badi, 117, 144, 174.
 badjingan, 230.
 bagdja, 135.
 hagong siloeman, 137.
 bajoe, 20, 26, 44, 143.
 bakakak, 32, 33, 92, 97.
 bakal, 104.
 baki, 63.
 balad sarewoe, 133.

balakoetak, 243.
 bale, 74, 135.
 bale (geusan) ngadjadi, 203, 230.
 baleg, 70.
 bali, 32, 36.
 bali (geusan) ngadjadi, 230.
 baligo, 18.
 balik pepeh, 149.
 banda asal, 98.
 banda kaboejoetan, 49.
 banda kawin, 98.
 banda sasampeuran, 210.
 banda tatalang raga, 165.
 bandoesan, 155.
 bangbalikan, 19.
 bangsa, 206.
 bangsa sëliran, 100.
 bapa d(a)rigama, 203, 210, 212,
 zie ook drigama.
 barang bawa, 257.
 Batara Goeroe, 90, 91.
 Batara Kala, 246.
 Batara Sangka Masalah, 145.
 bebesanan, 71.
 bëbëtek, 39.
 bëdoeg, 122, 123, 125, 185, 193,
 209.
 bëger, 70.
 bejat, 146, 253.
 bejat djeung goeroe, 83.
 bëkël, 118.
 bela, 51, 64.
 bela pati kana doerijat, 94.
 bëndoengan, 106.
 bërdjandji, 177.
 bërëkah, 272.
 bërëkat, 60, 66, 79, 175.
 besan, 75, 76, 77, 79, 235, 270.
 beukah, 126, 127.
 beuneur (hedjo), 126, 127.
 beuli waris, 164.
 bibi, 72.
 bibit boewit, 203.
 bijantara, 59, 92.
 boboreh, 127, 130.
 bobot pangajon, 220.
 boeboek kënteng, 22.

boeboer soera, 194.
 boedak disalamëtkeun, 52.
 boedak kamalole, 245.
 boedak teu poegoeh, 75.
 boedjang, 186.
 boedjangga, 76, 157.
 boedjangga sasmita, 88.
 boejoeng, 61.
 boejoet, 18, 19.
 boelan alaeun, 24.
 boengbang, 147, 172, 185.
 boengka, 214.
 boeroewan, 153.
 hoesoeng, 147.
 boetjat, 147.
 bondot, 121.
 bontot, 48.
 bolokotondo, 124, 126.
 boros, 124.
 boweh larang, 127, 235, 240.

D.

dah bawang dah kapas, 255.
 dahoe, 72.
 dahoean, 235.
 dalang, 145.
 dalika, 152.
 daloeng, 15, 118.
 daoelat, 272.
 daoen kahitoetan, 231.
 daoen simpeureum, 45.
 daradjat, 272.
 darah oentjaleun, 25.
 darat, 115.
 darigama, 203, zie ook drigama.
 darma, 164.
 datjin, 122.
 daweung dajeuh, 33.
 dawoean, 106.
 dawoeh, 81, 82.
 dëboes, 54, 55.
 dëdëmit, 67.
 dërëp, 121, 123, 128.
 dërma, 13.
 dërmaga, 106.
 Dërwati, 91.

- Dewa Batara, 246.
 Dewata Seungkeur ngeujeuk, 236.
 Dewi Asri, 234, 236.
 Dewi Sinta Watoe Goenoeng, 17.
 diangir, 182.
 dibersihan, 52.
 didjoewal boroh, 259.
 digoenting, 39.
 digoesar tanda, 54.
 dihampas, 15.
 dikir, 150, 157, 160, 163, 249.
 dikirimkeun, 23.
 dilokat, 244.
 dioendjoengkeun, 84.
 diparantang, 182.
 diparantjahan, 144.
 diradjah, 144.
 diroewat, 244.
 disëbitan, 52.
 disëpitan, 52.
 disërahkeun, 77, 78.
 disoenatan, 51.
 ditangkodkeun, 158.
 ditoenggoean (dikilir — —), 137.
 diwariskeun, 166, 246.
 djadam, 32.
 djadjaboer, 183.
 djakat, 120, 122, 130, 177, 178, 185, 186, 260.
 djalma balaka, 149.
 djalma këroeng, 36 (koeroeng) batok, 36.
 djalma makaja, 115.
 djamdjam, 181.
 djampana, 58.
 djampe, 13, 22, 23, 26, 43, 44, 114, 142, 143, 146, 149, 157, 171, 172, 228, 239, 240, 250, 251, 252, 254, 273.
 djampe njawer, 40.
 djampe noerboewat, 12, 22.
 djampe radjah, 27.
 djampe salamët, 22.
 djampe toetoeng, 172.
 djandi dalëm, 238.
 djangdjawokan, 156, 157, 228, 252, 273.
 djangdji larangan, 134.
 djarian, 24, 45.
 djarigao, 23, 31, 45, 61, 144.
 djati kasilih koe djoenti, 204.
 djawa abangan, 230.
 djawer kotok, 65.
 djëlëma doesoen, 1.
 djëlëma përtëngahan, 1.
 djengkol, 131.
 djëroek lëmo, 231.
 djëroek mipis, 231.
 djeudjeuh (soekoe), 9, 81.
 djijad, 228, 251.
 djimat, 2, 21, 24, 29, 124, 127, 175, 215, 250, 252, 266, 272.
 djimat rëbo wëkasan, 196, 250.
 djimat soesoemping, 215.
 djintën, 231.
 Djoemadilahir, 178.
 Djoemadilawal, 178.
 djoerig, 7, 34, 48, 132, 137, 143, 144, 148, 149, 176, 185, 208, 214, 245.
 djoerig ipri, 137.
 djoerig lakbok, 243.
 djoerig tjoelika, 23.
 djoeroë toelis djakat, 122.
 djoeroë toelis tjoeke, 122.
 djoewal akad, 256.
 djol djodo, 50.
 djotang, 123.
 doa, 13, 31, 57, 97, 104, 105, 143, 154, 157, 159, 174, 179, 188, 228, 251, 262.
 doa aoedoebillah, 216.
 doa hatam, 59.
 doa koeboer, 160.
 doa koenoet, 199.
 doa moeloed, 174, 175, 176, 177.
 doa nispoe Saban, 181.
 doa noerboewat, 11, 12, 13, 21, 22, 228, 229.
 doa radjab, 179.
 doa rasoel, 125.
 doa salamët, 12, 22, 38, 80, 91, 105, 109, 125, 126, 128.
 doa salamët kawin, 84.

doa toelak bala, 125, 199, zie ook
 toelak bala.
 doechoel (djima), 100.
 doedoer, 119.
 doegël, 121.
 doelag, 182, 185, 190, 191, 192.
 doelag djanari, 183.
 doelag koeramas, 182.
 doelag pitrah, 185.
 doehoeng, 144.
 doekoen, 18, 24, 46, 61, 107, 114,
 117, 141, 142, 143, 144, 145,
 146, 156, 172, 199, 208, 214,
 262.
 doelang, 63, 95, 118.
 doeloer opat, 32.
 doerijat, 94, 270.
 doeroeng, 131, 132.
 doeroewiksa, 91, 103, 214, 245.
 doewit tjangkroeban, 43.
 dogdog ogel, 63.
 domas, 232.
 domba ekah, 39.
 drigama, 73, 206, 212.

E.

elegete, 149.
 ëlekan, 16.
 elmoe hakekat, 249, 264.
 elmoe saepi, 253.
 ënden, 220.
 ëneng, 38.
 ënok, 38.
 ëntik, 145.
 ënoeng, 38.
 ëntol, 38.
 etjeng, 124.
 eulis, 38.
 eundan, 121, 128, 129.

G.

gade, 257.
 gagadjahan, 125.
 gaganting, 191.
 galoedra-paksi-naga-liman, 87.
 Galoeh, 222.

gamëlan, 37.
 gangsa (batoek kosong), 147.
 garagara, 209.
 garoet, 107.
 gatjong(an), 121, 123, 128, 139.
 gawe menak(na), 115.
 gëbar, 145.
 gëde timbang taradjoe, 220.
 gedeng, 121, 122.
 gëdogan, 88.
 gëgëtjok, 45.
 gëring nangtoeng, 147.
 gëtas-haroepateun, 88.
 geugeus, 121, 129.
 geus hade, 96.
 geus salamët, 151.
 geus toeloej (ladjëng), 151.
 gobang, 174.
 Godog, 169.
 goedang, 119.
 goemoenda, 47.
 goemoerih, 42.
 goenda, 47, 125.
 goerijang, 232.
 goeroe, 253, 262, 264, 265.
 goeroe desa, 106.
 Goeroe Poetra Hijang Bajoe, 91.
 Goeroe Poetra Hijang Bangga, 90.
 goesar potong, 53.
 goesaran, 54, 58.
 goesar(an) tanda, 53, 55.
 gondali, 107.
 gonggorekan, 30, 48, 230, 231.

H.

hadam, 138.
 haddj, 263.
 hadjat, 86.
 hagam toelak, 125, 199.
 hakekat, 206, 253, 263, 265, 267.
 hakoelah, 162.
 hama (gingsir) (beureum) (lolo-
 dok), 123, 124, 126.
 hampas kalapa, 15.
 handjoewang, 109, 110, 150, 163,
 164.

hantoe, 132.
 haphap, 227.
 hapit, 190.
 harajhaj, 127.
 haram, 14, 182, 194, 230.
 Harijang Bangah, 221.
 haroepat, 88, 89.
 hatam, 58, 59, 60.
 hatib, 74.
 hatong, 130.
 heueuh boeweuk, 211.
 heutjak, 118, 120, 129, 134.
 hibar, 35, 272.
 hibarna hormatna, 175.
 hibat, 166.
 hijang, 217.
 hoekoem, 73, 74, 203, 212.
 hoeloewotan, 104, 105, 109, 123,
 124, 127, 175, 245.
 hoema, 103, 125.
 hoemboet, 42.
 hoemoesoet, 47.
 hoerip, 41.
 hoetbah, 84.
 hoewap-lingkoeng, 18, 84, 92.

I.

iboe (pare), 111, 116, 119, 120,
 127, 129, 130, 131, 132, 233,
 242, 243.
 idangan, 57, 66.
 iddah, 93, 96, 270.
 idjab-kaboel, 83.
 ikët, 145.
 ilapat, 108, 172.
 ilham, 108, 172.
 impian riwan, 172.
 indah, 46.
 indoeng, 32, 233.
 indoeng beurang, 32, 43, 232.
 indoeng hoekoem, 203, 210, 212.
 indoeng peuting, 32, 232.
 indoeng toendoeh, 32.
 ipri, 137, 234.
 isëli, 203.
 isim, 215, 254.

isim saepi (angin) (banjoe) (boe-
 mi) (seuneu), 253.
 istanggi, 151.
 itikap, 184.
 itoengan, 71.

J.

jaksa, 149.
 jamin, 140.
 jang, 217.
 jasin, 149, 159, 160.
 Joesoep, 35.

K.

kabadi, 15 67, 102, 143, 144, 170.
 kaboejoetan, 107, 144, 168, 169,
 172, 174, 189.
 kaboelan, 175, 177.
 kadar, 3, 8.
 kadigdjajaan, 252.
 kadoet, 200.
 kahadean, 43.
 kaja reudjeung, 95.
 kajapoe, 125.
 kakalen, 107.
 kakandoengan, 11.
 kakawah, 27, 32.
 kakawen, 91.
 Kala, 25, 26.
 kalangkang, 69, 148, 216, 217.
 kalapa hedjo, 126, 251.
 kalëbean, 183.
 kalimah, 146.
 kaliwara, 157.
 kaliwon, 243.
 kaloewat, 153.
 kamat, 158.
 kamoening, 163, 175, 176.
 kandjoet, 175.
 kandjoet gonggorekan, 40.
 kandjoet koendang, 30, 231.
 kanitren-roedjak, 21.
 kanjere, 215, 216.
 kaoem, 73, 74, 86, 93, 95, 165,
 166, 203, 269.

kapamalian, 72, 204.
 kaparabon, 247.
 kapibibi, 72.
 karamat, 188, 189, 254.
 karëmpoegan, 130.
 karija gëde, 58.
 karijaan, 55, 87, 244.
 karoenghal, 100.
 kasaktian, 272.
 kasambët, 7, 15, 144, 170.
 kasang (djinëm) 79, 80, 128, 153,
 235, 240.
 kasap, 240.
 kasep, 64.
 kasinoman, 87.
 kasoetjian, 272.
 katëmënan, 215.
 katoet sarëboek sanjamoe beulah
 pëtjah lalab roembah, 77.
 kat(ë)rangan, 113.
 katjang rowaj, 231.
 katjang soeok, 131.
 kawin gëde, 96.
 kawin njalamëtkeun, 99.
 kawinan, 55.
 këbon alas, 39, 40, 56.
 kedjo, 215.
 kedjo kaboelan, 175.
 këkërisan, 31, 32.
 kekeser, 57.
 këmat, 31.
 këmit, 211.
 këndit, 24, 26.
 kesrek, 134.
 këtan, 117.
 këtëb, 152.
 këtjit, 137.
 keur reuneuh beukah, 126.
 keur tjëlëtoe, 126.
 ki(mas), 221.
 katomas, 163.
 kawëdoekan, 218.
 kawin ka masigit, 99.
 kidoeng, 267.
 kijai, 142, 143, 251, 253, 262, 272.
 kilakila, 209.
 kipajah, 165.

kiparat, 145, 146, 165.
 kirata, 199.
 kitab bab istiska, 17.
 kitjiwis, 149.
 koeboeran, 153.
 koeda-koeda, 119.
 koeda kosong, 87.
 koedrat, 3, 4, 230.
 koekoek, 18.
 koelajoe, 199.
 koelisi, 243.
 koeloep, 64.
 koemawoela bengkok sëm bah, 210.
 koengkang, 126.
 koenti(anak), 23, 25.
 koentjen, 137, 188, 189, 214.
 koepat, 65, 197.
 koerang tata koerang pënjoga, 117.
 koeroepoek, 65.
 koneng, 127, 231.
 koneng bodas, 231.
 koneng gëde, 32.
 koneng hideung, 231.
 koneng tëmën, 31, 214, 231.
 koneng tinggang, 231.
 kontan, 255.
 kopet, 134, 136, 137.
 koprak, 243.
 koret ngopet, 56.
 Koromong, 134.
 kotak, 115.

L.

ladjër, 121.
 lalakon Batara Kala, 145.
 lalamaran, 269.
 lalamoenan, 76.
 lalëmbat-lalëmbaet, 102, 103.
 lalëmbaet, 102, 245.
 landjang, 97.
 larangan, 13, 14, 15, 17, 18, 53,
 102, 198.
 larangan batjot, 219.
 larangan boelan, 213.
 larangan-larangan noe koedoe di-
 pantang, 13.

latar imah, 153.
 lēbaran (poewasa), 173, 181, 184
 v.r., 263.
 lēbaran (Rajagoeng), 173, 191.
 lēbaran Sawal, 189, 190.
 lēbe, 82, 93, 130, 153, 154, 159,
 174, 180, 182, 184, 185, 186,
 192, 203.
 lēdok, 111.
 lēkasan, 65.
 lelatoelkadar, 185.
 lēlēmbat-lēlēmbot, 43, 56, 90, 103.
 lēlēmbotetan, 43, 133.
 lēmbat-lēmbot, 43, 61.
 lēmbek hate, 220.
 lēmbing, 124, 126.
 lēmbot, 43.
 lempeng, 80.
 lēpas, 255.
 leukeur, 156, 157.
 leuleugeuteun, 229.
 leuleumeungeun, 229.
 leuleus kedjo powena, 220.
 lilinieun, 33.
 liwēt woedoek, 215.
 lodeh, 65.
 loeboek, 174.
 loedeung, 48.
 loekat, 244.
 loemenggang, 20.
 loengkoen, 80.
 loerah, 113, 164, 203, 243.
 Loetoeng kasaroeng, 170.
 loewang(an), 6.
 lokat, 145, 146, 244, 245.
 lopang, 15.

M.

madea, 121, 122.
 magas, 217.
 mahdi, 168.
 majit panganten, 98.
 makajakeun takadjar kolot, 115.
 makam, 159.
 makoeta, 86.
 makroeh, 14.

malik rahi, 210.
 malim, 105, 107, 172, 214.
 mamalēman, 184.
 mandi lokat, 146.
 mangadji, 44.
 mangerankeun, 102.
 mangkek, 129.
 mangkon, 108.
 mangsa, 110.
 mantang, 19.
 marak, 61.
 marasan, 40.
 marema, 182.
 marhaba, 38.
 maripat, 206, 253, 265.
 maroes, 129.
 martabat pitoe, 263, 266.
 maskawin, 93, 235, 247, 258.
 matahijang, 231.
 matangpoeloh, 161, 162, 165.
 matja, 206.
 mawakeun, 32.
 mēdoe, 147.
 melaan ngeueum, 65.
 menak, 3, 27, 114, 169, 200, 201,
 204, 207.
 Menak Amir (Amir Hamdjah), 35.
 mēndak, 156, 161.
 mēndēpoen, 80.
 mentek, 126.
 mērēbot, 74.
 mērtoewa, 235.
 meunang bagdja teu daoelat, 272.
 meunangkeun, 99.
 meupeus keujang, 89.
 milik, 241, 246, 247, 257.
 minantoe, 235.
 mi 'rādji, 178, 179.
 misri, 152.
 mitēmbējan, 110, 123, 128.
 mitēmbējan tandoer, 110.
 mitoha, 235.
 modin, 74.
 Moeharram, 193 v.v.
 moekēna, 154.
 moeloed, 15, 28, 134, 146, 147, 170
 v.v., 180.

moeloedan, 38.
 moeloed-verhaal, 39.
 Moending laja, 232.
 moerah batjot, 220.
 moerah tjongtjot, 220.
 moerid, 263, 266.
 moetihan, 230.
 moetlak (lēpas), 255.

N.

naas (nabi, pitoe), 198.
 Nabi Joesoep, 35.
 nadran, 57, 181.
 naga, 56, 132, 133.
 naga-wagen, 87.
 naib, 186.
 naktoe, 58, 71, 72, 193.
 naktoe dinoer, 105.
 nanjaan, 76.
 natoes, 161, 162.
 neneng, 38.
 nētēlan, 149.
 neundeun omong, 75.
 newoe, 156, 161.
 ngabadi, 117.
 ngabanjoe mili, 161.
 ngabēdah, 104.
 ngabēdoeg(keun), 75, 122, 123.
 ngabejatkeun, 253.
 ngabērsihan, 52.
 ngadji, 44, 143, 206.
 ngadjoengdjoeng(keun), 108, 169.
 ngadjoeroe, 24.
 noe ngagadekeun, 167.
 ngahandjoe, 150.
 ngaheujeuk, 79.
 ngalajad, 33.
 ngalamar, 76.
 ngaleunggeuh, 56, 57, 61, 66.
 ngalinggihkeun, 56.
 ngaloengsoerkeun, 39.
 ngamoeloedkeun, 172, 176.
 ngarambet, 103, 125.
 ngarasoelkeun, 120.
 ngarēmpoeg, 122.
 ngarēwahkeun, 160, 162.

ngarit, 211.
 ngaroenghal, 72.
 ngaroewat, 105.
 ngawalian, 83.
 ngawoela(keun), 114.
 ngēmbang, 57.
 ngēmīs, 177.
 ngētjoh, 114.
 ngeujeuk (seureuh), 79, 80, 82,
 85, 86, 88, 96, 236, 240.
 ngoekoer deupa, 108.
 ngoelēsan majit, 155.
 ngoendoeh mantoe, 98.
 ngopet, 136, 138.
 ngored, 103.
 ninggoer, 217.
 nini maranak, 39.
 nispoe Saban, 181.
 njajab, 270.
 njalamētkeun, 109, 120, 160.
 njalin, 90, 119, 120, 126, 127, 128,
 130.
 njamboet sawah, 107.
 njarang, 61, 62.
 njawa, 150.
 njawa gagadoehan, 210.
 njawalan, 189.
 njawer, 88, zie ook sawer.
 njēkar, 57.
 njēmbah ngawoela ka menak, 211.
 njēpit, 52.
 njērahkeun, 78.
 njētjēp, 65, 85.
 njeumpal, 33.
 nji (mas), 221.
 Nj(a)i Sri, 8, 90, 112, 116, 118,
 120, 135, 234, 236.
 njidoeh ka langit, 17.
 njipoeh, 172.
 njiram, 10, 11, 12, 13, 19, 125,
 126.
 njodokkeun, 135.
 njoekoeran, 40.
 njoesoek, 104.
 njoesoer tanah, 134, 160, 161.
 nodong, 118.
 noe kagoengan, 200.

noe mangkoe karija, 55.
 noe tani kari moekti noe dagang
 kari hoetang, 103.
 noembas, 97, 100.
 noenda omong, 75.
 noer Moehammad, 228.
 noerboewat, 11, 34, 228, 229, 272.
 noerih, 52.
 noeroenkeun, 38, 39, 40, 56, 244,
 263.
 noeroet boewat, 11, 12, 229.

O.

oedjang, 38.
 oedjoengan, 243.
 Oedjoengkoelan, 170.
 oega, 200, 201, 202.
 oelama, 214.
 oeloen ngawoela ka ratoe, 211.
 oemboel-oemboel, 128, 199, 243.
 oendëm, 145.
 oerang sisi, 204.
 oesoem indah, 45.
 oesoem ngojos, 125.
 oesoem njamboet, 107.
 ogel, 37, 66, 131, 243.
 [*Onderdeelen weefstoestel en be-
 noodigdheden, 237 v.v.*]
 [*Opsomming van vangtoestellen,
 220.*]

P.

pabejasan, 15, 135.
 pabetekan, 231.
 paboeroe, 218.
 padahoedahoe, 72.
 padaringan, 15, 135.
 padjaratan, 159.
 padoe (hën)teu [mowal] boeroek
 digantoeng, 113, 166, 167.
 padoeng, 152.
 padoepaan, 151.
 paesan, 152.
 pagoeroean elmoe, 136.
 pahadjat, 271.

paheujeukheujeuk seureuh, 236.
 pahinoem, 42.
 paimahan, 197.
 pakaoelan, 45.
 pakara, 237.
 pakëm, 174.
 pakotrek iteuk, 84.
 palakijah, 44, 60, 144.
 palangi, 127.
 palijas, 23, 24, 25, 198, 199, 214.
 paloepoeh, 62.
 pamadjikan, 95.
 pamali, 7, 14, 17, 182, 194, 229,
 230.
 pamali noengkoe, 51.
 pamatang, 218.
 pamawakeun, 33.
 pamere, 166.
 pamoelang moendjoengan, 97.
 pamoros, 271.
 panadjëm djampe, 143, 145.
 panajagan, 219.
 panajogean, 48, 108.
 panajogjaan, 27, 48, 108.
 pandan djaksi, 155.
 pandita, 90, 105, 142, 168, 193,
 214, 250, 251, 252, 253, 262,
 272.
 pandita hakikat, 228.
 pandita sasmita, 249.
 pandita toekang lokat, 145.
 pandjak, 219.
 panganten, 98.
 paneneh, 38.
 pangatik, 39.
 pangeran, 102.
 panghoeloe, 74, 82, 86, 93, 96, 176,
 246, 266.
 panglaj, 23, 24, 31, 34, 40, 45, 61,
 143, 231.
 pangogo, 38.
 pangot, 207.
 pangradinan, 63, 90, 119, 131.
 pangrahab, 241, 242.
 pangrorok, 39.
 panimang, 38.
 paninggaran, 218.

panjalinan, 120.
 panjamboengan, 33, 271.
 panjandaan soeraga, 29.
 panjawinan, 90.
 panjaweran, 40, 88, 90.
 panjeumpal(an), 33, 43.
 panoembas, 97.
 pantang(an), 7, 13, 14, 18, 19, 198.
 pantjakaki(na), 117.
 pantoen, 46, 66, 170, 171, 220,
 222, 232, 233, 236, 239, 245,
 246.
 paomongan, 46.
 papadjangan, 56, 57, 62, 87.
 papait mamanisna, 115.
 papandanan, 242.
 papanggoengan, 135.
 papasrahan, 90.
 papatjangan, 100, 269.
 para batara batari, 91.
 para dewa (para dewata), 90, 230.
 paradji, 43, 51, 52, 53, 54, 55, 56,
 58, 63, 64, 65, 214.
 parantjah, 156.
 parasan, 39.
 parasandak (toekang), 119, 131.
 parawan, 97.
 parepeh, 245.
 paririmbon, 174, 228, 236, 249.
 parisikan, 231.
 paroekoejan, 151.
 pasantren, 84, 106, 182, 183, 206,
 251, 253, 262, 264, 268.
 pasaran, 155.
 paseban, 73, 74, 78, 203, 268.
 paseureungan, 89, 231, 239.
 patangan, 178.
 patepok, 192, 193.
 patimah, 27.
 patinggi, 113, 208.
 patjadoean, 19, 72.
 pëndil, 31.
 pëpëran, 54.
 përakadan, 260.
 përwantën, 41, 42.
 pëtjah, 81.
 pëtjat njawa, 150.

pëtjat sawëd, 133.
 peundeuj, 231.
 peupeus, 89.
 peuteuj, 131.
 peutingan midadaren, 81.
 piagëm, 174.
 pindah kabisa, 46.
 pindah ngawoela, 210.
 pindah tjai pindah tampian, 210,
 212.
 pintoe aer, 109.
 pitoewin, 203.
 pitrah, 43, 184 v.v., 192.
 poehatji, 234.
 poehoen, 120.
 poepoedja poepoendjoeng, 107.
 poepoedjen, 90.
 poepoetrian, 143.
 poering, 163.
 poesaka, 95, 112, 113, 115, 127,
 168.
 poetër boemi, 105.
 poewasa, 177, 181 v.v., 263.
 pohatji, 171.
 polengan, 236.
 potjong, 121.
 Praboe Siliwangi, 222.
 përhijangan, 217.

R.

raden, 221.
 Radjab, 178, 179.
 radjah, 27, 41, 43, 60, 61, 62, 105,
 123, 128, 228, 254.
 radjah kanjisrian, 123.
 radjah pamoenah, 128.
 radjawisoena, 211.
 raga badag, 43.
 Rajagoeng, 190 v.v.
 ramboe, 239, 240.
 rampak, 126.
 rampe, 57, 155, 159, 188.
 Rangga Malela, 233.
 rangga tjitjing, 25.
 rantjaan, 62.
 rarahab, 241.

ratib, 134.
 ratjikan, 231.
 ratoe adil, 168.
 ratoe këtjit, 137.
 ratoe soenda, 168.
 ratoening Nji Sri, 133.
 Rawi Moeloed, 35.
 rëbab, 236.
 rëbing, 234.
 rëbo wëkasan, 194, 196, 197.
 rëmpoeg djoekoeng, 262.
 rëmpoegan, 122, 123, 128, 131, 133.
 rendengan, 55.
 rëngkong, 130, 242.
 renteng, 243.
 rëpok, 71, 72, 135, 140, 145.
 reuneuh, 12, 126.
 Rëwah, 179 v.v., 182, 263.
 rirang, 145.
 ririwa, 148, 176, 185.
 Roban lodaja, 170.
 roedjak, 22, 32, 109, 116, 119, 120, 125, 126, 127, 132, 135.
 roempoeng, 234.
 roepa teuas, 95.
 roewangan, 6, 153.
 roewat, 145, 244, 245, 246.
 roewat Batara kala, 245.

S.

saat, 82.
 sahinasma, 114.
 sair, 20.
 Sajidina Hasan Hoesein, 194.
 salam, 23, 65, 215.
 Salamnoenggal, 171.
 salamët, 215.
 salamët bëbërësih, 40.
 salamët kawin, 84.
 salamët poepoet poeseur, 38.
 salamëtan, 86.
 salamëtan boemi, 105.
 salamëtan ngarëwahkeun ngara-soelkeun, 125.
 salamëtan noembas, 96.

salasih, 163.
 salat, 263.
 salat lëbaran, 187.
 salat nispoe Saban, 181.
 salat saratoes adëgan, 181.
 salat tasbeh, 181.
 salawat 152, 160, 177.
 salin, 119.
 sambahijang, 217.
 samodja, 163, 164.
 sampalan, 115.
 samping këbat, 22.
 sandekala, 15, 34, 35.
 sangët, 48, 105, 149, 188, 192, 207, 214, 245.
 sangga, 121.
 sanggar, 119, 120, 127, 128, 130.
 sangoe, 118.
 sangoe woedoek, 65.
 santën, 36.
 santri, 129, 159, 176, 177, 178, 179, 258, 264, 268.
 saor, 183.
 sapangbëdahan, 260.
 Sapar, 194, 196, 197.
 sarang, 61, 62.
 sarat, 179.
 sarat panadjëm, 272, zie ook panadjëm.
 sarat radjab, 179.
 sarikat, 95, 99.
 Saripoelanam, 174, 177.
 saroeng dogdog, 239.
 sarwa sampoerna, 172.
 sasama, 99.
 sasmita, 199.
 satëroestërangna, 114.
 sawah akad, 256.
 sawah moetlak, 256.
 sawah paroan, 258.
 sawah rahab, 241.
 sawah sewa, 257.
 Sawal, 185.
 sawan bangkaj, 157.
 sawanan (sawaneun), 45, 47.
 sawëd, 107.
 sawer, 19, 20, 40, 58, 88, 90, 91.

sawiwirang, 79.
 sēbar, 112.
 sēdja masrahkeun, 42.
 Seh Abdoelkadir, 35.
 sēlir, 100, 101.
 sēpit(an), 51, 52.
 sērah, 77.
 sēsēbitan, 52.
 sesebred(an), 68.
 sēsērahan, 77, 78, 79, 90.
 sētjang, 32.
 seungkeur ngenjeuk, 89, 171, 172.
 si atah boera, 35.
 sidakēp, 151.
 sidēkah, 86, 87, 161, 173, 174, 177, 180.
 sidēkah moeloed, 174, 178.
 sigaj, 217.
 sigēr, 86, 92.
 sijal, 93.
 sīkat, 118.
 siki nangka, 233.
 sikoe, 153, 239.
 silatoelrahmi, 184.
 Silihmoeloed, 178.
 siloeman, 87, 148, 208.
 siloeman-silēman, 105.
 siloka, 189, 202.
 sindir, 105.
 sintoeng, 93.
 sintok, 231.
 sirah tjai, 104.
 sirit oentjoewing, 50, 233.
 sisindiran, 68, 156.
 sitoehijang, 108.
 soeboeh, 184.
 soeloek, 267.
 soempah, 140.
 Soembadra, 20.
 soenat, 51, 52, 147.
 soenda, 217.
 soengapan, 104.
 soengoet njiroe-rombengeun, 75.
 soepa kakaboe, 231.
 soeroepan, 228.
 soesoeh(eun), 27.
 soesoemping, 215.

soetji, 174.
 somah, 262.
 Sri panoetan pare, 236.

T.

tabeat, 1.
 tadaroes, 183, 184.
 tahajoel, 216.
 tahlil, 134.
 takbir(an), 153, 173, 191.
 takdir, 3, 4, 5.
 takir, 21, 127, 192.
 Talaga, 138.
 talak segah, 145.
 talawengkar, 22.
 talek, 83, 84, 240, 241.
 talēm, 63.
 taleus, 34.
 tali ari-ari, 32.
 tali lambaran, 126.
 taman, 58.
 tam(b)lik, 93, 95, 96.
 tamijang, 80.
 tamijang meulit ka bitis, 213.
 tampan tinampanan, 255.
 tampir, 21.
 tandēgan, 109.
 tandjēk, 135.
 taneuh porang, 129.
 taneuh tēla, 11.
 tanggoelan, 106.
 tanggoeng, 121, 122.
 tangkal panjalinan, 119.
 tangtang angin, 65, 190, 197.
 tani, 103.
 tapa, 182, 265.
 tapēl adam, 203.
 taradjoe ēmas, 33.
 tarawangsa, 236.
 taraweh (salat), 183, 184, 263.
 tarekat, 83, 146, 206, 253, 264, 265, 266.
 tarekat Kadarijah, 249, 264.
 tarekat Naksabandijah, 249, 264.
 tarekat Satarijah, 249, 264, 265, 266.

- tatakarama nagara, 49.
 tata titi soerti atiati, 8, 206, 225, 228.
 tatalieun, 229.
 tataman, 227.
 tatandon, 113, 190.
 tawa, 43, 44, 142, 143, 149, 150, 250.
 tawéuran, 40, 47, 48, 58, 60, 61, 81, 88, 89, 100, 131, 155, 175.
 tēbar, 112.
 tēgal(an), 111, 115.
 tektek, 144.
 tēlēkin, 159, 160, 164.
 tēlēkoeng, 154.
 tēmbang, 91, 92, 222.
 tēpoesan, 2.
 tētēmbangan, 222.
 tētēnggēr, 152.
 tetengkasan, 125.
 tidarēsa, 102.
 tihoel, 48.
 tiis ati, 89.
 tikoekoer, 38.
 tiloena, 161.
 timbang, 116.
 timbang taradjoe, 220.
 timbēl, 243.
 timpah, 255.
 tingkēb(an), 20.
 tinoeneun, 239.
 tirkah, 260.
 titinggi, 227.
 tjadoe, 18, 19, 145.
 tjæng, 120, 121, 122, 217.
 tjalongtjong, 198.
 tjamēntrang herang, 19.
 tjampoer kaja, 95, 99.
 tjandoli, 56, 61.
 tjandramawat, 2.
 tjangkaroek, 231.
 tjangkaroek moeloed, 175.
 tjaor, 88.
 tjapit I, 52.
 tjapit II, 121, 129.
 tjara, 6.
 tjara desa, 6.
 tjara tjiri, 101.
 tjarangtjang tihang, 63.
 tjareuheun, 45.
 tjarijoe, 231.
 tjtjarekan, 46.
 tjatoerangga (rēpok), 71, 72.
 tjawene, 97.
 tjēgahan, 102.
 tjēngkir, 156.
 tjēlētoe, 126.
 tjeuli-lentaheun, 75.
 tjeumpal, 33.
 Tjijoeng Wanara, 221.
 tjikahoeripan, 107.
 tjikal boegang, 47.
 tjikoer, 46.
 tjinde, 127.
 Tjipamali, 222.
 tjiri saboemi tjara sadesa, 101, 151, 210.
 tjoeke, 113, 120, 122.
 tjoeckoeran, 38.
 tjoeelik, 245.
 tjoeapat poeseur, 32.
 tjongo tjongtjot, 109.
 tjongo toempēng, 120.
 tobat, 146.
 toedjoehna, 161.
 toegoer toendan(na), 115.
 toekang dēboes, 54.
 toekang drigama, 164.
 toekang kijas palakijah, 88.
 toekang lokat, 146.
 toekang njawer, 88.
 (toekang) pantoen, 243.
 toekang tēmbang, 91.
 toelak bala, 21, 105, 199.
 toembal 21, 43, 240.
 toembas, 97.
 toempal, 239.
 toempēng, 96, 97, 105.
 toendjangan, 16, 81, 88.
 toenggoel diparoed tjabatang di-roempak, 213.
 toenggoel koeras, 30.
 toengkoe, 51.
 toeroeh pasaran, 155.

toeroen, 106.
 toeroen imbar, 188.
 toeroenan doewa tiloe gandoe
 tapak moending, 115.
 toetoegoer toendan, 211.
 toetoembakan, 31, 32.
 toetoenggoel, 152.
 toetoep kěndang, 184.
 tolak, 78, 94.
 totonden, 48, 108.
 towa, 15.

W.

wadjib, 147.
 wajah, 81.
 wajang, 46, 170, 222, 245.
 wakap, 49, 162, 247, 260.
 waktoe, 81.
 walat, 5.
 wali, 46, 77, 82, 85, 94, 240, 269,
 270.

wali poehoen, 105.
 walilat, 173, 178, 179, 180, 192,
 195.
 waloeh, 105, 125, 215.
 wangkid, 167, 248.
 wangsalan, 69.
 waoe, 169.
 warang, 235.
 waroe, 152.
 wasijat, 248.
 wawarian, 65, 66.
 wěkasan, 65.
 wělang (*slang*), 25.
 wengka, 11.
 widjen, 24.
 windoe 138, 168, 169.
 wirid, 253.
 wisaja, 103.
 wisnoe, 244.
 woedoek, 215.
 woekoe, 110.
 woeloe, 154, 155.

